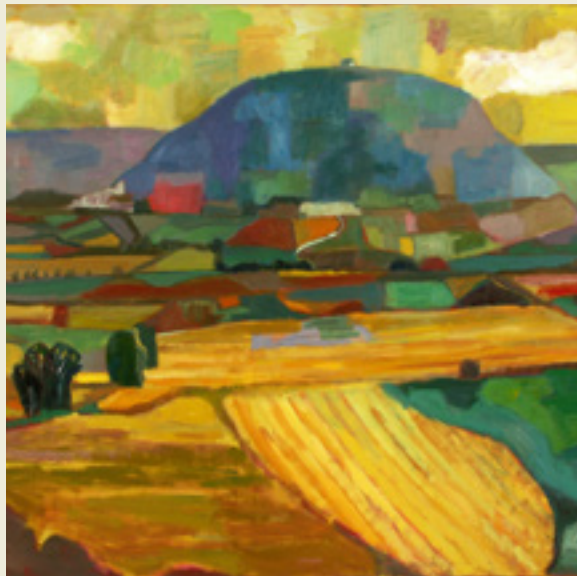

חקלאות

אדם

נוף

מוטי קפלן

המשרד
להגנת הסביבה

נקודת
ח"ן

משרד החקלאות
ופיתוח הכפר

חקלאות אדם נוף

מוטי קפלן

ה ע ו ש י מ ב מ ל א כ ה

כתיבה

מוטי קפלן

ציורים ורישומים

מיכאל קובנר

עיצוב גרפי

ליאורה דרום

איורים

נעה קציר, אדר' נעמה רינגל

השתתפות בכתיבה ובעריכה

פרופ' נורית ליסובסקי, אדר' נעמה רינגל, מנחם מרכוס, אדר' לירון אמדור, אדר' חגית לשם, יעל חסין, אדר' ענת הורוביץ, אדר' מיכל בן-שושן, יקותיאל גלעד, ליאורה דרום

הנחיה והיגוי

פרופ' אבי פרבולוצקי, פרופ' עמרם אושרי, אדר' דינה רצ'בסקי
ד"ר מנחם זקס, פרופ' נעם זליגמן, פרופ' ערן פייטלסון, ד"ר אילון שוורץ
ד"ר רותי פרום אריכא, רענן אמויאל

רעיונות ודעות

ד"ר חיים צבן, איריס האן, מנחם זלוצקי, ד"ר אסתר לחמן, פרופ' יוסף שלהב, הרב יהודה גלעד

הכנה ועיצוב מפות

ליאורה דרום

צילומים

אלבטרוס

עיבוד תמונה

נעם פיינר

עריכה לשונית

נעה כהן, הילה אברהמי-לייטנר, אורי קפלן, מרים פוסטבסקי

סגירה לדפוס והפקה

2w-design

עטיפה

פרט מציור של מיכאל קובנר 'צבעוניות' (שמן על בד)

© 2017 כל הזכויות שמורות

מותר להעתיק ללא מגבלה, למעט איורים, ציורים ותצלומים
ובתנאי שהמקור יצויין במפורש

תוכן עניינים

7	פתח דבר
8	הקדמה
9	מבנה
11	שער ראשון
12	תמורות בחקלאות
13	הנוף החקלאי כמשאב ציבורי
14	ההשפעות החיצוניות של החקלאות
25	חקלאות בת-קיימא
26	נופים חקלאיים - המלצות לשמירה ולטיפוח
35	שער שני
36	תפיסת החקלאות במקורות עבריים
47	נוף בתפישה המערבית
50	נוף תרבותי, נוף מקומי, נוף אתנוגרפי
55	מילון חזותי של הנופים החקלאיים
71	שער שלישי
72	המסגרת לתיעוד הנוף החקלאי בישראל
75	נסיונות במיפוי נוף חקלאי בעולם
77	מיפוי יחידות נוף חקלאיות בארץ-ישראל
90	תאור יחידות נוף
259	אחרית דבר
290	ביבליוגרפיה
302	תקציר באנגלית

לאבא
ירחמיאל יוסף קפלן
באהבה ובגעגועים

ראשיתו של הספר שלפנינו ביוזמת קרן 'נקודת ח"ן' אשר שמה לה למטרה להאיר את נופיה וערכיה של החקלאות בישראל. פרקי הספר נכתבו חלקים חלקים, והכתיבה נמשכה שנים אחדות. משרד החקלאות ופיתוח הכפר, קרן נקודת ח"ן והמשרד להגנת הסביבה חברו להוצאת הספר לאור והקצו לכך את המשאבים הנדרשים. תודתי נתונה להם. מקצת מפרקי הספר, מסקנותיו והמלצותיו, ביחד עם עבודות ומחקרים נוספים שעסקו בנוף החקלאי מצאו להם הד בשיח התכנוני בישראל. תכניות מתאר אחדות הסתייעו בעקבותיהם בתיעוד הנופים החקלאיים ובהכרתם וקבעו יעודי שטח דוגמת 'נופי חקלאות מסורתית', 'מכלולי נוף', 'שטח חקלאי מוגן', 'שטח חקלאי משקי', 'מסדרונות אקולוגיים' העוברים בשטחים חקלאיים.

חלקו הראשון של הספר בוחן את ערכיו המגוונים של הנוף החקלאי מנקודות מבט שונות. בחלקו השני נעשו תיעוד ורישום של נופים חקלאיים בארץ ישראל.

מתווה יחידות הנוף החקלאיות נשען על החלוקה ליחידות הנוף של ארץ ישראל. דרך זו תסייע בידי מערכות התכנון לקבוע מדיניות פיתוח, בינוי ושימור בשטחים החקלאיים באזורי הארץ השונים, על פי רגישות וערכיות השטח.

עד כה תוארו יחידות הנוף החקלאי באזוריה הים-תיכוניים של הארץ, ועדיין מצפות להשלמה יחידות הנוף בדרום הארץ - בלכיש, בשדות פלשת בצפון הנגב, בהר הנגב ובערבה.

הסוגיות והרעיונות המובעים כאן יפים לשעה זו, ויש להניח כי יידרשו לעידכון ובחינה מחודשת בשנים הבאות. הארץ אינה קופאת על שמריה והיא הולכת ומשתנה בקצב מהיר. עימה משתנים גם צרכי המשק והפיתוח, ובכללם אופייה של החקלאות, נופיה ומראותיה.

תכליתו של הספר להניח יסודות ולעורר מחשבה באשר לתפקידיה של החקלאות ולמקומה בדמות הארץ, כיום ובימים הבאים.

מוטי קפלן

ירושלים, תשרי תשע"ח אוקטובר 2017

לְעוֹלָם לֹא נִשְׁפָּח, כִּי רָגַלְנוּ דְרָכָה בְּשִׁבְלִים,
לְעוֹלָם לֹא נִשְׁפָּח, כִּי עֵינָנו טָבַלָה בְּשָׁמַיִם,
כִּי צָמְחָה בְּמִרְחַב הַקָּמָה, בֵּין אֲלֵפֵי שְׁבָלִים,
שְׂבִלַת אַחַת דָּקָה יְרַקֶּת-הָעֵין.

...

צָמְחָה בְּקָמָה, בְּשִׁדָּה עֵבֶת

שְׂבִלַת יְרַקֶּת הָעֵין.

כְּמוֹהָ הָיוּ רַבּוֹא רְכָבוֹת

שְׁבָלִים יְרַקוֹת-עֵינִים.

אִךְ לָנוּ כְּלָבֵד זְכָרוֹן וּמִכָּט

וְאָנוּ נִבְחַר לְעוֹלָם בְּאַחַת.

אַחֲרוֹת עַל פְּנֵיךְ אֵין...

לאה גולדברג, 'שְׂבִלַת יְרַקֶּת-הָעֵין'

פ ת ח ד ב ר

חשבו על דמותה של ישראל, ומייד יעלו בדמיונכם נופי החקלאות והכפר: תלמים חרושים עד קו האופק, שדות כותנה מלבינים, פרדסים ירוקים מנוקדים כתום, עצי זית מכסיפים בינות טרסות אבן, תמונות ומראות מעברה של הארץ, דרך דברי ימים עמוסי תהפוכות, ועד לנוף המתהווה והמתחדש בימינו אלה.

הנוף החקלאי, הנוף הטבעי והנוף הבנוי, מרכיבים את דמותה של הארץ. הנוף הבנוי – חותמו של האדם טבוע בו. הנוף הטבעי – ניכר בו עדיין רישומם של מעשי שמים. בנוף החקלאי נמצא שילוב בין מעשה אדם ומעשה שמים, ומבחינה זו רב בו הגיוון והעניין – ולצידם האתגר.

תכליתה של עבודה זו להאיר את נופיה החקלאיים של ישראל. להציג את ערכי החקלאות – בתחומי נוף, תרבות, מורשת וסביבה, להצביע על השונות והייחוד של נופי החקלאות באזורי הארץ השונים, ולתת את הדעת לרגישותם ופגיעותם – ומכאן – לדרכי שמירתם וטיפוחם.

תשומת לב זו נדרשת מפני שהמשך קיומם של הנופים החקלאיים בישראל אינו מובן מאליו. קיימת דרישה הולכת וגוברת להסבת שטחים פתוחים לפיתוח ולבנייה, כאשר חלק ניכר ממנה מופנה לעברן של קרקעות חקלאיות, ובעקבות זאת לאובדן ולאובדן ערכי הנוף, התרבות והמורשת הקשורים בהם.

זוהרה של החקלאות כאבן יסוד בשיבת ציון – התחדשות ההתיישבות העברית בארץ ישראל – הועם, אך יש בה עדיין תכנים ותפקידים חדשים. גישה זו הולמת תפיסה של חקלאות בת-קיימא, שאינה מסתגרת בד' אמות של תועלת כלכלית, והיא נוטלת על עצמה תפקידים נוספים, בבניית דמות הארץ, נופיה ומורשתה.

תמונת החקלאות העתידית תהיה מורכבת ומגוונת: לצד ייצור מזון ומוצרים מן הטבע, תספק החקלאות גם נוף פתוח, ריאות ירוקות, שימושי פנאי ורווחה, ואתנחתאות פתוחות בין ערים. הנופים החקלאיים יעשירו את הנוף במופע שונה על-פי עונות השנה, וייצרו עניין ורבגוניות בסמיכות לתחומי היישוב. הציבור בישראל, השוכן ברובו בערים – הוא הנהנה העיקרי מן הנופים החקלאיים. לפיכך נטל השמירה והטיפוח, עליהם יעברו על פי זאת מאחריות בלעדית של החקלאים, לאחריות משותפת עם תושבי הערים.

הדברים הללו הם פתח ותקווה לדרך חדשה בה תצעד החקלאות בישראל.

ה ק ד מ ה

ההכרה בתמורות העוברות כיום על החקלאות הנה נחלת רבים: הממסד החקלאי, החקלאים עצמם, קהילת המתכננים, והציבור בכללו. תלותה של החקלאות במשאב הקרקע כענף כלכלי וכיצרנית מזון, הולכת ומתמעטת. מאידך עולה חשיבותן של תרומותיה החיצוניות של החקלאות כנושאת ערכי נוף, תרבות ומורשת, וביצירת "רוח מקום", כמסייעת בשמירה על הסביבה ובאספקת ריאות ירוקות במדינה ההולכת ומצטופפת. החקלאות, שהיוותה אבן פינה ביסודותיה של התנועה הציונית מראשיתה, עומדת כיום בפני פרשת דרכים, שינוי רבתי בהשקפת העולם העומדת בבסיסה.

שינוי התפיסה, שאנו נמצאים כיום בעיצומו, מחייב היערכות וחשיבה מחדשת בנוגע לתכניה ותפקידיה החדשים של החקלאות. בניגוד לתפקידיה המסורתיים - ייצור מזון וסיבים - שנדונו בכלים אגרוטכניים וכלכליים, הניתנים לרציונאליזציה, לכימות ולהנמקה, הרי שהתפקידים הנופיים, האסתטיים והתרבותיים של החקלאות, נדרשים להיבחן באמצעים שונים: הערכת נוף, עיצוב סביבה, ערכי מורשת ותרבות, תרומה לשירותי פנאי, נופש בחיק הטבע, תיירות וכיוצא באלו. התמונה הופכת להיות מורכבת יותר, עקב הדרישה לשילובם של כל המרכיבים לעיל, במערכת החקלאית-כלכלית המקובלת. שהרי 'חקלאות נופית' תכלול גם את תפקידיה המסורתיים של החקלאות בייצור מזון.

למרות ההסכמה הגורפת לצורך בשילוב, לא הוקדשה עד כה תשומת לב מספקת להיערכות חדשה זו. מה היא אותה 'חקלאות נוף'? אלו נופים חקלאיים אנו חפצים לראות, ומי בכלל יהיו 'הרואים', הבוחנים והמחליטים בדבר דמות הנוף? האם יהיו אלה נופים חקלאיים מסורתיים, כאלו המופיעים בתיאורי מסעות עולי רגל לארץ-ישראל, בציוריה הקלאסיים של ארץ הקודש, בכמיהה ליצירת נופים של 'ארץ התנ"ך' המהווים רקע לסיפורים ומאורעות שהתרחשו בארץ? או יהיו אלה נופי ראשית ההתיישבות הציונית - שדה החיטה מלוא העין, כרמי גפנים, פרדסים בשרון, מגדל המים המתנשא מעל גגות?

ומה בדבר רישומם של עמים שחיו בארץ לצדו של העם היהודי, ואשר חלקם נוכח בה גם היום: פלשתים, נבטים, ביזנטים, ערבים, צלבנים, בדווים, דרוזים, טמפלרים, צ'רקסים ואחרים, אשר כל אחד מהם הטביע חותם משלו על נופה החקלאי של הארץ, ופעילותו מתייחדת בקווי נוף ואפיונים משל עצמם. רישומה של חקלאות מסורתית זו ניכר עד היום, בכרמי זיתים ובוסתנים, בטרסות אבן, בעיבודי בעל או שלחין, בנופי הגליל, בשומרון, ביהודה ובנגב.

חותמה של החקלאות המודרנית הולך וניכר בנופי הארץ: תלמים ארוכים; שדות כותנה וחמניות; טרסות רחבות, המחליפות את הטרסות הקדומות; חממות ובתי רשת; לולים ורפתות. שהרי הללו אינם אלא מתקנים חקלאיים לכל דבר, ובמה הם שונים ממתקנים חקלאיים שהפכו להיות קלאסיים ומקובלים, כגון שומרות, גתות או בתי בד? נמצאנו למדים כי הרצון לשקף את דמותה של הארץ על ידי הנוף החקלאי, מעלה שאלות כבדות משקל העולות בתודעתם של מתכננים, אדריכלי נוף, חקלאים - ומידי פעם בשיח הציבורי. עם זאת לא גובשה להן עד כה משנה סדורה ולא ניתנו להן ניסוח והעמדה בהירים. לשאלות אלה משנה תוקף בהתייחס ללחץ ההולך וגובר בעת הזו - ומן הסתם גם בעתיד - על שטחים חקלאיים וייעודם למטרות פיתוח.

העבודה הנוכחית, יותר משהיא מתיימרת לתת מענה לשאלות הללו, היא מתכוונת לעוררן, ללבן אותן ולדון במרכיביהן, ומתוך כך לנסות לעמוד על היחסים בין המושגים - אדם, חקלאות, נוף.

ובאשר לתהיות אודות 'דמות הנוף החקלאי', אופיו, עיצובו וסגנונו, ודאי שאין ולא תהיה לכך תשובה אחת, חותכת ומדויקת. יתר על כן, יתכן כי דווקא ריבוי דעות והשקפות יוביל לתוצאות מגוונות ועשירות. כך או כך, בעבודה שלפנינו לא נתיימר לקבוע מסמרות ולהגדיר מתווי נוף קבועים ואחידים. תכליתה להציב יסודות לתייעוד, רישום וניתוח יחידות ותצורות נופים חקלאיים, בניסיון להכיר ולאפיין נופים טיפוסיים לחבלי ארץ שונים, המשקפים תקופות זמן ותרבויות חקלאיות שונות שרווחו בארץ. כל זאת על מנת לשמש בסיס למערכת התכנון לגבש מדיניות מושכלת ולקבל החלטות באשר לשטחי החקלאות בארץ.

עוד יאמר כי נוף אינו מראה קבוע ויציב, ואין בכוונת הדברים לשאוף להקפאת תבניות נוף ולהנצחתן. יש להכיר בכך שהנוף, ובעיקר הנוף החקלאי, נתון לשינויים והוא עתיד וצפוי להשתנות ככל שיתפתחו וישתנו שיטות ממשק ועיבוד, תנאים כלכליים ואגרוטכניים.

מבנה

בספר שלפנינו כלולים רעיונות, מחשבות ומתוויו פעולה ביחס לעתידה של החקלאות בארץ-ישראל. רבים מהם נהגו במסגרת מחקריה של 'נקודת ח"ן' בעשור האחרון. תחום עיסוקינו – החקלאות ותרומותיה החיצוניות, חורג ממסגרותיה המקובלות של החקלאות. נדונים בו ערכי תרבות ומורשת, טבע ונוף, אקולוגיה וסביבה, תכנון וכלכלה. ריבוי התחומים מחייב סדר ובהירות בארגון פרקי העבודה. בחרנו להציגם בשלושה שערים ראשיים:

שער ראשון התרומות החיצוניות של החקלאות

השער הראשון מתמקד בשורשי הבעיה – המשבר בחקלאות ובעקבותיו, כשל השוק ואובדן תרומותיה החיצוניות של החקלאות. בחלק זה מתוארות בפירוט תרומותיה החיצוניות של החקלאות, כשהן מחולקות על פי תחומים: התחום החברתי הכולל תרבות, דימוי ומורשת, חזות ותיירות. התחום הסביבתי הנחלק להיבטים אקולוגיים וסביבתיים. התחום הכלכלי ובו נושאים שהם מעבר לתועלות הכלכליות הישירות של החקלאות. לסיכום מובעת הדעה כי חקלאות המקיימת ומחזיקה את תרומותיה החיצוניות, אינה אלא חקלאות בת-קיימא. וכאן הורחב הדיון בדבר פניה של חקלאות בת-קיימא, והצורה בה היא ממלאת אחר הדרישות החברתיות והסביבתיות הכרוכות בה.

שער שני דמות הנוף החקלאי

השער השני עוסק במקורותיה התרבותיים של החקלאות: במקומה של החקלאות בדברי ימיה של ארץ-ישראל; בשבחה של הארץ – ארץ זבת חלב ודבש, כפי שהוא מבוטא בדברי חכמים; בתיאורי נופיה החקלאיים של ארץ-ישראל ובערכיה החברתיים, הדתיים והתרבותיים של החקלאות, המובאים במקורותינו, במדרש ובהלכה, בכתביהם של עמים נוספים אשר ישבו בארץ, בתאורי מסעות נוסעים וכדומה. בהמשך מוצגת סקירה קצרה אודות מקומם של נופים חקלאיים, סוגי נופים וההתייחסות אליהם בספרות העולם. בסיומו של השער השני – תאור מראות הנוף החקלאי כהשראה וכמקור לסדרה של דימויים ומראות הרווחים בחינו.

שער שלישי יחידות הנוף החקלאי של ארץ-ישראל

שער זה מחזיק את חלקה הארי של העבודה. הוא כולל שני חלקים: הראשון, הצעת מתווה לסיווג, מיון ובסיס לתעוד, רישום והערכת הנופים החקלאיים בישראל. ההצעה מתבססת על מתודות מקובלות במערב, המודל אשר שימש בעבודתנו לקוח מתוך הנסיון הבריטי – 'Countryside Agency'. השני, תיאור יחידות הנוף החקלאי בארץ-ישראל, על פי המתווה המוצע.

אחרית דבר היחס בין העם היהודי והחקלאות

אין לדון בשאלת החקלאות בארץ-ישראל, בלא להידרש ליחסו של העם העברי לחקלאות. פרק זה סוקר את מסכת היחסים בין העם היהודי ובין החקלאות. יחסים אלו נדונו הרבה בהקשרים שונים – לאומיים, דתיים, חברתיים וכלכליים. כל אלה הוצבו לפנינו גם מתוך אספקלריה היסטורית והבנת משמעותם ביחס לימינו אלה.

שער ראשון

תרומותיה החיצוניות של החקלאות

ת מ ו ר ו ת ב ח ק ל א ו ת

לחקלאות נועד מקום מרכזי בהווה הישראלית, למן ראשית ימי ההתיישבות בשלהי המאה ה-19, ועד לשלהי המאה ה-20. אלו היו מאה שנותיה היפות של החקלאות בישראל אשר תפסה חלק נכבד בכלכלת היישוב ובבניית תדמיתו. העוסקים בה זכו למעמד וליוקרה, וייצוגם של בני המגזר החקלאי בהנהגת המדינה היה הרבה מעבר לשיעורם בכלל האוכלוסיה.

החל מסוף שנות ה-80 של המאה העשרים נחלש מעמדה של החקלאות, הורעו תנאי הסחר של גידולים רבים, וניכרת הפחתה משמעותית בתמיכה הממשלתית. במקביל, עם לחצי הפיתוח הגדולים (בשנים אלו החלו גלי העלייה הגדולים מברית המועצות), נתערערו גם מנגנוני השמירה על קרקע חקלאית.

איתרע מזלה של החקלאות בארץ, שמעמדה ותכניה הראשונים אינם עומדים לה עוד בשעותיה הקשות. תכנים, דימויים ותפקידים שהיו יפים בשנותיה הראשונות, ואשר טופחו ונשמרו בתשומת לב רבה, אולי אפילו בקנאות, הועם זהרם ונחלש מעמדם.

בדברים אלו אנו עומדים על לב ליבו של המשבר בחקלאות. הישוב העברי, ולאחריו מדינת ישראל, החזיקו וטיפחו את החקלאות כיסוד ברקמת החיים בארץ ישראל המתחדשת. לחקלאות נועד תפקיד נכבד בהפיכת היהודי בן הגלות לאדם עמל, לאחיזה בת-קיימא בארץ ישראל, וכענף מרכזי בכלכלת הארץ. מכאן החלל אשר נוצר כאשר נחלש, ואפילו פג תוקפן של הסיבות הללו.

היחלשות החקלאות הביאה לתהליך נמשך של הפסקת עיבוד ונטישת שדות. מנגד הולך וגובר הביקוש לקרקע לפיתוח - בעיקר במרכז הארץ. חלק ניכר מן המשבצות החקלאיות של היישובים החקלאיים נמצא בסמיכות לערים, ומהווה עתודת פיתוח מתבקשת להמשך ההתפשטות העירונית. שני התהליכים - מגמת היחלשות החקלאות, והביקוש הגואה לקרקע לפיתוח - יצרו לחץ חזק להפשרת קרקע. שטחים חקלאיים בהיקף ניכר יצאו עד כה ממעגל העיבוד, וחלקם אף כוסה בבנייה. החלטות רשות מקרקעי ישראל, בדבר שיתוף המחזיקים בקרקע ביוזמה ובזכות לפיתוחה, האיצו את תהליכי הבינוי וההפשרה. שינויי היעוד בקרקע מחקלאות לבינוי, מהווה לחקלאי חלופה כלכלית עדיפה עשרות מונים על-פני המשך עיבוד הקרקע. זהו בתמצית תאור המשבר העובר כיום על החקלאות בישראל. הפסקת העיבוד, עקב חוסר כדאיות כלכלית, מביאה בעקבותיה נטישת קרקעות, נטישת חיי כפר ומסורת חקלאית, ותרבות שלמה הסובבת סביב המעשה החקלאי.

ביטוי מכאיב לדברים אלה, בא בסיפורו של חקלאי מכפר ויתקין, שנאלץ לנטוש את מטעיו:

ביום שני בבוקר קמתי והחלטתי שאני לא משקה עוד את פרדס הוולנסיה שלי. ביום שלישי הלכתי לקברו של אבא שלי וביקשתי ממנו סליחה על שאני נוטש את המערכה ומפסיק להגשים את חלום הציונות שלו. ... זה לא הפרדס הראשון שאני עוקר או מייבש, אבל זה הפרדס הראשון שאני מייבש כשהוא במיטבו. העצים בריאים, היכול של חמש טונות לדונם בהחלט סביר, הפרי יפה וטעים.

פרדס הוולנסיה הזה עשה היסטוריה. הוא מהפרדסים הראשונים שנטעו בכפר ויתקין באדמה כבדה... נדרש זמן עד שנתן תנובה מלאה, היו שנים של קרה והפרי קפא, היו שנים של מחלת הקמטת, היו שנים פחותות יכול, אבל תמיד היתה התקווה שבשנה הבאה יהיה יכול גבוה יותר ומחיר טוב יותר. עכשיו לקחו לנו את המחור. היום לא הפרדסים נעקרים, העם נעקר מאדמתו. פרדס אפשר לנטוע מחדש, עם אי אפשר לנטוע מחדש (בר-כוכב מדרשי 'הארץ', 17 ביוני 2001).

עקירת הפרדס בכפר ויתקין היא חלק מעקירתם של נופי הארץ והמרתם בנופים אחרים, בנויים ומפותחים, והיא אינה אלא סימן לבאות. בעקבות הסבת קרקעות חקלאיות לפיתוח, תפגע שורה ארוכה של ערכים קיומיים לחברה: תאבד האפשרות לייצר ולספק מזון לאוכלוסיה הולכת ומתרבה; תאבד האפשרות לחידור ולהעשרת מי-תהום; ייפגע המגוון הביולוגי, ויחסמו מסדרונות אקולוגיים; נופי תרבות ומורשת, המספרים את סיפורה של הארץ, ילכו

ויעלמו; ההנאה האסתטית וחויית ההתבוננות והרוגע אותן מעניקים שדות מעובדים - יאבדו. אם תרצו, זהו ביטוי של 'הטרגדיה של שטחי המרעה הציבוריים', אינטרסים מקומיים ופרטניים תופסים את מקומו של האינטרס הציבורי הרחב.

הנוף החקלאי כמשאב ציבורי

כאשר היה מקומה של החקלאות איתן בתודעה העברית והישראלית, היא עמדה בזכות תוצריה הכלכליים המובהקים ובזכות תמיכה חברתית וציבורית. בתקופות אלה היו התועלות החיצוניות מקובלות כדבר המוכן מאליו, כתוצר נלווה של החקלאות. החברה נהנתה מהן, ומעולם לא נתבקשה לשלם עבורן. כיום, כאשר מחירי תשומותיה של החקלאות - הקרקע, המים ושכר העבודה - האמירו, והתרומות החיצוניות טרם הופנמו להכנסתו של החקלאי, מתערער הבסיס הכלכלי של החקלאות, ובעקבות זאת מתערערות ואובדות גם התרומות הבאות ממנה.

בעשרות השנים האחרונות התפתחו המודלים המתארים כשלי שוק, המתייחסות גם לתועלות החיצוניות של החקלאות. **תועלות אלו הן הערכים הנובעים מן השטחים החקלאיים, אך אינם נובעים משיווק המוצר החקלאי כשלעצמו. החקלאים ממשיכים לייצר בפועל 'מוצרים' בדמותם של מראות נוף, תרבות ומורשת. התועלות הקשורות בהן הן ציבוריות, ומשרתות את החברה בכללה.** נגישות הציבור לערכים הטמונים בשטחים החקלאיים הינה מובנת מאליה וניתנת חינם. לא קיים כיום מנגנון שוק המסוגל להעניק תמורה לחקלאים בגין הערכים והתועלות הנגזרים מפועלם. מדובר בכשל שוק, לאמור: מוצר הזוכה להערכה וביקוש גבוה מצד הציבור, אך אינו זוכה לערך כספי במנגנוני השוק הקיימים. ערכים אלה הם חלק מן ההצדקה הכלכלית להמשך קיומה של החקלאות בהיקפים נרחבים, הרבה מעבר לתמורה הניתנת על ידי מנגנון השוק.

הגדרה, ניסוח וכימות של אותן תרומות, הם תנאי יסודי להתמודדות עם 'כשל השוק'. רק לאחר הכרת חשיבותן וערכן, ניתן יהיה לאמוד את תרומתן לחברה, לתמחר אותן, ולקבוע מערכת של גמול לחקלאי ה'מייצר' אותן. משימה זו אינה פשוטה משתי סיבות:

- כאשר הורגלנו לראות בתרומותיה החיצוניות של החקלאות דבר 'מוכן מאליו', הניתן חינם אין-כסף, והוא חלק בלתי נפרד מסביבתנו. המצב החדש שנוצר, כשל השוק אשר אינו מפנים את תרומותיה החיצוניות של החקלאות, גורם לכך שהן ילכו ויעלמו. אם לא יופנם ויתומחר ערכן במערכת הכלכלית - יתכן ויאבדו.
- התרומות החיצוניות של החקלאות הן מגוונות, מופיעות בעוצמות שונות ובהקשרים תרבותיים וחברתיים שונים, ועשויות ללבוש פנים שונות על פני אזורים גיאוגרפיים ובתקופות זמן שונות, כמתחייב מצרכיה, מאווייה ואורחות חייה של החברה, במקום ובזמן מוגדרים.

ערכם הכלכלי של הנופים החקלאיים הוא מקרה פרטי של ערכם הכלכלי של שטחים פתוחים. רבים הכירו בבעייתיות שבבסיס הניסיון לאמוד את הערך הכלכלי של מוצר שהוא ברובו ציבורי. למורכבות זו נוספת העובדה כי השטחים הטבעיים - שמורות טבע ויערות נמצאים לרוב בידי הציבור לעומת קרקעות חקלאיות נמצאות בבעלות ובהחכרה בידיים פרטיות.

במצב של קונפליקט בין האינטרס הציבורי לפרטי, בו נדחקות רגלי הציבור, נדרשת התערבות חיצונית האמורה להגן על זכויות הכלל. התערבות זו היא לרוב חובתה של הממשלה, ודרכה פועל הציבור להשגת המוצרים והערכים אותם אין השוק הפרטי מספק לו. תפקידה של הממשלה לספק ביטחון, חינוך ותשתיות (שאף הם אינם מסופקים לציבור על ידי השוק הפרטי), כך גם באשר לאספקתם ושימורם של ערכי נוף, תרבות ומורשת.

ההכרה כי לחקלאות ערכים ציבוריים נוסף על ערכיה החקלאיים, התגבשה והתפתחה במחצית השנייה של המאה ה-20. אחד ממבשריה, D.W Bromley, בספרו 'Environment and Economy' משנת 1991, רואה את החקלאות כפעילות כלכלית היוצרת נזק וסביבה כפריים אשר יש בהם ערך מוסף לחברה. כמוצר ציבורי בנוסף להיותה ענף כלכלי יצרני.

על פי זאת החקלאיים הם נאמני ציבור המנהלים את משאב הקרקע שברשותם תחת הגבלות סביבתיות שמטרתן עיצוב וטיפול הנוף הכפרי, תוך ניצול כלכלי נכון של המשאב העומד לרשותם. הממשלה היא זו אשר אמורה לתמוך בפעילות זו. החקלאים אינם רק מגדלי תוצרת חקלאית, אלא ציבור המחזיק במשאב לאומי - משאב הנוף הכפרי הפתוח (אלתרמן והאן, 2004).

השפעות החיצוניות של החקלאות

מאז ומעולם היו לחקלאות תרומה ומשמעות אשר חרגו הרבה מעבר לסיפוק התוצרת החקלאית עצמה. השפעותיה החיצוניות של החקלאות, אשר אינן נובעות מתפוקותיה הישירות, נמצאות בתחומי חברה, תרבות, תיירות, אקולוגיה וסביבה. בכל החברות האנושיות נטוע המעשה החקלאי בתרבות ובנוף המקומיים, ונודעים לו ערכים שונים בהתאם למקום ולזמן.

בשנים האחרונות התפתחה ספרות ענפה העוסקת בתרומות החיצוניות של החקלאות ובניסיונות לאמוד ולכמת את ערכן. תרומות אלו סווגו ומויננו על פי תחומים, כך שניתן לזהות את הגורמים הנהנים מן התרומות, לאפיין את החקלאות התורמת לתחומים מסוימים, ולתגמלה בהתאם.

בעבודה הנוכחית נבחנו התרומות החיצוניות בחלוקה על פי שלושה תחומים מרכזיים: חברה, סביבה, כלכלה. חלוקה זו אינה מקרית, והיא משקפת את שלושת היסודות העומדים בבסיסו של פיתוח בר-קיימא.

בתחום החברתי כלולות ההשפעות העוסקות בהקשרים התרבותיים והתדמיתיים אותם יוצר הנוף החקלאי. בערכי המורשת הטמונים בו, בתחושת המקום והזהות, ביפי הנוף הנוצר על ידי מופע החקלאות, חילופי העונות וקביעת מועדי השנה, ובערכי הטיוול והתיירות הנשענים על כל אלה.

בתחום הסביבתי מתקיימת חלוקה לשני תחומי משנה: התרומה האקולוגית - תרומת החקלאות לערכי הטבע ולמגוון המינים, כמקום הגנה ומפלט למינים נכחדים, ליצירת מסדרונות אקולוגיים; התרומה הסביבתית - חידור למי-תהום, הפחתת רעשים, שיפור איכות האוויר, חסכון בעלות קולחין וקליטת פסולת עירונית. השפעתה של החקלאות על הסביבה עלולה להיות גם שלילית, בדמות פיזור חומרי ריסוס והדברה, יצירת סחף קרקעות ועוד.

בתחום הכלכלי ניכרת ההשפעה בעיקר בהשבת ערכי הנדל"ן, הענקת איכות חיים ומגורים גבוהה בשכונות מגורים בעלות זיקה לנוף החקלאי. זיקה זו יכולה להתפרש כמבט נזף, כמרחב של ריאות ירוקות המקיפות את העיר, שרותי פנאי, טיול ונופש בחיק סביבה חקלאית-טבעית.

יאמר מיד כי התרומות החיצוניות הנמנות כאן הן בנוסף ומעבר לתועלת הכלכלית המיידית וה'מובנת מאליה' של החקלאות, תפקידה בייצור והבטחת מזון. בנוסף, יש לציין כי חלוקה זו מלאכותית במידה רבה, מפני שתועלות רבות נפרשות על פני כמה תחומים.

כך למשל, לשדה אשר דרכו חודרים מי הגשמים למפלס מי התהום נודעת חשיבות כלכלית למשק המים, אך בודאי גם תרומה אקולוגית.

לנוף חקלאי המהווה חלק מן החוויה התיירותית, קיים ערך כלכלי מובהק, אך גם ערך חברתי - בהיותו מספק, מבלי משים מראות ורשמים מדמותה של הארץ.

פרדסים המקיפים את גבולותיה של העיר, מעניקים ערך נדל"ני לשכונות המגורים הצופות אליהם, אך גם ערך סביבתי בספיגת רעשים, זיהום ואבק, וערך חברתי, ביצירת דימוי וזהות לעיר, מקום מפלט מהמולת העיר, ומקום בו ניתן להציג ולהמחיש תהליכים טבעיים, חילופי עונות וחינוך להכרת הסובב.

דוגמאות אלו ורבות אחרות ממחישות כי חלוקת התועלות לתחומים הינה שרירותית, וכי ההתפרשות של ערכים מסוימים על פני תחומים אחדים אך מעלה את חשיבותם.

תרומותיה החיצוניות של החקלאות עשויות להשתנות על פני המקום והזמן. נושאים אלה יידונו בפרקים הבאים, מתוך ניסיון לקשור אותם למרחב הישראלי.

חברה

ערכים תרבותיים

לנוף החקלאי משמעות חברתית ביצירת תחושה של זהות קיבוצית וזיקה בין האדם והסביבה בה הוא חי, תחושת מקום ייחודי וחד פעמי, האופייני לחברה המסוימת שיצרה אותו. ממנו ניתן ללמוד על מאפייניה ואורחות חייה, ועל מורשתה ההיסטורית - אירועים מרכזיים בעברה, סיפורים ומיתוסים.

בארץ-ישראל, ארץ התנ"ך וערש ההיסטוריה של דתות המערב, נודע לנוף החקלאי תפקיד נוסף, כרקע לסיפור היסטורי, מסורות דת ומורשת, יהודית, נוצרית ומוסלמית, שצמחו על רקע הנופים החקלאיים, וקשורים בהם אסוציאטיבית ורגשית. הנופים החקלאיים שחקו תפקיד אידיאולוגי-מורשתי חשוב גם במסגרת התנועה הציונית, 'דת העבודה' ו'גאולת האדמה'. גם כאן, יקשה להבין את סיפור המפעל הציוני, ללא נופי הדגן בעמק יזרעאל, מטעי התמרים בדגניה או הפרדסים בשרון.

מבחינת הקשר ההיסטורי-תרבותי, ראויים לשמירה אותם נופים שיש להם תפקיד בנשיאת הזיכרון ההיסטורי. נופים אשר דרכם ניתן להבין הלכי רוח, פרטים ומשמעות של הסיפור שהתרחש במקום. מלחמת גדעון ב"מדין, עמלק ובני קדם", קשורה בנופיו של עמק יזרעאל, ירידת הלוחמים אל המים היתה ככל הנראה בעין חרוד, ומחנה מדין צפה עליהם "מצפון גבעת המורה", ומנוסתם עד "בית השיטה". כל אלה נשקפים מתוך שדות עמק יזרעאל ועמק חרוד ועינות המים והבריכות הרבות הנטועות בהן. לוט נשא את עינו וראה את כיכר הירדן "כי כלה משקה... כגן-ה' בארץ מצרים" (בראשית יג, י), ונופיה הירוקים המעובדים של כיכר סדום כיום, אכן מזכירים ארץ נושבת בליבו של מדבר צחיה. לעת מסעו של ארון הברית מצייר הכתוב תמונת הווי חקלאי: "ובית שמש קצרים קציר-חטים בעמק וישאו את-עיניהם..." (שמואל א' ו, יג), נעמי ורות שבות משדי מואב "והמה באו בית לחם בתחילת קציר שערים" (רות א, כב) וכל סיפור מגילת רות סובב סביב ההווי הרווח בשדות הדגן בבית לחם, אשר גם שמה קורא על הלחם.

משלו המפורסם של ישעיה, "כרם היה לידידי בקרן בן-שמן; ויעזקהו ויסקלהו ויטעהו שרק ויבן מגדל בתוכו וגם-יקב חצב בו ויקו לעשות ענבים..." (ישעיה ה, א-ב) מצייר סיקול שדה ובניית טרסות, שומרה וגת, מראות אשר עדיין שכיחים בחקלאות הערבית המסורתית בהרי יהודה ובשומרון.

תאורי חקלאות נפוצים בכתבי נוסעים ותיאורי מסעות לארץ-ישראל. וכך מתארת מרי אליזה רוג'רס את סביבת עכו באמצע המאה ה-19:

כרמים, שגדלו על גבי המדרגות, ומטעי זיתים נאים, מקיפים כמעט לגמרי את הכפר ומציינים את גבולותיו. בוסתני פירות מבשילים ופרדסים, משתרעים למרגלות ההרים, וזעיר פה זעיר שם מתנשאים אלונים ירוקי-עד קבוצות-קבוצות. המישור והעמק הוריקו בזכות החיטה והשעורה, הפולים והעדשים. פרחי-בר לשלל צבעים קישטו את חומות האבן הנמוכות... (מתוך רוג'רס, 'חיי יום-יום בארץ-ישראל', 1862).

ארץ-ישראל, אשר היתה זירה להתרחשויות הטבעיות עמוק בהווייתה של תרבות המערב, נדרשת להגן, לשמר ולטפח את הנופים שבבסיס אותם מאורעות. ואין הבדל בין מקום במהותו הפיסית-ארכיאולוגית, ובין רוחו והווייתו של המרחב, אשר אמור לשקף את רוחו של הסיפור שהתקדם בו. הרקע וההקשר הסביבתי לסיפור, חיוניים להבנה ולתפיסת האירוע, חשיבות שאינה פחותה מזו המיוחסת לאתר ארכיאולוגי נקודתי. אברהם א. רייפנברג בספרו מלחמת המזרע בישימון מצטט מדבריהם של אבות הכנסייה הנוצרית אודות החקלאות הנבטית בנגב: דרגת הציביליזציה הגבוהה ביותר הושגה בתקופה הביזנטית. ויש הרואים את סוד הצלחתם החקלאית של הביזאנטים בעיקר בשיטת הדירוג המשוכללת שהיתה מקובלת עליהם:

ואותן רבידות היו שומרות על המים והאדמה. בסביבות חלוצה (חלאסה), למשל, היו נטועות גדרות של עצי-אשל, לאורך קירות-הרבידות ובתוך השדות עצמם. עצי-אשל היו מהדקים את האדמה ואף שימשו כמשברי-רוח. בכל מקום שנשתמרו הקירות של אותם רבידות, שם נוהגים הכדוים של זמננו לזרוע את תבואתם. כאן, בחלוצה, היו מגדלים אפילו גפנים; היירונימוס הקדוש מזכיר בספרו 'חיי הילאיריון' את יין חלוצה. עקבותיהם של אותם כרמים נשתמרו עד היום הזה, למשל, על גבי מורדות ההרים ליד עוג'ה וסביבתה. אתה מוצא כאן שורות ארוכות, תקינות, של אבני-צור שחורות, כל אחת רחוקה מחברתה מטר עד מטר ומחצה. אותן אבני-צור נגרפו בזהירות רבה ונערכו לגלי-אבנים קטנים, שחורים במספר רב. עד היום הזה קוראים הערבים לאותם גלים בשם 'תלילת אל-ענב' (תלי-ענבים קטנים). ההנחה המקובלת, כי היו מדלים את הגפן על אותם גלים, אך אפשר שהללו היו משמשים גם כדי לאגור את מי-הטללים ולהעבירם אל תוך האדמה. תמימי-דעה, שיש לגמור את ההלל על אותה אומנות מצויינת, האיך היו עורכים בגאיות קומות-קומות של שדות מודרגים, האיך היו מקימים חומות חזקות מסביב להן, שלא יוכלו עוד זרמי-המים לפרוץ בתוך הגאיות, וכך היו מחלקים את המים חלוקה שווה על פני הרבידות. ולא רק בתוך אפיקי הנחלים העיקריים, אלא גם בערוצים קטנים היו מקפידים להקים חומות סכרים... (רייפנברג, 1950).

שמירה שיחזור וטיפוח של נופי הטרסות בהר הנגב, מאירה תרבות מפוארת שרווחה במקום במשך מאות שנים, בבחינת ספר היסטוריה המחזיר לחיים פרקים עלומים בסיפורה של הארץ.

הנוף החקלאי כמצוין עונות, מועדים, ומשמעויות

ציוני הזמן בתודעה העברית קשורים לעונות השנה ולפעילויות החקלאיות המתקיימות בהן - האסיף, הקציר, האביב, וחגיהם - סוכות, שבועות, פסח, ימי העומר, ראש השנה לאילנות, הבאת ביכורים. כל אלה תבניות של מועד (על שתי משמעויותיו) וציוני דרך בהליכות חייו של אדם.

"כי הנה הסתו עבר הגשם חלף הלך לו; הנצנים נראו בארץ עת הזמיר הגיע וקול התור נשמע בארצנו; התאנה חנטה פגיה והגפנים סמדר נתנו ריח" (שיר השירים ב, יא-יג).

הנוף החקלאי הוא המקום בו חווה האדם את הקשר עם כוחות הטבע ותחלופת העונות. השינויים העוברים על השטחים הפתוחים במהלך עונות השנה נראים היטב בנוף החקלאי. עונות חריש, זריעה, צמיחה ולבלוב, פריחה, פרי, קציר, דעיכה, קמילה, וחוזר חלילה – מעגלי החיים וההתחדשות באים לביטוי מובהק בשדה החקלאי, ובפעילות המתבצעת בו. השטחים החקלאיים מציגים ומלמדים באופן מוחשי את מחזוריות והמשכיות החיים. מרחבי החקלאות בארץ מהווים אם כן מעין 'שעון' של עונות, צבעים ומחזורי חיים, הקוצב את הזמן ומעניק לו צבע, דימויים ומשמעויות.

ערכים אסתטיים

מראות נופים חקלאיים-מסורתיים בכל רחבי העולם מושכים את העין ביופים, מעוררים התפעלות ורגש. מהם אשר הפכו לאתרי תיירות מובהקים בזכות מראותיהם: טרסות האורז בדרום מזרח אסיה, כרמי היין בהונגריה, פריחת עצי הדובדבן ביפן, שורות הגפנים וכרמי הזית בטוסקנה. נופים חקלאיים נוכחים תדיר ביצירות אמנות – בציורי נוף, בספרות ובשירה. והנה לפנינו ערך נוסף, אשר הנופים החקלאיים מחזיקים אותו והוא אינו ניתן כלל לכימות ולהערכה. יפי הנוף הוא נושא טעון, שאינו ניתן להנמקה, והשאלה מהו 'נוף יפה' תישאר כנראה פתוחה. אף על פי כן, נמצא במחקרים רבים, שהנוף החקלאי המסורתי, הכולל מגוון גידולים, בחלקות קטנות יחסית, עם גבולות מוגדרים על ידי צמחיה או טרסות אבן, נתפס כמעניין ומושך את העין.

מחקרים שנערכו באירופה (Strumse, 1994). מצוטט על ידי ברו, 2001) העלו שהציבור בוחר בנוף חקלאי מסורתי, בו התערבות האדם מתונה יחסית, כצורת נוף מועדפת, על פני נופים עירוניים, טבעיים או חקלאיים מודרניים, הכוללים שדות נרחבים ומבנים מסיביים. בישראל מצביעים מחקרים על כך שהציבור תופש את הנוף החקלאי כבעל ערך חיובי, ומעוניין להגן עליו מפני פיתוח מואץ (פליישר וצור, 1997).

בהתבסס על מחקרים אלו, וכן על אינטואיציות אסתטיות של קהילת המתכננים והציבור הרחב, נתפס הנוף החקלאי המסורתי כמרחב נעים לעין, המסב הנאה למתבונן. זאת בנוסף להיותו משקף תרבויות ומסורות קדומות. בתנאי החקלאות המודרנית – הופכים ומאוחדים לא אחת שטחים חקלאיים מסורתיים לחלקות עיבוד גדולות, בהן נעלמים המאפיינים המסורתיים. יש בכך כמוכן שיקולי כדאיות, ממשק ותועלת כלכלית. אך לצד זאת יש לשקול גם את הערך האסתטי והתרבותי אותו נושא הנוף החקלאי. דברים אלה יפים גם לעת השיקולים בדבר הסבת שטחי חקלאות מסורתית לבינוי.

באירופה נהוגה חלוקה בין נופים טבעיים לבין נופי תרבות (cultural landscapes), שהוגדרו כנופים שעוצבו בידי אדם, דוגמת שטחי החקלאות שיוכשו מן הים בהולנד.

נופי אירופה נודעו בגלל הקשר שלהם עם אמנות בצורתיה השונות. הדבר מוצא ביטוי בציורי האסכולה הפלמית, אצל האימפרסיוניסטים הצרפתים ובשירה ובספרות הרומנטית בגרמניה.

איגוד החקלאיים הלאומי בגרמניה מציב מסגרות ענקיות ברחבי המדינה, במסגרת קמפיין להעלאת תודעת הציבור לחשיבות הנוף הכפרי ולהישגי החקלאות

ערך הקיום של הנוף

עצם הידיעה כי ערכים מסוימים קיימים וזמינים, נותנת לאדם תחושת סיפוק והנאה, גם בידיעתו כי לא יזכה לראותם או להשתמש בהם. הסיפוק נובע מן האפשרות העומדת בפניו להנות מהם, מן הידיעה כי אחרים, ובכלל זה הדורות הבאים, יהיו מסוגלים להשתמש בהם, והן מעצם הידיעה וההכרה בקיומם ובנוכחותם. תופעה זו גובתה במחקרים, בהם נמצא כי לציבור יש רצון ומוכנות לשמר אתרים ונופים גם כאשר אין לו קשר אליהם וגם אם לא יבקר בהם בעתיד. יתר על כן, הציבור אף מוכן לשלם עבור קיומם ולהשקיע בשימורם. (צבן וחובריו, 2004)

ערך זה מכונה 'ערך הקיום' של הנוף. יש בו מן האחריות הציבורית והשאיפה להותיר ערכים ונכסים לדורות הבאים, והוא מהווה מרכיב מרכזי במגמה להגן ולטפח נופי מורשת ובכללם נופי חקלאות, גם כאשר לא נודעת מהם הנאה ישירה ומעשית.

החקלאות כמעטפת לערים

הנופים החקלאיים מקיפים ערים רבות ויוצרים סביבה מסגרת המשפיעה ישירות על חיי תושביהן. נופים עשירים ומטופחים יוצרים תדמית גבוהה, וחוויה נופית מתמדת למתגוררים בעיר, תחושת שייכות, והעצמת הלכידות החברתית נוכח נוף תרבותי משותף. לבסוף – מבט אל נוף פתוח – אל שדות מוריקים ומטופחים, מעלה את ערכי הנכסים בעיר, מגורים ועסקים כאחד.

טיפוח הנוף החקלאי הסמוך לעיר מהווה מטרה מרכזית בתכנון העירוני עצמו, המקובלת במסגרת תכניות שונות בעולם. לדוגמא: יצירת נוף כפרי בעל ערכים גבוהים היא אחת המטרות של ה-'Countryside Agency' בבריטניה, הקובע שדווקא סביב הערים, הנוף החקלאי נדרש ונחוץ כמקום של רוגע ושלווה. מאמצים רבים מוקדשים לטיפוח אזורי החקלאות סביב הערים, לצד אזורי פארק ואזורים טבעיים, ולהנגשה נוחה של אנשי העיר אליהם.

בשנים האחרונות, הפכה המחווה לנוף החקלאי, בתוך המרקם האורבאני, למוטיב מרכזי באדריכלות הנוף בישראל. הגבול בין הכפר והשדה, והכנסתו של הנוף החקלאי אל תחום היישוב – בדמות ערוגות, חלקות עיבוד, טרסות, כלים חקלאיים, או ערמות שלף הנערמות בסמוך לבתי הכפר לעת קציר. דימויים אלה אשר הינם בעלי אופי כפרי מובהק, משמשים מקור השראה ליצירות אמנות ואדריכלות נוף בקונטקסט העירוני. עבודות כגון טיילת שרובר בירושלים (אדר' נוף שלמה אהרונסון) – המשחזרת את נופי שפלת יהודה אל מול חומות העיר העתיקה – בצד שדרות כניסה ליישובים, וכיכרות עירוניות המשתמשות בעצי זית או הדרים, מציגות את העניין הציבורי בנוף החקלאי, המועתק ממקומו הטבעי בשדה הפתוח, אל תוך העיר. נוף 'חקלאי' זה מעוקר כליל מתפקידו היצרניים, ושומר את תפקידו היוזאליים בלבד.

'אזורים שלווים'

הנוף החקלאי נתפס כמקום של רוגע, היוצר תחושות שלווה והרמוניה. העיר מהווה מקום רועש ודחוס, המשרה, לעיתים קרובות, לחץ ומבוכה. ואילו הטבע הפתוח, שיד אדם לא נגעה בו, עשוי להיות דרמטי מאוד, ומשרה פחד ויראת כבוד, יותר מתחושת נוחות וקרבה.

מבחינה זו תהא תרומתו של הנוף החקלאי לתחושת שלווה ורוגע גבוהה מזו של הנוף הטבעי, בהיותו מעצם אופיו מישורי, מתון וחסר דרמטיות. הריחוק מהעיר והמולתה תורם לתחושת השלווה והמנוחה. קיומם של מרחבי הכפר כ'אזורים שלווים' (Tranquil Areas), אליהם יכולים בני העיר 'לברוח' ולנפוש, היא חיונית לקיומה של חברה בתהליכי אורבניזציה מואצים.

עמותות שונות בבריטניה (דוגמת ה-Council for Protection of Rural England) שמו להן למטרה לשמר את האזורים הכפריים כ'אזורים שלווים'. הן עוסקות במיפוי האזורים בהם המטייל אינו מבחין במראה העיר ואינו שומע את המולתה. עמותות אלו עוקבות אחר ההדרדרות והפיחות במרחבים השלווים הללו, על ידי יצירת 'מפת האזורים השלווים' של בריטניה. לטענת עמותות אלו, הצטמצמו האזורים השלווים בבריטניה ב-20%, בהשוואה למצב בשנות ה-60 (מתוך 'הארץ', רינת, 2001).

מחווה לנופים חקלאיים באדריכלות הנוף בישראל. מלמעלה למטה: טיילת שרובר בירושלים, מראה כללי - מבט מקרוב על שטחי הטיילת; שדות חיטה זהובים, מנוקדים בעצי זית כסופים ירוקים, נופיו האופייניים של הכפר בהרי ירושלים; מראות הנוף החקלאי בישראל מקדמים את פני הבאים לשדה התעופה נתב"ג; מחווה לפרדסי השרון, תעלות ההשקיה וערוגות העצים, ברחבת הכניסה של מרכז נוה-צדק בתל אביב. מעבודותיו של אדריכל שלמה אהרונוסון

במקביל, פועלות עמותות אלו להפיכת האזור הכפרי ל'שלו' יותר - למשל על ידי הפחתת מהירות הנסיעה המותרת בכבישים הכפריים. כיום, המדיניות הממשלתית בכריטניה תומכת בהגבלת מהירות הנסיעה באזורים כפריים ל-30 מייל/שעה בלבד. חלק מן הרשויות המקומיות אכן מיישמות מדיניות זו. העמותה לשימור אזורי הכפר בכריטניה פועלת להרחבת האזורים הללו.

להיבט זה של 'שלוות הנוף' קיימת חשיבות יתרה בין תפקידי הנוף החקלאי בישראל. הנוף הישראלי מצטיין בשונות גבוהה, במעברים חדים בין תצורות נוף ומראות שונים, ובריבוי מוקדי התערבות - בינוי והפרה על ידי האדם. הנוסע בכבישי הארץ צופה במראות מתחלפים במהירות רבה, שניתן לאפיינה כ'חוסר שקט' בנוף, וזאת גם באזורים רחוקים ומבודדים.

נוף חקלאי עשוי לתרום שקט ורוגע לאיכות החזותית של הנוף. ישראל מתאפיינת בקצב חיים מהיר - מאורע רודף מאורע, ורוח תזזית אופפת את הקיום היומיומי. מדינת ישראל היא מקום של אי-שקט הן במונח הפיסי - ריבוי הנופים, המראות והדימויים, והפיכת חלק ניכר מהם, בקצב מהיר לנופי פיתוח, והן במונח המנטלי - קצב מהיר של התרחשויות, חדשות וארועים. במקום כזה יש ערך רב בטיפוח אלמנט של שלוה, שביטוי המובהק נמצא בנוף החקלאי.

סביבה

ערכים אקולוגיים של החקלאות

שטחים חקלאיים המשתרעים על פני שטחים רציפים רחבי ידיים מאפשרים את קיומם של תהליכים אקולוגיים. כל דיון בדבר ערכיה הסביבתיים של החקלאות מעלה שני קצוות: מצד אחד - הטענה כי החקלאות תורמת למערכות אקולוגיות ומסייעת להן, ומצד שני - הטענה כי החקלאות היא גורם מפר שיווי משקל, מזהם ומפריע לתהליכים טבעיים.

ככל שמתעצמת האינטנסיביות של העיבוד החקלאי, ועימה מתרחב השימוש בחומרי הדברה ובדשנים כימיים, גובר פוטנציאל הפגיעה הסביבתית של החקלאות. כיום, על רקע צמצום השטחים הפתוחים, מתחזקת ההכרה כי על השטח המעובד למלא גם תפקודים אקולוגיים. על יסוד

גישה זו נבנים שיתופי פעולה בין חקלאים לרשויות התכנון וגופי שימור הטבע.

לחקלאות במתכונתה המסורתית, תרומה ייחודית לשמירתה של סביבה טבעית ולקיומם של תהליכים אקולוגיים. נעשה בה שימוש רב בחומרים טבעיים, דוגמת זבל שמקורו בחי ובצומח, אשר נטמעים בסביבתם הטבעית ושבים אליה. כמו כן נהוגים בה מחזורי גידול המטייבים את הקרקע. החקלאות האורגנית המודרנית מקיימת עקרונות אלה ותורמת אף היא לשמירה על הסביבה.

נופי החקלאות המסורתית הם חוליה המקשרת נופים טבעיים זה לזה. נופים מסורתיים מקיימים בתי גידול ייחודיים, למשל המשוכות החיות (hedgrows) בכריטניה המפרידות בין החלקות, התורמים למגוון הביולוגי ומשמשים כ'מסדרונות אקולוגיים', המאפשרים מעבר בעלי חיים וזרעי צמחים בין אזורים מנותקים זה מזה. באזורי המגע (ecoton) שבין השדות המעובדים והאזורים הטבעיים, מתקיים מפגש בין מינים שונים, ומועשר המגוון הביולוגי.

מסדרונות אקולוגיים בשטחים חקלאיים

שטחים חקלאיים מתפקדים כמסדרונות אקולוגיים המקשרים בין שטחים טבעיים, ויוצרים רצף, תנועה ומעבר בין אזורים טבעיים.

מסדרון אקולוגי מוגדר כרצועת שטח בעלת ייחוד ותכונות אופייניות (השונות מסביבתן), אשר מחברת אזורים מנותקים, גדולים דיים כדי לקיים מיני חי וצומח בסביבתם הטבעית. מסדרון זה מחבר בין שמורות טבע ושטחים בעלי חשיבות אקולוגית, ומטרתו לאפשר מעבר מינים ביניהם (פרבולוצקי, 2001).

הגדרות אלו נקבעו בתחילה בנופיה של אנגליה ובארצות אחרות במערב אירופה. עם הזמן הלך המושג והתרחב, והמסדרונות קיבלו מימדים רחבים יותר, בהכלילם שטחים חקלאיים ושטחים פתוחים טבעיים, כמקשרים בין אזורים טבעיים שמורים.

הדברה ביולוגית בבית שאן. תיבות קינון לתנשמות במטע תמרים בשדה אליהו

מסדרון אקולוגי מקומי, בדמות ערוץ נחל טבעי בין שדות, בעמק חרוד

מושג המסדרונות האקולוגיים פותח בשנות ה-70 של המאה ה-20 (Wilson & Willis, 1975), כיום הוא מקובל ככלי תכנוני ויישומי במערכות שמירת טבע אזוריות. שמורות הטבע, כאמור, הפכו מקוטעות, קטנות ומנותקות זו מזו. בידודן של השמורות פוגע ישירות בהתחדשות מינים: כאשר אין מגע בין אוכלוסיות ואין ביניהן קשרי רבייה, אין מעבר של חומר גנטי, חלה ירידה במגוון הגנטי בתוך האוכלוסיות והן מתנוונות והופכות רגישות יותר לאיומים ולסיכונים מבחוץ. ממדיהן הקטנים של שמורות הטבע בישראל, המאפשרים קיומן של אוכלוסיות קטנות בלבד, מחריפות את הבעיה – לאוכלוסייה קטנה ומבודדת אין קיום בטווח הארוך והיא נידונה לכליה. מכאן החשיבות בשמירת שטחים פתוחים ובכללם שטחים חקלאיים המקיפים את האזורים הטבעיים המובהקים – קרי שמורות הטבע, ושטחים טבעיים אחרים. בסביבה החקלאית שכיחות רצועות קרקע קבועות באופיין ובגדלות מסביבתן, כגון גדרות ומשוכות שיחים, משברי רוח, צירי נחלים ותעלות החוצים שטחים חקלאיים, רצועות קרקע טבעיות הנותרות בשדה למניעת סחף קרקע ועוד. בנוסף, ניתן לראות בשטח החקלאי בכללו (אם אינו מעובד באופן אינטנסיבי) מסדרון אקולוגי המאפשר מעבר של בעלי חיים זרעי צמחים, בייחוד בהשוואה לשטחים בנויים.

בישראל יש למסדרונות האקולוגיים חשיבות יתרה. תפיסת שמירת טבע בישראל בראשיתה, נבעה מתוך רצון להגן על אזורים בעלי עניין וייחוד בוטני, זואולוגי, אקוואטי וכדומה. מתוך גישה זו נקבע מערך שמירת הטבע בישראל. בשנות המדינה הראשונות היו שמורות הטבע עצמן מוקפות שטחים טבעיים אחרים, והן היו מרוחקות דיין ומוגנות ממפגעים ומטרדים. עם השנים גדלה האוכלוסייה ועמה השטחים הבנויים והמפותחים. שטחי הפיתוח הלכו והתקרבו לשמורות הטבע, עד שאלה הפכו לאיים קטנים סגורים ומוקפים בשטחי בינוי ותעשייה – המאיימים ישירות על השטח הטבעי, או בשטחים חקלאיים – שמתקיים בהם עיבוד חקלאי הכולל דישון והדברה אינטנסיביים, הפוגעים אף הם בתנאים הטבעיים. הנחלים הזורמים בכיוון מזרח-מערב מהרי יהודה ושומרון מערבה, אל מישור החוף והים התיכון, או מזרחה, אל הירדן, יוצרים חיבור רוחבי בין שטחים טבעיים, ומשמשים מסדרונות אקולוגיים רוחביים. הם נקשרים אל המסדרונות האורכיים שכיוונם צפון-דרום, וכך נוצרת רשת מסדרונות אקולוגיים רוחביים ואורכיים העוברת ברובה בתוך של שטחים חקלאיים. (שקדי, שדות, 2000).

רצועת חוף הים היא מסדרון אקולוגי בפני עצמו. הנחלים מגיעים לרצועה זו וחוצים אותה בהישפכם לים, ובכך מתקבלת תבנית דמוית סולם, שעמודיו הם ציר הגבעות וחוף הים, ושלביו – צירי הנחלים. זוהי מערכת המסוגלת, בממשק נכון, לשמש כאזור חייץ בליבה הצפופה של מדינת ישראל.

מגוון ביולוגי בשטחים החקלאיים

המגוון הביולוגי (Biodiversity) הוא מכלול היצורים – בעלי חיים וצמחים כאחד – החיים ומתפקדים בסביבה ויחד עימה מהווים מערכת אקולוגית (אקוסיסטמה). (על פי התכנית הלאומית למגוון ביולוגי בישראל, 2010). החקלאות לכל סוגיה, תלויה ישירות בשירותי המערכת האקולוגית. היא עשויה לתמוך במגוון הביולוגי, אך גם לפגוע בו. ראשית, נדרשת החקלאות לברוא שטחים טבעיים, יערות, ביצות, דיונות חול, ובכך היא מעלימה בתי גידול רחבי-ידיים וחשובים (עמק החולה הוא דוגמה קיצונית לתהליך זה). פגיעה נוספת מתרחשת לעת קיומה של חקלאות מודרנית אינטנסיבית, על ידי השימוש בדשנים, חומרי הדברה והדלדלות הקרקע. ועם זאת, נודעת לחקלאות גם תרומה למגוון הביולוגי, ביצירת אזורי חיץ, בקיומם של מסדרונות אקולוגיים במרחב החקלאי, ובאצירת בתי גידול מסויימים המשלבים ונתמכים על ידי הפעילות החקלאית. (ארז, בתוך אקולוגיה וסביבה 2013)

השוליים החקלאיים Ecoton

השטח החקלאי המסורתי מסייע בשימור מגוון המינים. הוא מקשר בתי גידול, והוא בית גידול בפני עצמו. אולם, תרומתו המשמעותית ביותר מתקיימת באזור המפגש בינו לבין השטח הטבעי. באזור זה, המכונה בשפה המקצועית – Ecoton, מתקיימים מינים רבים יותר מן המינים המתקיימים בשטח החקלאי, ואף יותר מן המינים המתקיימים בשטח הטבעי. באזור המפגש נראים לעיתים מינים נדירים, אשר חלקם ייחודיים לשוליים החקלאיים.

המחקר של פאר, קרק ובנימיני (2006) 'אזורים חקלאיים בשירות הפרפרים - שימור המגוון הביולוגי בשטחים הפתוחים לאורך הגרדיאנט האקלימי בישראל', תומך בחשיבות החקלאות ואזור השוליים, לשימור המגוון הביולוגי. נמצא כי סוג הגידול החקלאי ושיטת העיבוד החקלאי הם משתנים המשפיעים על איכותו של אזור המפגש עם השטח הטבעי. למשל, אזור המגע בין מטעי זיתים לבין השטח הטבעי עשיר יותר במיני פרפרים לעומת אזור המגע של שדה חיטה בשטח הטבעי:

"כי גידולי חיטה, ובמיוחד מונוקולטורה בממשק ממוכן, אינם מותירים מקום לקיומם של מרבית מיני הפרפרים... לעומת זאת, מטעי הזיתים, ובמיוחד מטעים מסורתיים, מספקים בית גידול הטרוגני שמגוון רחב של פרפרים מתקיים בו, כולל מינים בעלי חשיבות בשמירת טבע. החוקרים ממליצים על שימור החקלאות המסורתית בישראל, ובמיוחד על חקלאות הזיתים. נמצא גם כי אזור המעבר תרם תרומה משמעותית למגוון המינים, ועל כן ישנה חשיבות מיוחדת לשמירת שטחי שוליים רחבים ככל האפשר, תוך המעטה בריסוס באזורים אלה." (פאר, קרק ובנימיני, 2006)

אקוטון, קו מגע בין מורדות ההר ומישור - הגלבע ושדה חקלאי למרגלותיו

ערכים סביבתיים של החקלאות

תרומת שטחי עיבוד להעשרת מי-תהום

בשטח החקלאי, בתנאי מסלע וקרקע מתאימים (יכולת חידור מים), מתקיים חידור של מי גשם ונגר עילי אל מפלסי מי התהום. מנגד, גשם היורד על שטח בנוי, לא די שאינו חודר ומעשיר את מי התהום, אלא הופך לנטל על המערכת, בצורך לסלקו אל מערכת הביוב העירונית ולהרחיקו מן השטח הבנוי. התועלת בקיומם של שטחים חקלאיים פתוחים, הינה אם כן כפולה, בהעשרת מי התהום במים שפירים, (בעיקר באקוויפר החוף המכוסה כולו שטחים חקלאיים) ובמניעת הצורך בהשקעות ובטיפול בהרחקת מי גשמים ונגר עילי מן העיר.

בגידולי שדה בבעל התרומה לחלחול מי גשמים היא מקסימלית. במטעים, יער משקי ובגידולי שדה וירקות בשטח פתוח - התרומה נמוכה יותר, וקיים אידוי מים מנוף הצמחים. במרעה טבעי, כאשר אין רעיית יתר, הצמחייה שעל הקרקע תורמת לחלחול על ידי שבירת אנרגיית המים ועיכוב הזרימה. בגידולים בשטח סגור, משקי בעלי חיים ובריכות דגים - התרומה לחלחול מי גשמים אפסית. (צבן וחובריו, 2004)

שיפור איכות האוויר

הצמחייה בשטחים החקלאיים (בדומה לצומח הטבעי), פולטת חמצן וקולטת פחמן דו חמצני, אשר בהעדרה היה נפלט לאוויר כגז חממה. הצומח החקלאי קולט מזהמים ומקבעם ובכך מקטין את השפעתם על הסביבה, מסייע בזרימת האוויר לאורך צירים ירוקים ומקל על עומסי האבק בקרבת הערים. במסגרת אמנת קיוטו, נדרשות מדינות העולם לייצב את כמות 'גזי החממה' (הכוללים פחמן דו חמצני, מתאן ועוד) לשיעור ממוצע של 5.2% פחות משיעור הפליטות בשנת 1990.

להשגת מטרה זו פותחו כלים מגוונים לשיתוף פעולה בינלאומי, שכוללים מיזמים משותפים להעברת טכנולוגיות נקיות ומענקים לפרויקטים ולטכנולוגיות בתחום, ומנגנוני סחר בפליטות. הטמעת הפחמן הדו-חמצני ביכול החקלאי מביאה להפחתתו¹.

למטעים ירוקי עד קיימת תרומה מקסימאלית לשיפור איכות האוויר. למטעי נשירים תרומה פחותה, שכן בחלק מהשנה הם נעדרי עלווה. לגידולי שדה תרומה פחותה, מעצם היותם עונתיים. לעומת זאת גידול בעלי חיים מהווה גורם משמעותי בזיהום האוויר. (שם, 2004)

הפחתת רעשים

הצמחייה קולטת חלק ניכר ממטרדי הסביבה בדמות רעשים הנגרמים מאזורי תעשייה או כבישים סואנים. גם כאן יתרונם של עצי פרי ניכר על פני גידולי שדה. למטעי פרי צפופים - ירוקי עד, ערך כלכלי ניכר בהיותם מחסום אקוסטי המאפשר מגוון שימושים באזורים סמוכים למטרדי רעש.

קליטת פסולת עירונית

השטחים הפתוחים בכלל, והשטחים החקלאיים בפרט, מהווים פתרון לחלק ניכר של הפסולת הנוזלית והמוצקה של המגזר העירוני: בוצות ממתקני טיהור, שימוש במי קולחין להשקיה, גזם, פסולת אורגנית וכדומה. הזרמת שפכים ופסולת לנחלים ולימים כדרך לסילוק הפסולת העירונית יוצרת מפגע אקולוגי חמור, ואת תוצאותיו ניתן לראות בזיהום הנחלים ומאגרי מים תת קרקעיים, בבתי גידול שנכחדים ועוד. לעומת זאת, השטח החקלאי עשוי לקלוט חומרים אלו, ולהשתמש בהם כחלק מתהליך הייצור החקלאי. באופן זה נחסכות עלויות טיהור, הובלה והטמנת פסולת באתרים מוסדרים וכיוצא בזה.

פגיעתה של החקלאות בסביבה

ככל שהעיבוד החקלאי נעשה אינטנסיבי יותר, כן גלום בו פוטנציאל רב יותר לפגיעה בסביבה. בחקלאות המודרנית נעשה שימוש רב בחומרי הדברה למלחמה במזיקים ובדשנים מלאכותיים להגדלת יכולת חומרי הדברה רבים אינם מתפרקים בקלות ושייריהם נותרים בתוצרת החקלאית ובסביבה, עוברים הלאה בשרשרת המזון, ומכאן קצרה הדרך לשיבושן וסיכון של מערכות טבעיות נרחבות ולפגיעה בבריאות האדם. בנוסף לכך, המעבר למונוקולטורה וחישובן השטח מאלמנטים טבעיים ומסורתיים כגון גדרות ומשוכות גרם בסופו של תהליך לסחף קרקע ולירידה במגוון המינים.

תכנית אג'נדה 21 לפיתוח בר-קיימא, מתייחסת להשפעות אלה של החקלאות:

...כרבע עד מחצית מהיבולים אובדים בשל פגיעת מזיקים. אולם בהדברה כימית של מזיקים יש השפעות שליליות על בריאות האדם, על הסביבה ועל תקציבי המשק החקלאי. ממשק מזיקים משולב - הדברה ביולוגית, צמחים פונדקאים עמידים וממשק נאות - הוא האופטימאלי בראייה בת-קיימא... הידלדלות הקרקע היא בעיית הסביבה המרכזית המשפיעה על שטחי אדמה נרחבים. סחף קרקע, המלחה, הצפה, זיהום קרקע וירידה בפוריות הקרקע הן תופעות הולכות וגוברות בכל מדינה. (אג'נדה 21, 1992).

גם בחקלאות המסורתית ניתן למצוא גורמים המשבשים מערכות טבעיות. הדוגמאות הידועות לכך הן חקלאות הנדודים (Shifting Cultivation) באזורים הטרופיים הגורמים לברוא יערות והידלדלות הקרקע, או תרומתה של החקלאות לסחף הקרקע: צורות עיבוד לא נכונות (כגון חריש בניצב לקווי הגובה) עלולות לגרום לאובדנה של שכבת הקרקע העליונה עקב סחף מים או רוח.

1 כמות הפחמן הנקלטת בשדה חיטה היא 0.2 טון לדונם בשנה, והיא מקבילה ל-0.73 טון פחמן דו חמצני, שמחירו כ \$5.5. זוהי התרומה של דונם אחד של שדה חקלאי לשיפור איכות האוויר. (צבן וחוברי, 2004)

כלכלה

מחקרים כלכליים שנערכו בארץ ובעולם, ניסו לכמת ולחשוף את ערכם הכלכלי של מראות נוף וערכי טבע. ברבים מהם נמצא שקרבה לנופים פתוחים בעלי ערך טבעי גבוה, כגון חוף הים, או פארקים ציבוריים גדולים – מעלה את ערכי הנכסים הסמוכים אליהם, או את הרווחים של העסקים המתמקמים בסמוך אליהם. כמו כן, נמצא שנופים פתוחים תורמים לרווחי ענף התיירות, וכי ניתן לכמת כלכלית גם את ערך הנוף עבור מטיילים ונופשים בחיק הטבע.

'טרואר' ו'חקלאות בוטיק'

השקפה מקובלת במדינות אירופה, מדברת על קשר בין טעמים של מוצרים חקלאיים (בעיקר יין, שמן, תבלינים וגבינות) לבין הקרקע, האקלים, הטופוגרפיה והמסורת בה הם נוצרו. מושג ה'טרואר' (Terroir) שפירושו הוא בקירוב 'אתר' או בפשטות 'שדה') משמש לתיאור הסביבה הטבעית שבה מתקיים הגידול החקלאי (בעיקר כרמי ענבים ליין), ואת ההשפעות ההיסטוריות והתרבותיות על התהליך. המקום הוא הקובע את האיכות של התוצרת החקלאית. הציבור הצרפתי התומך במושג הטרואר, תופש כמובן מאליו שהפירות והיינות המשובחים ביותר הם אלה הנאמנים לשורשים ולהיסטוריה, ושטעמים מעיד על יחסי הגומלין בין קרקע, אקלים, טופוגרפיה ומסורת. המושג 'טרואר' מובא כטענה נגד מגמת הגלובליזציה. רבים משתמשים בו כאשר הם מגוננים על האינטרסים של החקלאים, וכמניע לשימור מסורות ייצור היסטוריות, לעומת הגדלת הרווחים. העובדה, שטרם הצליחו לשכפל את איכות היין מהכרמים הצרפתיים, המוסיפים לייצר יין משובח מזה מאות בשנים, עשויה לתמוך בטענת הטרואר. המונח 'טרואר' בתחום היינות. מקורו במחוז בורגונדי בצרפת. שם, במאה ה-13, בדקו הנזירים את התאמתם של זני גפן לסביבה וחילקו את השטח באופן שישקף את ההבדלים ברמת היינות שמניבה כל חלקה. עד למאה ה-17 התפשטה שיטת חלוקה הזאת גם לאזורים אחרים בצרפת. כללים ומסגרות אלה מתייחסים אילו זני ענבים מותר לגדל באילו אזורים, והם גם קובעים את הגבולות בין כרמים רגילים לבין כרמים המתייחסים למיטב ה'טרואר'. כך גם לגבי סוגי מזון נוספים. בארץ, מבטאת תפיסה זו באמצעות הכינוי 'חקלאות בוטיק' המתבססת על תנאי גידול ומסורות עיבוד ייחודיות ליצירת מוצרים חקלאיים איכותיים. מכאן, שלא רק איכויות הנוף, אלא אף איכויות המזון החקלאי עצמו, מהוות מניע לשימור נופים חקלאיים-תרבותיים-היסטוריים, וטכניקות עיבוד מסורתיות. גישה זו תופסת היום מקום רב בתעשיית המזון הישראלית. יקבים, בתי בד, מחלבות לעשרות ולמאות הוקמו בשנים האחרונות באזורי הארץ השונים, וכולם מנסים לשמר מסורת מקומית ושיטות ייצור ייחודיות בתנאי קרקע ואקלים של מקום מסוים. לאתרים אלה תרומה כלכלית משמעותית שביטויה ניכר בייחוד באזורי הפריפריה.

ערך השבחת נדל"ן של הנוף החקלאי

מחקרים רבים ניסו לאמוד את ערכם הכלכלי של שטחים פתוחים. האומדן נעשה באמצעות כימות התוספת שהקרבה לשטחים פתוחים מקנה לערכי נדל"ן. מחקרים המתייחסים באופן ספציפי לתרומה של נופים חקלאיים לערכי נדל"ן, בנפרד משטחים פתוחים או נופים טבעיים, הם נדירים יותר. ערכו של הנוף החקלאי עבור בתי מגורים הסמוכים אליו יכול להתבטא בשני אופנים: א. ערכם של נכסים המצויים ביישוב בעל אופי כפרי העטוף בנופים חקלאיים ב. ערכם של נכסים המצויים ביישובים עירוניים, ובכניה רוויה, אך פונים אל נוף חקלאי או סמוכים לשדות המעובדים. מחקרים שנערכו בישראל ובארצות אחרות (רוזנטל וצבן, 1999), מצביעים על עליה בערכם של נכסים עירוניים, כתוצאה מקרבה לערכי טבע ונוף. ערכן של דירות המצויות בקרבה לשטחים פתוחים (כגון פארקים עירוניים נרחבים) או פונות לנופים אטרקטיביים (כגון חוף הים) – גבוה משמעותית מדירות דומות שאינן סמוכות לערכים כאלו. נוצר מצב בו קיומו של שטח חקלאי חשוב בראש ובראשונה דווקא לתושבי הערים, הנהנים ממעטפת פתוחה, ירוקה ואיכותית, כל ימות השנה. ערך נכסיהם עולה בצורה משמעותית כתוצאה מקיומה של חקלאות בסביבתם הקרובה.

הערך התיירותי של הנוף החקלאי

התייר והמבקר בארץ-ישראל, נושאים את עיניהם בראש ובראשונה אל נופיה של 'ארץ התנ"ך' וצליינים יתורו אחר מראות המתוארים בברית החדשה. הנוף החקלאי מהווה רקע לאתרים, מוקדים והתרחשויות. נופים אלו נמצאים בין השאר - בדמותם של הבוסתנים וכרמי הזיתים, התאנה, הגפן, התמר והרימון, הנזכרים ושזורים בתולדות הארץ. נופי הטרוסת, השומרות ומתקני ההשקייה הקדומים, כל אלה הם חלק ממורשתה וסיפורה של הארץ, והתייר מבקש לראותם, אם כעניין תיירותי בפני עצמו, או לכל הפחות כרקע ותפאורה למוקדים ואתרים אחרים. לצד הנופים החקלאיים, הולכת ומתפתחת התיירות החקלאית agro-tourism בה משתלבים תיירים בפעולות המשק וחווים מקרוב את חיי הכפר ועבודת האדמה.

חקלאות בת-קיימא

חקלאות בת-קיימא (Sustainable Agriculture) אינה מכלה את המשאבים עליהם היא נשענת, קרקע, מים וסביבה. אדרבא, היא משמרת ומטפחת את איכויותיהם, עושה שימוש במשאבים מתחדשים, ותורמת לתהליכים אקולוגיים. בנוסף, לחקלאות זו תרומה חברתית בצמצום פערים חברתיים וכלכליים, והענקת איכות חיים, מורשת וזהות מקומית לאוכלוסייה המתקיימת בתוכה. כללו של דבר, "חקלאות בת-קיימא משמרת את הסביבה ומשקפת תפיסה מערכתית ורב-תחומית, שבבסיסה האחריות לשימור משאבים למען הדורות הבאים" (אטינגר, 2000). משמע, חקלאות בת-קיימא מכירה ומטפחת את התרומות החיצוניות שבמעשה החקלאי, והיא דואגת כי הדור הנוכחי יעביר לדורות הבאים משאבים ומערכות ייצור תקינים ומתפקדים.

בהכללה, ניתן לראות שני מסלולים בהם תצמד החקלאות:

הראשון, הגישה השמרנית המקובלת, הרואה בחקלאות ענף כלכלי בלבד, האמור לשאת פירות ורווח, וכאשר מתערער בסיסה הכלכלי של התנובה החקלאית - תתערער החקלאות על כל היבטיה ותרומותיה לחברה, ואף תפסיק להתקיים. כתוצאה מכך יאבדו גם הערכים והתרומות החיצוניות הנובעים ממנה.

השני, תפיסה חדשה, לפיה נושאת החקלאות עמה גם תפקידים חברתיים, תרבותיים ואקולוגיים, בנוסף לתפקידה בייצור מזון. מכיוון שכך, יש להתייחס אל החקלאות כמכלול, המספק ערכים ותועלות, הרבה מעבר לתפקודה הכלכלי המסורתי.

לשני מסלולים אלה ניתן ביטוי בדברים הבאים:

כמו במקומות רבים בעולם, גם בישראל עומדות שתי אפשרויות בפני עתיד החקלאות, והבחירה ביניהן היא בסופו של דבר בחירה ערכית: המסלול האחד, הקיים בפועל, ממשיך מסלול של התנגשות החקלאות כענף עסקי, בחברה ובסביבה; המסלול האחר מנסה לתמוך בחברה ובסביבה (אילון שוורץ, מתוך אטינגר, 2000).

גישה לפיה תבחן החקלאות על פי תועלות הייצור בלבד, תוך התעלמות מן התועלות החיצוניות: חברה, נוף, סביבה, אינה צועדת בנתיב של פיתוח בר-קיימא, שמשמעותו שמירה על מכלול תרומותיה של החקלאות, ומביאה להרס ואובדן משאבים. ומנגד, עשויה החקלאות לצעוד בנתיב של פיתוח בר-קיימא. אם תכיר החברה בכל אותן התועלות הנלוות של החקלאות, אם תשכיל ליצור מנגנונים המזהים את התמורה רבת הערך של אותם מוצרים נלווים, ותמצא את הדרכים הנאותות להעביר תמורה זו לידי החקלאים - תביא דרך זו להפנמת התועלות החיצוניות בתפיסה חדשה, המביאה בחשבון את כלל צורכי הציבור.

זהו ביטוי ראוי ונכון של פיתוח בר-קיימא, הרואה את המכלול - חקלאות, אדם ונוף. דרך זו, נותנת בידינו שורה ארוכה של תועלות ציבוריות - בתחומי הנוף, החברה, הסביבה והכלכלה - ומבטיחה את קיומה של החקלאות לדורות הבאים, על המסורת והתרבות הקשורות בה. השיקול בדבר טובת הכלל מקבל מקום ראוי בין האינטרסים הפרטיים, והמבט הרחב, ארוך הטווח והמקיף, מועדף על פני ראייה מקומית וצרה.

שלושה יסודות בפיתוח חקלאות בת-קיימא

פיתוח בר-קיימא מיוסד על שלושה יסודות - כלכלה, חברה וסביבה. על פי תפיסה זו, שיפור בתנאים הכלכליים על חשבון התנאים החברתיים או הסביבתיים - אינו יציב ואינו בר-קיימא. וכן הטייה לקצה החברתי או הסביבתי שתפגע ביסוד הכלכלי - אף היא אינה בת-קיימא. התקדמות ראויה ויציבה תושג רק כאשר חל שיפור בשלושת היסודות הללו גם יחד:

כלכלה צמיחה ורווחה, כבסיס לקיום החברה האנושית, ולהתקדמותה. בהקשרה של החקלאות מדובר בתוצרת החקלאית עצמה, ובשכלול היכולת להניב תוצרת חקלאית - כבסיס קיומי כלכלי לאדם.

חברה האדם מצפה מהמרחב הסובב אותו לערכים שהם מעבר לאספקת מזון, מחסה והגנה. המרחב מעניק לאדם תחושת זהות, דימוי, קשר לעבר, מראות נוף והנאה אסתטית. לשדה החקלאי משמעות ישירה בהקשרים חברתיים-תרבותיים אלו.

סביבה חקלאות העונה על ההגדרות של פיתוח בר-קיימא, נדרשת להתייחס לנושאים אקולוגיים. עליה לפעול לקיום ושימור האיזון שבין האדם והטבע, ועל שווי המשקל שבין החברה והסביבה. כאשר תצמד החקלאות במסלול התומך בשלושת היסודות הללו, הרי שניתן יהיה לראות בה ובנוף החקלאי - סוכן מובהק של פיתוח בר-קיימא.

נופים חקלאיים - המלצות לשמירה ולטיפוח

מדיניות וכלים לשמירת שטחי חקלאות יהיו שונים מטבעם מאלו הננקטים להגנה על שטחים טבעיים. שמירת שטחים טבעיים מקובלת באמצעים סטאטוטוריים, לאמור, יעוד השטח כשמורות טבע, יערות לסוגיהם וכיוצא באלו, הם אינם מעובדים בדרך כלל, ולרוב הינם ברשות המדינה ולא בבעלות פרטית.

בקרקות חקלאיות, קיים שימוש כלכלי, והן נתונות בידיים פרטיות, גם בהיותן בחכירה. לפיכך, אין מקובל לנקוט בהן אמצעי שמירה סטאטוטוריים המגבילים את העיבוד החקלאי, העשויים לפגוע בפרנסתו של ציבור גדול. על מנת להגן על תרומותיה החיצוניות של החקלאות, יידרשו כלים המגינים על העיבוד החקלאי ומאפשרים ואף מכוונים להגשמת התועלות החיצוניות. אלו הם כלים בתחום התכנון הסטטוטורי, הכלכלה, הסביבה, המודעות החברתית וההסכמה הציבורית הרחבה.

הכלים המקובלים בעולם לשמירת הנוף החקלאי, והצעות ראשונות לפעילות באופן זה בישראל, עובדו ופותחו בעבודות ומחקרים במסגרות שונות. מקצתם כלליים - התקפים בכל מקום, והם ניתנים ליישום ברמה ארצית לכלל הנופים החקלאיים בישראל, לצד כלים מקומיים או אזורים, המתאימים לנופים חקלאיים בעלי מאפיינים ייחודיים. הכלים לשמירת נופים חקלאיים חולקו לקבוצות: קבוצת כלים בתחום התכנון וקבוצת כלים בתחום הכלכלה. במקרים רבים קיים תוקף לכלים אחדים בשטח מוגדר אחד. כלים אלה יוצגו בתמצית בפרקים הבאים.

כלים תכנוניים

רקע

שמירת שטחים שיש להם ערך ומשמעות לכלל הציבור נעשים בדרך כלל על ידי מערכת התכנון. הכלים המקובלים לכך הם תכניות מתאר ובהם יעודי קרקע המגדירים וקובעים את שמירת השטחים ודרכי הטיפול בהם. בהקשר השטחים החקלאיים קבע חוק התכנון והבניה כי לעת עריכת תכנית המתאר הארצית, יושם לב "לשמירה על ייעוד חקלאי של קרקעות המתאימות לכך" (חוק התו"ב, פ"ג, ס' 49). אין ספק כי החוק כוון לשמירת שטחים חקלאיים בשל חשיבותם לאספקת מזון ולאחיזה בקרקע, וזאת על רקע תפיסות התכנון שרווחו בשנותיה הראשונות של המדינה. בפועל, לא נקבעו בתכניות המתאר הארציות שטחים בעלי ערך חקלאי והן התייחסו לשטחים טבעיים בלבד: שמורות טבע ונוף, גנים לאומיים ויערות לסוגיהם.

במסורת התכנון הארצי בישראל נחשבת הקרקע החקלאית מקשה אחת, וההתייחסות אליה היא כללית ואחידה ועוסקת בעיקר בעניין השימושים והפעולות המותרים בקרקע חקלאית - עיבוד קרקע, מבנים חקלאיים ושימושים נלווים. על פי התוספת הראשונה לחוק התכנון והבניה, הוקמה הועדה לשמירה על קרקע חקלאית (ולק"ח)². תפקידה לבחון תכניות בתחומי קרקעות חקלאיות ואת מידת פגיעתן בקרקעות אלו. לשם כך נקבעה "מפת אכרזה" של שטחים חקלאיים. האכרזה על קרקע חקלאית היתה גורפת, ולא הבחינה בין שטחים ראויים לעיבוד - arable, וכאלה שאינם ראויים לעיבוד (אך נכללו במסגרות שטחים למרעה). שטחי העיבוד החקלאיים לא מופו ולא הוגדרו, וממילא לא ניתן היה לקבוע דרכים לשמירתם ולטיפוחם. רבים מהם הוסבו לבינוי, בלא שים לב לערכיהם.

המשבר בחקלאות והאצת הסבתן של קרקעות חקלאיות לבינוי, הביאו לגיבושן של תפיסות חדשות ביחס לחקלאות. החל משנות ה-90 של המאה העשרים התפתחו כיווני חשיבה המוסיפים תפקודים לשטחים החקלאיים בנוסף להפקת התוצר החקלאי. תכנית האב לישראל בשנות האלפיים (תכנית 2020) נתנה ביטוי להשפעות החיוביות של החקלאות שאינן כלולות ומתומחרות כתוצרת חקלאית, והיא פורשת את כלל תפקודיה של החקלאות:

"החקלאות הישראלית טרם סיימה את תפקידה. גם אם תפקידה ותועלתה הכלכליים אינם עומדים כנגד תחרות שימושי נדל"ן. כיום נדרשת התייחסות שונה לקרקע החקלאית: נועד לה תפקיד בעיצוב פני השטח, כריאה ירוקה מרחבית, ביצירת נוף כפרי פתוח ומעטפת למכלולים אורבאניים, בקטיעת רצף הבינוי ובמניעת הווצרות מגלופוליס לכל אורך מישור החוף. יש לשקול את ערכה של החקלאות גם במימדים החברתיים והסביבתיים שלה ולא רק בערכה הכלכלי. כיוון מחשבה זה שכיח במערב אירופה, בארצות בהן ניתנת סובסידיה לחקלאות על מנת לקיים ערכים סביבתיים, ולשמור על אורח חיים ותכנית כפרית - חקלאות כחלק מהתרבות והמורשת הלאומית, וכתריס בפני תהליכי האורבאניזציה הגוברים" (קפלן, תכנית אב לישראל בשנות האלפיים, 1996).

תכנית המתאר המחוזית למחוז מרכז (ת.מ.מ 21/3) היתה הראשונה לשנות את ההגדרה המקובלת מ'שטחים חקלאיים' ל'נוף כפרי פתוח' (פייטלזון, 1995), שהוא "אזור בעל איכות חזותית ואופי כפרי שייעודו כולל שימוש חקלאי, יישובים כפריים..." והיא מייחדת אזורים מסוימים כבעלי חשיבות יתרה בהיותן ראות ירוקות לאוכלוסיית מרכז הארץ.

2 כיום הורחבו סמכויות הועדה לדון גם בשטחים פתוחים טבעיים, ושמה שונה בהתאם "לועדה לשמירת קרקעות חקלאיות ושטחים פתוחים" (ולקחש"פ).

תכנית המתאר המחוזית למחוז ירושלים (ת.מ.מ 30/1) קבעה לראשונה הגדרה ויעוד לשטחי חקלאות מסורתית, בהכלילה בהם את שטחי הטרסות החקלאיות הקדומות, ותכנית מתאר מחוזית חלקית לבקעת הנדיב (ת.מ.מ 5/6) קובעת קרקעות חקלאיות שערכן הנופי תרבותי גבוה והן מיועדות כ"שטח חקלאי שמור". כיום נהוגות תכניות אב ומתאר המתמקדות בשטח הפתוח כערך בפני עצמו, והן עוסקות באיתור וזיהוי נופי חקלאות ותרבות בעלי ייחוד ומשמעות. התכנון כיום מתייחס גם לתפקידן של קרקעות חקלאיות ככלי השומר ומסייע לקיומן של המגוון הביולוגי, וכחוליה בפרישתם של המסדרונות האקולוגיים.

הגנה על שטחים חקלאיים במסגרת תכניות מתאר ארציות - תמ"א 35

מקום לעצמה באשר לשמירת שטחים חקלאיים, קובעת תמ"א 35 (תכנית המתאר הארצית המשולבת, לבניה פיתוח ושימור), המגדירה 'מכלולי נוף', על פני שטחים חקלאיים בעלי ייחוד נופי ותרבותי.

מכלולי הנוף מספרים את סיפורה התרבותי וההתיישבותי של ארץ ישראל. פעולות האדם לאורך ההיסטוריה - חקלאות, התיישבות, מלחמות, מסעות ונדודים - הותירו את רישומם בנוף, דרך ניתן ללמוד על חיי היומיום בארץ ישראל מימי קדם ועד לעת החדשה. הביטוי המרכזי לכך היא החקלאות העתיקה, כרמי זיתים וטרסות אבן, המשתקפת עד היום בעיקר בחקלאות הערבית, בחלקות העיבוד המסורתיות בגליל, בשומרון וביהודה; נופי ראשית ההתיישבות בעמקים ובשרון; נופי מים ונופים המלווים דרכים עתיקות.

בתכנית נקבעו 37 מכלולי נוף בשטח כולל של כ-1.4 מיליון דונם, רובם על פני שטחים מעובדים. תמ"א 35 קובעת שורה של הגבלות שתכליתן להרחיק ככל הניתן פיתוח העשוי לפגוע בנוף החקלאי ובערכיו.

מכלולי הנוף חולקו לחמש קבוצות:

נופים מסורתיים גליל עליון (גוש חלב), גליל מערבי (ארץ הצלבנים), בקעת יעפורי, בקעת קדש, כרמי זיתים - מג'אר, בקעת בית נטופה, גוברין-לכיש (נחלי עדולם), עמק האלה, הר הנגב (חקלאות הנבטים ודרך הבשמים)

נופי ראשית ההתיישבות נופי יבנאל וכדורי, עמק בית שאן ובקעת חרוד, עמק יזרעאל, רמות מנשה, בקעת מהר"ל, בקעת הנדיב, תל מונד - געש, נחל הירקון, דגניה - בקעת כנרת, בית לחם הגלילית

נופים נדירים של ארצות המים ארץ פלגי מים, עמק החולה, בקעת הירדן, נחל הנעמן, כבארה, מורד נחל שורק

נופים לאורך דרכים עתיקות ובנות-זמננו דרך הבשורה, העלייה לירושלים, גבעת שמש, קו נחיתת הגבעות מתל צפית לבית קמה **מופעי נוף ייחודיים** נופי הגולן, מורדות הגולן, מרגלות הגלבוע, ישרש (כורכרים), המכתש הגדול, תמנע

מפת מכלולי הנוף על פי תמ"א 35

קביעה וסווג רגישות וערכיות שטחים חקלאיים

שטחים פתוחים בעלי ערכים טבעיים גבוהים, זכו להגנה במסגרות התכנון הארצי. החשובות בהן תמ"א 8, תכנית המתאר הארצית לשמורות טבע וגנים לאומיים, ותמ"א 22 תכנית המתאר הארצית ליער ולייעור (שתייהן כונסו כיום בחטיבת שטחים פתוחים בתמ"א אחת). תכניות אלו מסמנות בפירוט רב את יעודי השטחים הללו ותחומיהם – שמורות טבע ונוף, גנים לאומיים, יערות נטע אדם ויערות טבעיים – וקובעות בהם הוראות ודרכים לשמירתם ולטיפוחם.

מנגד – אין כיום תכנית מתאר ארצית הנוקטת אמצעים דומים המתייחסים לשטחים חקלאיים. וכך רמת השמירה על שטחים חקלאיים מפני הסבתם ליעודים אחרים – נמוכה.

כך הדבר גם באשר לקביעת רגישות השטח. מפות הרגישות אשר נקבעו כבסיס למסמכי תכנית 2020 ולהוראות תמ"א 35, קבעו סדרת ערכי רגישות שהותאמה לשטחים טבעיים – (נדירות צומח, מצב השתמרות השטח, מגוון מינים, ערך מדעי וכו'). מדרג ערכים אשר הובילו למפת רגישות סביבתית נופית בתמ"א 35 (קפלן, 1996, 2005). אין בידינו כיום הערכת רגישות ומדרג ערכים ככל הנוגע לשטחים חקלאיים וכמובן אין כל התייחסות לערכי התרומות החיצוניות של החקלאות, אשר נדונו כאן בהרחבה.

כתוצאה מכך נתפסים השטחים החקלאיים בכל רחבי הארץ כמקשה אחת, וכפוטנציאל ראשון לפיתוח, בלא שים לב לדרגת רגישותם וערכיהם, ובלא שים לב לתרומות החיצוניות הגלומות בהם.

דברים אלה נאמרים על רקע הדרישה המתמדת להסבת שטחים פתוחים לבינוי. בשנים האחרונות נבנות כ-50,000 יחידות דיור חדשות בשנה, והשטח הפתוח המוסב לבינוי מוערך בכ-10,000 דונם לשנה. רובו הגדול על פני שטחי עיבוד. בתחומי המרקמים העירוניים בתמ"א 35 (בהם נמצא פוטנציאל הפיתוח העיקרי בישראל) נכללים כ-500,000 דונם שטחים חקלאיים, אך הסבת שטחים חקלאיים לבינוי מתרחשת גם מעבר להם. כך או כך, הסבת שטחים פתוחים לבינוי מאיימת בעיקר על שטחים חקלאיים במרכז הארץ ובשוליים הקרובים.

מטרתו העיקרית של המסמך הנוכחי היא מתן מענה לפער זה. בדרך של ניתוח השטחים החקלאיים האופייניים בישראל (על פי יחידות נוף חקלאי), תיעוד, רישום וניתוח ערכי השטח. מסד זה יתן בידי מערכת התכנון כלים לקביעת התועלות הגלומות בשטחים חקלאיים (בנוסף לערכם החקלאי כמייצרי מזון). ומכאן ליצירת מדרג העדפה לעת הדיון בהסבת שטחים חקלאיים לבינוי.

שמירה על חייצים מרחביים פתוחים בין המערכים האורבניים

תכניות המתאר הארציות קבעו כעקרון מרכזי את ההפרדה בין השטחים הבנויים והפתוחים. ריכוז מקסימלי של האוכלוסייה בישובים עירוניים גדולים ומפותחים, וקו ברור מבדיל בינם לבין השטחים הפתוחים. "התכנסות מירבית של הפיתוח העתידי של המרחבים המעויירים" (תכנית 2020), "איתור ברור של אזורי בינוי ופיתוח עתידי, תוך שמירה קפדנית על שטחים פתוחים וערכי טבע..." (תמ"א 35). ככל שהדברים נוגעים למרכז הארץ, רובם ככולם של השטחים פתוחים הם שטחי עיבוד חקלאי. נמצא כי שטחי החיץ המפרידים בין השטחים הבנויים, גלומים למעשה בשטחים החקלאיים במקום בו מתרכזים מרבית לחצי הפיתוח. המפה הבאה מתארת את פרישת היישובים והשטחים הפתוחים (ולמעשה שטחים חקלאיים) המפרידים ביניהם. התכנית המתקבלת היא שלבי סולם, רצועות נחל וסביבת שטחים חקלאיים המפרידים בין המערכים האורבניים הגדולים.

השטחים החקלאיים אמורים לעמוד כנגד לחצי פיתוח המופנים לעברם, דוגמת פירבור עירוני. גם אם לשטחים פתוחים הכלולים כאן אין ערכים סגוליים גבוהים, ערכי טבע, מורשת ונוף, **הרי שחשיבותם בעצם מיקומם, ובעצם היותם חיץ מפריד בין הערים הגדולות.** הם אלה אשר מונעים את תופעת ההתפשטות העירונית (Urban Sprawl) הפוגעות במרחב ומחלישות את הערים עצמן. (פרנקל, 2000). כלי ההגנה המתאימים כאן נמצאים במישור הסטטוטורי – הכרזתם של שטחים אלו כשטחים פתוחים מוגנים אשר יישמרו כשטחים חקלאיים, מעובדים תדיר. יצוין כי חלק מהם אכן נשמר במסגרת מיכלולי הנוף בתמ"א 35, אך שטחים רבים נותרו חשופים ללא הגנה ייעודית.

פרישת שטחים טבעיים, חקלאיים, ובנויים ועליהם שטחים מוגנים (שמורות טבע, יערות וגנים לאומיים). רובם המכריע של השטחים המוגנים נמצא על פני השטחים הטבעיים. כפועל יוצא נמצאים השטחים החקלאיים בעדיפות ראשונה לפיתוח

פרישת שטחים טבעיים, חקלאיים, ובנויים

שטחים חקלאיים כחייצים (שלבי סולם) בין ערי מישור החוף. חלקם מוגן כ"מכלולי נוף" ו"מסדרונות אקולוגיים", בתמ"א 35

ייעוד נוף חקלאי תחת הכותרת 'נופי תרבות' בתכניות מרחביות

ההגדרה 'נופי תרבות' משמשת להגדרת נכסי מורשת עולמית על ידי אונסק"ו. אמנם רק נופים חקלאיים בעלי איכויות יוצאות דופן זכאים להיכלל ברשימה זו אך ההגדרה 'נופי תרבות' עשויה לתפוס את מקומה במסגרת שפת התכנון הכללית בישראל. ניתן לייעד נופים תרבותיים ברמה ארצית, כמכלולי הנוף, ברמה אזורית או מקומית, ולקבוע להם אופני משק וכלי שימור מתאימים. מדובר בעיקר בנופים חקלאיים בעלי ערכים ויזואליים, תרבותיים ואקולוגיים גבוהים, הנטועים במורשת ובזיכרון ההסטורי, ובכך להגן עליהם מפני הסבה לבינוי.

נופי הטרוסות של הרי ירושלים באזור הכפר בתיר הוכרזו זה כבר כאתר מורשת עולמית על ידי UNESCO, נופים חקלאיים נוספים בעלי חשיבות היסטורית-תרבותית גבוהה, עשויים להיות מועמדים כאתרי מורשת עולמית. לדוגמא: 1. כרמי זיתים בגליל התחתון, בעמקים רחבי ידיים ובמורדות ההרים המשתפלים אליהם. זוהי תמונת הנוף המובהקת של ארץ ישראל הקדומה אשר עדיין נמשכת בה מסורת העיבוד בתרבות הכפר הערבי, שאורחות חייו וכלכלתו נשענים רבות על משק הזית 2. נופי החקלאות הביזנטית ברמות הנגב אשר פיתחה טכניקות מתקדמות לשימור וניצול הנגר העילי בתנאי המדבר הקיצוניים.

הגנה על מתווים ייחודיים בנוף החקלאי

הנוף החקלאי מאופיין בין השאר על ידי מתווים ייחודיים המזוהים עמו. (שדרות עצים, נתיבי מים, משוכות חיות, טרוסות, שומרות, מגדלי מים). למתווים אלו ניתן ליצור מסגרות הגנה בדומה להגנה הניתנת לצמחי וחיות בר. בכריטניה, למשל, ניתנת הגנה מיוחדת למשוכות חיות. כלי זה מתאים לנופים חקלאיים בהם ניתן לזהות אלמנטים ייחודיים ראויים להגנה, באזורים בעלי רגישות נופית-תרבותית גבוהה, פוטנציאל תיירותי גבוה, ואיום בשינוי משטר העיבוד.

כלים כלכליים

תמיכות לעיבוד משמר נוף

הכלים הכלכליים הרווחים לטיפול ושמירת מסורות חקלאיים הם: הענקת תמיכה תקציבית לעיבוד חקלאי המשמר את גודל החלקות; תמיכה במאפיינים כגון משוכות חיות או אפיקי נחלים העוברים בשטח ומעשירים אותו - אקולוגית ונופית; עידוד טכניקות עיבוד מסורתיות; הרחקה לשוליים של חממות ומבנים חקלאיים. כלים אלה מתאימים לעידודם של נופים חקלאיים ייחודיים דוגמת פסיפס החלקות בבקעת בית נטופה ובבקעת טורען, כרמי הזיתים בבקעת חנניה, נשירים וגפנים בבקעת הנדיב, שטחי העיבוד בבטיחה, מטעים בבקעת קדש וכיוצא באלו. הם מקובלים בארצות מערב אירופה וצפון אמריקה בעיקר בנופים חקלאיים בעלי ערכים נופיים גבוהים. דיון מפורט אודותם ראו מסמך 'מדיניות וכלים לשמירה על שטחים פתוחים' (סביבות תכנון, סדן לובנטל, לרמן אדריכלים, 2002) והמחקר 'הרפורמה במחירי המים ומנגנון התמיכות בחקלאות: ניתוח השפעות סביבתיות וגיבוש הצעה להכללת הנושא של שימור הנוף החקלאי במסגרת הרפורמה' (רוזנטל, 2002).

רכישה, אימוץ וטיפול של שטחים חקלאיים

שטחים חקלאיים איכותיים נרכשים על ידי גוף ציבורי, ממשלתי או וולונטרי, למטרות שימור וטיפול ערכיהם הנופיים והתרבותיים. הגוף הציבורי עשוי להחכיר את השטחים לחקלאים מקומיים, תוך הדרכה ופיקוח על אופי העיבוד הנעשה על ידם, או להפעיל חקלאים מטעמו שידאגו לערכי הנוף והטבע במקום, לטובת קהילות עירוניות ועמותות תושבים מקומיות המעונינות לשמור על הנוף החקלאי הסמוך למקום המגורים.

במסגרת זו נכלל גם מודל CSA - community supported agriculture בו תושבי הערים מתחייבים לרכישה קבועה (מעין מנוי) לתוצרת חקלאית של משק מסוים. המודל נפוץ בארצות הברית וקיימות מספר דוגמאות גם בישראל.

קניית 'זכויות נוף' (scenic easements) - תושב העיר, עם קניית ביתו, משלם סכום כסף מסוים עבור שימור הנוף שמול ביתו. קרן זו משמשת לשמירת ערכי הנוף, למשל - המשך עיבוד חקלאי. (אלתרמן והאן, 2004).

חקיקה בדבר 'הזכות לעסוק בחקלאות' - 'The Right to Farm'

החקיקה נועדה להגן על החקלאים מפני תביעות בגין מטרדים הנגרמים כתוצאה מהעיסוק בחקלאות, בעיקר מצד דיירי שכונות עירוניות סמוכות או מצידם של תושבים חדשים (עירוניים לשעבר) של האזור הכפרי שאינם עוסקים בחקלאות. ההתנגשות בין העיסוק בחקלאות לבין אורח החיים העירוני או הפרברי הולכת ומחריפה. החרפה זו נובעת מעלייה ברמת החיים ובציפיותיהם של התושבים העירוניים לאיכות חיים, התגברות המודעות הסביבתית, וביקוש גובר מצד בעלי יכולת למגורים באזורים הכפריים, הן בסמוך לערים, והן במרוחק מהן - תופעה שזכתה לכינוי 'edge cities' (אלתרמן והאן, 2004).

שיפוי סביבתי לציבור (נטל יזמים סביבתי) Mitigation Ordinance

הסבת קרקע חקלאית פעילה לפיתוח, תחייב שימור לצמיתות של קרקע חקלאית בשטח זהה. השימור יתבצע, על ידי יותר על זכויות פיתוח עתידיות על שטח חקלאי אחר, או על ידי תשלום לרשות למימון השימור של שטחים חקלאיים אחרים.

שיטה זו מטילה את החובה ואת עלות השימור על הסקטור היזמי המפתח, המממן את הסקטור החקלאי. בנפת King County, וושינגטון, הטביעו את האימרה 'No Net Loss of Farmland', שמשמעותה כי לא יופשר שטח חדש לפיתוח קודם שיובטח השימור של שטח זהה בגודלו ובאיכותו (אלתרמן, הקרן האמריקאית לשמירת קרקע חקלאית, 1997).

עידוד תיירות חקלאית

תיירות חקלאית מקובלת כמערכ אירופה וצפון אמריקה, בה קיים עידוד ממשלתי או מקומי לשווק את הנוף החקלאי כחלק ממערך של תיירות כפרית. מערך התיירות מופעל על ידי משרד החקלאות, עמותות תיירות, רשויות אזוריות או התאגדויות חקלאים מקומיות. גישה זו עשויה להתאים לנופים חקלאיים בעלי עניין תיירותי, ערכים ויזואליים ותרבותיים, ואיומים של בינוי, נטישה ושינוי משטר העיבוד.

משרד החקלאות במדינת ניו ג'רזי (New Jersey Department of Agriculture) מקיים רשת תמיכה בתיירות החקלאית במדינה. מדובר בריכוז ופרסום של פעילויות תיירות-חקלאית כגון שווקי תוצרת חקלאית. עונות ההבשלה והקטיף של מוצרים חקלאיים איכותיים מפורסמים באמצעי התקשורת, ומאפשרים לתושבי הערים לצאת למרחב החקלאי ולרכוש תוצרת חקלאית טרייה. לתיירות החקלאית המשלימה את הפעילות החקלאית, תרומה לאיתנות המשק המשפחתי הקטן, לתעסוקת נשים, והיא מהווה השלמת פרנסה לעיסוק בחקלאות, בהיות שתיהן פעילות עונתית. חוות קטיף עצמי (pick-your-own farms) הן עסק תיירותי בו המשפחה החקלאית פותחת את שעריה לציבור העירוני, המוזמן להשתתף בפעילות החקלאית.

הדברים אמורים באזורים תיירותיים, ובעיקר תיירותיים כפריים. כבר היום מזוהה התיירות הכפרית (לפחות חלק ממנה), עם הפעילות החקלאית. בישובים אחדים מופעלת תכנית שילוב האזורים בפעילות החקלאית - סיורים, קטיף, בציר, דיג, חליבה וכדומה. מרחבי התיירות הכפרית העיקריים בישראל מרוכזים ברובם באזורי הפריפריה, בצפון - אצבע הגליל, מערב הגליל, ועמקי הצפון, ובדרום בעיקר בחבל הבשור. ולהם תרומה משמעותית לכלכלה המקומית.

עידוד חקלאות בשטחי חידור מים לאקוויפר

לקרקעות החקלאיות, בהן מתקיים חידור למי התהום, נודעת חשיבות מיוחדת וערך סביבתי נופי בפני עצמו. אלו קרקעות בעלות כושר חידור גבוה (חמרה, חולות), או מעטה קרקע דק (טרה רוסה), ומתחתן קיימת שכבת סלע נושאת מים (אקוויפר).

למשק המים קיים אינטרס מובהק בשמירת שטחים אלה, כשטחים פתוחים מעובדים. ראוי להפעיל כאן כלים כלכליים (תמיכה בחקלאי בגין פעילותו המעשירה את משק המים) ותכנוניים (יעוד השטחים כבעלי רגישות הידרולוגית גבוהה ומניעה ככל הניתן של בינויין וכיסויין). דרכים אלה יסייעו לממשק מים תקין, מילוי חוזר ושמירת איכות וכמות מי התהום בשטחים נרחבים.

תמיכות לעיבוד משמר אקולוגיה

הענקת סובסידיות לעיבוד משמר אקולוגיה, הנמנע מהדברה או דישון הרסני, במיוחד בסמוך לערכי טבע; המאמץ פעולות של שימור אנרגיה, משק מעורב ומחזור וכיוצא בזה. דרך זו מתאימה לשטחים בעלי רגישות אקולוגית גבוהה, סמיכות למסדרונות אקולוגיים וקרבה לריכוזי אוכלוסייה. האוכלוסייה נשכרת מהפחתה בהדברה חקלאית (יש לציין כי משרד החקלאות ופיתוח הכפר קבע צמצום משמעותי ובטווח המיידי בהדברה חקלאית, בכל שטח, במטרה לשפר את איכות המזון). יתר על כן, קרבה בין אזורי הייצור החקלאי ושיווק התוצרת למוקדי אוכלוסייה עשוי לקדם נושאים של שימור אנרגיה, מחזור שפכים עירוניים במשק החקלאי וכיוצא בזה.

הרעיון הועלה במסגרת תכניות מרחביות בישראל והמסמכים הנלווים להן, למשל, תכנית סובב בקעת הנדיב. עיקרה – הכרה בפעולות המשמרות ערכי נוף בשטח החקלאי (כגון נטיעת שדרות עצים ומשוכות חיות) כפעולות בעלות ערך ציבורי ולכן זכאיות להקלות במיסוי, בדומה לפעולות ציבוריות אחרות כגון תרומות לארגונים וולונטריים. התמיכה היא באופיה אקטיבית, נקודתית, ומותאמת לפעילות יוזמת המופנית למוקדים ואתרים מוגדרים היטב.

שער שני

דמות הנוף החקלאי

תפיסת החקלאות במקורות עבריים

העבודה שלפנינו, הבאה לחקור ולהעמיק בסגולות הנוף, התרבות והמשמעות אשר נודעת לחקלאות, מן הראוי שתסקור – ולו בקצרה, עבודות ומחקרים שעסקו בנושא. רבים וטובים עסקו בכך, והאירו את החקלאות ואת הצדדים הקשורים בדברי ימיה, דימוייה ומורשתה של ארץ-ישראל. במסגרת הנוכחית אי אפשר יהיה לסקור את ההיקף הספרותי העצום הקיים בנושא, ולכן נבחרו רק היבטים הקשורים ישירות לנושא המרכזי שלפנינו – הנוף החקלאי. כמה דברים אמורים? בהיבטים הפיסיים של החקלאות לדורותיה; בפרישה הגיאוגרפית לאורך השנים; במשמעויות החזותיות-נופיות שניתנו לה; במערכת הקשרים ההדוקה בין החקלאות ובין טבעה של הארץ וכיוצא באלו. המקורות הראשונים בחשיבותם להכרת סגולותיה ונופיה החקלאיים של ישראל הם התנ"ך, ספרות ההלכה והמדרש העוסקים בחקלאות ובאורח החיים החקלאי. מקורות אלו מצוטטים ומובאים בפרקי המבוא ובפרקים המתארים את יחידות הנוף החקלאי.

ראש וראשון לכותבים בעת העתיקה, שהותירו בידינו תיאורים אודות מראה ארץ-ישראל ונופיה החקלאיים, הוא יוסף בן-מתתיהו, אשר הרבה לתאר את פניה וסגולותיה של הארץ, מראותיה ואורח החיים החקלאי בה. תיאוריו הבהירים מסייעים רבות להבנת דמותה של הארץ בעת ההיא. מבין הסופרים הזרים בולט פיליניוס הזקן, בן המאה הראשונה לספירה, שחיבר 'אנציקלופדיה' המקיפה תחומים כמו גיאוגרפיה, בוטניקה, ביולוגיה ועוד, ובה פרקים העוסקים בגיאוגרפיה של ארץ-ישראל.

הארץ נחקרה ותוארה בכתבי נוסעים, חוקרים ואנשי מדע בתחומי הלכה, הסטוריה, גיאוגרפיה וארכיאולוגיה. אחדים מהם הקדישו ספרים ופרקים ניפרדים לתיאורי החקלאות, דרכי עיבוד האדמה, הגידולים ונופיה החקלאיים של הארץ: גוסטב דלמן, גרמני שחי שנים רבות בארץ וסיכם בסדרת כרכים את נוהגיה והווי חייה של ארץ-ישראל בעת העתיקה; אברהם רייפנברג, בספרו 'מלחמת המזרע והשימון', מתאר את דברי ימיה ה'פיסיים' של ארץ-ישראל, כישות עצמאית מובהקת, המיטלטלת בין תהפוכות, פלישות ומלחמות; החקלאות בשיאה ובתפארתה מפעלי הבניה הקשורים בחקלאות – בניית הטרסות ומפעלי ההשקייה, ועד להידרדרות עקב מלחמות, דיכוי, ניצול ומיסוי שהביאו לנטישת הקרקע, הסחפותה ואובדנה; שמואל קרויס בספרו 'קדמוניות התלמוד' מתאר בפירוט רב את הגידולים אשר רווחו בארץ ואת דרכי ניצולם ועיבודם בתקופת המשנה והתלמוד; עמנואל לעף, בספרו על 'הפלורה של היהודים', התייחס לשאלת מקורם של גידולי תרבות וחקלאות הנזכרים במקורות ההלכתיים. מקום לעצמה קובעת סדרת ספריו ומאמריו של חוקרה המובהק של החקלאות הקדומה בארץ-ישראל, יהודה פליקס, אשר הציג תמונה נאמנה של הקשריה ההלכתיים, הבוטניים, הכלכליים והחברתיים של החקלאות בארץ בעת העתיקה, מתקופת המקרא ועד שלהי העת העתיקה.

שבחה של ארץ-ישראל

כאשר באים הכתובים למנות את מעלותיה של ארץ-ישראל, הם מזכירים את פריה ותנובתה: כי ה' אלהיך מביאך אל ארץ טובה ארץ נחלי מים עינת ותהמת... ארץ חטה ושערה וגפן ותאנה ורמון ארץ זית שמן ודבש; ארץ אשר לא במסכנת תאכל בה לחם לא תחסר כל בה (דברים ח, ז-ט).

עוד יש מי שתולה את ישיבתו של אברהם אבינו בארץ-ישראל, בעבודת האדמה שהיתה מושרשת בה: אמר ר' לוי, בשעה שהיה אברהם מהלך בארם נהרים... ראה אותן אוכלים ושותים ופוחזים, אמר, הלואי לא יהא לי חלק בארץ הזאת. וכיון שהגיע לסולמה של צור, ראה אותן עסוקין בניכוש בשעת הניכוש, בעידור בשעת העידור, אמר, הלואי יהא חלקי בארץ הזאת (בראשית רבה לט, ח).

גם המרגלים פותחים בשבח פרותיה ותנובתה של ארץ-ישראל:
באנו אל הארץ אשר שלחתנו וגם זכת חלב ודבש הוא וזה פריה (במדבר יג, כז).

שיבת ציון בנבואות הנחמה, היא שיבת העם לאדמתו, והשפעה והשגשוג אשר יתלוו לה:
הנני שולח לכם את הדגן והתירוש והיצהר (יואל ב, יט), כי עץ נשא פריו תאנה וגפן נתנו חילם (יואל ב, כב), ומלאו הגרנות בר והשיקו היקבים תירוש ויצהר (יואל ב, כד) והיה ביום ההוא ייטפו ההרים עסיס (יואל ד, יח).

רבשקה, שר צבאו של סנחריב מלך אשור, בעת המצור על ירושלים, מכטיח לנצורים כי יגלה אותם אל ארץ שאינה נופלת בסגולותיה מארץ-ישראל: "ארץ כארצכם ארץ דגן ותירוש ארץ לחם וכרמים ארץ זית יצהר ודבש" (מלכים ב' יח, לב). משמע, מעלותיה החקלאיות של ארץ-ישראל, נודעו במזרח כולו. ועל כן דברו חכמים בשבחו של סנחריב שהזכיר ושיבח את מעלותיה של הארץ: אמר רבי יוחנן מפני מה זכה אותו רשע לקרותו... רבא ויקירא (גדול ונכבד), מפני שלא סיפר בגנותה של א"י, שנאמר, "עד בואי ולקחתי אתכם אל ארץ כארצכם" (סנהדרין צד, א).
גם תחילת מעשיו של אלוהים בתחילת בריאתו של עולם קשורה בחקלאות, והיא סימן לבאים בשעריה של ארץ-ישראל. "מתחלת ברייתו של עולם, לא נתעסק הקדוש ברוך הוא אלא במטע תחלה. שנאמר: 'ויטע ה' אלהים גן בעדן'. אף אתם כשנכנסין לארץ לא תתעסקו אלא במטע תחלה." (ויקרא רבא כה, ג).
תנאים ואמוראים הרבו בשבחה של ארץ-ישראל כארץ זבת חלב ודבש. רמי בר יחזקאל, אמורא בבלי אשר עלה לארץ-ישראל: נזדמן לבני ברק, ראה עזים שאוכלות תחת תאנים, והיה דבש נוטף מן התאנים וחלב מטפטף מן העזים והם מתערכים זה בזה, אמר זהו זבת חלב ודבש (תרגום על-פי כתובות קיא, ב).

מעשה בר' יונתן בן אלעזר שהיה יושב תחת תאנה אחת... והיתה התאנה מלאה תאנים יפות, יצא הטל והיו אותם התאנים שואבות דבש ומורידין. והיה הרוח מגבלו בעפר, ובא עז אחת והיתה מנספת חלב לתוך הדבש ונתערב החלב והדבש. קרא לתלמידיו אמר להם: בואו ראו מעין דוגמא של העולם הבא. שנאמר, 'והיה ביום ההוא יטפו ההרים עסיס והגבעות תלכנה חלב' (יואל ד, יח: מדרש תנחומא, פרשת תצווה, סימן ג).

הסיפורים אודות תנובתה ושפעה של הארץ הפליגו הרחק בתיאוריהם:
מעשה באחד שהיה לו שורה של תאנים ובא מצא גדר של דבש מקיפן... ומעשה באחד שהיה זורע לפת, וטרם סיים את מעשה הזריעה, כבר היה קוטף אותה ומוכרה... (כה מהיר היה גידולה), ומעשה בשועל שקינן בראשה של לפת (כה גדולה היתה הלפת)... ומעשה שאמר רבי יהודה לבנו בסכנין: עלה והבא לנו גרוגרות (תאנים מיובשות) מן החבית, עלה והושיט ומצאה של דבש (כלומר, היתה החבית מלאה דבש שנטף מן התאנים), אמר לו: אבא, של דבש היא, אמר לו השקע ידך ואתה מעלה גרוגרות... הביאו לאלעזר בן ר' שמעון כרוב, טעם ואמר: הרבה דבש שמתם בתוכו, אמרו לו לא שמנו בו דבש, מיניה וביה הוא - הטעם המתוק בא מן הכרוב ממנו עצמו (מעובד ע"פ ירושלמי, פאה ז, ג)

ועל הכתוב "וטבל בשמן רגלו" (דברים לג, כד) הפליגו חכמים בסיפורם:
אמרו: פעם אחת נצרכו אנשי לודקיא לשמן, מינו להם שליח... הלך לגוש-חלב, אמרו לו: לך אצל פלוני לשדה. הלך ומצאו עוזק תחת זיתיו. אמר לו: יש לך שמן במאה רבוא? אמר לו: המתן לי עד שאסיים מלאכתי. המתין, ולאחר שסיים מלאכתו, הפשיל כליו (בגדיו) לאחוריו והיה מסקל ובא בדרך. אמר לו יש לך שמן במאה רבוא? כמדומה אני ששחוק שחקו בי היהודים. כיון שהגיע לעירו הוציאה לו שפחתו קמקום של חמין ורחץ בו ידיו ורגליו, הוציאה לו ספל של זהב מלאה שמן וטבל בו ידיו ורגליו, לקיים מה שנאמר: "וטבל בשמן רגלו". לאחר שאכלו ושתו מדד לו שמן במאה רבוא. אמר לו: כלום אתה צריך

ליותר? אמר לו: הן, אלא שאין בידי דמים. אמר לו: אם אתה רוצה ליקח קח, ואני אלך עמך ואטול דמיו.
מדד לו שמן בשמונה עשר רבוא... (מנחות פה, ב)

וישראל – אף בגלותו, נוטל עימו מפרות הארץ:
קודם לארבעים שנה עד שלא גלו ישראל לבבל נטעו תמרים בבבל כיוון שהיו להוטים ישראל אחר מתיקה,
שהיא מרגלת הלשון לתורה (עיבוד על-פי ירושלמי, תענית, כה, א).

אריסטיאס, בן המאה ה-2 לפנה"ס, מעלה בפני תלמי השני את הרעיון לתרגם את התורה ליוונית, וכך לצרפה לספרייתו
הגדולה של המלך. (תרגום השבעים). איגרתו מונה את שבחי עם ישראל והנהגתו בארצו:
ובאמת גדולה אהבתם לעמול בעבודת האדמה, וארצם שופעת עצי זית ותבואות דגן וירקות ואף כרמים
ודבש לרוב, ועצי פרי משאר מינים ותמרים אינם באים אצלם בחשבון, (כלומר נמצאים בשפע רב) ומקנה
מכל המינים לרוב ולו מרעה בשפע... ועל כן, היטיבו אשר ראו כי הארץ צריכה לישוב מרובה, ועשו בנין
העיר והכפרים בהגיון... ויש לה לארץ הזאת הכל בשפע, כי כולה משקה... סביבה מושך נהר הנקרא בשם
ירדן והוא שוטף תדיר... והוא משקה את רוב האדמה... (ספרים חיצוניים, איגרת אריסטיאס, צט, קג).

הצד השווה בכל האמירות הללו הוא טבעה החקלאי של ארץ-ישראל, גם בדורות מאוחרים התפרסמה הארץ בטיב
גידוליה.

מקומה של החקלאות בחיי האומה

מה היו פניה של החקלאות בימים קדומים? יש בידינו לא מעט תיאורים אודות פרישת החקלאות, אופייה וכליה, ואלה
יתוארו בהמשך. אך בראשונה ראוי להתעכב על מקומה המיוחד של החקלאות בחיי יום יום בעת העתיקה, כפי שהוא
בא לידי ביטוי ביחסם של מקורותינו הקדומים אליה.

אורחות חייו ודרכי פעולתו של האיכר מתוארים להפליא במשל של הנביא ישעיה:
הכל היום יחרש יחרש לזרוע יפתח וישדד אדמתו; הלוא אם שוה פניה והפיץ קצח וכמן יזרק ושם חטה
שורה ושערה נסמן וכסמת גבלתו; ויסרו למשפט אלהיו יורנו; כי לא בחרוך יודש קצח ואופן עגלה על כמן
יוסב כי במטה יחבט קצח וכמן בשבט; לחם יודק כי לא לנצח אדוש ידושנו והמם גלגל עגלתו ופרשיו לא
ידקנו; גם זאת מעם יהוה צבאות יצאה הפלא עצה הגדיל תושיה. (ישעיה כח, כד-כט).

יש כאן פירוט רב של גידולים שונים (קצח, כמון, חיטה, שעורה, כוסמת) שיטות פעולה (חרישה, זריעה, פיתוח, שידוד,
דישה, חבטה, הפצה, דישה...) וכל פעולה מותאמת לסוג גידול ולעת גידולו. דברים המעידים על חקלאות מתוחכמת
ורבת ידע, המשתקפת כדברי הסיום של המשל: "הפליא עצה הגדיל תושיה".

על צמחים כאינדיקטור לטיב הקרקע

בדבריו האחרונים של איוב הוא מונה מידות מגוונות וחטאים הרווחים בין בני אדם. לצד כל מידה רעה מובא עונשה. בין
המידות הרעות נמצא גם יחסו של אדם לאדמתו: מהו העוול לאדמה? על עבירות שעובר אדם על לקט שכחה ופאה
ומעשרות שלא ניתנו כראוי, עושק שכירי שדה, חריש בשור וחמור יחדיו.
ועל כך יבוא העונש – "תחת חטה יצא חוח ותחת-שערה באשה" (איוב לא, מ), על כך דורש ר' הושעיה: "למדך תורה
דרך ארץ: שדה שהיא מעלה חוחים – יפה לזרעה חטים, שדה שמעלה באושים יפה לזרעה שעורים" (מדרש תנחומא,
פרשת ראה, סימן טו).

יהודה פליקס המביא מדרש זה, סבר כי לפנינו אינדיקאטורים לטיב הקרקע. "חוח זהה עם הקוץ 'חוח עקור' הנפוץ בצדי שדות באדמות הכבדות שבעמקים. אדמות אלה מתאימות במיוחד לחיטים אך שעה שמזניחים אותן ועיבודן אינו תקין - תופסים את מקום החיטים קוצי החוח." באשה זהה עם צמח 'נירית הקמה', עשב-רע חריף-ריח (מכאן השם באשה), הנפוץ בקרקעות קלות המתאימות לגידול שעורים. עיבוד תקין מונע את התפשטותו בשדות השעורה, כאשר גידול השעורה אינו עולה יפה, הבאשה תופשת את מקומה (יהודה פליקס, טבע וארץ בתנ"ך).

שגשוג החקלאות כגמול

הכתוב מתנה את שגשוגה ופריחתה של הארץ, בהליכה בחוקות ה':
אם בחקתי תלכו ואת מצותי תשמרו ועשיתם אתם; ונתתי גשמיכם בעתם ונתנה הארץ יכולה ועץ השדה יתן פריו; והשיג לכם דיש את בציר ובציר ישיג את זרע ואכלתם לחמכם לשבע וישבתם לכטח בארצכם ונתתי שלום בארץ... (ויקרא כו, ג-ו).

שפע חקלאי הוא שכר כנגד הליכה בדרכי ה' וקיום המצוות. "והיה אם שמוע תשמע בקול ה' אלהיך... (כי אז) ברוך פרי בטןך ופרי אדמתך ופרי בהמתך שגר אלפיך ועשתרות צאנך... יצו ה' אתך את הברכה באסמיך..." (דברים כח, א-צ) וכנגדם אם לא תשמע בקול ה': "כרמים תטע ועבדת ויין לא תשתה... זיתים יהיו לך בכל גבולך ושמן לא תסוך כי ישל זיתך" (דברים כח, לט-מ).

בפסוקים אלה מגולמת מערכת חיים שלמה, הסדרה הרמונית של חיי האדם, ביחסו לאלוהיו ובנוהגי חייו. קיום המצוות ולימוד התורה יביאו לברכה ה', לירידת הגשמים בעיתם, שהם תנאי ראשוני בתנאי החיחים של ארץ-ישראל להוצאת לחם מן הארץ (פרוש רש"י). אך הכתוב אינו מסתפק בהבטחת היבול ופרי העץ, הוא משליך מכאן גם על נוהגו ועיסוקו של האדם, אשר אף הם כלולים בברכה: "והשיג לכם דיש את בציר ובציר ישיג את זרע" (ויקרא כו, ה) - שיהיה הדיש מרובה ואתם עסוקים בו עד הבציר, ובבציר תעסקו עד שעת הזרע. לאמור - כל ימות השנה תהיו עסוקים בעמל עבודת האדמה, ועמלכם זה אינו בגדר עול או טרדה, אדרבא - הוא מהווה חלק מברכת ה'.

וברכה זו, תתגשם באחרית הימים: "הנה ימים באים, נאם ה' ונגש חורש בקצר ודרך ענבים במשך הזרע" (עמוס ט, ג). ורש"י דבק בפירושו "לא יספיקו לחרוש עד שיבוא הקציר, ולא יספיקו לבצור עד שיבוא עת הזרע". פסוקים אלה מבטאים מערכת סדורה ומשולבת, אשר חלקיה אמורים להיות קשורים ומשולבים זה בזה. גורם הזמן - העיתוי - חשוב ביותר להנעתה של מערכת זו. יש מן המפרשים אשר עמדו על הקשר העיתי:

ועל זה אמר אם בחוקתי תלכו וכנגד זה אמר ונתתי גשמיכם בעתם, כי כנגד הקובע עתים לתורה אמר שזה שכרו שיבאו הגשמים בעתם. ואמרו רבותינו, אין הגשמים נעצרים כי אם בעון ביטול תורה... ואולי שמטעם זה נאמר במתן תורה: 'אף שמים נטפו מפני אלוקים...' להורות שבזכות לימוד התורה שמן השמים, ירד הגשם מן השמים, כי אם אין תורה אין קמח. ובזכות החק (כלומר שמירת סדר הזמנים), דהיינו קביעת העתים לתורה, ירדו הגשמים בעתם (כלי יקר, ויקרא כו, ג).

ובשפת ימינו, ירידת הגשמים בעיתם, הינה השתקפות למעשי האדם. כנגד הלימוד בתורה (שהיא מן השמים) ירדו גשמים (אף הם מן השמים). ובזכות התורה, ירדו גשמים, ותעובד האדמה וממנה הקמח, שהוא עצמו תנאי לתורה וחוזר חלילה. נמצאת החקלאות חוליה בשרשרת המניעה את העולם, גשמית ורוחנית. המדרש מציג את נוכחותם של התורה והמצוות בכל תחומי החיים:

זרע להם הקדוש ברוך הוא את התורה ואת המצוות לישראל, כדי להנחילם חיי העולם הבא, ולא הניח דבר בעולם שלא נתן בו מצווה לישראל. יצא לחרוש: 'לא תחרוש בשור ובחמור' (דברים כב, י). לזרוע: 'לא-תזרע כרמך כלאים'. לקצור: 'כי תקצר קצירך בשדך'. בדישה: 'לא תחסם שור בדישו'. בעיסה: 'ראשית עריסותכם.' (מדרש תנחומא, פרשת שלח, סימן טו).

עבודת האדמה נתפסת כאן כחלק מרכזי בחייו של האדם. וכמוכן שתכליתה הסופית – כלי קיבול לקיום תורה ומצוות. החקלאות אינה ערך או מטרה בפני עצמה, היא חלק מתוך מכלול שלם, במערכת היחסים בין אדם ואלוהיו – תמציתה והווייתה של התרבות היהודית הקדומה. ובה קשורים תורה, חברה, כלכלה, אורחות חיים, והכל מעוגן בזמנים מוגדרים וקבועים.

ר' מאיר הכהן מדווינסק (משך חכמה) קובע כי תכליתן של כל המצוות הקשורות בעבודת האדמה למנוע שקיעת האיכר בקהות חושים וניוון:

העניין מורה כי רצון השי"ת שלא יתגשמו (ובשפתינו: לא יהפכו מגושמים וגסים בני ישראל בעבודת קרקע), ונתן הבורא מצות הרבה בכל פועל בכל מצעד, ליחד כל עניני בני אדם אל השי"ת, להיות כל הפועלים החומריים לדרכים מאירים ומזהירים להגיע בהן לשלימות האמיתי ולהתקרבות השי"ת. וכן בתחלת הקצירה ציוה להביא עומר ושתי הלחם להשם, ואז יותרו באכילת חדש. וכן בסוף הקצירה "לא תכלה", רק ליתן לעני. ובתוך הקצירה "לא תלקט". הכלל: ראשית ואמצע וסוף הקצירה קודש הם לה', וקודש הם לענינים אשר בהם יושרש החמלה והחסד, אשר הן הן המגיעות את הישראלי לאושר השלמות ולתכלית הנרצה לאלקים יתעלה. (משך חכמה, ויקרא כג, י)

ומכאן למסקנה כי מצוות הנתינה לכהן, ללוי ולעני הן עיקרה ותכליתה של עבודת האדמה: "יתכן עוד דמרמז דמכל האוסף והעמל שיגעו וזרעו וחרשו וקצרו וכו'. העיקר מזה הוא הניתן לשומרי הדת והעניים... (משך חכמה, ויקרא כג, מ).

הנוף החקלאי כנקודת ציון למועדים וזמנים

למחזוריות העונתית נודעה מאז ומתמיד השפעה עצומה על התנהלות החיים. בכל התרבויות העתיקות נמצא הד לחילופי העונות בטבע, ועמם למחזוריות החקלאית הצמודה להם. מועדי ישראל נקבעים על פי עונות השנה, ושלושת הרגלים מקיימים זיקה הדוקה לעבודת האדמה ולתוצאותיה:

חג הפסח – חג האביב, כפי שמבאר רש"י "שהתבואה מתמלאת בו באביה, אביב לשון אב בכור וראשון לבשל פירות" (שמות כג, טו). חג זה נקשר בראשית הקציר. "כי תבאו אל-הארץ... והבאתם את עמר ראשית קצירכם אל הכהן; והניף את העמר לפני ה'" (ויקרא כג, י-יא). עם קיצה של ספירת העומר נחגג חג הקציר, הוא חג השבועות.

חג השבועות – הינו, כאמור, חג הקציר, ובשם אחר – חג הביכורים, שבו היו עולי הרגל מביאים את ביכורי פירותיהם למקדש. חג הביכורים זכה לחשיבות מיוחדת גם בימי ראשית הציונות, וצוין בהתיישבות העובדת בטקסי ביכורים (המתקיימים בחלק מן הישובים עד ימינו).

חג הסוכות – חג האסיף, בו היתה התבואה נאספת מן השדות אל הבתים מפני הגשמים. בספר החינוך מתוארת שמחת החג: "...מצות הלולב עם שלשת מיניו מזה השורש היא, לפי שימי החג הם ימי שמחה גדולה לישראל, כי הוא עת אסיפת התבואות ופירות האילן בבית, ואז ישמחו בני אדם שמחה רבה, ומפני כן נקרא חג האסיף" (ספר החינוך, מצווה שכד).

עבודת האדמה ואורחות חיים

על מקומה של עבודת האדמה באורחות החיים חלוקים ר' ישמעאל ור' שמעון בר-יוחאי. ר' ישמעאל מעלה תמיהה: "ואספת דגנך מה תלמוד לומר, לפי שנאמר לא ימוש ספר התורה הזה מפיו, יכול דברים ככתבן", לאמור, היתכן שהדברים ככתבן. שיש לעסוק רק בתורה יומם ולילה? ותשובתו: "תלמוד לומר ואספת דגנך, הנהג בהם מנהג דרך ארץ" (ברכות לה, ב), דרך ארץ זו פרנסה, דרך הקיום והכלכלה של העולם. המשך בשגרת ימיך ועסוק בתורה. לעומתו, רבי שמעון בר יוחאי, בעת המרד ברומאים, אמר: "אפשר אדם חורש בשעת חרישה, וזרע בשעת זריעה, וקוצר בשעת קצירה ודש בשעת דישה וזורה בשעת הרוח, תורה מה תהא עליה? אלא בזמן שישראל עושין רצונו של מקום מלאכתם נעשית על-ידי אחרים." (ברכות לה, ב) משמע אין עבודת האדמה אלא מכשיר ואמצעי המאפשר את לימוד התורה.

יש גם המסתייגים מעבודת האדמה:

ואמר ר' אלעזר: אין לך אמנות פחותה מן הקרקע, שנאמר "וירדו". ר' אלעזר ראה קרקע שנחרשה לרחבה, אמר לה: אפילו תהיי נחרשת לארכך - להפך בסחורה טוב ממך. רב נכנס בין השבילים, ראה אותן שהן מתנופפות, אמר להן: אפילו תתנופפו ותתנופפו - להפך בסחורה טוב מכן. אמר רבא: מאה זוזים בסחורה - בכל יום בשר ויין, מאה זוזים בקרקע - מלח וירקות; ולא עוד, אלא שמטילה אותו על הארץ ומביאה עליו מריבה (יבמות סג, א. תרגום מארמית).

ככל הנראה אמורים דברים אלה כנגד עול המיסים הכבד אשר הושת בידי השלטון הרומי על איכרי הארץ. דבר שהביא לנטישת אדמות ולהפסקת העיבוד.

משמעותן של תפיסות קדומות ביחס לחקלאות ולנופיה

לפני כ-40 שנה פרסם יהודה פליקס את ספרו 'החקלאות בארץ-ישראל בתקופת המקרא, המשנה והתלמוד'. בדברי המבוא לספר תוהה המחבר בדבר ה'מעשיות' אותה ניתן להפיק מן המחקר על החקלאות הקדומה, והוא מוצא את התחומים בהם ניתן לקדם את החקלאות על יסוד ניסיון העבר:

מאליה מתעוררת השאלה: היש למחקר על החקלאות הקדומה בארץ ערך מעשי כלשהו? הנוכל בתקופתנו המודרנית להפיק תועלת מניסיון אבותינו לפני אלפי שנים? מסתבר אכן כי בימינו - ימי המיכון והאוטומיזציה, מדעי הדישון והגנטיקה החדשה - אין טעם 'לפזול' אחורה, לעבר. ברם, לדעתנו יש עדיין מקום ללמוד מחקלאות העבר בכמה שטחים. בראש ובראשונה משיטת ה'ניר' המשוכללת; מדרכי הטיפול בזבל ושמירת הפסולת האורגנית שהפכוה לקומפוסט. יש הרבה ללמוד מהם על דרכי ניצול השטחים המדורגים, החדרת מי הגשמים לקרקע ומניעת סחיפת קרקע! בדרך זו הועשרו מי-התהום, אותם ניצלו בצורה חסכונית וקפדנית. שיטות רבות נוספות שלא מנינו כאן עשויות לקדם גם את החקלאות בימינו - ו'מעשה אבות סימן לבנים'. (פליקס, 1990).

יהודה פליקס לא כלל את ערכי הנוף, התרבות והדימוי בדבריו על החקלאות. עניינים אלו לא עמדו על סדר היום לפני כשני דורות. אך המתכונן בדברי ימיה של החקלאות בארץ, כפי שהיא משתקפת בספרות הקדמונים, ישתאה מול החשיבות העצומה הניתנת להם - לאו דווקא מן הבחינה היצרנית-כלכלית. אלא בהדגשת ערכיה החברתיים, באורחות החיים המשתקפים בה, במקומה ביחס בין אדם ואלוהיו, בשורת המצוות התלויות בארץ - שרובן ככולן בשדה החקלאי, ובתיאורי הנופים - יופייה של הארץ, המשתקף במראות ובדימויי החקלאות.

---

1 כאן יצויין כי החקלאות המודרנית הממוכנת והתעשייתית, לא הרבתה לעסוק בנושאים הללו. כיום ככל שעולה ההכרה בדבר חשיבותה של חלואת בת קיימא שביטוייה בחקלאות אורגנית, חקלאות ידידותית לסביבה, מעוררים נושאים אלו עניין רב.

נופי החקלאות הקדומה בארץ-ישראל

על נוף ונוף חקלאי

העבודה שלפנינו עוסקת בנופים חקלאיים. טרם הדיון בהם, בחרנו לדון בכמה מהיבטיו של המושג 'נוף', הנמצא בבסיסה של העבודה כולה, ועל מקומו בתודעת האדם. לנוף הוקדשו כאן שני מישורי חשיבה: מקומו במקורות היהודיים, ומקומו בחשיבה המערבית המודרנית. לשני מישורים אלה תהיה השלכה על העבודה שלפנינו.

נוף ומשמעויותיו בהלכה ובמדרש

בפרק זה שעניינו סקירת המקורות הקדומים לדמותה של החקלאות בארץ-ישראל, ננסה לברר את מקומו של הנוף בכלל והנוף החקלאי בפרט במקומותינו. המילה 'נוף' מופיעה פעם אחת ויחידה בתנ"ך. בדברי המשורר: "יפה נוף משוש כל הארץ הר-ציון ירכתי צפון קרית מלך רב". (תהילים מח, ג). קרית מלך רב - זו ירושלים, והיא יפת-נוף ומשוש תבל, והדברים אמורים בשבחה של עיר הקודש. האם מדובר ביפי נוף עירוני? ובכן רש"י מטה את הנוף לכיוון אחר: "יפה נוף - עיר שהוא נוף יפה - לשון נוף של אילן... ונקרא הר ציון יפה נוף כי הוא הר הזיתים". ומכאן דרך קצרה לתפיסת הנוף כביטוי ליופיה של פיסת אדמה מכוסה צומח.

קשר לשוני מעניין נמצא בין נוף למראה הדגנים הנעים ומתנופפים ברוח: "יפה נוף משוש כל הארץ - היפה כטל שהוא יוצא מתוכה ומנפף את הדגנים וברכה נותנת ומשמח כל הארץ" (פסיקתא רבתי, איש שלום - תקע"ו). הנוף, כמייצג יופי, נדון כנחות לעומת ערכים אחרים: "רבי שמעון אומר המהלך בדרך ושונה ומפסיק ממשנתו ואומר מה נאה אילן זה ומה נאה ניר זה מעלה עליו הכתוב כאילו מתחייב בנפשו" (משנה אבות ג, ז). המקורות מעמידים זה מול זה ערך דתי - לימוד תורה, כנגד ערך אסתטי.

נופי החקלאות הקדומה בארץ-ישראל

ארץ-ישראל נודעה בתודעתם של יושביה הקדמונים כ"ארץ זבת חלב ודבש", ארץ המשתכחת במעלה הגדולה - פוריות ושפע. כיצד נראו פניה ונופה של ארץ-ישראל בעת הקדומה? על תקופת המקרא נותרו בידינו מקורות מועטים, רובם ככולם שאובים מפסוקים בתנ"ך המתארים את אופייה של הארץ, את שפע ברכתה, הגידולים הרווחים בה, וצורת העיבוד - במדרגות על גבי ההרים.

לעומת זאת יש בידינו מקורות רבים מן העת העתיקה, הנותנים תמונה עשירה ומפורטת על דמותה של החקלאות בארץ ומושג טוב למדי על נופיה. מקורות אלו הם שפע האזכורים בהלכה ובמדרש העוסקים בחקלאות. בהלכה - סדר זרעים העוסק בדינים והלכות הקשורים בחקלאות, ובמדרש - אין ספור משלים ודימויים העושים שימוש בעבודת האדמה, ביכול הארץ ובפירותיה, בכלי העיבוד ובאורחות חייהם של עובדי האדמה. תיאור מפורט של פני הארץ נותן בידינו יוסף בן-מתתיהו בספרו 'מלחמות היהודים'. כאשר הוא מציג את שבחם של חבלי ארץ, הרי שהוא עושה זאת באמצעות תיאורי החקלאות שבה. הוא מבדיל ומכיר בחבלי הארץ השונים, ומעניק לכל אחד מהם אפיון שונה:

על הגליל

כי כולה ארץ דשנה ואדמת מרעה וגם עצים שונים צומחים בה ועושר תנובת הארץ מושך גם את לב האנשים הרחוקים מאהבת עבודת-האדמה. וכל הארץ נרעה בידי יושביה ולא נמצא בה אף חבל שומם אחד. ובגלל ברכת האדמה הטובה ערי-הגליל רבות והמון הכפרים מלאים אדם וגם מספר יושבי הקטן שבכפרים הוא חמשה-עשר אלף.

על בקעת גינוסר

ולאורך יאור גינוסר משתרעת ארץ הנקראה גם היא בשם הזה והיא נפלאה בתכונתה וביופיה. ואדמת הארץ הזו שמנה, ועל כן לא יחסר בה כל צמח האדמה ויושביה נטעו בה כל מיני מטעים, כי מזג האויר

הטוב נוח לצמחים השונים זה מזה (בתכונתם). ופה צומחים לעין מספר אגוזים, הדורשים להם קרה יותר מכל הנטעים, ועל ידם עולים תמרים, היונקים את להט השמש, ובקרבת אלה ואלה גדלים עצי תאנים ועצי זיתים, אשר יפה להם האויר הממוצע, עד אשר יאמר האומר, כי הטבע חגר את כל כוחותיו לחבר פה את כל המינים השונים הנלחמים זה בזה, וגם תקופות השנה מקנאות אשה ברעותה וכל אחת רוצה לכבוש את הארץ לעצמה. ואדמת הארץ מצמיחה את הפירות השונים האלה למיניהם בדרך נפלאה - ועוד יותר מזה - היא שומרת עליהם כל השנה. מלכי כל עצי פרי, הגפן והתאנה, נותנים את פרייהם תשעה חודשים רצופים בשנה ויתר פרי העץ הולך ובשל איתם זה אחר זה כל ימי השנה.

על השומרון

וארץ שומרון נמצאה בין הגליל ובין ארץ יהודה בתווך. ותחילתה מן הכפר הנקרא גנים (גיניה), אשר בעמק הגדול, וסופה בקרבת פלך עקרבם, ובתכונתה אינה שונה מארץ יהודה, כי שתיהן ארצות הרים ועמקים רבים והן טובות לעבודת האדמה ונותנות יכול רב, וגם עצים נמצאים בהן למכביר ועושים פרי הבר ופרי הגנים. אמנם ארצות צמאון הן מתכונת אדמתן (אינן עשירות במוצאי מים), אך מי הגשמים מרוים אותן לרוב. מי הנחלים השוטפים פה הם נפלאים במתקם והמון המרעה הטוב מביא שפע ברכה לחלב הבהמה, אשר אין כמוהו ביתר הארצות. ועד נאמן על מעלות שתי הארצות וברכת אדמתן הוא המון יושביהן הרב.

על כנען

כי גדול מאוד כח המים להרוות את האדמה, עד אשר בנוגעם רק בפניה יביאו עליה ברכה גדולה יתר ממי מעיינות אחרים, המשקים את הארץ לרוויה. ותחת אשר שכר המעיינות ההם אינו גדול גם אם ילקחו מהם מים רבים, הנה המועט במקור הזה מחזיק ברכה מרובה. ומלבד זאת המקור מרוה כנען גדולה מיתר המעיינות כולם, כי אורך עמק יריחו הוא שבעים ריס ורוחבו עשרים ריס, והוא מגדל פרדסים נחמדים צפופים, ובהם עולים עצי תמרים רבים, שונים בטעמם ובשמותיהם, והמינים הדשנים נדרכים (ביקבים) ומוציאים דבש לרוב, אשר אינו נופל בטעמו הרבה מדבש הדבורים הרבות אשר בארץ הזאת. ושם נמצא עץ הקטף (עץ הצרי), היקר בכל פרי הארץ ההיא, והכופר ועץ המור, ובצדק יאמר האומר, כי הארץ היא גן אלוהים, אשר בו גדלים העצים היקרים וכלילי היופי למיניהם למכביר. ואמנם הארץ הזו היא מבורכה גם ביתר פרי האדמה ולא נקל למצוא בעולם הישוב מקום אשר כמוה, כי האדמה משיבה את הזרע המושלך אליה בברכה מרובה. ואני חושב כי חום האוויר הרווה ומזג המים הם סיבת הברכה גם יחד, כי כוח המים מצמיח את הנטעים ומשגשג אותם ולח האוויר מחזק את שרשיהם באדמה ונותן להם כוח להתעודד בחרבונני קיץ. (מלוקט ממלחמות היהודים ג-ד)

לפיליניוס תיאורים ארוכים ומפורטים אודות ארץ-ישראל, וממנו ניתן לשאוב מידע רב ערך על פני החקלאות בארץ. במיוחד הוא מציין את סוגי התמרים ביריחו, ומזכיר כי זני התמרים המשובחים ביריחו מוקדשים על-ידי הרומיים לאלהם, בעוד שהיהודים מכנים אותם 'המוניים'.

ואכן נאסרו מיני תמרים מסוימים למכירה לעובדי אלילים, שמא יעשו בהם שימוש לעבודה זרה (משנה עבודה זרה מח, עא). אותו פיליניוס מזכיר גם את הבושם יקר הערך שהופק במדבר עין-גדי (האפרסמון), והכניס לאוצר המדינה כ-80 מיליוני סטטרים בתקופה קצרה.

החקלאות בספרות ההלכה

עיקר העיסוק בצדדיה השונים של החקלאות בארץ הוא בהלכה, במצוות התלויות בארץ. מצוות אלו המחזיקות חלק מן התלמוד – הבבלי והירושלמי, קבועות בסדר 'זרעים' שהתייחד להם. המשנה מחזיקה אחת-עשרה מסכתות העוסקות בכל היבטיה של החקלאות, מהם המחייבים בקיאות רבה בחקלאות מעשית, במיון וסיווג צמחים (הלכות כלאיים), צורת הגידול ועיבוד הקרקע, מיני נטיעות ודרכי גידולם (הלכות ערלה, ביכורים, כלאיים), צורת השדה, גבולותיו ודרכי עיבודו (מסכת פאה), הברת הקרקע (הלכות שביעית) ועוד.

ארץ-ישראל נתייחדה במושג 'קדושה', ומושג זה נקשר במצוות הקשורות בפרי אדמתה: "ארץ-ישראל מקודשת מכל הארצות, ומה היא קדושתה, שמביאים ממנה העומר והבכורים ושתי הלחם, מה שאין מביאים כן מכל הארצות" (מסכת כלים א, משנה ו).

יחידות נוף חקלאיות בהלכה

האבחנה בין חבלי ארץ שונים, טיבם ומזגם, היא מיסודותיו של ממשק חקלאי מקצועי. אבחנה זו נידונה בהמשך בפירוט רב בעבודה שלפנינו. ספרות ההלכה מרבה לדון בטיבם ובאיכותם של חבלי ארץ: למשל, במצוות הביעור הנלמדת מן הכתוב "ולבהמתך ולחיה אשר בארצך תהיה כל תבואתה לאכל" (ויקרא כה, ז).

בשנת השמיטה, היא שנת השביעית נכללו שלוש מצוות: שביעת הקרקע, קדושת פרות ושמיטת כספים. קדושת פרות מה היא? בשנת השמיטה, היא השנה השביעית, צוותה התורה להשמיט ולהפקיר כל מה שתוציא הארץ. פרות השדה הם הפקר, נתונים לכל, ואין לאף אדם, ובכלל זה לבעל השדה, כל זכות ובעלות עליהם. שנאמר (שמות כג, יא): "והשביעית תשמטנה ונטשתה, ואכלו אביוני עמך ויתרם תאכל חית השדה": "וכל הנועל כרמו, או סג שדהו בשביעית – ביטל מצות עשה, וכן אם אסף כל פירותיו לתוך ביתו, אלא יפקיר הכל ויד הכל שווין בכל מקום... ויש לו להביא מעט לתוך ביתו" (רמב"ם, הלכות שמיטה ויובל ד, כד).

ובפרות שביעית אסור לסחור, ומותר לאכלם בקדושת שביעית' אלא שבאכילה זו יש סייג: שאין לאכול מפרות שביעית אלא כל שהם מצויים גם בשדה, אבל כלה מין אחד מן השדה, חייב לבער מה שנמצא מאותו המין בבית, שכתוב: "ולבהמתך ולחיה אשר בארצך תהיה כל תבואתה לאכול" – ודרשו: "כל זמן שחיה אוכלת ממין זה מין השדה, אתה אוכל ממה שבבית, כלה לחיה מן השדה, חייב לבער אותו המין מן הבית" (הלכות שמיטה ויובל ז, א).

מצווה זו נקראת מצוות הביעור, וכיצד מבערים? כשמגיע זמן הביעור מפקיר הוא את כל הפירות שכנס לתוך ביתו, בין משדהו בין משדה אחר, כלומר שמוציאם ומניחם מחוץ לביתו, ואומר: "מי שצריך ליטול, יבא ויטול" (תוספתא שביעית פת, ד). ברם, רשאי הוא בעצמו לחזור ולזכות בהם. אבל אם לא קיים מצוות הביעור הרי הם אסורים באכילה (רש"י, רמב"ן, תוספתא).

נשאלת השאלה – מתי כלה מין פירות מסוים בשדה? והרי יתכן שהמין כלה באזור מסוים ועדיין נמצא באזור אחר. לפיכך חילקו חכמים את תחומי הארץ: "שלש ארצות לביעור, יהודה ועבר הירדן והגליל, ושלוש ארצות לכל אחת ואחת", כלומר שכל ארץ נחלקת אף היא לשלוש ארצות: "גליל העליון וגליל התחתון והעמק, מכפר חנניה ולמעלה, כל שאינו מגדל שקמים גליל העליון, ומכפר חנניה ולמטון, כל שהוא מגדל שקמים גליל התחתון. ותחום טבריה העמק. וביהודה, ההר והשפלה והעמק. ושפלת לד כשפלת הדרום, וההר שלה כהר המלך. ומבית חורון ועד הים מדינה אחת" (מסכת שביעית ט, ב). לאמור, אם כלו הפירות ביהודה, ולא כלו בגליל, מחויבים לבער בני יהודה ובני הגליל אינם מבערים ולהיפך. ויתר על כן, אף כל ארץ נחלקת לארצות משנה, וגם בהם קיימת שונות. יש הסוברים כי אף שגם ב'ארצות המשנה' אין הפרות כלים בזמן אחד, הם נחשבים ארץ אחת לעניין הביעור. הפרות עשויים להיות כלים בחבל ארץ אחד, ועדיין הם קיימים בחבל ארץ אחר.

החלוקה לתשעה חבלים מהווה בסיס למיפוי גיאובוטני מתקדם של ארץ-ישראל, ומורה על ידיעה מעמיקה בסגולותיה וטיבה של הארץ. החלוקה ליחידות נוף בעבודה שלפנינו, אינה אלא המשכה של מסורת קדומה. הירושלמי מסביר את פשר החלוקה לחבלים השונים:

"שיערו לומר, אין החיה שבהר גדלה בעמק, ולא גדלה חיה שבעמק, בהר". (ירושלמי, שביעית, פט, ב) ומרחיב עוד פרוש פני-משה:

"שאינה מתגדלת אלא במקום שרגילה היא ואם הולכת למקום אחר חוזרת למקומה... אם אתה רוצה לנסות הדבר שהטבע גורם לחזור למקום שנולדו והורגלו שם תנסה בצביים שהורגלו כאן ותשלחם לארץ רחוקה ותראה שבסוף יחזרו למקומם".

ניתן לראות כאן הכרה במערכות אקולוגיות אזוריות, שבאמצעות הלכות שביעית מקשרות בין הצומח, עולם החי והאדם. אם תרצו - זהו אזכור ראשון לתפיסה המודרנית בדבר מסדרונות אקולוגיים.

תרבות המדרגות

התנחלות השבטים בארץ ועימה מרבית ישובי הארץ ושטחי העיבוד - מימי יהושע ועד ימי בית שני - מקומם בהרים. החקלאות בהר נדונה לסחף, אלא אם יותקנו בה רבידות, טרסות היורדות כעין מדרגות, הממתנות את השיפוע, מונעות את הסתחפות הקרקע, ומאפשרות עיבוד הקרקע על פניהן. הקדמונים הבינו את האיום הצפון בסחף ובנו במשך דורות רבים את המדרגות, הנתמכות בקירות אבן מאבני המקום, ובאדמה שנאספה בשקידה רבה מן העמקים למטה, והוסעה והובלה למעלה ההר.

כך נוצרו במשך הדורות שטחי מזרע נרחבים עליהם הושתתה פרנסתם של יושבי הארץ. מסורות אלו עברו מדור לדור, מימי בית ראשון, בית שני, התקופה הרומית והביזנטית, צלבנים וערבים ועד לימינו אלה. בתקופות שלום היו מבני הטרסות יציבים והחקלאות שגשגה. בתקופות מלחמות ומשבר, נזנחו המדרגות ופני הארץ הושחתו ותהפכות אלו נזכרו בדברי הנביאים: "ונהרסו ההרים ונפלו המדרגות וכל חומה לארץ תפול" (יחזקאל לח, כ), "וכל ההרים אשר במעדר יעדרון לא תבוא שמה יראת שמיר ושית והיה למשלח שור ולמרמס שה" (ישעיה ז, כה). מקורות תלמודיים מזכירים תקופות בהן היתה "שמנה ארעה" כלומר הארץ היתה מתוקנת ומניבה, לעומת תקופות של "כחישה ארעה", תקופות בהן נסחפת הקרקע והחקלאות מדרדרת ואובדת.

תקופות בהן נזנחו הטרסות, סחף הקרקע, מרעה יתר, וארץ שוממה, לסירוגין ובעוצמות שונות, נמשכות למן ימי התלמוד ועד לשלהי תקופת השלטון העות'מאני בארץ-ישראל.

הלכות שונות נאמרו בעניינין של המדרגות - שבנייתן ותחזוקתן היו תנאי הכרחי לקיומה של חקלאות ההר. וכך נאמר במשנה:

אין בונין מדרגות על פי הגאיות ערב שביעית משפסקו הגשמים, מפני שהוא מתקין לשביעית; אבל בונה הוא בשביעית משפסקו הגשמים, מפני שהוא מתקין למוצאי שביעית. ולא יסמוך בעפר, אבל עושה הוא חיץ. כל אבן שהוא יכול לפשוט את ידו וליטלה, הרי זו תינטל. (משנה שביעית ג, ח)

המדרגות נועדו למתן את הסחף וליצור מקום אופקי הנזרע וניטע, ויש המפרשים כי הם נועדו לסייע בירידה אל השדה, לצורך השקיה או לצורך תיקון השדות, מכל מקום בנייתן אסורה בשביעית. המשכה של המשנה דן במבנה המדרגות: לא יסמוך בעפר - עפר וטיט בין אבני המדרגה, מפני שנראה כמתקין שדה לזריעה בשביעית.

יחיאל מיכל פינס, ממחדשי היישוב בארץ בשלהי המאה ה-19, כתב פרקים מעשיים בהלכות חקלאות, בספרו 'משנת ארץ ישראל'. ההלכות כתובות בסגנונו של הרמב"ם ב'משנה תורה', וכך הוא מתאר את בניית המדרגות בהר:

"עבודת ההרים כיצד? שפוע ההר הזקוף שמתלקט עשרה טפחים מתוך שש אמות, מניחים מתחתיו לארכו של ההר רובד של אבני גויל שגבוה עשרה, ומוציאים עפר תחוח מבין הסלעים וממלאים בו כל השטח מן הרובד עד דופנו של ההר, נמצא השטח שש אמות שדה הראויה לזרע, ומניחים רובד שני כיוצא בו למעלה ממנו, וכן השלישי וכן הרביעי עד שמגיע לראשו של ההר, ונמצא שפועו של ההר כולו מדרגות מדרגות. וזו היא ששנינו: אין בונים מדרגות על פני הגאיות ערב שביעית... ואם אין ראייה לדבר זכר לדבר: ונהרסו ההרים ונפלו המדרגות... ואומר: יונתי בחגוי הסלע בסתר המדרגה... נתקנו המדרגות, נוטעים בהן גפנים וזיתים ותאנים, אבל הדגן והקטניות זורעים אותם בעמקים, והבקעות שבין ההרים המשוטחים, והירקות, אין זורעים אותן אלא על המים במקום שהמעיינות יוצאים ומשקים אותן."

מבנה הטרסות הביא לדיונים בדבר גבולות הבעלות עליהן:

שתי גינות זו על גבי זו והירק בינתיים - ר' מאיר אומר של עליון, ור' יהודה אומר של תחתון. אמר ר' מאיר אם ירצה העליון ליקח את עפרו, אין כאן ירק. אמר ר' יהודה: אם ירצה התחתון למלאות את גנתו, אין כאן ירק. אמר ר' מאיר, מאחר ששניהם יכולין למחות זה על זה, רואים מהיכן ירק זה חי. אמר ר' שמעון כל שהעליון יכול לפשוט את ידו וליטול, הרי הוא שלו והשאר של תחתון. (משנה בבא מציעא י, ו).

משנה זו משקפת את הווי החיים בין עובדי אדמה, ברשות האחד הטרסה העליונה, וברשות חברו הטרסה התחתונה. אך בשטח הביניים, במדרון המפריד בין הטרסות גדל ירק. למי שייך אותו ירק? אומר בעל הטרסה העליונה, אם ארצה הרשות בידי לחפור ולסלק את האדמה, ועימה הירק הצומח על המדרון, מכאן שהירק שלי. טוען בעל הטרסה התחתונה, אוכל להוסיף עפר על גינתי ועפר זה יחניק את את הירק הצומח על המדרון, מכאן שהירק שלי. לבסוף מציעה המשנה עמדת ביניים: עד היכן שידו של העליון מגיעה - הירק שלו. מכאן ולמטה - הירק של בעל השדה התחתון.

שתי חלקות זו על גבי זו. תרבות המדרגות והשאלות העולות ממנה

נוף בתפישה המערבית

ההגדרות המקובלות למושג נוף

סביבה, פנוראמה, מראה טבע נרחב המשתרע לעין המשקיפה ממקום גבוה או ממרחק. בספרות המקצועית ישנן הגדרות מורכבות יותר למונח זה, לדוגמא: "מעין מעשה תשבץ, שרכיביו הם בתשתית הגיאולוגית, הגיאומורפולוגית והקרקעית, לצד הצומח ועולם החי, שכולם קשורים ומותנים זה בזה ויוצרים תמונה שלמה ומורכבת" (פז, 2000, מצוטט על-ידי ברו, 2001).

מה הם המרכיבים הבונים 'נוף'

מרחב פיסי המונח נוף מתייחס לחבל ארץ, לסביבה גיאוגרפית כלשהי.

טבע הנוף מהווה חלק מהטבע, קשור אליו ומתייחס למאפיינים טבעיים כגון טופוגרפיה, קרקע, צמחיה וכו'.

קנה המידה הנוף הינו סביבה פיסיית נרחבת. אין מדובר באובייקט מצומצם בממדיו.

מראה אחת הקונוטציות של המונח 'נוף', במפורש או במובלע, קשורה בהתבוננות, בהתייחסות ויזואלית.

ואכן ההקשר המקובל של המלה נוף בתרבות המערבית הוא של דבר מה בעל ערך ויזואלי, מראה שראוי להתבונן בו. החברה מייחסת לנוף משמעות רבה, חיובית על פי רוב, המופגנת בציורי נוף, תיאורי נוף בספרות ובשירה, תצלומים וסרטי קולנוע. תעשיית התיירות נבנית בחלקה הגדול מהרצון לחוות ולהתבונן בנופים מרשימים ומפורסמים. יציאה לנוף נחשבת כחוויה מטהרת, משחררת ומרוממת. רוח המלה 'להניף' קשורה בשורש המלה 'נוף'.

כחלק מתפישה זו מתקיימת בחברה המערבית פעילות רבה שמטרתה לשמר נופים, בייחוד את המרשימים והדרמטיים שבהם. פעילות זו באה לידי ביטוי בתיעוד הנוף, הכרזתו כמוגן באמצעים חוקיים ותכנוניים, לימוד ערכיו והצגתם לקהל באמצעים שונים. המסמך שלפנינו מהווה נדבך במסגרת בפעילות זו של הסברה, חינוך, תיעוד ושינוי חשיבה, בכל הקשור לנופיה החקלאיים של ישראל.

קיימות שתי גישות להתייחסות לנוף, המתקיימות זו בצד זו במחשבה המערבית. האחת רואה את הנוף דרך משקפיים אמנותיות, ויוצרת אידיאליזציה של הנוף (Landscape the Ideal). גישה זו עוסקת בכתיבה על הנוף, בציורי נוף, ובייחוס משמעויות דתיות או מיסטייות לנוף, כמקור השראה (בהמשך נחזור להתייחס למגמה זו במסגרת המונח 'נוף אתנוגרפי'). באירופה של המאות ה-18 וה-19 היוותה האמנות מקור השראה לעיצוב הנוף, כאשר אדריכלים תכננו גנים ואחוזות על פי ציורי נוף.

תפישה אחרת מתייחסת לנוף כפי שהוא במצבו הפיסי (Landscape the Real), והיא ביסודן של התפתחות דיסציפלינות מדעיות שונות כגון גיאוגרפיה, אקולוגיה, זואולוגיה, בוטניקה, ניהול ושימור נוף. במושגים כגון 'האקולוגיה של הנוף' (מושג אותו טבע הביו-גיאוגרף הגרמני טרול ב-1939) אין מדובר בנוף כמראה, אלא כמרחב פיסי בעל אפיונים גיאוגרפיים-אקולוגיים.

מה בין נוף לסביבה? - ל'נוף' קיימות קונוטציות של מרחב שיש לו זיקה ישירה לאדם כ'תבנית נוף מולדת', ואשר אינן מתעוררות למשמע המונח 'סביבה'. יתר על כן, 'סביבה' נתפסת כמושג אובייקטיבי וניטרלי - אוסף הפרטים העוטפים אותנו, התנאים בהם אנו נתונים, בין אם אנו נותנים לבנו לכך, אם לאו. לעומת זאת, המונח 'נוף' מחייב תשומת לב והתייחסות רגשית מסוימת של האדם לסביבה. כאמור, ל'נוף' קיימות משמעויות של 'מראה', כלומר התבוננות של האדם בסביבה הופכת אותו ל'נוף'.

שתי תפיסות אלו של הנוף באו לידי ביטוי בעבודה שלפנינו. ראשית, זיהוי האלמנטים היוצרים ובונים את הנוף - אותם מאפיינים פיסיים הקובעים לו דמות ומקום משלו. במסגרת העבודה תוצע מתודה לזיהוי ותיעוד אלמנטים אלו. על סמך מתודה זו גובשה 'מפת הנופים החקלאיים של ישראל', המתארת את הנופים החקלאיים בארץ, ואת פיזורם במרחב. שנית, התייחסות למשמעויות של הנוף החקלאי - השתקפות האדם וערכיו בנוף. הגות, דימויים ומורשת.

נוף חקלאי

הגדרה מקובלת ל"נוף חקלאי" היא: "נוף הנוצר כתוצאה מפעילות חקלאית". הגדרה זו מעלה מספר שאלות, לדוגמא: האם כל פעילות חקלאית יוצרת נוף? כיום, הופכת החקלאות בישראל למתמחה יותר ויותר בתחומים עתירי ידע, אך "מצומצמי שטח" – חקלאות של מצעים מנותקים, פיתוח זנים ומיקרוביולוגיה. חקלאות זו אינה יוצרת נוף במובן המקובל של מרחבים בקנה מידה גדול. ומה בנוגע לחקלאות היוצרת נוף, אך לא כזה הנתפס על-ידי האוכלוסייה כנעים לעין או ציורי? החקלאות המודרנית, המתבססת על חממות או שטחי מונוקולטורה נרחבים אינה נחשבת, בקרב מרבית הציבור, כנוף מעניין או יפה, אלא להפך – כמונוטונית ומשעממת (ברו, 2001).

הגדרה אחרת לנוף חקלאי היא: "נוף הנמצא בשימוש למטרות חקלאיות, המנוהל בכדי לספק את האפשרות לתפוקה נאותה וארוכת טווח" (Meeus, Wijermans & Vroom, 1990). הגדרה זו מדגישה את ההיבט ההמשכי, הרציפות בזמן, של הנוף החקלאי. אף על פי כן, היא מותירה על כנן אותן שאלות.

הגדרה של ה-National Register of Historical Places בארצות הברית, מתייחסת לנופים כפריים היסטוריים: אזור גיאוגרפי, שהיה בשימוש אנושי במהלך ההסטוריה, או שעוצב או עבר שינוי בעקבות פעילות אנושית, התיישבות או התערבות, והמכיל מוקד, קישור או רצף בעל חשיבות של שימושי קרקע, צמחיה, מבנים, דרכים ונתיבי מים, ומאפיינים טבעיים.

הגדרה זו מדגישה את ההיבטים ההיסטוריים של הנוף. היא אינה כוללת התייחסות לנופים חקלאיים עכשוויים, הנמצאים בשימוש ושינוי תדיר, ואינה מתייחסת לערכים חזותיים. בשל מגבלותיהן של ההגדרות שהובאו מעלה, יש ליצור הגדרה חדשה שתתאים לנושא העבודה שלפנינו. ודאי שמדובר בנוף העונה על האלמנטים שהוזכרו - מרחב פיסי, בעל התייחסות לאלמנטים טבעיים, ובעל קנה מידה נרחב יחסית, המהווה מושא ראוי להתבוננות, כלומר מקיים מאפיינים חזותיים הנתפסים על-ידי הציבור כבעלי חן, עניין ויופי. בנוסף - מדובר במרחב בו עוסק האדם בפעילות חקלאית המותירה עקבות בנוף באופן הנראה לעין, ובקנה מידה רחב יחסית. הנוף החקלאי יכול שיהיה פעיל ומתפקד - מרחב בו מיוצרת, גם כיום, תוצרת חקלאית; אך יתכן שיהיה נוף חקלאי היסטורי - שאינו מתפקד היום, אך עקבות הפעילויות החקלאיות שהתקיימו בו בעבר ניכרות בו עדיין. עם זאת, יש לציין שהגדרה זו לוקה בחסר בכל הנוגע לקביעה בדבר האיכויות היוזואליות והאסתטיות של הנוף החקלאי. לא ניתן לכמת את ההערכה היוזואלית של הנוף, ולכן קשה לקביעה בדבר האיכויות היוזואליות והאסתטיות של הנוף מושכים. קשה לענות על השאלה מדוע שואבים בני אדם הנאה ממראה הנוף. מחקרים שונים הצביעו על העובדה שנופים ניגודיים מושכים את העין האנושית. כמו כן נמצא שנופים חקלאיים משגשגים או נופים פתוחים, בעלי שדה ראייה רחב, נתפסים כמושכים. יש הטוענים כי המשיכה לנוף קשורה במיומנות של הישרדות, לפיה נופים פוריים המייצרים מזון או מאפשרים שליטה על שדה הראייה, נתפסים מושכים ורצויים יותר (Westmacott, 1976). כך או כך, בעבודה זו יידונו נופי החקלאות על סמך ערכם החזותי. ערכים תרבותיים והיסטוריים, קישור ל'סיפור' מיתולוגי או אירוע בעל חשיבות, כל אלה יקבעו את חשיבותו ומיקומו של הנוף החקלאי - מעבר לתפקודיו הכלכליים - יצרניים.

מה בין נוף טבעי לנוף חקלאי?

האדם נמצא בנוף הטבעי מתוך עמדה רחוקה, אחוז התפעלות, ולעיתים אימה. נופים טבעיים הם נופי בראשית, והם מעשה ידי שמים (במובן דתי או מטפיסי). הנוף החקלאי, מעשה ידי אדם, הנו קרוב אלינו, מוכר, אנושי, ידידותי. אנו מכירים בו את חותם האדם וטביעת אצבעותיו. כפועל יוצא, היחס לנוף הטבעי מתאפיין ב'ראת כבוד', הערכה, נקיטת אמצעי הגנה ושימור, איסורי פגיעה, והכרזת נופים ייחודיים כ'שמורות טבע'. הנוף החקלאי לא זכה לכך, לפחות עד לשנים האחרונות. בתור נוף אנושי לא נתייחד לו מקום של הערכה, והוא נתפס כמובן מאליו, נכון וניתן לשינויים. בעוד שתחיקה ביחס לנוף הטבעי, ובכללה הכרזת שמורות טבע, רווחת זה כ-150 שנה - מאז הוכרזו הפארקים הלאומיים הראשונים בארצות הברית - הרי שהתודעה בדבר חשיבותו וערכו של הנוף החקלאי הינה חדשה יחסית, בישראל ובעולם כולו. כך גם בישראל, נקבעה מסגרת לשמירת שטחים טבעיים עוד בתקופת המנדט (שמורות יער), ובשנות המדינה הראשונות (שמורות טבע בתכנית שרון משנות ה-50), אך לא ניתנה תשומת לב לנופים או דימויים של שטחים חקלאיים. התכניות העוסקות בשמירת שטחים פתוחים התייחסו לשטחים טבעיים ולשטחי מורשת וארכיאולוגיה - תמ"א 8, תכנית המתאר הארצית לשמורות הטבע ולגנים לאומיים. וכן, ליערות נטע אדם ויערות טבעיים - תמ"א 22, תכנית המתאר הארצית ליער ולייעור. לא ניתנה תשומת לב לערכם של שטחים חקלאיים. בעבודות אשר העריכו ודרגו רגישות שטחים פתוחים בישראל, נקבעו דרגות רגישות גבוהות לנוף הטבעי בהתעלמות כמעט מוחלטת מן הנוף החקלאי - למעט נופים חקלאיים דרמטיים דוגמת בקעת בית נטופה או בקעת החולה (קפלן ודיין, 1996). התייחסות ראשונה להיבט החקלאי נמצאת בתמ"א 35, תכנית המתאר הארצית לבניה, לפיתוח ולשימור, במושג 'מכלולי נוף' הקובע הגדרות, סייגים והנחיות לגבי נופים חקלאיים. בעבודה זו נקבל כהנחת יסוד שהחקלאות המסורתית של ארץ-ישראל, וכן ההתיישבות החדשה, אכן יצרו נוף בעל ערך וייחוד, הן במשמעות אסתטית והן במשמעות תרבותית. על בסיס הנחה זו תוצע מתודולוגיה לתייעוד והערכה של נוף זה, יבחנו אמצעים לשימורו וטיפוחו, וייבחן מעמדו של הנוף החקלאי, כערך בפני עצמו במגוון תפקידיה של החקלאות.

נוף תרבותי, נוף מקומי, נוף אתנוגרפי

בפרק זה יוגדרו כמה מושגים המבהירים את ערכיו ומאפייניו של הנוף החקלאי, בעזרתם ניתן להעריך ולהסביר את חשיבותו והמניעים לשמירתו. נהוג לחלק את הנופים לשלושה סוגים עיקריים: נוף תרבותי; נוף מקומי (vernacular); נוף אתנוגרפי.

נוף תרבותי

הטבע והאדם נתפסים, לעיתים קרובות, כשני הפכים - קצוות שונים. בקצה האחד מצוי הטבע - הפראי והחופשי ממגע יד אדם. בקצה השני הכוח היוצר, המכוון על-ידי האדם החושב, המובדל מהטבע, ומנצל את אוצרותיו. הנוף התרבותי הוא נקודת ביניים שבין הטבע והאדם, ומקום המפגש ביניהם. ה'גן', שבלשונות רבות קשור סמנטית ל'הגנה', משמש כמקום בו מתנהלים היחסים שבין האדם והטבע. בנוף החקלאי, הטבע והאדם אינם הפכים או נקודות קצה סותרות, אלא שתי ישויות הנמצאות ביחסים הדדיים, משפיעות תדיר זו על זו, והנוף הוא התוצר המשותף של שתיהן.

בספרות ניתן למצוא הגדרות רבות לנוף תרבותי. אחת מהן היא:

הנוף התרבותי הוא מרחב פיסי בעל מאפיינים מוגדרים והוא מקיים מערכת יחסים הדדית בין מגמות ומנהגים תרבותיים מסוימים, ובין מספר מאפיינים טבעיים, בהם נתונה הקהילה האנושית. מערכת המנהגים התרבותיים היא בלתי תלויה לכאורה - תנאים טבעיים דומים, עשויים לעורר בקבוצה אנושית אחת תגובה מסוימת, שלא תתבטא בקבוצה אחרת. היחסים בין המערכת התרבותית והמערכת הפיסית הם שיוצרים את הנוף התרבותי. התרבות נתפסת כסוכן, או כאמן, האזור הטבעי הוא המדיום או בד הציור, והנוף התרבותי הוא היצירה (Sauer, 1925). מצוטט על-ידי (Alanen & Melnick, 2000).

הגדרה אחרת לנוף תרבותי מובאת על-ידי אונסק"ו במסגרת 'רשימת המורשת העולמית' (the World Heritage List): נוף הקשור לדרכי חיים מסורתיות, השומר על תפקיד חברתי פעיל... בו תהליך ההתפתחות האבולוציוני עודנו מתרחש.... נוף זה מציג עדות פיסיט משמעותית להתפתחותו לאורך זמן (מצוטט על-ידי Soerensen, 2001). ההגדרה של אונסק"ו מתייחסת להמשכיות ההיסטורית ולכוח החיות של הנוף. כאן מושם הדגש על היותו של הנוף התרבותי 'פעיל', נוף ההולך ומתהווה תדיר, במקביל להתפתחותה של הקבוצה האנושית המקיימת אותו. במצב זה, מהווה הנוף התרבותי כעין מסמך היסטורי, בו ניתן 'לקרוא' את תולדותיה של החברה שיצרה וטפחה אותו במשך דורות רבים.

נופים תרבותיים נוצרים כמעט בכל מקום בו קיימת פעילות אנושית. בדרך כלל מדובר בסביבות בהן קיימת השפעה אנושית פיסיט - מארגנת, מעצבת ומנצלת - על אלמנטים טבעיים. כאן נמנים הגנים, הפארקים העירוניים הגדולים, וכמובן - הנופים החקלאיים. עם זאת, גם נופים בהם השפעת האדם חזקה יותר (כגון נופים עירוניים), או פחותה יותר (כגון שמורות טבע, בהן האדם מתערב במנגנוני שימור והגבלת השפעות שליליות) נחשבים כנופים תרבותיים. לנופים החקלאיים מקום מרכזי בקרב הנופים התרבותיים, שכן הם המקום בו יחידות טבעיות נרחבות מעוצבות ובאות לידי שימוש בידי האדם. המלה האנגלית culture מקורה במלה הלטינית colere שמשמעותה - לטפח, לדאוג ולגדל, לאמר - למושג 'תרבות' עצמו, יש הקשרים סמנטיים לפעילות החקלאית. הטופוגרפיה, הצמחייה, הקרקע והמים הם אלמנטים טבעיים, ההופכים - באמצעות עבודה, טיפוח, ודאגה - לגנים, חלקות שדה, מטעים, טרסות, שבילים, תעלות ניקוז, בריכות אגירה, ואלמנטים נוספים של הנוף התרבותי החקלאי.

קנה המידה של הנוף החקלאי, מאפשר ללמוד על ההשפעה מרחיקת הלכת של האדם על הטבע, על ההגבלות שהסביבה הטבעית מציבה לאדם, ועל המסורות השונות שהתפתחו לשם התמודדות עם מגבלות אלו בתקופות ובתרבויות שונות.

חשיבותו של הנוף התרבותי

חשיבותו של הנוף התרבותי עבור הקהילה היוצרת ומטפחת אותו טמונה בהיותו מקור לתחושת זהות של קהילות לאורך דורות רבים: "לשקף זמנים משותפים באמצעות טריטוריה משותפת". ייחודן של קהילות באה לידי ביטוי בדרך שהן מאורגנות ויוצרות את חלל חייהן, "בית הגידול, על בסיס המצע הטבעי העומד לרשותן. מערכת אלמנטים פסיים קבועה ועומדת לאורך ימים, היא העדות המרחבית לקיום ולהתמודדות עם אתגרי המרחב".

הנופים החקלאיים-תרבותיים מספרים את סיפור יחסיו של האדם עם הטבע, ובכך מהווים תעודות לפעילות אנושית מתקופות הקודמות הרבה לקיומן של תעודות אחרות. הנוף התרבותי הוא כעין 'ספר לימוד' - דרכו ניתן לחוש, לחקור ולהבין את סיפור חייהם של דורות קודמים. הנוף התרבותי הוא המקום בו ההסטוריה עדיין חיה - באמצעות צמחיה, מבנים, ארגון ופיזור החלקות, ודפוסי העיבוד שעקבותיהם ניכרים בשטח.

בנוף התרבותי האדם יכול לזהות את עצמו, דרך מעשה ידיו, בתוך הטבע והמרחב הסובב. כך נוצרת תחושת מקום, מרחב פסי שהוא בעל משמעות עבור המתקיים בתוכו. השפה המיוחדת שנוצרה בנוף התרבותי, כתוצאה ממפגש חד פעמי בין תנאי טבע ספציפיים ותרבות מסוימת שפעלה בתוכם - היא שיוצרת את הנוף הייחודי, כמותו לא ניתן למצוא בשום מקום אחר.

בחברה דינאמית בעלת קצב חיים מהיר, הנתונה ללחצים מתחזקים והולכים מצד אפנות עולמיות ותהליכי גלובליזציה, המשך קיומם של נופים מקומיים מהווה את הבסיס ליצירת יציבות ותחושת בית.

היטיבו לנסח זאת הפעילים בתנועה לשימור Wales הכפרית: "הנוף החקלאי הוא המסגרת לתרבות ודרך החיים שלנו, כעין מסגרת לחלון... באמצעות החקלאות... היד האנושית עזרה ליצור את הנוף שאנחנו אוהבים. אנחנו תלויים בנוף, הנוף תלוי בנו" (CPRW, 2001).

הנוף התרבותי הוא מקום של יצירתיות ומגוון. קבוצות שונות, המתקיימות בחברה זו לצד זו, ימצאו בו את ביטויין, ויעצבו בו, כל אחת את כברת הארץ שלה, בצד נופי תרבות אחרים. המתבונן מהצד יכול להתרשם ממעשה הטלאים המורכב, שהוא שיקוף של מורכבות החברה כולה.

בהקשר זה ניתן להזכיר את ה- Allotments - גינות חקלאיות קטנות המוקצות לתושבי העיר, שאינם יכולים להחזיק בגינה סמוך לביתם, ויוצרות באירופה נופים חקלאיים נרחבים. מחקרים שעסקו בתיעוד הפעילות בחלקות אלו (Crouch, 1992) מדברים על הטקסיות המעורבת בעבודת האדמה, על הפיתוח האישי והיצירתי, כל אדם בחלקתו הוא, אך מתוך עזרה ושותפות הדדית.

פיתוח של נופים חקלאיים במתכונת Allotments מתבצע כיום על-ידי הקרן הקימת לישראל באזור הסוף, בו מטפחים תושבי ירושלים בוסתנים וחלקות גן, המשתלבים בנופי החקלאות המסורתית האופייניים לאזור. יתכן שניתן להרחיב פעילות במתכונת זו גם לאזורים חקלאיים אחרים, הנמצאים בסכנת נטישה.

הנוף כיצירה חברתית משותפת

הנוף התרבותי הוא יצירה קולקטיבית, הנוצרת על-ידי פרטים שונים, הקשורים במסורת תרבותית אחת. כאשר הנוף מתפתח לאורך שנים ארוכות של מסורת יציבה - נוצר במרחב כעין 'ספר לימוד' ובו קורות החיים של דורות עברו. החברה הישראלית חרתה על דגלה את הפיתוח והבניין. אתוס החלוצי, היוצר יש מאין, ואינו מביט לאחור אל העולם הישן - שלט בתודעה הישראלית במשך העשורים הראשונים לקיום המדינה. ומכאן התפתחות וצמיחה מתמדת - בנייה, הגשמה וכיבוש.

אתוס זה הביא למצב של שינוי תמידי במאפייני הנוף הבנוי, החקלאי והטבעי גם יחד. השינוי, תרם מצידו לתחושת חוסר יציבות. אדם העוזב את ישראל למספר שנים, ספק אם יוכל לזהות את נוף מולדתו בשובו אליה. כל כך הרבה שינויים יחולו בה, שינויים אשר בארצות אחרות יתפרשו על פני דורות רבים.

נוף מקומי - ורנקולרי

נוף מקומי-ורנקולרי (vernacular) הוא נוף תרבותי שהתפתח ללא התערבות ישירה מצד אנשי מקצוע - מעצבים, מתכננים או מהנדסים. נופים אלו מהווים נופים 'רגילים', מחוסר יכולת לקשור אותם בשמו של מעצב או סגנון מוגדר. הם מתפתחים באופן בלתי מכוון ומייצגים שכבות רבות של הסטוריה ופעילות תרבותית.

רובם המכריע של הנופים החקלאיים הם נופים מקומיים-ורנקולריים, שהתפתחו ללא תכנון מקצועי. הנופים החקלאיים הם תוצר ספונטני, (יש שיאמרו - תוצר לוואי), של פעולות וטכניקות חקלאיות המופעלות על השטח, שמטרתן אינה ייצור ערכים אסתטיים, כי אם ייצור מזון. מרבית הנופים החקלאיים התפתחו, לפיכך, באופן 'אורגני' כתוצאה מתנאי השטח (טופוגרפיה, אקלים, קרקע), באמצעות טכניקות שהיו ידועות בחברה מסוימת, אופי הארגון ויציבות השלטון.

חקלאות, אמנות, נוף - דימויים בעמק בית-שאן

עם זאת, יש לציין מספר דוגמאות היסטוריות לנופים חקלאיים שנוצרו לא רק ממניעים פרקטיים של אספקת מזון, אלא עוצבו ממניעים אסתטיים. גריד החלקות הרומאי, הנופים החקלאיים של הרנסאנס באיטליה, ונופי המרעה באנגליה של המאה ה-18 וה-19 - כולם נופים חקלאיים שתוכננו, בשילוב עם תפקידים פונקציונליים נוספים. קיימת חשיבות רבה לקריאת הנופים הורנקולריים כתהליך, המתפתח ומשתנה תדיר - ולא דווקא כמוצר או יצירה - שכן לתכנונם כיצירה אסתטית לא הוקדשה, בדרך כלל, מחשבה. מרבית תשומת הלב של יוצריהם הוקדשה לטיפול ותחזוקה, תוך התפתחות מתמידה כתוצאה מאימוץ טכנולוגיות עיבוד חדשות, או השתנות הטעמים התרבותיים. התהליך הוא הנושא המעניין בנופים ורנקולריים, ולא דווקא התוצר הסופי.

חשיבותו של הנוף המקומי (ורנקולרי)

הנופים המקומיים-ורנקולריים לא זכו בעבר לתשומת לב מצד עולם השימור, התייעוד וההסטוריה האדריכלית, שהתרכז בעיקר בטיפול ב'יצירות מופת', בפנינים הייחודיות של הכישרון האנושי, ולא דווקא ברגיל וכיומיומי. גני האחוזות, או המונומנטים ההיסטוריים הבולטים, שומרו בקפידה, אך לא דווקא הנופים החקלאיים היומיומיים שסביבם. בשנים האחרונות משנה מגמת השימור את כיוונה לקראת יתר התעניינות בנופים ורנקולריים. קיימות מספר סיבות לשינוי זה: ראשית - נופים אלו מהווים רקע ליצירות המופת, ומספקים מידע בנוגע לקונטקסט בו הן נוצרו והתקיימו במשך שנים רבות. שנית - הנופים הורנקולריים מהווים מוקד עניין כשלעצמם, בהיותם עדות לאורח חייהם של אנשים 'רגילים', החקלאים, הרועים, בעלי המלאכה - המהווים את מרבית האוכלוסייה. ככל שאורח החיים הרגיל זוכה ביתר תשומת לב מצד חוקרי ההסטוריה, כך זוכים הנופים הורנקולריים, שהם היצירה המשותפת של 'פשוטי העם' לאורך הזמנים, ליתר התייחסות מצד חוקרים, מתכננים ואנשי שימור. בחברה המערבית האורבאנית, החשיבות הייחודית של הנוף החקלאי-הורנקולרי טמונה בעובדה שנוף זה הוא הרקע העוטף את מרבית הישובים העירוניים, ולכן מהווה את המוכר והידוע לציבור רחב.

נופים מקומיים בישראל

נופי החקלאות בכפר הערבי עונים על הגדרה של נוף ורנקולרי במלואה, בהיותם בעלי מרקם ספונטני ואורגני. לעומת זאת - נופי ההתיישבות היהודית היו ברובם נופים חקלאיים מתוכננים. האיכריים בני העלייה הראשונה נעזרו במתכננים מקצועיים מפקידות הברון לתכנון ישוביהם ומשקיהם. במקרים אחרים, שאבו המתיישבים היהודיים

השראה מהנופים החקלאיים שנוצרו בידי המתיישבים הטמפלרים, שתוכננו בדמותם של כפרים גרמניים. ההתיישבות הכפרית, קיבוצים ומושבים, זכתה לתכנון מדוקדק מטעם המוסדות הציוניים לפני קום המדינה, ומטעם מחלקת התכנון במשרד החקלאות לאחר הקמתה.

אף על פי כן, יש לנופים אלה גם פן 'ורנקולרי', שכן התכנון החקלאי לא נעשה מטעמים אסתטיים, כי אם מתוך שיקולים יצרניים גרידא, שבאו להתמודד עם קשיי האקלים, הטופוגרפיה, הקרקע וההשקיה, בדרך מקצועית. חריג מפורסם, בו הנוף החקלאי נוצר משיקולים אסתטיים ואידיאולוגיים, הוא מושב נהלל - שתוכנן על-ידי האדר' ריכרד קאופמן בשנות ה-30. כאן מבני המגורים והמשק, וכן החלקות החקלאיות הצמודות אליהם עוצבו במעגל מושלם - סמל לשוויון ולאחווה בהם ביקש הישוב להצטיין.

נוף אתנוגרפי

כל הנופים החקלאיים מוגדרים כתרבותיים, בהם האדם פעל ועיצב את הטבע על פי צרכיו, ומרביתם הינה גם נוף ורנקולרי - נוף שצמח באופן 'אורגני', ללא תכנון. מיעוטם נחשב נוף אתנוגרפי - נוף בעל משמעות. בישראל, ארץ התנ"ך, קיימת לנופים החקלאיים-האתנוגרפיים חשיבות היסטורית-תרבותית החורגת הרבה מגבולותיה של הארץ. הנוף, בנוסף להיותו מרחב פיסי, מייצג גם רעיון. נוף אתנוגרפי הוא אזור טבעי הנטען במשמעות שמעבר לקיומו הפיסי. הפיכתו של אזור טבעי לאובייקט תרבותי נעשית כאשר קבוצה מייחסת לנוף משמעות - דתית, תרבותית או היסטורית - כמייצג מקום של קדושה, של קשר עם אירועים היסטוריים או עם כוחות על טבעיים. הנוף הוא 'הזירה' של סיפורים היסטוריים ומיתולוגיים המגדירים את זהותה של החברה. דתות רבות זקוקות לדימויים חזותיים. ההרהור-תוך-התבוננות (contemplation) נזקק לדימוי ויזואלי, בו מתרכז המאמין. כאשר הנוף נשקף, או נקרא, בעיניים תרבותיות, ומיוחסות לו משמעויות ספציפיות הוא הופך מטבע לתרבות. בניגוד לנוף הורנקולרי, המשקף פעולות אנושיות סדרתיות-יומיומיות, הנוף האתנוגרפי משקף מערכות משמעות, אידיאולוגיות, אמונות, ערכים והשקפות עולם המשותפות לקבוצה של אנשים.

נופים חקלאיים כנופים אתנוגרפיים

נופים חקלאיים אינם נכללים בדרך כלל בקטגוריה של נופים אתנוגרפיים, ולמרביתם לא מיוחסת משמעות שמעבר ליצור מזון. אף על פי כן, לנופים חקלאיים מסוימים יש משמעות שמעבר לכך. לעיתים מדובר בערכים שיש לנוף החקלאי עצמו, למשל כנוף המוזכר בתנ"ך, או במסגרת אידיאולוגיית העבודה הציונית; לפעמים מוענקת המשמעות לנוף בגלל היותו רקע לחייו ופועלו של אדם חשוב, או כמעטפת לאתר בעל משמעות דתית או תרבותית אחרת. המילה פרדס, המתארת נוף חקלאי, היא בשורש המלה המשמשת בשפות רבות לתיאור גן העדן - paradise. ספק אם המתבונן בפרדס קושר בינו ובין מושג גן העדן, אך השפה משמרת את הקישור הארכאי הזה, והופכת כל מטע הדלים לנוף בעל משמעות אתנוגרפית. המסורת היהודית משופעת בהתייחסויות לנוף ולנופים חקלאיים בפרט. ניתן לומר שכל יחידת נוף המוזכרת בתנ"ך ובמשנה - הופכת בהכרח לנוף אתנוגרפי, ועמו שורה ארוכה של דימויים חקלאיים. דימויים סיפוריים, דוגמת הירח הנעצר בעמק איילון בקרבות יהושע, שמשון המבעיר את שדות פלישתים, מרכבות סיסרא הטובעות בביצות העמק; דימויים הקשורים במסורת וחגים - כגון שלושת הרגלים הקשורים במסורות חקלאיות של עיבוד הקרקע והעלאת היבול לירושלים; דימויים הלכתיים - הקשורים בשורה של מצוות המתייחסות לעיבוד האדמה; ודימויים נופיים גרידא - כתיאור תנ"כי של נופי הארץ, הטבעיים והחקלאיים גם יחד. המתבונן בנופי הארץ, רואה בנופים החקלאיים השונים השתקפות לסיפורי התנ"ך והמדרשים, לערכים ולאמונה דתית. באופן דומה - הנוף החקלאי שנוצר בימי שיבת ציון של המאה ה-19, נשא עבור בניה משמעויות שמעבר להיותו מקור מזון או דימוי אסתטי. הנוף החקלאי תפס מקום חשוב במסגרת האידיאולוגיה ו'דת העבודה', הרבה יותר מנוף עירוני

או תעשייתי. עבור התנועה הציונית הנוף החקלאי מהווה הגשמת חלום, מימוש פיזי של יעוד אידיאולוגי. במובן זה ניתן לראות בנופי ראשית ההתיישבות, נופים תרבותיים ונופים אתנוגרפיים. הנופים החקלאיים בגליל התחתון, באזור שבין נצרת, טבריה והחוף הצפוני של הכנרת, מהווים עבור הצליין המבקר בארץ נוף אתנוגרפי, ונושאים עבורו משמעות, כרקע לסיפור חייו ופועלו של ישו, והם זוכים לאזכור נרחב בסיפורי הברית החדשה. גם כאן, מתבונן הצליין בנוף לא כפשוטו, כי אם דרך פרספקטיבה המייחסת משמעות נרחבת לכל אחד מביטוייו הצורניים. בכל התערבות בנוף חקלאי הנושא משמעויות אתנוגרפיות – יש לתת את הדעת על השלכות התפיסתיות והרעיוניות שיש עימה.

סיכום

הביטויים 'נוף תרבותי', 'נוף ורנקולרי' ו'נוף אתנוגרפי' עשויים להישמע זרים לאוזניו של החקלאי העובד בשדה. מה להם ולעבודת האדמה היומיומית? אף על פי כן, ביטויים אלו משמשים הצדקה ונותנים בסיס אתי ורעיוני לשימורם של נופי החקלאות.

הנוף החקלאי כנוף תרבותי – מסייע ליצירת תחושת מקום ייחודי וחד פעמי, ולקיום קשר רגשי בין התושבים ומקום מגוריהם. ההבנה שהנוף החקלאי הוא נוף ורנקולרי, המבטא פעילות יומיומית, שכשלעצמה אינה מכוונת למטרות אסתטיות, ואף על פי כן, או דווקא משום כך, הוא ראוי לתשומת לב ולשמירה. הבנה של ערכיהם המוספים של הנופים החקלאיים – ערכים דתיים, או אידיאולוגיים, האופייניים לנופי החקלאות של ישראל, ארץ התנ"ך, ארץ שלוש הדתות המונותיאיסטיות הגדולות, וכך ההתפתחות של התנועה הציונית, על החדשנות החברתית והאידיאולוגית שבה – אף היא חשובה במתן תוכן לשמירת הנוף החקלאי.

על בסיס ההבנות הללו, ייסקרו בפרקים הבאים התמורות העוברות על הנוף החקלאי וערכיו, כפי שהם נתפסים במדינות שונות בעולם המערבי. ולצידן הפעולות הננקטות בארצות אלו לשימור וטיפוח הנופים החקלאיים האופייניים לכל אזור.

מילון חזותי של הנופים החקלאיים

חותמו של האדם בעולם ניכר בדמותן של שתי יצירות מרחביות גדולות: העיר והשדה החקלאי. בשני אלו נמצא את רישומו של האדם בקנה מידה עצום מימדים. העולם נמשל כאן לבד ציור, עליו נמתחות משיכות מכחול עזות וגדולות, של המוני ציירים, בוני ערים ועובדי אדמה לדורותיהם.

במאמר מוסגר יאמר כי תפישה זו עשויה להגיע לכדי קיצוניות, בציורים שנעשו, בכונת מכוון של חקלאי-אמן, ה'מצייר' את שדותיו. דוגמאות תמימות לכך ניתן לראות בקווים עתיקי יומין בשדותיה של פרו, הנראים מן האויר כדמויות שונות, ועד לאמנים בני זמננו - דוגמת סטן הרד - 'המציירים' את שדותיהם.

הנוף החקלאי, בהיותו ממעשי האדם הקדומים ביותר, הניח בתודעה האנושית תכניות, צורות ותמונות, מערך צורות ודגמים היוצרים את שפתה העיצובית-גיאומטרית של עבודת האדמה. שפה זו כוללת אבני יסוד לשורה של דימויים ורעיונות ככל שדות החיים, במקומות צפויים ושאינם צפויים, וכידה להעשיר רבדים שונים ומגוונים של החשיבה האנושית.

המקומות המקובלים, בהם נעשה שימוש רב בדימויי הנוף החקלאי להעשרת תכנים, הינם פארקים וגנים אורכניים. בישראל של היום, עבודות אדריכלות נוף רבות הממוקמות במרקמים עירוניים, שואבות השראה מנופים חקלאיים. לדוגמא טיילת שרובר, בעיצובו של אדר' שלמה אהרונסון, הקושרת כרמי זיתים ושדות חיטה אל מול חומות העיר ירושלים, או גן בשכונת טלביה בירושלים, בעיצוב 'ג.א.ו. אדריכלים', המהווה מחווה לטרסות חקלאיות בהרי יהודה. (וכפי שנאמר בתדריך המלווה "שדרת ברושים קיימת לאורך הגבול המזרחי של האתר - מחסום רוח חקלאי בעבר, נתנה השראה לנטיעת בוסתן, כרם וצמחים דמויי תבואה בצד זה של הגן. צמחים חד שנתיים בקטע זה הם מיני חמניות. רצועת הדשא הינה בהשראת הצימוח המוקדם של חיטה חורפית הנראה בטרסות ברחבי הרי יהודה").

שעריהן של ערים רבות מעוצבים על בסיס דימויי שיסודותיו בנוף החקלאי, המחדיר את המרחב הפתוח לתוך העיר - שדרות דקלים, שקמים או זיתים, כביטוי וכחיזוק של 'רוח המקום', הנטועה ואחוזת במרחב הסובב. חצרות ומבואות של ערמות תבן הגובלות בתחום הישוב, מופיעות בצורה תמימה כמושבה יבנאל, כשגרת חיים, ומככבות בשער העיתון 'אדריכלות נוף' כשאיפה לחבר 'עיר, חקלאות וטבע'.

המקומות הפחות צפויים בהם ניתן למצוא את השפעותיהם של הדימויים החקלאיים, הינם מקצבים של שירה או מוסיקה, השואבים את השראתם מדינאמיקה של נוף חקלאי - עונתיות, חזרה, סדר. רבות מספור יצירות בתחום השירה, הספרות והמוסיקה שיסודותיהם ואף כינוייהם נטועים במסורות ובדימויים חקלאיים.

אנו נעסוק כאן בנסיון להעביר את מציאותם החומרית של התכניות החקלאיות לשפה צורנית, המתמצתת ומקבעת את ההווייה החומרית ומכשירה אותה לשפת דימויים מופשטת. מכאן, קצרה הדרך לשימוש בהם כתכניות לשון או צורה בשדות שונים.

דפוסים חקלאיים, דימויים אנושיים

מספר דימויים בסיסיים של החשיבה האנושית מתווים את היחס בין האדם והסביבה בה הוא חי. דימויים אלו קשורים לקטגוריות מרכזיות של אופיו וממדיו של המרחב - פתיחות ואינסוף, סגירות ומחבוא, מיקוד והבלטה, כיווניות וזרימה, דפוס ומקצב. דימויים אלו שולטים, ככלל סביבה, גם בשדה החקלאי. להלן נבחן אותם אחד לאחד.

פתיחות ואינסוף

בן המדבר, הנע ונד עם עדריו במרחבי חולות אינסופיים, רגיל לתפוס את עולמו כפתוח, המשכי, ובעל מונוטוניות סדורה הקשורה בגלי הגבעות העולות ויורדות, סופות המדבר העולות מהחול, ואף תנועות דבשתו של הגמל. בהקבלה - נופים חקלאיים נרחבים - שדות רציפים של דגן, הנמתחים על פני קרקע גלונית, מודגשת בעדינות על-ידי שינויי טופוגרפיה קלים - אף הם קשורים לדימויי האינסוף. אך בניגוד למדבר - הנוף החקלאי פורה ומלבלב. התחושה קוסמית הנובעת מהפתיחות הבלתי מוגבלת, מהשמים הרחבים, כשקו האופק, הוא לבדו, משמש לה גבול. תחושה זו, יש הסוברים כי היתה מצע סביבתי ומניע להתפתחותו של הרעיון המונותאיסטי בדבר אחדות הכל באל יחיד.

סגירות ומחבוא

הנוף הסגור, בו המודעות לגבול ולמעטפת נוכחים במלוא עוזם, הוא בית הגידול של בן ההרים. אמנם, ביכולתו לטפס אל ראש הרכס ולהתבונן ממנו והלאה, אך מרבית חייו מתנהלים בעמק. הסגירות לעיתים מעיקה ולעיתים מגוננת. העמק נעלם ושכוח, קסום או כולא. השמים - צרים ומוגבלים. ההרים - כקירותיו של בית, שומרים על לכידותה של הקהילה. כאן לא ניתן ללכת לאיבוד. המדרון - חשוף או מיוער, מעובד בטרסות או בנוי בצפיפות, קובע את אופיו של הנוף.

מיקוד והבלטה

הר התבור שולט בכיפתו העגולה והמובהקת על כל סביבתו. הוא נצפה אל בקעת כפר כמא, בקעת כסולות, ואף הרחק במורד נחל תבור - כל הנופים הללו מרוכזים, וכמו נשענים על מוקד זה המתווה את אופיים, ומוצא להם מקום בעולם - "הנה אנחנו כאן, למרגלות התבור". ניתן לקרוא לכך 'ציון דרך' (Landmark) אך יש כאן הרבה מעבר לכך. הנוף 'הממוקד' הוא חבל ארץ הנמשך, כל כולו, אל מרכז מובלט, היוצר קשר בין אדמה ושמים, בבחינת axis mundi למרחב כולו.

לעיתים אין מדובר בשינוי בולט בגובה. אז יכונה המוקד 'כתם' - אזור השונה במובהק מסביבתו, ולכן מרכז את תשומת הלב אליו. חורשת עצים בלב שדה חרוש, הכפר בעמק יזרעאל הבולט על רקע המרחב החקלאי, אגם הכנרת המושך אליו את המרחב סביבו - כל אלה יוצרים נוף שהוא מגנט ואבן שואבת לסביבתו.

זרימה

בקעת טורען נמשכת לה ממזרח למערב, נחל שורק מתפתל ויורד בין הרי ירושלים. השבר הסורי-אפריקאי, על ימיו ונהריו, זורם בכיוון צפון ודרום, מישור החוף, מוגבל מצידו האחד על-ידי הים ומצידו האחר על-ידי הרי הגליל, השומרון ויהודה וכל אלו נופים בעלי כיווניות ברורה. הכיווניות מורגשת לא כתכונה פיסית-סטטית של הנוף, כי אם כדפוס דינמי - הבקעות זורמות בכיוון מובהק. תחושה זו נתמכת על-ידי תנועה טבעית - זרימת הנחלים, ועל-ידי התנהגות אנושית - העברת דרכים ותנועת שיירות, מימי קדם ועד ימינו, במקביל לכיוון 'זרימת' הנוף.

הכיווניות מתגלה גם ברמת המיקרו - נחלים ויובלים קטנים חורצים את גבעות חבל לכיש, ומהווים בית גידול לכרמי הענבים המבליטים את תוואי הנוף. לכל יובל כיוון משלו, וקישורם יחד יוצר מערכת סבוכה, בהירה רק לחקלאי העמל בה מידי יום. כיווניות הנוף מודגשת על-ידי רישומה של עבודת החקלאי, החלקות ניצבות לציר העמק בבקעת בית נטופה, הטרסות מתוות את יובלי השורק, ובריכות הדגים קשורות בתוואי נחל חרוד וכמו זרמות איתו. כל אלה הם מעשה האדם המדגישים, כבדרך אגב, גם את מאפייני הנוף הטבעי והתנועה בו.

דפוס ומקצב

אלמנטים חוזרים בנוף: קווים - בטרסות, בגובלי חלקות, בשוברי רוח, בתעלות השקייה, יוצרים מקצב קבוע, נקודות עצירה ועגינה למבט. תשבץ חלקות - מרובעים ומלבנים. דפוסי הנוף החקלאי, והמקצב בו, הם שמספרים את סיפורו - סיפור החלוקה לבעלויות, ירושה מדור לדור, מסורת עיבוד רבת שנים, ומאבק יומיומי באיתני הטבע. הקווים ילכשו עוצמה שונה, קוויהן של מדרגות סלע או מתלולי הר יהיו נוקשים, הגיונם מורפולוגי וגיאולוגי. קווי חלקות בחקלאות המסורתית, משקפים סדר חברתי, ירושה מסורת חזיון משפחתי. קווים אחרים - שדרות עצים, דרכים, תעלות מים - נושאים מאפיינים פיסיים, מורפולוגיים, טופוגרפיים, מינהליים, ואת המשמעויות הקשורות בהם.

החלקה החקלאית מתורגמת למגרש הבית, ושובר הרוח - לשדרה. תולדותיהן של ערים
נשענות לא אחת על גלעין כפרי קדום. חלקות שדה סדורות, קווי חלוקה, שבילים רגליים,
הפכו למתווי נוף עירוני.

תנועה

תמונת נוף, ובכללה תמונת נוף חקלאית הינה לכאורה סטאטית ומקובעת במקומה. עם זאת, דימוי הנוף החקלאי כרוך בכיטויים של תנועה: צמרות העצים הנעים ברוח, הגלים הנוצרים בשדה השיבולים, תנועת הכבשים במרעה. ההשתנות המתמדת של החלקה, לאורך עונות השנה, פריחה, לבלוב, הבשלה וקמילה - אף היא סוג של תנועה, אמנם איטית, וכמעט בלתי מורגשת, ועם זאת "ניתן לשמוע את הגבעולים צומחים". במקרים אחרים, מדובר בדימוי של זרימה - שורות גפנים 'מהלכות', מטפסות במעלה הגבעה ויורדות ממנה; תלמים מתפתלים, 'עוקפים' ערוץ נחל וממשיכים הלאה.

תנועה נוספת הכרוכה בנוף החקלאי היא תנועתו של האדם המתהלך בו. שונה תנועתו של האיכר המסורתי, החווה את הנוף תוך הליכה בעקבות מחרשתו, מתנועתו של החקלאי המודרני, על טרקטור או משאית התבואה; תנועתו של הרועה עם עדריו לעומת רכיבת השומר על הסוס - מציעות מקצב אחר, ואופק ראייה ושליטה שונה. ושונה מכולן תנועתו של בן העיר, הבא אל המרחב הכפרי למטרות טיול או נופש. לכל תנועה המבט המשולב בה. כל תנועה מאפשרת חשיפה לפרטים אחרים, ולחוויה אחרת.

צבע

אין כנוף החקלאי ליצירת כתמי צבעי מובהקים ונרחבים. אולי זו הסיבה למשיכתם של אמנים רבים אל השדה ופריו. יתר על כן, השדה מציע תכונה נוספת שאינה מתקיימת בכד הציור – ההשתנות התמידית בצבעיו וגווניו, במהלך עונות השנה: חום ושחור של האדמה החשופה לעת חריש, ירוק בלבוב, צהוב בהבשלה ובקציר, לבן ורוד בפריחת הנשירים, ושפע אדומים וכתומים לעת השלכת. דימויים אלו הם בשורשיו של הנוף החקלאי. ביטוייהם הספציפיים יבואו בפרטי הנוף, ויהיו שונים, במקומות ואתרים שונים.

שער שלישי

יחידות נוף חקלאי בארץ-ישראל

המסגרת לתיעוד הנוף החקלאי בישראל

בעבודה שלפנינו מוצג ניסיון ראשון לתיעוד ורישום שיטתיים של יחידות הנוף החקלאי בישראל. תכליתה, להניח יסודות למדיניות ארצית ואזורית ביחס לשטחים החקלאיים.

דרכו של תכנון פיסה הוא הנחת יחידות שטח וקביעות בדבר ערכן, רגישותן, חשיבותן ולבסוף ייעודן. לשם כך, יש להציג, בראש ובראשונה, יחידות שטח, ואלו יהיו 'יחידות נוף חקלאי'.

יחידת נוף חקלאי היא חבל ארץ הנושא עליו מאפיינים דומים מבחינת התרבות, הנוף והערכים החקלאיים. יחידת הנוף החקלאי תהא מושתתת על שני יסודות:

המאפיינים הטבעיים של השטח אקלים, מורפולוגיה, סוגי מסלע וקרקע, מערכת הידרולוגית, צומח טבעי וכו'.

התבנית התרבותית שנוצקה בו במהלך השנים אופי העיבוד, גודל וצורת החלקות, תשתיות חקלאיות וכדומה.

המאפיינים הללו, על הקשרים המרחביים שנוצרו ביניהם, מקנים ליחידת הנוף לכידות ואופי ייחודי ומובהק.

מפת יחידות הנוף החקלאי של ישראל תאפשר לעמוד על מגוון הנופים החקלאיים הקיים בישראל, על פיזורם במרחבי הארץ, ועל תכונות ומופעים ייחודיים של נופים חקלאיים מסוימים.

בבסיס מפת יחידות הנוף החקלאי של ישראל עומדות שתי הנחות:

- למגוון הרחב של יחידות הנוף החקלאי ערך בפני עצמו, הראוי להעצמה והדגשה.
- כל יחידות הנוף החקלאי בישראל ראויות להתייחסות, ללימוד והכרה, ולייצוג במסגרת ארצית.

תפיסת המכלול

מפת יחידות הנוף החקלאי תעסוק בכלל הנופים החקלאיים המופיעים בארץ, כבסיס למדיניות ארצית לשמירת נוף חקלאי. אין להסתפק רק בתיעוד והכרה של הנופים שנמצאו בעלי ערך וחשיבות גבוהים. אמנם, מגבלות המשאבים העומדים לרשותנו לא יאפשרו, בסופו של דבר את שימורם וטיפוחם של כל הנופים. אף על פי כן, יש לזכור, שהמכלול השלם, על כל מגוון ביטוייו, הוא שמעניק לנופיה החקלאיים של ארץ-ישראל את חשיבותם. גם לנופים שימצאו בעלי חשיבות פחותה – נופים שאינם מושכים ויזואלית, והם מונוטוניים, או מופרים – קיים תפקיד במסגרת מכלול נופי החקלאות.

גישה זו הובילה עבודות מיפוי דומות שנערכו בבריטניה ובמסגרת הקהילה האירופית (The Countryside Agency, 1990; Meeus, Wijermans & Vroom 2002). על פי תפישה זו, מיפוי ותיעוד מלא של כלל יחידות הנוף הכפרי במדינה, הוא הבסיס ליצירת מסגרת לאומית לתכנון ושימור הנוף החקלאי. מיפוי, תיעוד ורישום נוף חקלאי נתפס, בעבודות אלו, ככלי לניהול השינוי באופיו של המגזר הכפרי ונופיו, במגמה להבטיח את קיומו וחיותו של הנוף החקלאי.

תפקידה של העבודה הנוכחית

מפת יחידות הנוף החקלאי תשמש כבסיס לניתוח ערכם ורגישותם של הנופים החקלאיים, על פיהם ניתן יהיה לזהותם ולסווגם: נופים חקלאיים בעלי ערך אסתטי-ויזואלי גבוה; נופים חקלאיים נדירים; נופים הנמצאים באיזומי נטישה, בינוי או מודרניזציה בשיטות העיבוד; נופים אשר מעצם טבעם הם רגישים לשינוי, לעומת נופים המסוגלים לספוג שינויים מבלי לאבד את אופיים המיוחד; נופים דינאמיים, המשתנים ומשקפים צורות חדשות של ממשק חקלאי.

על בסיס הכרת יחידות הנוף החקלאי, ניתן לנסח תכניות מרחביות ומסמכי מדיניות וכלים נוספים, שמטרתם להגן על נופי החקלאות החשובים ביותר.

מגוון הנופים החקלאיים

ארץ-ישראל מצטיינת במגוון נופים טבעיים. הרים ועמקים, נופי יער וחורש לצד מדבריות וערבות, חופי ים, יערות פארק, מלחות, ביצות. והיא מהווה מקום מפגש של אקלימים, בתי גידול וחברות צומח. בצד המגוון הטבעי, משמשת ארץ-ישראל מקום מפגש בין תרבויות, דתות וקבוצות שונות. כל אלה – המגוון הטבעי והמגוון התרבותי, חברו ליצירתם של נופים שונים, ולמעבר מהיר וחד בין נופים אלה. ניתן לומר כי אחד מאוצרותיה של הארץ הוא אותו מגוון של יחידות נוף שונות בתכלית הנמצאות בסמיכות ובהרמוניה. גם יסודותיה של החקלאות בארץ נטועים בעושרה, במגוון הטבעי ובמגוון התרבותי.

המגוון הטבעי

שפע התצורות הפיסיות והאקלימיות בו נתברכה ארץ-ישראל הינו נכס סכיבתי מן המעלה הראשונה. היותה של ארץ-ישראל נקודת מפגש בין שלוש יבשות, שהן שלושה תחומי השפעה טבעיים, תרמה להיווצרות כר רחב של נופים טבעיים בכברת ארץ מצומצמת ביותר. המגוון הטבעי מתבטא בתחומים רבים, החל מהתחום האקלימי (מאקלים ים-תיכוני מתון, ועד אקלים מדברי), המשך בתחום המורפולוגי (נופי הרים לעומת עמקים ומישורים, מצוקים חדים לעומת גבעות מתעגלות, ואדיות צרים לעומת בקעות רחבות), בצמחיה (חורש ים-תיכוני, לעומת חברות צומח אירנו-טורני או מדברי) ועוד.

על אף המגוון הטבעי העצום, נתפסת ארץ-ישראל כיחידה גיאוגרפית בפני עצמה. בספרו 'הגיאוגרפיה הפיסית והביולוגית של הארץ הקדושה', שיצא לאור בשנת 1841, מתייחס ג' קיטו לתפישה זו בדברים הבאים:

ארץ-ישראל, שלא כארצות קטנות אחרות, אינה נראית לנו מבחינה פיסית כחלק מארץ גדולה, אלא כארץ העומדת בפני עצמה, כתחום אחיד ומובדל, בעל מבנה מיוחד בפני עצמו. מוצא אתה בה כעין מכלול של כל הצורות הפיסיות, המשמשות בדרך כלל כסימנים שנועדו להבדיל בין ארץ לארץ, ואינן מזדמנות יחד זו לצד זו אלא בארצות מועטות (תרגומו של יהושע בן אריה, 1970).

ולא רק הגורמים המדיניים ויחידותיה המינהליות בלבד קובעים את חלוקת פני השטח, כי אם יחידות שטח טבעיות, שכל אחת מהן נבדלת באופייה מרעותה.

תפיסת הנוף הארץ-ישראלי כמורכב מיחידות שונות, הנבדלות זו מזו במאפייניהן הפיסיים, מעוגנת אף היא בספרו של קיטו, הקובע כי פני הארץ מורכבים מיחידות שטח טבעיות:

השקפה זו בדבר יחידות נוף טבעיות תפסה את מקומה של דעה מקובלת, שרווחה בדורות קודמים, לפיה הגורמים המדיניים ויחידותיהם האדמיניסטרטיביות בלבד קובעים את חלוקת פני השטח (שם).

גישה זו היא גם הבסיס לעבודה הנוכחית.

המגוון התרבותי

כשם שהנוף הטבעי בארץ-ישראל רב פנים ומגוון, כך גם הנוף מעשה ידי אדם, ולצורך עניינינו – נופי ההתיישבות והחקלאות. במהלך דורות רבים נוצרו מסגרות חקלאיות שצמחו ונרקמו מתוך תנאי הסובב, והותירו חותם של נוף חקלאי ייחודי, המשקף את תנאי המקום הפיסיים, האקלימיים, האגרוטכניים והחברתיים. במהלך ההסטוריה של ארץ-ישראל התפתחו התרבות החומרית, ההתיישבות והחקלאות מתוך יחידות הנוף הטבעי. כך תרם האדם להעצמתו וחיודו של המגוון הנופי, וכך התפתחה תרבות של נופי חקלאות מובהקים בחבלי ארץ שונים. דמות הנוף החקלאי והמראה הייחודי של מקום מתוארים בספרות, בשירה ובאמנות, במקורות קדומים ובמקורות בני זמננו. חכמים נתנו סימנים ומאפיינים המייחדים חבלי ארץ שונים: "רבן שמעון בן גמליאל היה אומר: סימן להרים עצי מילין, סימן לעמקים דקלים ... סימן לשפלה שקמים" (פסחים נג, א). יתר על כן, דברי הימים של ארץ-ישראל – הרצופים כיבושים, החלפות שלטון ותסיסה חברתית, תרמו נדבך נוסף למורכבות של הנוף החקלאי. ארץ-ישראל ידעה תרבויות, קבוצות אתניות ודתות שונות, שצמחו בה או היגרו אליה ובנו בה את ביתן. כל קבוצה הותירה את רישומה הייחודי בנוף, בהתבסס על המסורות האופייניות לה. קיטו מציג מאפיין זה של ארץ-ישראל כך:

זוהי 'הארץ של ההסטוריה בריכוז', שהרי בשום ארץ מלבדה, אף לא ביוון, אין צורות הנוף קשורות במידה כה הדוקה עם קורותיה בעבר... הארץ הקדושה נתייחדה בכך שנתרכזו בה ונרקמו סביבה האירועים המרכזיים שקבעו במידה מכרעת את גורל האנושות (בן אריה, 1970).

לדברים הללו משנה תוקף מבחינת מיקומה של ארץ-ישראל, בצומת יבשות ותרבויות. שהרי החקלאות אינה אלא תוצר של מפגש בין האדם וסביבתו. כאשר מפגש זה זוכה לדינאמיות כה רבה, הן בהיבט הפיסי, והן בהיבט האנושי, נוצר גם עושר רב במגוון הצורות החקלאיות, פרי מפגש ומיזוג של נופים ואנשים. הנוף החקלאי משקף אם כן, תבניות חומרים, מנהגים ומסורות שהתפתחו באזור. המגוון הנופי, ויכולת האבחנה בין היחידות השונות, הולכים ומיטשטשים כיום. ניכר תהליך של האחדת הנוף, ויצירת רצפים מונוטוניים, בינוי ופיתוח בעלי אופי דומה בחבלי ארץ שונים (כתים צמודי קרקע בהר-אדר מזכירים את בתיהן של עומר ולהבים, כניסות לעיר מטופלות באורח דומה בקרית שמונה ובראשון לציון). גם השטחים הפתוחים זוכים לטיפול אחיד (עצי המחט ביערות בריה, סמוך לצפת, זהים לעצי יער יתיר בדרום הר חברון). סביבות שונות בתכלית מטופלות בצורה זהה ומנותקת מאופיין, וכך הן מתאחדות, מיטשטשות ומאבדות את ייחודן.

רוח המקום

העבודה הנוכחית מבקשת להציב את מפת יחידות הנוף החקלאי של ישראל, בבסיסו של דיון בדבר אפשרויות טיפוח, ממשק, שימור ועיצוב נוף, בצורה דיפרנציאלית ומותאמת לתנאי המקום. גישה זו תחזק את הזהות והדימוי המקומי היא 'רוח המקום', ותעשיר את דמותה של הארץ. המפה מאפשרת לזהות דפוסים מובהקים וקבועים בנוף, שהם סימנו וייחודו של המקום, והם הראויים לטיפול ולשימור. בכך, משמשת מפת יחידות הנוף החקלאי ככלי לטיפול המגוון ולשימור 'רוח המקום' בכל אזור ואזור. הדברים הללו נכונים בכל שדות הפיתוח, בינוי ערים וכפרים ועד תשתיות לסוגיהן. אך הם יפים שבעתיים בכל האמור לטיפול ברוח של החקלאות, שזיקתה למקום מובהקת ביותר.

נסיונות במיפוי נוף חקלאי בעולם

תיעוד ורישום של נופים חקלאיים כבסיס לקביעת מדיניות הינו נחלתן של מדינות מועטות - בעיקר במערב אירופה. מתוך קשת לא רחבה של תיעוד נופים חקלאיים, בחרנו בשני חקרי אירוע, בבריטניה ובנורבגיה, המייצגים מצבים שונים בתכלית. למצבים אלו יש ביטוי במרחב הישראלי, וניתן ללמוד מהם רבות באשר להנחת יסודות למיפוי ותיעוד שיטתיים של הנופים החקלאיים בישראל.

הניסיון הבריטי Countryside Character

עמוד השער של הגליון העוסק בנוף בסביבות לונדון, ומהווה חלק מן המסמך לתיעוד נופי התרבות החקלאית באנגליה

הנוף הכפרי (countryside) בבריטניה מהווה מרכיב חשוב בתרבות ובזהות המקומית. פני השטח האופייניים הבונים נוף זה הם מישורים רחבי ידיים, גבעות גלוניות המשתפלות ברכות ואגמי מים נרחבים. בצפון המדינה, הופך הנוף תלול ודרמטי יותר. התרבות החקלאית באנגליה נשענת על מסורות בנות מאות שנים והנוף האנגלי הוא ערך לאומי, חלק חשוב מהזהות הלאומית והדימוי המקומי. בבריטניה קיים גוף ממשלתי - 'Countryside Agency' העוסק בהיבטים השונים של שימור נופים כפריים. גוף זה מכוסס על ה-Rural Development Commission שהוקמה ב-1909, וממנה הוא שואב את סמכותו. מטרתם - שימור וטיפוח הדימוי של נופי הכפר של בריטניה - שהם נופיה הקלאסיים, על אופיים המגוון. ניהול וטיפול הנוף האנגלי הכפרי, כנכס כלל ציבורי, מאחד את ההיבטים השונים של המרחב הכפרי - היבטים נופיים, כלכליים, סביבתיים, תפקודיים, וקהילתיים, ומספק מידע וייעוץ לנותני השירותים וקובעי המדיניות בתחום. יש לציין כי גוף זה עצמו אינו עוסק בקבלת החלטות ובקביעת מדיניות. בתחילת שנות ה-90 של המאה ה-20 הגיעה ה-'Countryside Agency' לנקודת מפנה בחשיבה האסטרטגית ביחס לנוף, על פיה נדרשה הסתכלות כוללת, בניגוד לגישה הרווחת עד אז, אשר התמקדה בנופים ובאזורים ספציפיים.

מתודולוגיה

הניסיון הבריטי, המתבסס על חלוקת מפת המדינה ליחידות נוף, מהווה גישה חדשה, שאינה נפוצה במדינות רבות. מטרת הכנת המפה היתה לכוון את המדיניות הלאומית התומכת במגזר הכפרי ושימור נוף חקלאי.

מיפוי יחידות הנוף הכפרי התבסס על איסוף נתונים בנוגע למאפיינים הטבעיים

והתרבותיים של נופי אנגליה: רום, מורפולוגיה, הידרולוגיה ואקולוגיה, פוריות הקרקע, גיאולוגיה, סוגי חוות, דפוסי ישובים, יער וחורש, צפיפות ודפוסי השדות, ארכיאולוגיה, מורשת תעשייתית ושטחי פארק. לכל אחד מהמאפיינים הללו הוכנה מפה, המתארת את פיזורו בשטח. ממצרף המפות הללו נגזרו 159 יחידות הנוף הכפרי באנגליה, המהוות מרחבים בעלי הומוגניות במכלול התכונות (The Countryside Agency, 1999). לכל יחידת נוף כפרי מובא תיאור קצר, המונה את מאפייניה הייחודיים, את התפתחותה ההיסטורית והתרבותית ואת האיומים והאתגרים העומדים בפניה כיום. מועלות מספר המלצות לתכנון עתידי ושימור אופייה של היחידה.

ה-'Countryside Character' מהווה כיום מסמך מפתח להבנה ולתכנון הנוף הכפרי באנגליה. המסמך פורסם בשמונה כרכים, שהם ספר לימוד בסיסי של הנוף האנגלי. מספר רב של ימי עיון וכנסים נערכו בעקבות פרסום המסמך, בהם הוצגו ונדונו ממצאיו והשלכותיו.

המתודולוגיה של מיפוי הנוף הכפרי בבריטניה מייחסת משקל רב למאפייני תכנית (דפוסי ישובים, סוגי חוות, דפוסי שדות, מורשת תעשייה). זאת בניגוד למרבית ניתוחי הנוף, המתייחסים בעיקר לנתונים פיסיים-אקולוגיים (מורפולוגיה, קרקע, צמחיה). יש להניח כי הסיבה לכך היא פני השטח המישוריים של אנגליה, שהם בעלי מורפולוגיה אחידה למדי.

הניסיון הנורבגי The National Landscape Character Programme

נורבגיה היא ארץ הררית. שטחי העיבוד בה מצומצמים, כדי 3% בלבד משטח המדינה. עם זאת, ממשלת נורבגיה מייחסת ערך גבוה לנוף החקלאי במדינה, ותומכת בו כלכלית ותכנונית. למעלה מ-65% מהכנסותיהם של החקלאים בנורבגיה מתבססים על תמיכות ממשלתיות.

לצורך איתור האזורים הנדרשים לעיבוד ולתמיכה, ולשם זיהוי הבעיות הסביבתיות המאפיינות אותם, הוקמה בנורבגיה מערכת מקיפה של תיעוד וניטור הנוף החקלאי. מפת יחידות הנוף החקלאי של נורבגיה משמשת לצרכי תכנון מרחבי, ולשימור ערכים כגון: מגוון ביולוגי; מורשת וזהות מקומית; חווית הנוף ונגישות אליו; פיתוח בר קיימא; קיימות הייצור החקלאי.

מיפוי יחידות הנוף החקלאי של נורבגיה נערך על-ידי 'המכון הנורבגי למיפוי שטח' (Norwegian Institute of Land Inventory) - מוסד בחסות משרד החקלאות, העוסק במחקרים וסקרים בנושאים הקשורים בשימושי קרקע ומשאבי נוף.

מתודולוגיה

מיפוי יחידות הנוף החקלאי של נורבגיה התבצע בגישה הירארכית: שטח המדינה חולק לעשר חטיבות נוף חקלאי, לאחר מכן נעשתה חלוקת משנה ל-45 יחידות נוף, אלה בתורן חולקו ליחידות משנה. בסך הכל זוהו 444 יחידות משנה של הנוף החקלאי בנורבגיה. רשויות אזרחיות ומקומיות מוזמנות להשתמש בבסיס המידע הזה לצורך חלוקה נוספת ליחידות נוף חקלאי מקומיות.

ההבחנה בין יחידות הנוף החקלאי מתבססת על שישה פרמטרים: תבליט; גיאולוגיה; מערכות מים; דפוסי צמחיה; השימוש החקלאי של השטח; מבנים; תשתיות.

הנתונים לצורכי תיאור יחידות הנוף החקלאי:

- משאבי טבע : מפות מורפולוגיות וגיאולוגיות, מערכות מים וצמחיה.
- השימוש החקלאי של השטח: היקף הקרקע המשמשת לחקלאות בכל אזור; סוג הגידולים; היקף ייצור דגנים בכל חווה; גודל ממוצע של חוות; היקף המשק החי וכו'.
- מבנים: מגורים, תעשייה, נופש, מבני חווה, משרדים ומסחר וכו'; פיזור המבנים בשטח.

נתוני העיבוד החקלאי מקורם בתצהירים אותם מגישים חקלאי נורבגיה לצורך קבלת סובסידיות ממשלתיות. נתוני המפות מצורפים יחד ליצירת טופס המתאר את אופייה של כל יחידת הנוף, על פי הפרמטרים. כל פרמטר משוקלל לפי חשיבותו.

לאחר ששורטטה מפת יחידות הנוף, על פי הקריטריונים האמורים, נכתב אפיון ותאור תכונותיה של כל יחידה, על פי הפרמטרים הבאים:

- תנאים סביבתיים וחקלאיים: תבליט, קרקע, פיזור החלקות, דרגת פוריות, סוגי גידולים ומשק חי.
- מבנה החוות: שיעור השטח החקלאי מכלל השטח החקלאי במדינה; שיעור החוות המודרניות לעומת חוות מסורתיות; שיעור השטחים החקלאיים הנטושים; מקומה של החקלאות כיוצרת הכנסה עבור תושבי המקום.
- זיקות בין עיבוד חקלאי ויצירת נוף תרבותי: תרומת החקלאות לתבנית הנוף; ערכיות הנוף החקלאי; מגמות ואיומים על הנוף.

ניתן לראות כי ניתוח יחידות הנוף החקלאי בשיטה הנורבגית מתמקד בפרמטרים חקלאיים-כלכליים הניתנים לכימות. מבחינה זו הניתוח הינו 'טכני', בהשוואה לניתוח של יחידות הנוף הכפרי באנגליה. הניתוח הנורבגי כמעט אינו מתייחס להשפעות אסוציאטיביות או תרבותיות של הנוף החקלאי. מפת יחידות הנוף החקלאי בנורבגיה אינה מורכבת מיחידות נוף רציפות אלא מכתמים הפזורים בשטח, בהתאם לטופוגרפיה המורכבת של המדינה. כלומר - היא מדגישה את הצד הפיסי במיון השטחים, זאת בניגוד למפה האנגלית, המציגה נופים מישוריים - יחידות נוף גדולות ורציפות, המשקפות הלכי רוח ותרבות מקומיים.

מיפוי יחידות נוף חקלאיות בארץ - ישראל

מתודולוגיה

המתודולוגיה אשר פותחה בתנאיה של ישראל, מאמצת יסודות משתי השיטות אשר הוצגו לעיל. הצד השווה בין תנאיה של נורבגיה וישראל הוא הקשר המובהק בין הנתונים הפיסיים-טבעיים, ובין תכונות השטחים החקלאיים. בישראל כמו בנורבגיה, נמצאים בסמיכות נופים הרריים ומישוריים, החודרים ומעורבים זה בזה. מכאן ההתייחסות המפורטת להיבטים המורפולוגיים בניתוח השטח. ואכן ההתייחסות למאפיינים הטבעיים היוותה את הבסיס לניתוחי יחידות נוף במרבית העבודות שנערכו עד כה בישראל (במסגרת תכנית 'ישראל 2020' ותמ"א 35, ראו להלן). יחד עם זאת, אומצה במסגרת הנוכחית התייחסות נרחבת למאפייני התכסית ולשימושי השטח בקביעת יחידות הנוף, בהתאם למודל הבריטי.

לקראת הכנתה של מפת יחידות הנוף החקלאי, יש לדון במהותה של החלוקה ליחידות נוף. לשם כך נדרשת הגדרת יחידת המיפוי הראשונית אשר לה תהיינה מיוחסות תכונות ומאפיינים, קרי 'יחידת נוף' ו'יחידת נוף חקלאי'. הניסיון הראשון להכנת מפה מקיפה וכוללת של יחידות הנוף בישראל, נעשה במסגרת תכנית 'ישראל 2020' - תכנית אב לישראל בשנות האלפיים'. בתכנית זו, הוגדרו ומופו חטיבות הנוף העיקריות בארץ. תיחום חטיבות הנוף נעשה על סמך פרמטרים פיסיים מרחביים, שהעיקריים בהם הם: האקלים; המסלע והתבליט וצרוף התהליכים הנגזרים מהם (תהליכי בליה והשקעה); הקרקעות המתפתחות על גבי מסד הסלע, והצומח הטבעי המתפתח בהן; התפתחות תנאי ההתיישבות, החקלאות, צורות העיבוד המסורתיות והתכסית מהווים רובד אחרון ומשלים. במקביל נעשתה עבודת חלוץ, בדירוג ואפיון ערכי רגישות של יחידות נוף, במסגרת תמ"א 31, תכנית המתאר הארצית המשולבת לקליטת עלייה ולפיתוח. מפה זו שימשה בסופו של דבר כתשתית למפת רגישות משאבי שטח (תשריט מס' 2 במסמכי תמ"א 31).

המשכה של עבודה זו התבצע ביתר פרוט במסגרת תכנית המתאר הארצית - תמ"א 35, בה סווגו יחידות נוף ברמת פרוט גבוהה, ובכללן יחידות נוף אשר ביטוייהן וערכיהן העיקריים נמצאים בתחום הנוף החקלאי. שתי עבודות אלו, מיפוי חטיבות הנוף בתכנית 2020 ומיפוי יחידות הנוף בתמ"א 35, ישמשו בסיס לניתוח ערכי הנוף החקלאי, נשוא העבודה הנוכחית.

הדיון אודות תכונותיהן של יחידות הנוף בישראל כלל גם היבטים של נוף ושימושים חקלאיים, אך ללא מיקוד והתייחסות ספציפית. דיון זה נעשה על פי רוב בקונטקסט של התכנון הארצי (תכנית 2020 ותמ"א 35) ומטרותיו היו הערכת רגישות וערכיות שטחים פתוחים כבסיס לקבלת החלטות בדבר ייעודם. מרכז הכובד של התייחסות זו כוון בעבר אל הנופים הטבעיים - שטחי יער וחורש, טרשים, נחלים, חופי ים ונופי מדבר. הנופים הטבעיים זכו להכרה וניתוח מפורטים, להערכה איכותית וכמותית של תכונותיהם, ולדרגת שימור גבוהה.

שני הקטבים בהגדרת נוף חקלאי

המושג 'נוף חקלאי', כולל בתוכו שני קטבים - מעשה אדם ומעשה שמים. הנוף החקלאי נוצר בידי האדם, על רקע מצב טבעי נתון. מעשי ידי אדם השתלבו במעשי שמים, ויצרו נוף חדש שחותמו ורישומו של האדם ניכר בתוכו. רישומם של מעשי ידי אדם, כפרטים וכציוני שטח, בהתקבצותם וביצירת חוקיות מסוימת, יצרו את הנדבך האנושי של הנוף החקלאי, ונתנו לו את האופי והמשמעות המיוחדים לו.

כתוצאה מכך, יחידת נוף חקלאי מאופיינת בהומוגניות מסוימת בין מרכיביה הפיסיים. והיא מתאפיינת:

- במסד הטבעי: מורפולוגיה, ליתולוגיה, מערכת הידרולוגית.
- במעשה ידי אדם: פיזור האלמנטים הבנויים בשטח, חלקות חקלאיות, גודל וצורת החלקות, סוג הגידולים, מערכות ההשקיה, ישובים, מבנים וכדומה.

יחידת הנוף החקלאי, בדומה ליחידת הנוף הטבעי, מאופיינת בביטוי ויזואלי מובהק וייחודי, המאפשר התוויית גבולות ברורים, המייחדים אותה מיחידות אחרות במרחב.

הכרת הנוף החקלאי, בהיותו מחבר וקושר מסד טבעי והתערבות אנושית, מתבססת על הכרה של שתי מערכות אלו: המסד הטבעי, מאפיינים פיזיים וטבעיים של השטח, ולצידו, המסד האנושי, צורות ממשק ועיבוד הקרקע. הנחת-יסוד בעבודה שלפנינו הינה, כי אכן קיים קשר בין נתוני הטבעיים של השטח, והתפתחות התרבות החקלאית-התיישבותית בו. קשר זה קיים ומוכח בצורה מובהקת בתרבויות מסורתיות, אך הוא מתקיים גם בתנאי עיבוד מודרניים.

מהי יחידת נוף חקלאי?

הגדרה ותיחום של יחידת נוף חקלאי מסובכת בהשוואה להגדרת נוף טבעי. בעוד שהנוף הטבעי מוגדר על פי פרמטרים גיאומורפולוגיים, ליתולוגיים, אקלימיים ואחרים, הניתנים לזיהוי ואפיון בקלות יחסית. הנוף החקלאי מושפע מן הפעילות האנושית, וזו חוצה גבולות טבעיים, משנה את פני השטח ומטשטשת אפיונים טבעיים. תפישה זו מוליכה ומנחה למתודולוגיה ייחודית של אפיון יחידות הנוף החקלאי, משני כיוונים:

- המסד הטבעי הכולל את המאפיינים הקלאסיים מסורתיים - גיאומורפולוגיה, ליתולוגיה, צומח טבעי, אקלים, הידרולוגיה וכו', הבונים ויוצרים את הנוף הטבעי.
- רישומה של התרבות האנושית בעיבוד הקרקע: בנייה, גידור וחלוקת השדות, גידולי השדה עצמם, ממשק עם אזור הישוב, בנייה חקלאית, הולכת מים וכיוצא באלו. כל הפעולות אשר מותירות רישום בשטח, והן היוצרות את הנוף החקלאי.

יתר על כן, אפיון הנוף הטבעי הינו במידה רבה אובייקטיבי ומוגדר במתודות מתחום מדעי הטבע והסביבה. לעומתו, אפיון הנוף החקלאי כרוך בפרשנות גיאוגרפית, היסטורית ואנתרופולוגית, וקשור בהשקפת עולמו של המתבונן. מכאן, שקיימת בו מידה רבה של סובייקטיביות.

צורת האפיון של יחידת הנוף החקלאי ופריסתה הגאוגרפית

יחידת הנוף החקלאי תוגדר מעתה כשטח אשר קוויו הטבעיים והאנושיים משתלבים ומתלכדים לכדי אחדות אחת, בו קיימים קשרי גומלין בין שתי המערכות.

מהי פרישתן הגיאוגרפית של יחידות נוף חקלאיות? לשון אחר, מה הם פרטי הנוף, 'אבני היסוד', אשר מהן, תוך שמירה על חוקיות וחזרתיות, נוצרת יחידת נוף בעלת מאפיינים הומוגניים משותפים, ואשר לה גבולות ברורים התוחמים אותה?

שאלות אלו תקפות בכל דיון אודות הגדרה ותיחום של יחידות נוף, והן מורכבות פי כמה בעיסוקינו בנוף חקלאי, זאת בשל הצורך להתחשב בהשפעת האדם ובהתערבותו בנוף. שהרי השפעות אלו הן שיצרו את הנוף החקלאי.

יחידת הנוף - מסד טבעי

הבסיס לעיסוק ביחידות נוף כמכוונות ניתוח ותכנון מרחבי, הותווה על-ידי איאן מק'הרג (McHarg, 1969). לשיטתו, חלוקה ליחידות נוף, על פי מאפיינים גיאומורפולוגיים וליתולוגיים של השטח, הינה נקודת המוצא לתכנון שימושי הקרקע.

יחידת נוף מוגדרת כמרחב פיסי בעל קווי מתאר משותפים, בו מתקיימות תכונות אחידות מבחינת משאבי השטח; אקלים, מורפולוגיה ובתי גידול. יחידת נוף מתאפיינת בכך שהיא ניתנת לתיחום בעזרת קווים ברורים, הנגזרים ממאפייניה השונים הנבדלים מיחידות הנוף בסביבתה. בדרך כלל נתונה יחידת הנוף לשימוש אופייני על-ידי האדם.

היחס בין נוף טבעי לנוף חקלאי

ביחידת הנוף, בשל מאפייניה ההומוגניים, סביר להניח כי כתוצאה מהשפעת תנאי השטח הטבעיים יתפתח אופי מוגדר ומסוים של החקלאות. כלומר, על פני יחידת נוף גיאוגרפית מוגדרת, מתפתחים תנאי עיבוד ואופי חקלאי, בהתאם לתנאי המקום. מטבע הדברים, תצטמצם הפעילות החקלאית לשטחים המתאימים והראויים לעיבוד. וכך, רישומה של הפעילות החקלאית לא ימצא על פני כל יחידת הנוף, אלא רק במקומות מסוימים. חלקה של יחידת הנוף יישאר טבעי, וחלקה מעובד ונתון להשפעת האדם. באפיון הנוף החקלאי יש להתרכז כמובן באותם מקומות בהם ניכר חותמה של הפעילות החקלאית. לדוגמא, בגליל התחתון ניתן להבחין בחקלאות אשר התפתחה בגיאומטריות מקומיים, במדרונות מדורגים, ובעמקים רחבי ידיים (בקעת בית נטופה, בקעת תורען וכדומה). דוגמא נוספת, בכרמל, יחידת נוף בעלת תיחום גיאוגרפי מוגדר וברור וקווי נוף אופייניים, התפתחה חקלאות בעמקי הטוף, השונה מחקלאות על גבי רבדי חוואר באזור עוספייה, הכל בהתאם לתנאי המקום. ביתר שטחי היחידה, התנאים הפיסיים לא אפשרו קיום חקלאות. כללו של דבר, הנוף החקלאי נגזר מן הנוף הטבעי, אך אינו זהה לו בהכרח בגבולותיו.

איחוד המערכות

בעבודה זו, בה נעשה אפיון ראשון ושיטתי של נופיה החקלאיים של ישראל, יסקרו שני הקצוות:

- תאור כללי של הרכיבים החקלאיים ביחידת הנוף, חבל ארץ שלם. אפיון כללי, קשר לטופוגרפיה וכו'.
- תאור מקומם של 'חדרי הנוף', יחידות המשנה בהן מרוכזת החקלאות באותו חבל ארץ.

התבוננות מקרוב בפרטי המקום תמחיש את אופייה של החקלאות ברמה המקומית. ניתן לראות זאת כניתוח משלים. ההתמקדות ברמה המקומית מאפשרת להבחין בזיקות בין החקלאות לתכונות נופיות שונות (כגון טופוגרפיה ומורפולוגיה), שלא ניתן להבחין בהן בהסתכלות כוללת על יחידת הנוף.

היחס בין שתי צורות המיפוי

הצגה זו של יחידות הנוף יוצרת למעשה התייחסות בשתי רמות: רמת מאקרו, שבה מתוארת ייחודיותה של יחידת הנוף כמכלול. ורמת מיקרו, המציגה את הביטויים השונים של אותו ייחוד. בכך אנו מקווים להניח יסודות להמשכו של הניתוח, האפיון והתיעוד של הנופים החקלאיים, ברמה מפורטת עד כדי ניתוח מרחב כפרי, או מקבץ שדות, כפי שהדברים נעשים בארצות אחרות.

יש להדגיש כי לא תהיה בהכרח חפיפה בין שני מקורות המיפוי. מצב שכיח הוא כי יחידות נוף בעלות מאפיינים טבעיים שונים, יישאו על פניהם מתווי נוף חקלאיים מעשה ידי-אדם, בעלי אופי דומה. לדוגמא, בוסתנים וטרסות אבן בגליל העליון ובהרי ירושלים, או מישורי עיבוד פלחה רחבי ידיים בעמק יזרעאל ובשדות פלשת, המייצגים מתווי-נוף חקלאי אנושי דומה על פני אזורי נוף שונים. ועם זאת בהתבוננות מעמיקה ימצאו הבדלים בין המערכות השונות - תצורות הסלע בהרי ירושלים יוצרות שכוב ייחודי ועליו תרבות בניית טרסות, השונה מאופי הטרסות של הגליל העליון. יתכן גם מצב בו יתקיימו מתווי-נוף חקלאיים שונים בתכלית על פני אותה יחידת נוף. מצב זה שכיח בעיקר ביחידות הנוף ההרריות, בהן משתנים פרטי הנוף החקלאי ממקום למקום.

אבחנה בין נוף הררי לנוף מישורי

בנוף הררי תתקיים החקלאות באזורים מוגדרים ומוגבלים, לרוב בעמקים, בכמות מישוריות או במדרונות מתונים על פני טרסות. כך בגליל, בכרמל, בשומרון וביהודה. בנוף מישורי תתקיים החקלאות בדרך כלל על פני השטח כולו. כך הוא בעמק החולה, בשרון ובעמק יזרעאל. בנוף מישורי מתקיימת זהות בין יחידת הנוף הטבעי ליחידת הנוף החקלאי. האפיון של הנוף החקלאי עוקב ומתאים למאפיינים הטבעיים ולגבולות הטבעיים, בהיותו מכסה את פני השטח כולם. בנוף ההררי יתפוס הנוף החקלאי רק חלק, לעיתים קטן ביותר, מפני השטח. כך במצב זה תתקיים הפרדה בין חלקי הנוף הטבעיים - טרשים, חורש טבעי ויער, ובין חלקות העיבוד היוצרות את הנוף החקלאי.

תיעוד הנוף

העבודה שלפנינו מתעדת ורושמת את יחידות הנוף החקלאי בישראל, על פי מאפיינים המייחדים אותן ומבדילים אותן מסביבתן.

תיעוד זה מתבסס על סדרה של אבני יסוד, הבוחנים את היחסים בין היחידות במבט השוואתי. זאת, תוך שמירה על האבחנה בין התנאים הטבעיים לבין רישומו של האדם.

אבני היסוד של תיעוד ורישום יחידות הנוף החקלאי חוזרים על עצמם בכל אחת מיחידות הנוף, והם מתוארים להלן:

תיאור כללי של יחידת הנוף

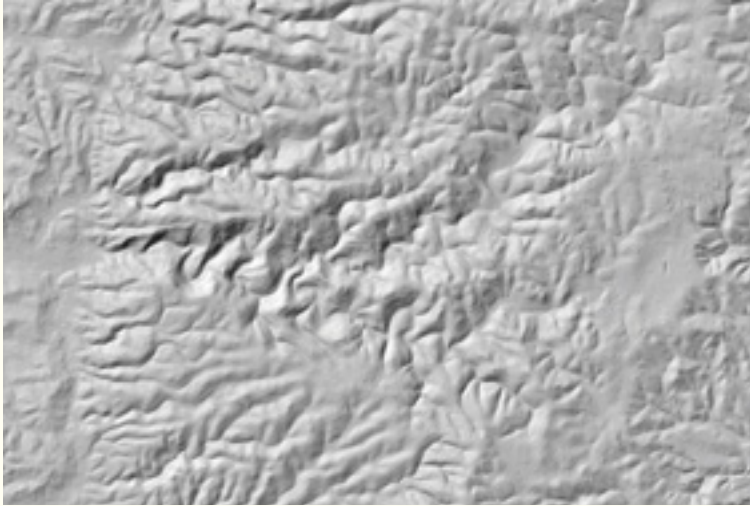
תיאור גיאוגרפי כללי של יחידת הנוף, תוך התייחסות למיקומה ולגבולותיה.

התנאים הטבעיים

תנאי השטח הטבעיים מהווים רקע ומסגרת למעשי האדם בהם. הכרה ותיעוד של תנאים אלה הם הכרחיים להבנת הנוף החקלאי. התנאים המורפולוגיים, מישור לעומת הר, מדרונות מתונים ותלולים, במות, ערוצי נחלים, גיאיות ובקעות - כל אלה מציבים את התנאים הבסיסיים בהם פעלו חקלאים לדורותיהם. תנאים אלו נוצלו למגוון מטרות: בניית טרסות, סיכור גיאיות, תיעול וניקוז, מיקום הדרכים והאופי הגיאומטרי של החלקות, והם מוצגים ומוסברים על-ידי הניתוח המורפולוגי-טופוגרפי.

הגורמים הפיסיים על פיהם אופיינו יחידות הנוף הטבעיות הם:

מורפולוגיה

מפה מורפולוגית של הרי ירושלים

- הגדרת התבליט: מישורי, גלוני, גבעי הררי והררי תלול, גובה מעל פני הים, מאפיינים גיאומורפיים בולטים כמו בתרונות וערוצים.
- סיווג המסלע: סוג הסלע, הבונה את תשתית פני השטח, והקרקות אשר התפתחו עליו בתנאים האקלימיים והמורפולוגיים הנתונים. יחידות הסלע האופייניות לתנאי הארץ הן גיר ודולומיט קשה, קירטון וחואר, בזלת, כורכר, סלעי יסוד, חולות נודדים ואלוביום.
- סיווג הקרקע: סוג הקרקע אשר התפתחה על פני הסלע, בתנאים אקלימיים ומורפולוגיים נתונים - קרקעות ההר והרמות האופייניות - טרה רוסה, רנדזינה ואדמות בזלת, וקרקעות המישור - חמרה, אלוביום לסוגיו, וקרקעות חרסית, לס ומדברי.

מקורות מים

המשטר ההידרולוגי הטבעי - גשמים; שיטפונות והצפות; תנאי חלחול וניקוז המים; נחלים; מעיינות; גופי מים אחרים הקיימים בשטח. כרקע להתמודדותו של האדם עם התנאים המגבילים שנוצרו כתוצאה מחוסר (או עודף) מים.

צומח טבעי

יחידות הצומח המרכזיות של ארץ-ישראל, כפי שהן באות לידי ביטוי בהגדרתן כ'חברות צמחים', על פי האפיונים המקובלים בספרות הגיאובוטנית בארץ.

נופי החקלאות

תיאור הנוף

מתווי הנוף החקלאי מעשה ידי אדם כונסו ותועדו בשורה של עבודות במדינות שונות, כתשתית להכרה ולסיווג הנוף החקלאי. עבודות אלו מסתייעות לרוב בניתוח שטח, צילומי אוויר, מקורות היסטוריים, מפות, עבודות ומחקרים, המציגים את התמונה החקלאית המקומית.

פרק זה מתאר את היחסים בין הנוף החקלאי לבין הנוף הסובב אותו - נוף טבעי או נוף מיושב, וכן את היחסים בין מרכיבי הנוף החקלאי לבין עצמם:

- האם המקטעים הטבעיים מפוזרים בנוף החקלאי באקראי, האם הם עוקבים אחר דפוס כלשהו? בדרך כלל ימצאו הנופים הטבעיים בשטחים שקשה או בלתי אפשרי לעבדם: ערוצי נחלים הנתונים להצפות; אזורים טרשיים, בעלי קרקע דקה או לא פורייה; מתלולים חדים וכיוצא בזה.
- תיאור מרכיבי הנוף החקלאי: גודל החלקות, הגיאומטריה, רציפותן או פיזורן, מגוון הגידולים (מטעים, כרמים, גידולי שדה), חלקות מרעה, בעלויות פרטיות לעומת ציבוריות (המשפיעות על אופי החלקות) וכו'. הכפר הערבי, למשל, יוצר נוף של חלקות צרות וארוכות, שהלכו וקטנו כתוצאה מירושה וחלוקה. הקיבוץ, לעומתו, יוצר נוף של חלקות גדולות, בשל השותפות ברכוש. למושבים - דפוס ארגון פיסיו אופייני, חלקות א' הצמודות לשטח המגורים, הן בדרך כלל צרות וארוכות, ובמרחק מהן חלקות ב' המשותפות שהן רחבות ידיים.

במקרים רבים שינה החקלאי את תוואי השטח הטבעיים, יוצר נוף חדש. המפורסם בהם הוא נופי הטרסות הממתנים את המדרון ויוצרים תבנית נוף חדשה. אך גם כאן - מיוסדים קווי הנוף החקלאי, על מתווה הנוף הטבעי.

פעולת ייבוש ביצות היא דוגמא נוספת לשינוי דרסטי בנוף, והפיכתו מארץ מים לארץ חקלאית נושבת. ימת החולה וביצתה הפכו מארץ טבעית למישור חקלאי - פעולה שתוצאותיה והשלכותיה מכים הדים וויכוחים עד עצם היום הזה. כאן גם מתוארת הצמחייה החקלאית האופיינית. גידולים שונים משפיעים בצורה שונה על הנוף המתהווה. רישומם של מטעים למשל ניכר ביותר. נוכחותם נמשכת לאורך שנים רבות, ומופעים בולט למרחוק. גידולי שדה הם בדרך כלל חד-שנתיים, נמוכים ונתונים למשטר גידולים מתחלף. הצמחייה החקלאית היא יסוד מרכזי בבניית הנוף, הן בהיותה הסיבה המרכזית לקיומו, והן במגוון הצבעים והמופעים המתלווים לשינויי העונות: פריחה, לבלוב, צמיחה, שלכת ושינויי נוף עקב מחזורי גידול ושינוי בגידולים עצמם.

צמחייה חקלאית כוללת צמחייה שאינה יצרנית במובהק, אך יש לה תפקיד חשוב בסיוע לחקלאות, או בסימון והבניית הנוף, דוגמת סימון דרכים, התוויית גבול החלקות, או שבירת הרוח. משוכות הצבר ששמשו כגובלי חלקות בכפרים ערביים, שורות הכרושים שוכרי הרוח בפרדסי השרון, ושדרות האקליפטוסים המתוות את הדרכים בעמק יזרעאל - מהווים אלמנטים בולטים בקטגוריה זו.

בנוסף, יש להתייחס לקונוטציות תרבותיות או היסטוריות של הגידולים החקלאיים. סוגי גידולים מסוימים מזוהים ביותר עם הנוף החקלאי באזורם: הפרדסים בשרון, הכרמים באזור זיכרון יעקב, הזיתים במבואות ירושלים, התמרים באזור יריחו והכנרת וכיוצא בזה.

התיעוד והרישום כוללים בפירוט את המרכיבים הבאים:

- סוגי גידולים: מטעים, בוסתנים, פרדסים, כרמים, נשירים, גידולי שדה וכו'. הצומח החקלאי הוא המקנה לשטח את מובהקותו הנופית-חקלאית. חבלי ארץ שלמים קשורים בתודעה, לאו דווקא בהקשר לרישומי נופם הטבעי, אלא בהקשרם החקלאי - שדות חיטה, מדרונות מדורגים מכוסים בוסתן, מרחבי כותנה וכו'.
- משטר העיבוד: שלחין ובעל.
- רישומה של החקלאות בשטח: כיווני חריש, שידוד, סיקול.
- אופי הכיסוי הצמחי: חקלאות פתוחה, כיסוי חממות, רשתות, צורת פיזור החלקות. ככל שהחקלאות צועדת לקראת תיעוש ואינטנסיפיקציה, יעלה משקלו של גורם זה בקביעת אופיו של הנוף החקלאי.

מערכות מים

בישראל, כארץ ספר-מדבר, הנתונה לבצורת תכופה, נודעה למערכות המים משמעות רבה. פיתוח מערכות השקיה היווה תנאי הכרחי לפיתוח חקלאות, ומערכות השקיה מתוחכמות אשר פותחו בישראל משחרר ההסטוריה. בריכות לאגירת מים (המפורסמות בהן הן הבריכות הסובבות את ירושלים, ו'בריכות שלמה' סמוך לבית לחם), אקוודוקטים, סכרים, בורות מים, בארות ופוגארות (מתקני איסוף מים, הכוללים פירים החצובים באדמה ואוגרים מים משכבות בלתי חדירות אל תעלה תת-קרקעית) - הם רק חלק ממגוון מתקני המים הפזורים ברחבי הארץ. חלקם מהווים שריד ארכיאולוגי בלבד. מיעוטם עודנו נמצא בשימוש עד היום (רייפנברג, 1950).

גם בעת המודרנית זכו מתקני מים והשקיה לתשומת לב רבה. מקום מיוחד תפס מגדל המים, שהיה ועודנו נקודת ציון מרכזית בנוף החקלאי היהודי, וסמל להתיישבות הציונית. לעומתו, טפטפות, ממטרות ומתקני השקיה מודרניים אחרים, אינם בולטים בנוף, אך לעיתים הם מתווים אותו. לדוגמא, 'מעגלי השקיה', התוו שדות בצורה מעגלית מושלמת, כתוצאה מדרך פעולתן.

מערכות המים בעמק יזרעאל. ברישום נראות התעלות אשר נטלו חלק בניקוז העמק, אשר הותוו על צירי היובלים לנחל הקישון

תאור מערכות המים כולל גם את מפעלי הסדרת הנחלים וניקוז השדות. ייבוש הביצות מהווה את אחד המיתוסים המכוננים של ההתיישבות העברית החדשה. מרבית הקרקעות שיובשו הפכו לקרקע חקלאית. במרוצת השנים, ובעיקר בעקבות ייבוש החולה, נתגלו גם תוצאות שליליות, מבחינה אקולוגית ונופית, של חלק מפעולות ייבוש אלו. נופי הביצות שהתקיימו בעבר, בעמק החולה או בחוף הכרמל, נוקזו ויובשו, ועל חלקים מהם הוקמו בריכות דגים, היוצרות נוף חקלאי ייחודי, מעין מחווה לנופי הביצה הטבעיים.

דרכים

הנוף החקלאי תחום על-ידי דרכים וגבולות - גדרות אבן, טרסות מסורתיות, שבילים, דרכים וצמחייה גובלת (שיחי צבר, שדרות ברושים).

יש לתת את הדעת למיקומן והתווייתן של הדרכים בנוף הכפרי. לעיתים קרובות מדובר בדרכים היסטוריות, בהן השתמשו האיכרים במשך שנים רבות לצורך העברת תוצרתם לשווקים הסמוכים. לעיתים הן מסמנות מעברים בנוף, בהתאמה לתוואי נוף, או בין שטחיהן של קהילות שונות. הדרכים המודרניות - מהן משתלבות במערך הדרכים המסורתי, ומהן שהותוו כקווים ישרים ואף דורסניים בתוך נוף מתפתל.

תיעוד הדרכים מתייחס לסימונן בנוף - האם הן מובלעות בו, או זוכות להבלטה בדמות שדרות עצים המצללות עליהן. מהו מצבן התחזוקתי, ואילו מראות נחשפים מהן לעיני הנוסע.

דרכי שדה מלוות בשדרות ברושים המתפקדים גם כשוברי רוח

מבנים חקלאיים

מבנים חקלאיים שונים משפיעים על הנוף הנוצר סביבם ומתווים אותו. כאן יש מקום להגדיר את המאפיינים מבחינת סגנון הבנייה, חומרי הבנייה - מקומיים או זרים. ברמת התייחסות מעמיקה יותר יוגדרו קווי רקיע מסורתיים ומודרניים של שטחים חקלאיים, וכן נקודות ציון בנופים אלה. מגדל המים מהווה נקודת ציון נופית חשובה, כמעט בכל ישוב כפרי שהוקם בימי ראשית ההתיישבות. לצידו ניתן להזכיר את מכון התערוכת - הסילו הגבוה, המתווה בצלליתו את ה'פרופיל' של הישוב הכפרי העברי. בנופו החקלאי של עמק יזרעאל בולט מכון התערוכת הממוקם במרכז הישוב. מרבית המבנים הללו עומדים כיום ללא שימוש, וחלקם אינו נשמר. ראוי להציג ולתעד את חשיבותם הנופית של המבנים הללו, לשימורם, לשיקומם והשבתם לשימושים חלופיים.

הנוף החקלאי המסורתי אף הוא משופע במבנים ייחודיים. טרסות, המבנות את מדרונות ההר ומאפשרות את עיבודם. שומרות האבן העתיקות, גתות, בתי בד, טחנות קמח וכדומה - הם מבנים בעלי ערך ארכיאולוגי היסטורי, לצד היותם 'בוני נוף' מובהקים.

בית אריזה נטוש, שריד לפרדסי השרון סביבו

בקטגוריה נפרדת נסקרים מבנים ההולכים ותופסים מקום בנוף החקלאי, ומשנים את תבניתו ודימויו: בתי אריזה, חממות, סככות, מחסנים גדולים, לולים ורפתות. הרפורמות אשר נעשו לאחרונה במשק החי - ריכוז מבני רפתות ולולים, והרחקתם מנקודות הישוב, שינו במידה רבה את אופיו של הנוף הכפרי-חקלאי.

דפוסי התיישבות

בחלק זה יתואר אופי הישובים ביחידת הנוף. ישובים עירוניים מול כפריים, מיקומם ביחס לתנאי השטח, התיישבות מודרנית מול מסורתית, שיתופית מול פרטית. כל אלה ישפיעו על מבנה הישוב ועל אופן השתלבותו בנוף.

הארגון הפיסי של מרכיבי הנוף החקלאי מבטא דפוס קבוע בחלוקה בין השטח עליו הוקם והתפתח הישוב, לעומת השטחים החקלאיים. לדוגמא: הכפרים הערביים באזורי הבקעות בגליל התחתון ימצאו בדרך כלל על המורדות הנמוכים של ההרים, כאשר שטח הבקעה מוקדש כולו לעיבוד החקלאי; בהרי ירושלים ימצאו נקודות הישוב, בדרך כלל, בסמוך לפתחי מעיינות; הישובים הראשונים בעמק יזרעאל (נהלל, כפר יהושע) הוקמו על גבי גבעות נמוכות הצופות על העמק ולא במישוריו; ישובי השרון הוקמו לרוב על גבי רכסי כורכר הצופים אל אדמות החמרה וכיוצא באלו.

קו חיבור בין צורות התיישבות שונות לשטח חקלאי

הקשרים תרבותיים

מקורות, הסטוריה וארכיאולוגיה

הנוף החקלאי מאזכר אירועים היסטוריים. יצירות אמנות - ציור, מוזיקה, ספרות ושירה, יכולים ליצור אילוסטרציה לתקופה היסטורית ולאורחות חייה. הנופים החקלאיים המסורתיים בארץ-ישראל מספרים את סיפורם של ימים רחוקים. סיפורי התנ"ך מתרחשים על רקע ותיאור של נופים חקלאיים, וכך הלכות זרעים שבתלמוד, אגדות ומדרשים, וסיפוריהם של עמים אשר ישבו בארץ, ביזנטים, צלבנים, ערבים וכו'.

סיפור שיבת ציון מושתת רובו ככולו על התיישבות ועבודה חקלאית, שהיוותה מהפכה באורחות חייהם של היהודים שעלו לישראל. נופי מושבות העליה הראשונה, אשר אחדות מהן נותרו כישובים חקלאיים (ראש פינה, מטולה, יסוד המעלה) וחלקן הפכו לערים (ראשון לציון, נס ציונה, רחובות). מושבות העליה השניה, נופי דגניה וכנרת, נופי עמק יזרעאל או הפרדסים בשרון שומרים ומבטיחים את דברי ימי ראשית התיישבות בארץ. יצירה תרבותית רבה ליוותה את לידתם והתפתחותם של הנופים הללו כחלק מן החזון הציוני, ורתמה אותם אליו. נופי התיישבות והחקלאות היא להם זכרון חי.

השתקפות אורחות חיים בנוף

פרק זה בוחן את הדרך בה הנוף משקף את תנאי החיים שהתפתחו בתרבות מסוימת. נוף חקלאי המשקף תקופה ותרבות, מאפשר למתבונן בו ומתהלך בתוכו להבין את תנאי חייהם של אנשי התקופה, אורחותיהם ומסורתם. הנושא תופס מקום מרכזי בניתוח נופים היסטוריים של ה-National Register of Historical Places בארה"ב. כאן מדובר בדרך כלל על תרבויות מתקופות עברו. רישום נוף חקלאי כנוף היסטורי טעון הצגת הוכחות בפני רשם האתרים

ההיסטוריים למידת ההתאמה התרבותית והתקופתית שלו, הכולל איתור של מבנים ושדות שעודם משקפים את תנאי התקופה ההיסטורית.

הנוף החקלאי בבקעת הנדיב משקף נאמנה את נופי החקלאות של בני מושבות הברון, נופים בני למעלה ממאה שנים, ובהם מרקם החלקות הקטנות, וסוגי הגידולים האופייניים.

בניגוד לכך, לנופי הטרסות בהרי יהודה התאמה נמוכה לתרבות בה הן נוצרו. עיבוד הטרסות ניטש לאחר מלחמת העצמאות. חלקן אף נהרסו במאמצי הכשרת הקרקע לחקלאות בשנות ה-50, ועל חלק ניכר מהן נטעו יערות עצי מחט צפופים. כיום יקשה על המתבונן בנופי הטרסות הללו לעמוד על תנאי חייהם של החקלאים שיצרו אותן. העיבודים החקלאיים עצמם נעדרים מהתמונה, והיא משובשת כתוצאה מהזנחה והתפוררות של חלק ניכר מן הטרסות. חלון לנופי התקופה נמצא בדמות אתר הסטף, בו שוחזרו המעין, הטרסות ותעלות ההשקיה ופועלת בו חקלאות בכלים ובתנאים המזכירים ימים עברו.

קריטריון החיות (livelihood), מתייחס למידת המשכיות העיבוד של השטח. האם הנוף החקלאי נמצא בעיבוד מתמיד, והוא משגשג ופורח, או שמא מדובר בנוף חקלאי 'ארכיאולוגי', שחדל להיות מעובד ולא נראה כי עיבודו יחודש בעתיד. דוגמא לנוף חקלאי חי הינו שטחי החקלאות בבקעות הגליל ועמק יזרעאל, מישור החוף והנגב הצפוני. נופים חקלאיים ארכיאולוגיים הינם, למשל, נופי הטרסות של הרי יהודה או נופי חקלאות הנבטים של הר הנגב. נופים אלו חדלו לשמש לעיבוד מזון מזה שנים: בהרי יהודה חדלה החקלאות לפני כחמישים שנה, ואילו בהר הנגב חדלה החקלאות מזה מאות בשנים. עם זאת, שרידי החקלאות - בדמות מבנים, טרסות, מערכות מים, מסמני חקלאות וכדומה - נותרו עד היום בשטח, ומבחינה זו מהווה המרחב נוף חקלאי לכל דבר.

קריטריון החיות בנוף אינו מהווה בחירה בינארית (בין נוף 'חי' לנוף 'מת') אלא רצף שלאורכו ניתן למצוא נופים חקלאיים במצבים שונים. למשל קיימים נופים חקלאיים בתהליכי גסיסה - נופים הנמצאים בהתדרדרות מתמשכת, והם בדרכם להפוך לנופים חקלאיים ארכיאולוגיים. ביניהם נופי הפרדסים בשרון, שחלק ניכר מהם נעקרו בשנים האחרונות, ואלו שנותרו - משובצים בשטחי עזובה והזנחה. עם זאת, שרידים בדמות שדרות ברושים שוברי רוח, או מבני אריזה ומיון, נותרו בשטח, ויוסיפו להיות בו עוד שנים רבות, ולסמן את נופיו משכבר.

התאמה בין הנוף התרבותי וסביבתו הטבעית: עד כמה תואם הנוף התרבותי - מעשה ידי אדם - את התנאים הפיסיים-טבעיים הראשוניים, האם נוצלו התנאים הטבעיים בצורה מושכלת, תוך כיבוד ושמירת מאפייניהם. כאשר נוצר דיאלוג בין האדם והטבע, וככל ששניהם מתפקדים זה מול זה מתוך הכרות והתבוננות האדם בטבע - הרי שמדובר בהתאמה בין הנוף התרבותי והסביבה הטבעית שבתוכה נוצר. התאמה בין הנוף התרבותי וסביבתו הטבעית מהווה קריטריון מרכזי ברישום נופי תרבות כנכסי מורשת עולמית על-ידי אונסק"ו. נופים אלו משקפים את התנאים הטבעיים והתרבותיים גם יחד, ולפיכך קיימים להם ערכים בשני התחומים.

דוגמא מובהקת לכך היא חקלאות הטרסות בהרי יהודה, המנצלת תנאי טבע ייחודיים. הטרסות יופיעו תמיד במבנה גיאולוגי מסוים, שבו שכבות גיר קשה וגיר רך מחליפות זו את זו, והן יבנו על שולי 'סלע האם' של הגיר הקשה, כאשר מטרתן לעצור את סחף הקרקע הנוצרת בשכבת הגיר הרך. מכאן שמיקומן של הטרסות וגודלן נובעים מתנאי השטח. בכפר בתיר נשמרת עד היום מערכת הטרסות, המעיינות ותעלות ההולכה. מערכת זו פעילה ומתפקדת ומשקפת במידה רבה את אורחות חייהם של בני המקום בתקופות היסטוריות - קרובות ורחוקות. בשנת 2014 זכתה מערכת הטרסות בביתר להיות נכללת כאתר מורשת עולמי של אונסק"ו.

התרשמות

הסעיף הקודם עסק בהתרשמות אובייקטיבית מן הנוף החקלאי, דירוג ותיעוד הפרטים המאפיינים ויוצרים את תמונת הנוף. בסעיף זה יידונו המשמעות והתחושות אותן מעניק הנוף החקלאי. התרשמות סובייקטיבית בעליל, אשר בוודאי עשויה להיות שונה, בהתאם להשקפת עולמו של המתבונן. כאן נעסוק בערכים הנופיים של השטח החקלאי: ערכים ויזואליים, והנאה אסתטית משטח חקלאי, לצד ערכים תרבותיים, ערכי מורשת, זיכרון היסטורי ואסוציאציות אותן מקנה השטח החקלאי.

דרכים, שדות ומטעים הם חלק מתמונת הנוף במרחב החקלאי הנושק לכנרת

הכלים המסייעים לקריאת הנוף, לפענוח מרכיביו ולהתרשמות ממנו טמונים בפרטי הנוף, המרקם, הצבעוניות, התבנית והמסגרת, שהם שונים ומגוונים:

צבעוניות: כל גורם בנוף מוסיף צבע למכלול הצבעים היוצר את הנוף. צבעה של האדמה משתנה בהתאם לסוג הקרקע ולעיבודה; סוג הגידולים מגדיר גם הוא פלטת צבעים מסוימת; כל עונה מעונות השנה מלבישה את הנוף בלבוש צבעים שונה.

תבניות נוף: המרקמים בנוף הם שילוב של דפוסי צבע, חומר, כיווניות. המרקמים מתקבלים מצורניות הנוף (מוארך, עמוק), מן המבטים הנוצרים (אל הנוף ומתוכו), מהשתנות הנוף במשך היום ובמשך השנה, ומאופי המגע עם תצורות נוף אחרות (קונטרסטי, הדרגתי).

במבט מקרוב ניתן להתרשם מן המרקם הייחודי לחומרים המקומיים. מרקמים אלה נתפסים כחוויה קרובה ואינטימית אל הנוף.

ניגודיות

מראות שונים ומנוגדים נשקפים מן הנוף החקלאי. יש מן הנופים שהם שלווים ומונוטוניים, ויש בעלי ניגודים. ניגודיות זו עשויה להיות בתוך הנוף עצמו – פסיפס של חלקות שונות המנוגדות זו לזו בצבעיהן וקוויהן, או בינו לבין הנוף הסובב אותו – ניגודיות בין נוף מישורי מעובד למדרונות מיוערים המקיפים אותו, אשר עשויה להבליט תופעות מסוימות. כאן יינתן ניתוח של מראה הנוף על העניין הנוצר בו בשל הניגודים שהוא מציג. למשל, נוף חקלאות בערוץ נחל מבליט את כיווניות זרימת הנחל, אולם החלקות החקלאיות הן בכיווניות הניצבת לכיוון הזרימה. הנוף מורכב מתכונות שונות, ועל כן יתכן שרק בחלק מהן ניכרת ניגודיות.

מובהקות

עד כמה שומר הנוף החקלאי על תווים ברורים וייחודיים, המשותפים לכל חלקיה של יחידת הנוף. תווים אלו עשויים להתייחס לסוגי גידולים, תבנית פיזור החלקות, ממשק עם הנוף הטבעי, תבליט ייחודי וכדומה. כאשר הנוף קטוע, מופר על-ידי גורמים זרים, או מציג ערוב בין סוגים שונים של מופעים, הרי שיש לו מובהקות נמוכה, ורגישות נמוכה יחסית להתערבות מצד גורמים זרים.

גיוון

ערך זה מתייחס למורכבותו הויזואלית של הנוף החקלאי. נוף חקלאי שבו חלקות קטנות רבות, בגדלים וצורות שונים; נוף המאופיין במגוון של גידולים; המשובץ באלמנטים חקלאיים משניים (שדרות עצים, משוכות, טרסות, מבנים חקלאיים); מבטא מגוון של דרכי עיבוד – הוא נוף בעל ערכים ויזואליים גבוהים יותר, ויהיה בעל ערך גבוה יותר ביחס לנוף מונוטוני וחזרתי.

נופי החקלאות המסורתיות מאופיינים בדרך כלל במגוון רב לעומת נופי חקלאות מודרנית. כאשר המשק החקלאי הוא בסיס הפרנסה של המשפחה הכפרית – הרי שקיים בו עיסוק במגוון של עיבודים וסוגי גידולים, המשמשים לצריכה עצמית, כמו גם למסחר.

במשק המודרני, לעומת זאת, קיים ניתוק בין התצרוכת לייצור, וקיימת התמחות רבה.

ערכו של הגיוון מקבל משנה תוקף במחקר (Strumse, 1994 מצוטט על-ידי ברו, 2001) אשר הראה כי אנשים מעדיפים לצפות בנוף חקלאי מסורתי על פני נוף חקלאי מודרני, כאשר הסיבה המרכזית לכך היא היותו של הנוף החקלאי המסורתי מגוון יותר. בכריטניה, מושם דגש רב על המגוון בנוף החקלאי, כאשר משוכות חיות (hedgerows) השוכרות את המונוטוניות של השדות, זוכות לעידוד ותמיכה ממשלתית.

בישראל, החקלאות המסורתית מתקיימת כיום בעיקר על-ידי האוכלוסיה הערבית בגליל ובצפון השומרון. נופים מגוונים נוספים נמצאים במושבות העליה הראשונה, דוגמת בקעת הנדיב ובקעת יבנאל, בהם הבעלות הפרטית על הקרקע מכתיבה חלקות קטנות. נופים מגוונים אחרים הם נופי המושבים – משקי העזר סביב אזור המגורים והחלקות הקטנות יחסית של הנחלות. למולם, נופי החקלאות של הקיבוצים מאופיינים בתבנית אחידה.

דינאמיות מחזורית: אחת מתכונותיו המובהקות של הנוף החקלאי, בשונה מנוף טבעי או נוף עירוני, היא הדינאמיות הרבה שבו. מדובר כאן הן בדינאמיות מחזורית – שינויים שבין עונות השנה, עונות חריש, זריעה, לבלוב, הבשלה, קציר וחוזר חלילה; והן בדינאמיות ליניארית – המתבטאת בשינויים בטכנולוגיית העיבוד המשפיעים על מראהו וערכיו של השדה החקלאי.

השינויים הדינאמיים יוצרים עניין וחיות בשדה החקלאי. זהו המקום היחיד שבו השינויים הנגרמים בשל עונות השנה באים לידי ביטוי כה בולט.

ככל שהדינאמיות המחזורית בנוף החקלאי מובהקת יותר – כך ערכו הנופי רב יותר. גידולי השדה הינם הדוגמא הבולטת ביותר לכך. בעונות החריש אדמת השדה חושפת את צבעיה (חמרה אדומה, או אדמה חרסיתית אפורה); בעונות הבלבוב – השדה ירוק; בעונות ההבשלה – השדה לובש את צבעיו של הגידול המסוים; בעונות הקציר – שוב נחשפת האדמה, כאשר שאריות הגידולים שנותרו בשדה מכתמים אותה פה ושם. כאשר מדובר בחיטה מתווסף מופע ייחודי של חבילות הקש המרובעות המפוזרות ברחבי השדה.

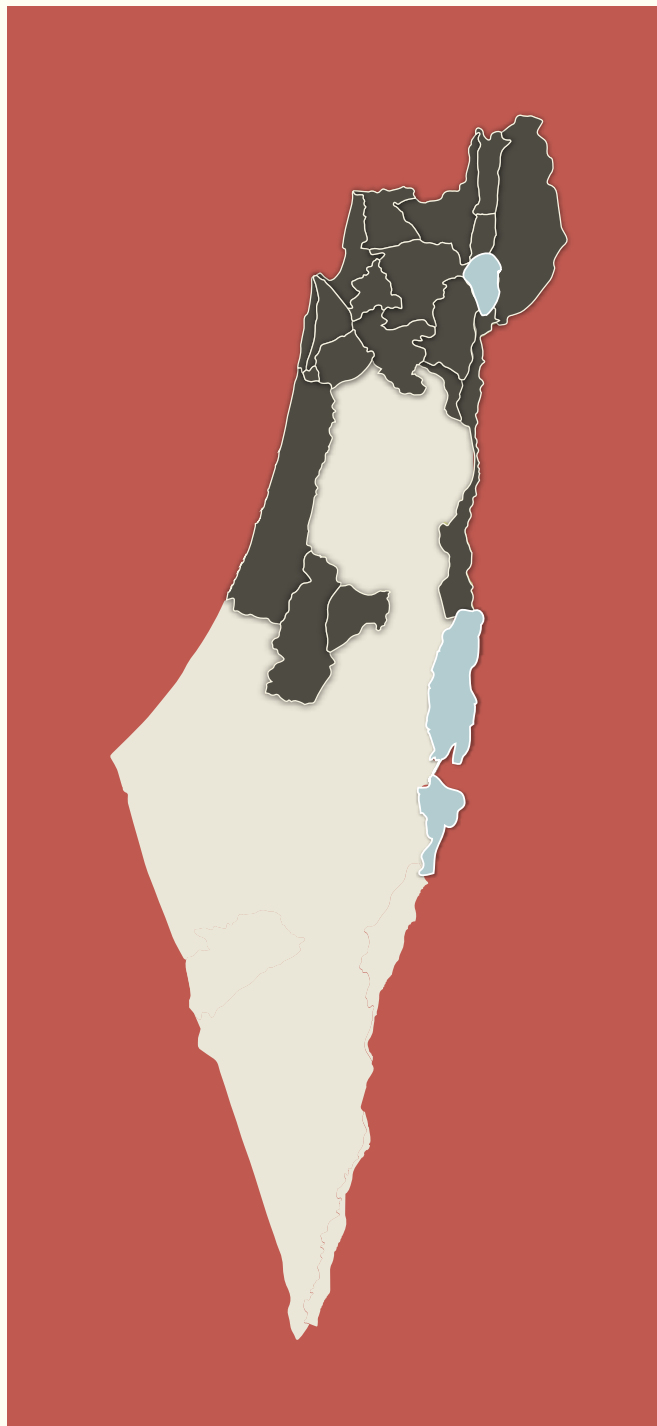

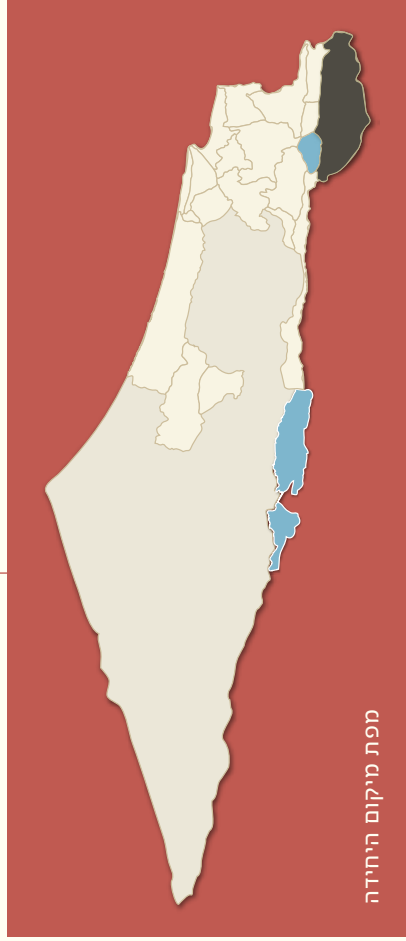
ניגודיות, מובהקות וגיוון במופעי נופים חקלאיים בארץ

תאור יחידות נופ

רמת הגולן
עמק החולה
גליל עליון
גליל מערבי
רמת כורזים
גליל תחתון
גליל מזרחי
גבעות אלונים שפרעם
הכרמל
חוף הכרמל
בקעת הירדן
עמקי בית-שאן - חרוד
עמק יזרעאל
רמות מנשה
בקעת הנדיב
השרון
הרי יהודה
השפלה

מפת מיקום היחידה

רמת הגולן

"בימי קדם היה הגולן חבל ארץ פורה, מעובד ומושקה היטב על-ידי הנחלים היורדים מן החרמון. שדות המרעה שכאן נחשבו לעשירים ביותר בסוריה ובארץ-ישראל, ומרבית אדמותיו פוריות. אף-על-פי-כן, חבל ארץ זה שומם כיום כמעט לחלוטין, ובכל הגולן מצויים רק אחד-עשר כפרים".

ג.ל. פורטר, 'מדריך מורי לסוריה וארץ-ישראל', 1858

הגולן הוא רמה בזלתית מישורית מזרחית לירדן ההררי. הרמה מחורצת בערוצי נחלים, בחלקם קניונים עמוקים.

גבולותיה: בצפון – נחל סער הזורם בקו התפר שבין הגולן לחרמון, במערב – תוואי הירדן ההררי וחופה המזרחי של הכנרת, מדרום – נהר הירמוך וממזרח – הגבול הסורי, בקו הסמוך לערוצו של נחל רוקד. מורדותיו המערביים של הגולן תלולים בדרום, וככל שמצפינים המתלול מתמתן ויורד אל עמק החולה. במזרח, בציידו הסורי של רמת הגולן, אין גבול חד המפריד בינו ובין מישורי הבשן. פני השטח עולים מגובה 200 מטר בדרום ועד לגובה 1,200 מטר בצפון – הנקודה הגבוהה ביותר ברמת הגולן. בדרום מערב נוחתת רמת הגולן בשיפוע מתון אל בקעת הבטיחה (בקעת בית ציידה) לחוף הכנרת.

תנאים טבעיים

מורפולוגיה

רמת הגולן היא מישור עשוי בזלת שנוצר מפעילות וולקנית ממושכת. הבזלת ממלאת קער קדום בין הרי הגלעד לחרמון.

בדרום הגולן עברו הבזלות בלייה ממושכת שתוצרה הוא מישורי קרקע חרסיתית עמוקה. במרכז הגולן ובמערבו בזלות צעירות אשר לא עברו בלייה אינטנסיבית, ולכן הקרקע טרשית וזרועה סלעים. בצפון-מזרח הגולן מתנשאים תילי הגעש הרדומים (שהתפרצו לאחרונה לפני כ-10,000 שנה). אזור זה מכוסה סלעי טוף וסקוריה.

רמת הגולן נמצאת בשולי הבקע הסורי אפריקאי. סדרה של קווי שבר משניים בכיוון צפון-מזרח ותהליכי שקיעה מקנים לגולן מבנה מדורג בשוליו המערביים. הרמה מבותרת על-ידי עמקי נחלים גדולים וקניוניים. נחלי מוששים, יהודיה, זויתן ודליות עילי חתורים בסלעי הבזלת. הנחלים הדרומיים - מיצר, סוסיתא, סמך ואל על חתורים בעיקר בסלעי המשקע הגיריים, ורק בשפתם העליונה נחשפת הבזלת. דרום הגולן ניכר במתלול עצום בגובה 400 מטר היורד מדרום הגולן אל הכנרת - צוקי און.

מקורות מים

מערכת נחלים מפותחת מנקזת את הגולן מקו התילים מערבה, אל הכנרת והירדן. לנחלים מבנה אופייני: שטח ניקוז רחב ובו מעיינות רבים וקטנים בעלי שפיעה נמוכה שאינה אחידה לאורך השנה. אלו הם מעיינות-שעונים (הנשענים על אופקי חרסית וחואר בין שפכי-הבזלת או על גביה). בהמשך, מתקיימת תצורת נוף ייחודית המכונה 'מסיל', זוהי תעלה טבעית המנקזת את מי המעיינות. בנקודות רבות התעלה נסתמה ויצרה גוף מים רדוד, סביב גוף מים זה מתפתחים ביצה ואחו. אופקיות הזרימה במסיל נשברת בהגיע הערוץ לשבר גיאולוגי ולצניחה בגובה, בקו זה מתקבל מפל ובתחתיתו בריכה. מכאן והלאה מתחתר הנחל בסלעי הבזלת הקשים וזורם בערוץ קניוני וצר, הנפתח ומתרחב לקראת הישפכו לכנרת או לירדן.

צומח טבעי

קרקעות הגולן, בניגוד לרוב קרקעות ארץ-ישראל, דלות בגיר, ובשל כך נעדרים ממנה מינים הנפוצים בחורש הים-תיכוני, כגון סירה קוצנית, מרווה משולשת, לוטם, אלת המסטיק ועוד.

חברת אלון תבור - באזורים הנמוכים שלט בעבר יער פארק של אלון תבור ואלה אטלנטית המלווה בעצי לבנה רפואי. כיום נותרו שרידים מיער זה באזור נחל מיצר, באזור יהודיה ובאזור רמת הבניאס.

בתות עשבוניות - עשבוניים ומיני דגנים וקטניות מכסים את השטח שבין עצי האלון ואת השטחים החשופים. צבע הנוף משתנה באופן חד בהתאם לעונה: בשל אופי הכיסוי העשבוני הצפוף, לגולן מראה ירוק בחורף ובאביב וצהוב יבש בקיץ. הצהוב הולך ודוהה ומאפיר לקראת הסתיו.

חברת אלון מצוי ואלון תולע, אופיינית לאקלים קר ולח. בעבר כיסה החורש כנראה את מרבית שטחו של הגולן החל מרום של 600 מטר ומעלה. כיום החורש מצוי בשלושה מקומות עיקריים: יער אודם, הר אביטל ורכס בשנית. שרידי חורש מצויים בשולי שדות מעובדים וסביב מקומות מקודשים.

ביער אודם נפוצים גם גיאופיטים רבים ובהם הרקפת היוונית וכן מגוון פטריות, חזזיות וטחבים. המורדות המערביים של הגולן מכוסים חורש פתוח דמוי סוואנה של שיזף מצוי ושיזף השיח.

הצומח בבתי הגידול הלחים, במעיינות ובנחלי האיתן, כולל שלוש חברות עיקריות: שיח אברהם, פטל קדוש והרדוף הנחלים.

הקרבה לבקע ולמדבר הסורי הגדול תורמת מינים מדבריים לצומח הגולן. במצוקים מעל הכנרת התפתחה צמחיית ספר מדבר).

נופי החקלאות

תיאור הנוף

רמת הגולן מתאפיינת בשדות מרעה רחבי ידיים, במטעי נשירים ובכרמי גפנים. בדרומה גידולי שדה על פני מישורי חרסית כבדה. החלקות רחבות ידיים ומעובדות בשלחין ובבעל באופן מרוכז. בשולי השדות - שדרות ברושים המשמשות כשוברי רוח. בישובי דרום הגולן קיימות רפתות רבות לחלב המהוות חלק מהמשק המשפחתי.

במרכז הגולן שטחי בזלות צעירות, האדמה טרשית וקשה לעיבוד, ורוב השטח מנוצל למרעה בקר. חלקות המרעה מוקפות בגדרות תיל ארוכות, בשערים ובמחסומי בקר. נוף שטחי המרעה משתלב בנוף הטבעי של הצומח העשבוני בגולן, אך גם משפיע עליו. מרעה אינטנסיבי גורם לשינוי בהרכב הצומח ומעודד השתלטות של מינים שאינם נאכלים על-ידי הבקר, כגון כלך ומינים קוצניים שונים.

ברמת הגולן ניתן להבחין בשלושה מופעי נוף חקלאי:

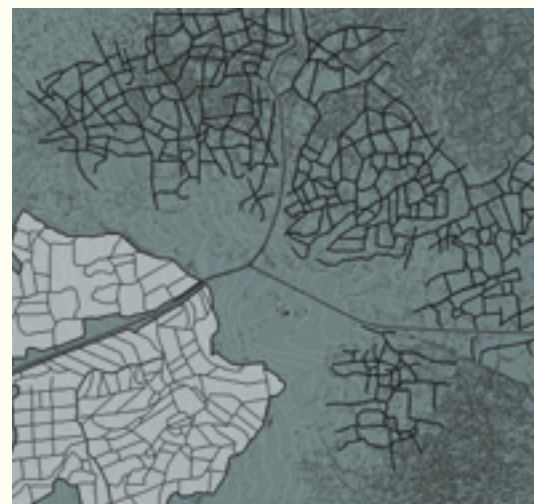
א. בצפון רמת הגולן, נפוצים מטעי נשירים, בעיקר תפוחים, דובדבנים וכרמי גפן, הנטועים באדמת הטוף והסקוריה הפורייה שבתילי הגעש וסביבם. למטעי הנשירים שני מופעי נוף:

חקלאות כפרי הדרוזים (מסעדה ובוקעתה), בתוך יער אודם, על תילי הגעש הצפוניים ובעמק יעפרי. החלקות משפחתיות, קטנות, מטופחות ומטופלות בקפידה. הן בנויות על טרסות עשויות אבן בזלת במדרונות התילים, וגדרות אבן מפרידות בין החלקות. בשולי הטרסות המטופחות ניתן להבחין בגפנים משתרעות, שריד לכרמים שכיסו את צפון מזרח הגולן. לפני 1967 היו תילי הגעש נטועים בכרמים, ופרנסת התושבים הדרוזים התבססה על גידול גפנים וייצור סירופ ענבים שנקרא 'דיבס', ונמכר בשוקי האזור. בין עצי המטעים נפוצים עצים בודדים לתצרוכת ביתית. עצים שוברים את הנוף האחיד של החלקה הקטנה ומעשירים אותה. המטעים גזומים בקפידה.

חלקות המטע של קיבוצי האזור גדולות ונרחבות, אחידות ומעובדות במרוכז, ונמצאות בניגוד לסביבתן עקב גודלן ואחידותן. המטעים בצפון הגולן נושקים לשטחי חורש וצומח טבעי, ומתקבלים שילובי צומח מעניינים.

ב. במורדות של הכנרת, בעיקר בין חד-נס לרמות, שטחי מטע קטנים, על פני במות צרות וארוכות, מוקפות במדרונות בזלת תלולים.

ג. בדרום רמת הגולן, מופע חקלאי שונה לחלוטין, שטחי מישור גדולים, מעובדים ברצף. בניגוד לצפון הרמה, מרבית השטח מעובד בגידולי שדה. בולטת בעיקר כמה מישורית צרה סביב מבוא חמה, הצופה על הכנרת.

סימני חלקות עיבוד, מהן עתיקות יומין, מהן נטושות אך מן העת החדשה, סמוך ליער אודם. כך משתקפת לעינינו דמות נופי העבר של האזור

חלקות חקלאיות מרוכזות סביב קיבוץ עין זיוון בגולן

מערכות מים

עם ביסוס ההתיישבות החקלאית ברמה עלה הצורך במים לחקלאות. הקרקע בגולן חרסיתית, ושיעור הנגר העילי גבוה. על מנת לנצל את מי הגשמים ומי הנגר בגולן וכדי לחסוך את שאיבת המים מהכנרת אל רום הרמה, נבנו 13 מאגרי מים האוגרים את מי הגשם והנגר ומשמשים להשקיה.

מרבית המאגרים הינם בבעלות אגודת 'מי גולן' ומקצתם בבעלות חברת 'מקורות'. פוטנציאל האגירה במאגרים נאמד בכ-40 מלמ"ק. המאגרים מלאים מים בחורף ובאביב, ובעונת הקיץ והסתיו הם מתרוקנים. על מנת למנוע פגיעה באיכות המים עקב ריבוי אצות במים עומדים, ניתנים זיכיונות לדייגים המגדלים במים דגים אוכלי אצות. במרבית המאגרים נוהגים לשמר נפח מים מסוים גם בקיץ על מנת לאפשר המשכיות הדגה בעונה הבאה. תרומתם הכלכלית של מאגרים אלה היא בתוספת מים לחקלאות ובחיסכון באנרגיה, באשר הם מייתרים את הצורך לשאוב מים מן הכנרת אל הרמה שלמעלה.

אמות מים ותעלות קדומות מעידות על השימוש במי-הנחלים בתקופות קדומות. אל הישוב סוסיאתא, למשל (שהתקיים מהתקופה ההלניסטית ועד לתקופה הערבית), הובילה אמת-מים מנחל סמך לאורך כ-25 קילומטרים. אמה זו היתה מקורה במקומות רבים, ומכאן ניתן להניח כי מימיה יועדו לשתייה. במעיינות השופעים, שבמורדות המערביים של הגולן, בנויות טחנות קמח אשר פעלו עד לשנת 1967.

תעלת ההטיה תוכננה בידי הסורים בשנים 1964-1966. על אף התנגדותה של ישראל הוכשר תוואי של כ-38 ק"מ (כמחצית מן המתוכנן). שרידי התעלה, הנראים כיום כדרך עפר, ניכרים באזור הבניאס שבצפון הרמה, מעל לנחלי משושים וזוויתן, ליד הישוב כנף ודרומה בקרבת נטור.

דרכים

בתקופות עתיקות היתה רמת הגולן אזור מעבר בין דלתת הפרת והחידקל לדלתת הנילוס. 'דרך הים', שהוליכה ממצרים לדמשק, עברה גם היא בגולן.

במרכז הגולן עברה הדרך שחיברה את חצור עם דמשק דרך מעבר גשר בנות יעקב, שהיה ועודנו נקודת עלייה אל הרמה. דרך נוספת באזור קישרה את מצרים ודמשק ושימשה בתקופה הממלוכית כדרך דואר. על תוואי הדרך שוכנים שרידיו של חאן דרכים - חאן ג'וחאדר. מעט צפונה, בסמוך למושב רמות, עוברת דרך רומית עתיקה שקישרה את ארץ-ישראל עם דמשק. הדרך ניכרת היטב, ואף נמצאו לאורכה אבני מיל. בדרום הגולן עוברת הדרך העתיקה הידועה בשם דרב אל חווארנה (דרך החורנים): ראשיתה בעכו, ומשם דרך הגליל התחתון לדרום הכנרת ומכאן אל הגולן הדרומי ואל ישובי החורן. בדרך זו הועברה בימי קדם החיטה ממישורי החורן אל נמל עכו.

ציר הנפט מלווה את תוואי צינור הנפט האמריקאי (T.A.P) שהזרים נפט מחוף המפרץ הפרסי אל בתי-הזיקוק שעל הים התיכון, בזרמי שליד צידון.

חמש דרכים מרכזיות עולות אל הרמה ממערב ומספר דרכי אורך מחברות צירים מרכזיים אלה מעל לקו מדרגת המפלים. ממסעדה, דרך צומת זיוון, עוברת דרך מזרחית המלווה את קו תילי הגעש.

מבנים חקלאיים

גולן מבנים שונים שהקשרם חקלאי. רבים מהם אינם נמצאים כיום בשימוש, והם שרידי ההתיישבות שהיתה בגולן עד לשנת 1967. בכל רחבי הגולן נפוצות גדרות אבן המסמנות את גבולות החלקות. הגדרות בנויות מאבני בזלת שסוקלו בשדות, הן מונחות זו על זו ללא חומרי מליטה, והן עומדות על תילן למרות שאינן מתוחזקות זה עשרות שנים. תפקידן

המרכזי של גדרות האבן היה מניעת צאן ובקר מכניסה לשטחי העיבוד. מורדות הגולן המערביים שופעים מעיינות. באזור בנויות טחנות קמח רבות אשר ניצלו את מי המעינות והטופוגרפיה להנעת אבני הריחיים שבטחנה (דוגמא יפה נמצאת בשפך נחל גילבון - במקום בית טחנה גדול ואמת מים בנויה שהובילה את מי המעיין אל הטחנה). בדרום הגולן לאורך קטע הכביש מתל ג'וחדר (כיום גבעת אורחה) לפיק (כיום אפיק) נותרה סדרה של מגדלי מים - כחלק ממפעל אספקת מים לכפרי דרום הגולן. בצפון הגולן, בכפרים הדרוזים, נפוצה אגירת מים פרטית בכריכות מים הבנויות ברזל ופזורות במטעים שבצפון הרמה. בריכות אלה בעלות מראה אופייני - צורתן גליל רחב, והן צבועות לרוב באדום כהה. בתקופות קדומות, בעיקר בתקופת המשנה והתלמוד, היתה בגולן התיישבות מבוססת שעיקר פרנסתה היה ייצור שמן זית. במישורי הגולן פזורות עשרות חורבות אשר בהן שרידים מתקופות אלה, וברבות מהן ניתן למצוא את אבני בית הבד - אבן הים ואבן הממל. בגולן ניתן להבחין גם במבנים חקלאיים מודרניים. בצפון-מזרח הגולן מספר בתי אריזה גדולים המטפלים בפרי הנקטף במטעי הקיבוצים שבאזור. במרכז הגולן שטחי מרעה נרחבים לבקר. כאן נפוצות גדרות תיל רבות וכן שערים וגשרים קטנים למניעת מעבר הפרות, לצד שקתות ואבוסים.

דפוסי ההתיישבות

ההתיישבות בגולן היא כפרית וחקלאית (למעט העיר קצרין) וכוללת מספר טיפוסי התיישבות:

- מושבים בדרום הגולן המתפרנסים בעיקר ממיזמי חקלאות ותיירות הפרושים בגולן ולאורך חופי הכנרת.
- קיבוצים המתקיימים על גידול בקר ומטעים שונים. לקיבוצים אלה שטחי מרעה נרחבים, חלקות גידולי שדה גדולות בדרום הרמה ומטעים וכרמים בצפון ובמזרח.
- כפרים דרוזים בצפון הרמה המתפרנסים ממטעי נשירים ומגידול צאן ובקר. דמותם של הכפרים הדרוזיים שונה מזו של הישובים היהודיים, והם נושאים אופי של כפר ערבי מסורתי - הגגות שטוחים ומשמשים בתור מרפסות, שעליהן מצלות גפנים מטפסות, ונפוצים צבעי הטורקיז, הירוק והתכלת.
- בקעת יעפורי שבגולן מקיפה את בריכת רם, צפונית ליער אודם. קרויה על שם נבי יעפורי (מאנשי לווייתו של מוחמד, המקובל כקדוש בין הדרוזים) שקברו נמצא בבקעה. הבקעה וסביבותיה מפורסמות במטעי הנשירים. חלקות מטעים משפחתיות קטנות בנות דונמים ספורים. ברובם - עצי תפוח, אגסים, דובדבנים ונשירים אחרים. החלקות יוצרות פסיפס צבעוני מגוון בין טרסות אבן בזלת שהן יחידות מסוגן בארץ. האזור היה נודע בעצי התות שבו, אשר שמשו לתעשיית המשי המקומית. באמצע המאה ה-20 נטעו עצי תפוח, המותאמים היטב לתנאי האקלים במקום. פירות הבקעה הפכו מותג ידוע, לצד מראותיה הציוריים ונופה הייחודי.

הקשרים תרבותיים

מקורות, הסטוריה וארכיאולוגיה

מרבית האתרים הארכיאולוגיים בצפון הגולן הם שרידי ישובי היטורים - שבט ערבי שהתנחל בגולן ובחרמון בתקופה ההלניסטית. אתר יהודי חשוב נמצא על גדתו הצפונית של נחל ג'ילבון - אלו שרידי הכפר דבורה שבו נמצאו גם כתובות יהודיות. בסקרים שנערכו בגולן אותרו עשרות אתרי ישוב ודולמנים (קברים המסומנים במצבות אבן) מהתקופה הכנענית הקדומה. מספר אתרים פרהיסטוריים חשובים התגלו בגולן. בולטים בעיקר אתרים כלכוליתיים שבהם נמצאו שרידי מבנים ופסלי פולחן.

בדרום הגולן נמצא ריכוז גדול של ישובים יהודיים ושרידי בתי כנסת קדומים (קצרון, פיק, עין נשוט, טיבה, אום קנאטיר, עסליה ועוד), ושרידיה המפוארים של העיר ההלניסטית-רומית-ביזנטית, סוסיתא, שמעל עין גב. בדרום הרמה קיימות עדויות לחקלאות כבר במאה השנייה לפנה"ס. למשל, בתעודה מצרית קדומה מתוארת ארץ 'ארר' (כך נקרא, כפי הנראה, דרום הגולן): "ארץ זו טובה היתה, ויהיו בה תאנים וגפנה ויינה רב ממים; דבשה בשפע ושמנה עצום; כל פרי על עצה; ויהיו בה שעורים וחיטים, ואין מספר לבקרה". אף בתנ"ך מתוארת הרמה, המכונה הבשן, כאזור פורה: "חמאת בקר וחלב צאן עם חלב כרים ואילים בני-בשן ועתודים עם חלב כליות חיטה ודם ענב תשתה חמר" (דברים לב, יד).

ההתיישבות היהודית בגולן בימי המשנה והתלמוד

בימי המשנה והתלמוד התפתחה בגולן התיישבות ענפה שעיקר פרנסתה היה מייצור שמן זית. בגולן נמצאו כ-30 ישובים יהודיים ובהם שרידי בתי כנסת ועוד מספר ערים נוכריות וכפרים, כאשר בכל כפר 3-4 בתי-בד, כלומר למעלה מ-100 בתי-בד שנבנו להפקת שמן. השמן שיוצר עלה על התצרוכת המקומית, ויוצא כפי הנראה מזרחה לבבל. עדות פיסיית לגידול הזית בגולן בתקופות אלה מגיעה מבדיקות פולן - אבקת הפרחים אשר שקעה בצפון הכנרת והשתמרה. מקידוחי עומק וניתוח פרופיל האבקה נמצא כי בתקופה זו עלה באופן ניכר שיעור אבקת פרחי זית על חשבון אבקת עצי אלון, כלומר בוראו שטחי יער וניטעו בהם כרמי זיתים. המסחר בשמן זית הוביל לשגשוג, והקהילות בגולן התהדרו בבתי כנסת מפוארים בעלי סיתותי אבן מרהיבים. בין הדמויות הנפוצות בסיתותי האבן מופיעים אריה, נשר וחיוויאי, שריגי גפן וכן סמל המנורה.

ההתיישבות היהודית בגולן, שהחלה בתקופה ההלניסטית עם כיבוש דרום הגולן על-ידי אלכסנדר ינאי, המשיכה והתרחבה עד שלהי התקופה הביזאנטית.

התיישבות בימי התקופה העותמאנית

עם הכיבוש המוסלמי הצטמצמה ההתיישבות, והגולן שב להיות שטח מרעה לעדרי הנוודים. במאה ה-18 החלה התיישבות מחודשת שלווה בברוא חלק מהיערות. השלטון העות'מאני יישב בגולן אוכלוסייה צ'רקסית על מנת להתמודד עם הנוודים. ישובים אלה הוקמו לרוב על שרידי ישובים ביזנטיים, ביניהם הכפרים ח'ושנייה ורמת'נייה. מרישומי מסעות בגולן מאמצע המאה ה-19 עולה כי בגולן התיישבו אנשים ממקומות שונים ומדתות שונות: יוונים, צ'רקסים וסורים; דרוזים, מוסלמים ונוצרים; בדואים ותרכמנים.

בסוף המאה ה-19 סייר בגולן גוטליב שומאכר, המהנדס והאדריכל הטמפלרי. בסקר מפורט שערך עבור האגודה הגרמנית לחקר ארץ-ישראל, אשר פורסם בשנת 1886, מתאר שומאכר את אדמות המרעה המשובחות של הגולן הצפוני והמרכזי ולעומתן, את אדמות הגולן הדרומי הראויות לעיבוד חקלאי. בנוסף, בתקופה זו נוסדו חברות בארץ ובגולה במטרה לרכוש אדמות בגולן להקמת מושבות חקלאיות יהודיות.

הישוב הראשון בעבר הירדן המזרחי היה 'בית יהודה', שהוקם בשנת 1887 על-ידי אגודה של אנשי צפת - צעירים, בני הארץ, דוברי ערבית, הישוב השני היה רמת'נייה שבמזרח הגולן (בין עין-זיוון לקשת של ימינו). אולם, הקושי ברישום

הקרקות מול השלטון העות'מאני וכן התנכלויות בדואים הביאו לנטישת המושבה כעבור שנתיים. לאחר העזיבה נותרו באגודה 18 חברים. הם הצליחו לרכוש אדמות בכיר א-שקום שבמערב הגולן (בקרבת בני יהודה של ימינו) בעזרת לורנס אוליפנט, ובמשך 32 שנים היה זה הישוב העברי היחיד בגולן, מבודד ומרוחק מכל אתרי ההתיישבות. ניסיון ישוב נוסף נעשה ב'אדמות חורן'. היו אלה כ-120,000 דונם בכמה גושים באזור הכפרים נפעה, ג'ילין וסח'ם אל-גולן שנרכשו על-ידי אגודות שונות ובסיוע רוטשילד. העיכובים מול השלטונות היו רבים, אך הוקמה משתלה לאקלום צמחים בג'ילין. בשנת 1895 הגיעו לשטח הדרומי, סח'ם אל-גולן, נציגי האגודות והחלו בעיבוד הקרקע ובהקמה. הונחו יסודות וניטעו שתילים, ואף נקצרו יכולים יפים של חיטה, אך המאבקים מול השכנים הערבים ומול השלטון התורכי הכניעו לבסוף את המתיישבים שעזבו בשנת 1897.

ניסיון אחרון בתקופה זו להתיישב בגולן נעשה בשנת 1904 על-ידי יהודים בעלי ניסיון חקלאי מרוסיה שיישבו את אדמותיו של יוסוף בק בבקעת הבטיחה (בקעת בית ציידה) שבצפון הכנרת. הם התיישבו בסמיכות לשדותיהם ולא שעו לאזהרות מפני סכנת הקרבה למי הביצות ושפכי הנחלים. גידוליהם עלו יפה, אך הדבר עלה בקורבנות רבים כתוצאה ממחלת הקדחת. מקץ 10 חודשים ניטש גם ניסיון זה.

השתקפות אורחות חיים בגולן

הגולן הוא חבל ארץ המיושב בדלילות. נופיו רחבים ופתוחים, והוא עשיר בחי ובצומח טבעיים. ההתיישבות בגולן היא כפרית-חקלאית. החקלאות בגולן פורחת ומשגשגת. עדרי בקר גדולים רועים בשטחים נרחבים במרכז הרמה. תושבי הגולן חיים בסביבה פתוחה וטבעית, בעלת שפע חי וצומח. אורח החיים של התושבים המקומיים בגולן משולב בסביבתם.

החיים בגולן אינם סובבים סביב מרכז עירוני גדול, וקיים חיבור חזק בין האנשים לבין המקום, הנוף והאדמה. חיות הנוף החקלאית בגולן גבוהה. מישורי דרום הרמה רחבי הידיים, מעובדים במלואם עד למתלולים היורדים מהם. החלקות מעובדות במרוכז באופן ממוכן ומושקות. גידולי השדה משגשגים. מטעי הנשירים בצפון הגולן מסודרים ומטופחים ומשתרעים על פני שטחים רחבים. בתקופת הקיץ מתקיימת באזור עונת קטיף פעילה שבה מוזמן להשתתף גם ציבור התיירים המבקרים באזור. המטעים בכפרי הדרוזים מוחזקים באופן משפחתי, והם בעלי חיות גבוהה, חלקם על טרסות בזלת, הקרקע חשופה מעשבים ומסוקלת היטב. בין עצי הפרי מגדלים התושבים גם ירקות לתצרוכת ביתית, דבר אשר מעלה את חיותם של המטעים בהיותם ענף כלכלי וכן מקור מזון ישיר של התושבים. שטחי המרעה שבמרכז הגולן מייצגים קרבה בלתי אמצעית בין אדם ונוף ומשווים לו מבט פסטורלי. הבקר מפוזר בשטח, גדרות התיל המקיפות את החלקות אינן מתוחזקות היטב, וצבען החלוד-ברזלי גם הוא מאפיין חזותי של הגולן.

ה ת ר ש מות

ניגודיות

בגולן מופיעה ניגודיות גבוהה המתבטאת בתחומים רבים. בדרום, הבמות החקלאיות מתנשאות בתלילות מעל הכנרת - אדמת הבזלת וסלעיה הכהים, מול חיוורון סלעי הגיר במורדות הדרומיים לכנרת. במרכז הגולן נשברת המישוריות בערוצי הנחלים הקניוניים החורצים את פני השטח, ובצפון הגולן מישור זה מנוגד לקו תילי הגעש המעטר את האופק. כמעט מכל נקודה רמה בגולן ניתן לראות את רכס החרמון המתנשא מעל המישור, ומהווה גם הוא ניגוד גמור לארץ המישורים של הגולן.

הגולן משנה את צבעיו במחזוריות עונתית ובהתאם לכך גם את האווירה המיוחדת שבו. הגולן ירוק בחורף, ומכוסה בצפיפות בצומח עשבוני. צומח עשיר זה מתפרץ בפריחה שופעת וצבעונית באביב ומתייבש לחלוטין בתחילת הקיץ. הירוק הופך צהוב דוקרני ויבש ההולך ודוהה לאפור בשלהי הקיץ, כאשר העשב נרמס ונחרך וצבעה האפור הכהה של הבזלת מציץ מבין העשבים.

נופי המישורים המעובדים בדרום הגולן מנוגדים לסביבתם הטבעית. השדה רחב ידיים ואחיד, ואילו שוליו הטבעיים מגוונים ומשתנים, זרועים עצים ושיחים ומצויים במדרון. ניגוד זה בולט במעבר משטחי החקלאות של מבוא-חמה וכפר-חרוב, אל המדרונות המיוערים של אגן נחל מיצר המשתפל אל נהר הירמוך (תמונה זו מומחשת היטב כנסיעה לאורך הכביש מכפר חרוב לקיבוץ אפיק). החקלאות באזור זה מדגישה את הניגודיות הגיאוגרפית הקיימת מלכתחילה בין הבמה למורדות התלולים המקיפים אותה.

מובהקות

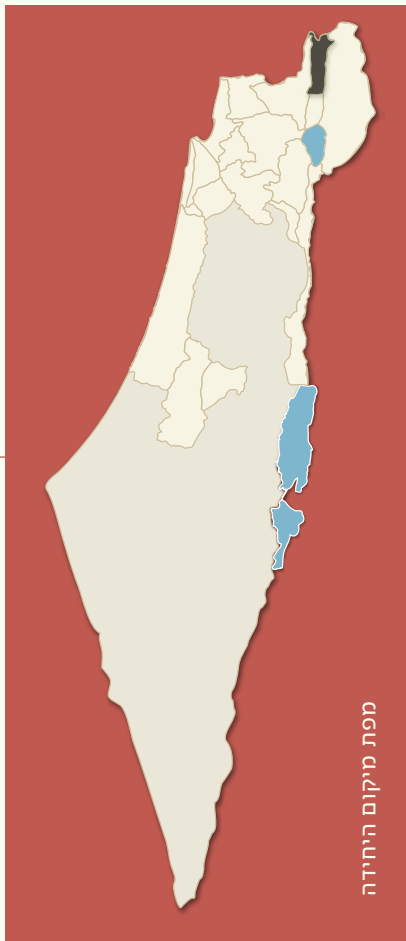
הגולן הוא מישור בזלת נרחב וגבוה, ובשל כך נקודות הציון בנוף הן ברורות ומובהקות: הכנרת, עמק החולה, תילי הגעש והחרמון מלווים את קווי האופק כמעט בכל מקום. גם פרטיו של הנוף מובהקים וייחודיים: מישורי העשב במרכז הרמה הזרועים אלונים ענקיים, ערוצי הנחלים הקניוניים המתחתרים לעומק שכבות הבזלת, המפלים ובריכות המים העמוקות וצמחיית הנחלים. המובהקות החקלאית קשורה בעיקר במראותיה ובדימויה: בקר רועה בין אלונים, מטעי תפוחים רחבי ידיים, כרמי ענבים ושדות מישוריים הנפרשים לאופק. מטעי הדרוזים בצפון הרמה הבנויים על תילי הגעש, הינם בעלי מובהקות נופית גבוהה. הטרסות הקטנות המלוות את מבנה התל הגעשי, צבעיה של הקרקע החשופה העשויה טוף או סקוריה הנעים מצהוב חיוור לארגמן, עצי הפרי הנשירים שצבעיהם משתנה עם עונות השנה – כל אלה יוצרים מראה נוף ייחודי לצפון הגולן.

גיוון

הגיוון בנוף החקלאי קיים בין חלקי הגולן השונים, והוא תלוי כאמור בתנאי השטח: דרום הרמה – אזור מישורי ובו שדות רחבי ידיים המעובדים באופן מרוכז; מרכז הרמה – ארץ מרעה רחבה ופראית; צפון ומזרח הגולן – אזור של מטעי נשירים וגפנים. בתוך האזורים השונים הגיוון בנוף החקלאי נמוך, וזאת מכיוון שתנאי השטח מתייבשים באופן ישיר את אופי החקלאות. למראה המגוון נוספים המעיינות הקטנים והרבים הפזורים בגולן, בייחוד בימי הקיץ. מישורי הגולן צהובים ויבשים, סלעי הבזלת כהים-שחורים, והמעין הנסתר בערוץ מוסיף צבע וגיוון.

מפת מיקום היחידה

עמק החולה

"צפונה ליסוד המעלה על החוף המערבי של הגלילה הקדמונה משתרעת ארץ נמוכה, שדה גדולה כלה משקה שתעבד ותזרע ותצמיח אורז אדום ושני מיני דורא אשר יגדלו שם למכביר..."

הערבים אינם יושבים בבתים רק באהלים, עוסקים בעבודת האדמה, זורעים תבואה ממיני דגן וקטניות וגם האורז האדום כמו שזורעים בחולתא הנמשכת יחד עם מלחיא ותכונה אחת להן. הערביים יושבי מלחיא מגדלים פרים ופרות מדבריים היינו ממין הכוי (תאו) אשר בהם יחרשו האדמה, והפרות נותנות חלב רב, תבן או מזון אחר לא צריך לתן להם בכל ימות השנה כי רועים בקנה וסוף בתוך הבצה הגדולה, ודוקא במקום אשר רגל אדם לא תוכל לבוא שם. בבקר בבקר בלא רועה ילכו שמה העדרים ולבדם ישובו בערב. והמין הזה, הכוי, יכול לחיות רק במקום בצה ואגמי מים."

יצחק גולדהאר, 'אדמת קדש', 1913

עמק החולה תחום בין מורדות הגולן במזרח למורדות הרי נפתלי במערב, כאשר במרכזו ביצת החולה ושרידי ימת החולה. העמק הנו חלק מן הבקע הסורי-אפריקאי - עמק צר וארוך, אורכו כ-25 ק"מ, רוחבו נע בין שישה לשמונה ק"מ, וכיוונו מצפון לדרום. פני השטח יורדים מגובה 400 מטר בצפון ועד 70 מטר בדרום. האזור תחום במערב - על-ידי צוקי מנרה, במזרח - על-ידי מתלולי רמת הגולן, ובדרום - על-ידי הסף הבזלתי המוגבה של רמת כורזים. המעבר הטופוגרפי צפונה לכיוון מטולה וקניון החצבני הנו מתון. העמק רחב ידיים, מעובד ברובו וכולל נופי מים מגוונים - נחלים, אגמי מים, ביצות ותעלות. עמק החולה היה מאז ומעולם ארץ שופעת מים בתכניות ובתצורות שונות - אגם, ביצה, מעיינות ונחלי מים זורמים. הביצה והימה יובשו בשנות ה-50 של המאה ה-20, ומהן נותרו רק כמה אלפי דונם שבהן נשמרו מקצת מן התנאים הטבעיים ששררו בעבר. לאחר ייבוש הביצות שימש רובו של העמק לשטחי עיבוד, בעיקר גידולי שדה. בשנות ה-90 הוצפו וחודשו נופי הביצה במרכז העמק, חלקה של החקלאות ירד, ובמקומה באו ביצות ואגמים, אשר עליהם מתבססת תיירות כפרית.

תנאים טבעיים

מורפולוגיה

בעמק החולה שלושה מופעים מורפולוגיים:

'ארץ פלגי מים' אזור מדרגות טרוורטין בצפון העמק. סדרה של מדרגות טופוגרפיות רחבות היורדות מגובה 400 מטר לערך לגובה 150 מטר, הבנויות טרוורטין (משקע מי נחלים), ובחלקן מכוסות בזלת. שטחי החי מצטמצמים כאן למישורים צרים שבין צירי הנחלים.

המישור, משולי המדרגות ועד הביצה, מכוסה סחף שמקורו בהרים הסובבים, וכולו מעובד.

אזור הימה וביצות החולה הקדומות שטח מפולס המשתרע מדרום לאזור המדרגות הצפוני ועליו משקעי כבול. אזור זה היה מכוסה עד לפני כמה עשרות שנים במי אגם החולה והביצות שלצפונו, והוא נוקז, יובש והוכשר לחקלאות.

אזור מניפות הסחף של נחל דישון ונחל חצור המופיעות בדרום עמק החולה, והן נטויות לכיוון צפון מזרח, ומעובדות עד למפתן רמת כורזים.

מקורות מים

מערכת הנחלים של הירדן העילי עוברת לאורך עמק החולה. הנחלים בחלקם העילי (בניאס וחצבאני) חתורים בטוף הגירי ובטרוורטין הקשה וכלואים בין קירות סלע, אך בצאתם מאזור המדרגות הם הופכים לתעלות זרימה במישור המפולס של העמק.

את אופיו הייחודי מעניקים לעמק החולה נופי המים, כאשר רובם נופים מלאכותיים שנוצרו כתוצאה מייבוש הביצה והאגם וההצפה מחדש של חלקים מהם. נופי המים נחלקים לארבעה אלמנטים מרכזיים: שמורת החולה ואגם החולה; אפיקי הנחלים הטבעיים - אפיק הירדן ויובליו הצפוניים (נחל שניר, נחל דן ונחל חרמון) היוצרים קווים מתפתלים ובלתי סדורים; בריכות הדגים המהוות חלק מה'דימוי האגמי' של החולה; תעלות הניקוז המלאכותיות שבהן זורם הירדן (התעלה המזרחית והמערבית) המקיפות את לב העמק בצורת מעוין. התעלה המערבית מנקזת את מימי נחל שניר ונחל עיון. התעלה המזרחית מנקזת את מימי נחל דן, נחל חרמון ונחל קליל. שתי התעלות מתחברות מצפון לחולתה לערוץ הטבעי בירדן ההררי סמוך לגשר בנות יעקב.

עמק החולה מלווה בסדרת מעיינות בגבולו עם הרי רמים: עין אווזים, עין תאו, עין עינן וסדרת מעיינות בגבולו עם רמת הגולן: עין ג'לבינה, עין מימון, עין שמיר, עין נוטרה ועוד.

צומח טבעי

בביצות החולה התקיים מפגש ייחודי בין אזורי אקלים שונים - קצה תפוצה צפוני של צומח אפריקאי כגומא הפפירוס (צמח טרופי) וקצה תפוצה דרומי של צומח ארופאי כנימפאה לבנה ואיריס ענף. בשולי בקעת החולה נותרו מספר חורשות עצים הכוללות אלון תבור, אלון מצוי ואלה אטלנטית.

מאז ייבוש ביצות החולה מרבית שטחו של העמק מעובד. צומח טבעי ביצתי מגוון נותר בשמורת החולה וכן במספר מעיינות בשולי העמק (עין תאו, עין אווזים ועין נוטרה). גומא הפפירוס והקנה המצוי לצד עשרות מיני צמחי מים: נופר, אברנית הנשר, איריס ענף, סרפד החולה, ספלילה ועוד.

בשמורת הדין מתקיימת תצורת צומח ייחודית של יער גדות גבוה וצפוף. בין המינים השליטים בו נמנים ערבה מחודדת ומילה סורית, ער אציל ואשחר רחב עלים. שפע המים והלחות הגבוהה סביב מעיינות הדין אפשרה חדירה של מינים צפוניים אירו-סיביריים, כמו שרכיית הביצות. החולה, על צמחייתה העשירה, מהווה מקום חניה לעופות נודדים, כשקנאים, מאירופה לאפריקה בדרכם הלוך וחזור. כמו כן, שימשה החולה מקום ריכוז לעופות מים החורפים בישראל ומקום קינון חשוב למיני עופות מים שרבים מהם קיננו רק בביצות החולה ובהם טבלן מצויץ, אנפה אפורה, צולל ביצות ומירומית שחורה.

נופי החקלאות

תיאור הנוף

העמק כולו מעובד באינטנסיביות, למעט שטחי שמורת הטבע ושטח ההצפה במרכזו.

הישובים מרוכזים בשולי העמק, בעיקר בצפון ובדרום. אופי הישוב כפרי - מושבים וקיבוצים. בגבולותיה הדרומיים שוכנת עיירה בדואית - טובא זנגריה. העיבוד החקלאי בעמק אינו יוצר תבנית נופית ברורה. במרכז העמק חלקות גדולות המעובדות במשותף על-ידי קיבוצים. החלקות בעלות צורה מלבנית או ריבועית בגריד בלתי רציף. כמו כן, פזורות בעמק חלקות עגולות רבות, תוצאה של מעגלי השקיה. מספר מקבצים של חלקות קטנות מצוי בסמוך למושבים שבהם העיבוד איננו משותף, בעיקר בצפון העמק וסמוך לשמורת החולה. רובו הגדול של עמק החולה מכוסה בגידולי שדה. ניתן למצוא גם חלקות מטע, במקבצים קטנים, בעיקר בצפון העמק. שדרות ברושים ואקליפטוסים מלוות את דרכי העמק. בולטת שדרת אקליפטוסים ותאנים גדולה המלווה את כביש 918 במזרחו של העמק.

עמק החולה היה מעובד מדורי דורות. עולם הצומח והחי העשיר של ימת החולה וביצותיה משך התיישבות שהתבססה בעיקר על מרעה וגידול אורז. בתקופת התלמוד התפרסמה החולה בגידול אורז אדום: "אורז בחולתה...סימוק הוא..." (תלמוד ירושלמי, מסכת דמאי א, בא, כג).

בתקופה הערבית הקדומה נוסף גם גידול הכותנה והגומא לחקלאות האזור. החולה היתה ידועה בפוריותה, והגיאוגרף הערבי יאקות אל-חמאווי (בעדות משנת 1225) משווה אותה לעיראק ביכולי האורז שלה, בעופותיה, במעיינותיה הרבים, ביכולי תבואתה ובכפרים הרבים שבסביבתה, אך בימי השלטון הממלוכי והעות'מאני הוזנח האזור והפך לשטח ביצות נושאות קדחת.

שני מופעי נוף בעמק החולה. צפונית לנחל דישון פסיפס של חלקות קטנות האופייניות למושב, ודרומית לנחל חלקות קיבוצים גדולות ומעגלי השקיה

מערכות מים

הרעיון לייבש את ביצת החולה הועלה בראשית ההתיישבות היהודית בעמק, בשנות ה-80 של המאה ה-19. אדמות החולה היוו רכוש הפרטי של הסולטאן התורכי. זיכיון לייבוש החולה נקנה על-ידי יהושע חנקין בשנת 1934, אך קשיים ביטחוניים ופיננסיים עיכבו את מימוש התכנית.

מפעל הייבוש - ניקוז הביצות והאגם, שבוצע בשנות ה-50, היה אחד ממפעלי השטח הגדולים בימי המדינה הראשונים, והביא ליצירת כ-60,000 דונם קרקע ראויה לעיבוד חקלאי ולחיסכון של כ-40 מיליון מ"ק מים לשנה אשר התאדו בעבר, ועתה מצאו את דרכם לכנרת. כך הוגשמו אפשרויות פיתוח חקלאי וכלכלי נרחבות לתושבי האזור. עם זאת, מטרות הייבוש המוצהרות - הרחבת שטחי החקלאות או כריית כבול - התגלו לימים כבעייתיות. שטחי חקלאות נרחבים עמדו לרשות ההתיישבות היהודית לאחר קום המדינה באזורים אחרים של הארץ, המלריה הודברה בעמק החולה עוד לפני הייבוש, וכריית כבול הוכחה כבלתי כדאית, שכן היא מורידה את מפלס הקרקע ומביאה להצפה מחדש של האזור. כמו כן, לאחר מספר שנים החלו להתעורר בעיות אקולוגיות ואגרוטכניות קשות שהלכו והחריפו עם השנים - היווצרות ניטרטים בתחום קרקעות הכבול וזיהומם; שקיעת הקרקע בקצב ניכר;

שריפות ענק של החומר האורגני; יצירת אבק ונזקים סביבתיים כבדים; ירידה בפוריות הקרקע. כתוצאה מכך, שטחים בהיקף של אלפי דונם הוזנחו עם השנים.

על אף ההתלהבות הציבורית הנרחבת ל'כיבוש השממה', ('הביצות אנחנו נייבשן') - החלה כבר בשנות ה-50 התעוררות בקרב חובבי טבע 'משוגעים לדבר' שהעלו את הרעיון החדש - הביצה כאוצר אקולוגי. רעיון זה הוביל להקמת 'החברה להגנת הטבע' כגוף התנדבותי מרכזי העוסק בשמירת הטבע בישראל. מאמצייהם של חובבי הטבע הובילו בשנת 1964 להכרזת החולה כשמורת טבע בתוקף חוק גנים לאומיים ושמורות טבע שאושר בכנסת כשנה קודם לכן. כך היתה החולה לשמורת הטבע הראשונה בישראל שמוענקת בה הגנה מלאה לחי, לצומח ולנוף. בשנת 1971 צורפה שמורת החולה לרשימת השמורות החשובות בעולם שזכו להכרת ה'איגוד הבינלאומי לשמירת הטבע ומשאבי הטבע'.

הבעיה האקולוגית של זיהום הכנרת ועמה המצב הקשה והמידרדר של הקרקע ומצב החקלאות באזור הביאו להכרה בצורך לשינוי מהותי בממשק הכולל של שטחי הייבוש בחולה ולהתערבות בקנה מידה גדול להסדרה ולארגון פני השטח מחדש על-ידי שלושה גופים: משרד החקלאות, הקרן הקיימת ומנהל מקרקעי ישראל חברו יחד במטרה להגיע לתכנון מחדש של אדמות הייבוש. במסגרת זו הוצפו מחדש חלקים ניכרים מאזור ביצת החולה.

בהקבלה - מפת תכנית עדכנית עליה הונח תוואי הימה שייבשה, ועל חלק ממנה שמורת הטבע המשחזרת נופי ביצה

ימת החולה לפני הייבוש, ושטחי הביצות מצפון לה. מתוך ספרו של יהודה קרמון 'עמק החולה הצפוני' הוצאת מגנס, 1965

דרכים

בעבר נודעה לעמק החולה חשיבות רבה כציר מעבר מן הצפון לדרום. דרך שוליה המערביים של הבקעה עברה הדרך ההיסטורית מבקעת הלבנון לבקעת כנרת ולגליל התחתון. בשוליה המזרחיים של הבקעה הגיעו מפולות סלעי בזלת עד שולי הימה וחסמו את המעבר.

שתי דרכי רוחב היסטוריות חוצות את הבקעה: האחת בדרומה - מחצור לגשר בנות יעקב - מקום החצייה הנוח ביותר בכל בקע הירדן שהיה מעבר הירדן החשוב ביותר מימי קדם ועד ימינו. האחרת בצפונה - הדרך מצידון לדמשק. כיום נתחם עמק החולה ממזרח וממערב על-ידי שתי דרכי אורך העוברות בקו התפר בין העמק וההרים העוטפים אותו. מספר רב של דרכי רוחב חוצות את העמק, כאשר חלקן נטועות בשדרות עצים. כמה מהן מבוססות על תוואי הדרכים ההיסטוריות.

מבנים חקלאיים

תעלות הבטון המוליכות את מערכת הניקוז הם המבנים המלאכותיים המרכזיים הבולטים בעמק החולה. הן מחליפות למעשה את תוואי הירדן, מסכיבן מתפתחת צמחיית נחלים. במושבות הוותיקות (למשל יסוד המעלה) ישנם בתי אבן מקוריים מראשית המאה ה-20 שחלקם שמורים היטב. באזור שמורת הטבע ובאזור ההצפה הוקמו כמקומות מסתור מבנים עשויים עץ לתצפית בציפורים. מבנים אלה הפכו להיות סמל מקומי המתקשר לחוויית השהייה במקום.

הקשרים תרבותיים

מקורות, הסטוריה וארכיאולוגיה

אתרים היסטוריים מהחשובים בישראל ממוקמים בשולי העמק:

- תל דן - החשוב באתרי עמק החולה. מזוהה עם העיר המקראית דן, ובו ממצאים מתקופת הברונזה הקדומה ועד לתקופה הרומית.
- תל אבל בית מעכה - עיר בצורה מתקופת הברזל שהתקיימה עד לתקופה הרומית. זוהי ככל הנראה אבל בית מעכה ("עיר ואם בישראל") שבה התבצר שבע בן בכרי שמרד בדוד.
- אתר הבניאס בפינתו הצפון מזרחית של העמק, ובו שרידי עיר קדומה בעלת ממצאים המעידים על קיומו של ישוב גדול בתקופה הרומית ובתקופה הצלבנית-ממלוכית.
- אתר ביסמון מהתקופה הנאוליתית ואתר עינן הנאטופי ליד מעין עינן - אתרים פרהיסטוריים חשובים הנמצאים במערב העמק.

עם חידוש ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל הוקמה בשנת 1883 המושבה יסוד המעלה, בשנת 1890 נוסדה משמר הירדן, ובשנת 1898 - מחניים. שנותיהן הראשונות היו קשות, ומחניים אף ננטשה בשנת 1908. שיפור מה במצבם הורגש רק בימי מלחמת העולם הראשונה, עת ייסדו חברי 'השומר' את תל חי, חמארה ואילת השחר. עד הקמת המדינה קמו בעמק החולה 17 ישובים יהודיים.

עמק החולה, בדומה לעמק יזרעאל, הנו אחד מסמליו של הישוב המתחדש. עם זאת, מדובר בסמל שנוי במחלוקת שכן בצד ריכוז התיישבותי רב, ובו ישובים מן הוותיקים במדינה ואתוס ייבוש הביצה, קיימים בתודעה הציבורית הרהור וספקות באשר להצלחת מפעל הייבוש - אבדן נופי המים, בתי הגידול ומיני הצמחייה ובעלי החיים הנדירים, חלקם לבלי שוב.

השתקפות אורחות חיים בנוף

בעמק החולה ניתן למצוא נופים בעלי חיות גבוהה המהווים מקור קיום ופרנסה לתושבי הגליל העליון. בעשור האחרון, עם הידרדרות במצב אדמות החולה וזיהום הכנרת על-ידי נוטריינטים שנשטפו מאדמות הכבול, נרקם פרויקט תיירותי על הקרקעות החקלאיות הבעייתיות. חלק ניכר מאדמות הכבול הוצף ושוחזרו חלקית נופי אגם החולה שיובש, והם כיום מהווים מקור משיכה למבקרים ולתיירים (אגמון החולה). נופים אלה, לצד השטחים החקלאיים, משמשים מקום חניה ואספקת מזון לציפורים נודדות, שילוב זה בין תיירות וחקלאות הפך להיות נדבך חשוב בקיומה של פעילות חיה ותוססת בעמק החולה.

במסגרת פרויקט הצפת החולה שוקמו בתי גידול, צמחי מים וביצה ושטחי מרעה המותאמים לתנאים הייחודיים של המקום. מיני בעלי חיים ועופות אוקלמו באתר, ביניהם שוכני קבע של ביצות החולה בעבר, אשר שובם התאפשר עם חידוש תנאי הביצה.

ההצפה מחדש של אדמות החולה התייחסה לארבע מערכות עיקריות: החקלאות, אשר עד כה היוותה את היעוד העיקרי של קרקעות החולה; מערכת המים הארצית, שכן הירדן הזורם דרך שטחי הייבוש של הכנרת מהווה מקור מים מרכזי לכנרת, ואחד ממקורות המים הראשיים של ישראל; מערכת החי, הצומח והנוף הייחודית אשר רק שרידים ממנה נותרו בשמורת החולה; הקהילות המקומיות הכוללות קיבוצים ומושבים ששטחי העיבוד שלהם נמצאים בתחום החולה, חלקם בשטח שהומר מחקלאות לשטחים טבעיים. לצידם היו מעורבים בנושא גורמים רבים - ציבוריים וממלכתיים, עמותות תיירות, רשויות טבע וסובב.

לאחר דיונים מקצועיים וציבוריים גובשה תכנית המשלבת חקלאות ותיירות, וטיפוח ערכי טבע ונוף. לרוחבו של השטח יועדה רצועה לשמירת טבע ולפיתוח תיירותי שבה ממוקמות הקרקעות הנחותות ביותר מבחינה חקלאית. בלב השטח שוקם גוף מים ביצתי המשמש בסיס ניקוז גבוה שיתרום לשמירת מפלס מי-תהום בשאר שטחי הכבול שמצפון לרצועה התיירותית (ובכך מצמצם את סכנת ההתלקחות של הכבול).

ליישום התכנית נדרשו הסכמות הגורמים המעורבים: החקלאים הסכימו להמיר מקצת משטחי החקלאות לטובת רצועת הפיתוח התיירותי; גורמי שמירת הטבע הסכימו לשלב מרכיבים מסחריים בתכנית הנוף החדשה; אנשי הכלכלה והתיירות שילבו ואיזנו בין ציפיות הפיתוח המסחרי-תיירותי ובין שמירה על השטח כמרחב טבעי פתוח; אנשי משק המים הכירו בעובדה שהחולה ניזוקה קשות מתפיסת המים ממנה, וכי יש הכרח להקצות לאזור חלק מהמים שנלקחו ממנו בזמן הייבוש. בתמורה ירוויח משק המים הלאומי שיפור מהותי באיכות המים הזורמים בירדן אל הכנרת.

ועם זאת, נותרו עדיין שאלות ותהיות. האגם המקורי שקרקעיתו חווארי, נעלם, בחלקו מתקיימת חקלאות, ובחלקו שמורת טבע - המייצגת בעיקרה נופי ביצה ולא אגם. והרי ניתן היה להשיב את האגם, כגוף מים טבעי, שיתפקד כאחד המאגרים הרבים באזור. מנגד, כוסו שטחי ביצה במים. עדיין ממתנה החולה לתיקונה.

ה ת ר ש מ ו ת

ניגודיות

עמק החולה מהווה יחידת נוף גדולה, שכולה מישור חקלאי, הנבדל היטב באגפיו המערביים והמזרחיים. במערב - קו חד תוחם בינו ובין מורדות הרי נפתלי, ובמזרח - קו מתון בינו ובין מורדות הגולן. מצפון ומדרום מטושטשים גבולותיו ומתמזגים עם המרחב הגבעי. לניגודיות תורמות בריכות המים הרבות בצבעם הכחול הבוהק על רקע גווני האדמה, והשטחים הטבעיים שנותרו בעמק - שמורת הטבע, ואגמון החולה.

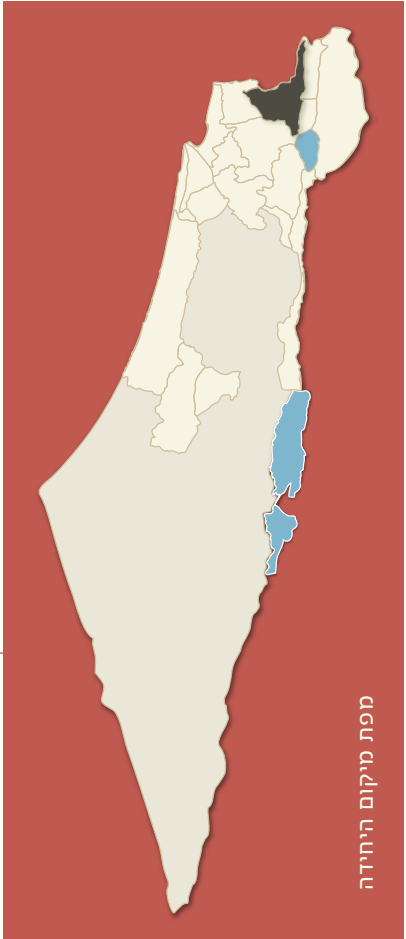
מובהקות

הצד המובהק והייחודי בעמק החולה הנו המישוריות רחבת הידיים, פתיחות מאופק לאופק ומופען הדרמטי של הדפנות ממערב ומזרח. גורמים נוספים התורמים לייחוד העמק הינם שפע גופי המים המלווים אותו ובמרכזם שמורת החולה ואזור ההצפה החדשה, וכן תעלות המים המזרחית והמערבית, המחליפות את נתיבי הירדן, ותעלות המשנה המבותרות את השטח. מבחינת אופי הגידולים לא ניכר אופי מסוים ודומיננטי - גידולי שדה בבעל ובשלחין רווחים במרכז העמק ובשוליו. על אדמת החוואר שמוצאה באגם נמצאים מטעים. שונות מסוימת ניתן למצוא במופעי הביצה לשעבר והקרקע המינראלית.

גיוון

תבנית העמק מונוטונית למדי, כאשר גורמי שבירת הנוף הינם תעלות המים וגופי המים ושוברי הרוח בדמות שדרות ברושים ואיקליפטוסים. גולת הכותרת מבחינת העשרת המגוון בעמק החולה הינה הסבת שדות למקור אספקת מזון לציפורים נודדות באגמון החולה המהווה מוקד משיכה לצפרות. בדרך זו מועשר המגוון הנופי והביולוגי בעמק החולה ומעבר לו. צבעיו של העמק משתנים בהתאם לאופייה של האדמה המקומית: האדמה המינראלית צפונית לביצה הקדומה ודרומית לאגם המיובש - צבעה חום כהה; לאדמת הביצה - הככול - גווני אפור בהירים; לאדמת האגם המיובש, העשירה בחוואר, גוונים חומים בהירים.

מפת מיקום היחידה

גליל עליון

"כיון שיצאו מן המערה ראה הרים רמים וגבעות עם פרי מגדים ובאר מים חיים נוזלים מן ההרים ורוח מפיתה כל מיני בשמים והעז עולה באילן, והאילן מלא חרובים מלאים דבש והיא אוכלת מן החרובים ושותה ממעין גנים. עמד הבחור וקרא לעוברי דרכים, השבעתי אתכם אנשים טובים הגידו לי היכן אני ומה שם המקום הזה? אמרו לו, בארץ-ישראל אתה וסמוך לצפת אתה. תלה הבחור עיניו למרום ואמר, ברוך המקום ברוך הוא שהביאני לארץ-ישראל."

ש"י עגנון, 'מעשה העז'

הגליל העליון הינו גוש הררי גבוה בשיעור של מאות מטרים מעל לסביבתו, בעל מדרונות תלולים ומבותרים על-ידי עמקי נחלים עמוקים, והוא ברובו מכוסה בחורש ים תיכוני עשיר. בגליל העליון נמצאת שמורת הר מירון, הגדולה בשמורות שבצפון הארץ - ובתוכה שטחים חקלאיים בבעלות פרטית. פסגות האזור מתנשאות לגובה של 1000 מ' ויותר מעל פני הים, כאשר השיא הוא פסגת הר מירון בגובה 1200 מ'. השטחים החקלאיים בתחום הרי מירון הם 'איים' מעובדים בלב החורש הטבעי של ההר - מטעי זיתים במדרונות ומטעי נשירים בכמה העליונה ובעמקי הנחלים המבתרים את הגוש ההררי.

התנאים הטבעיים

מורפולוגיה

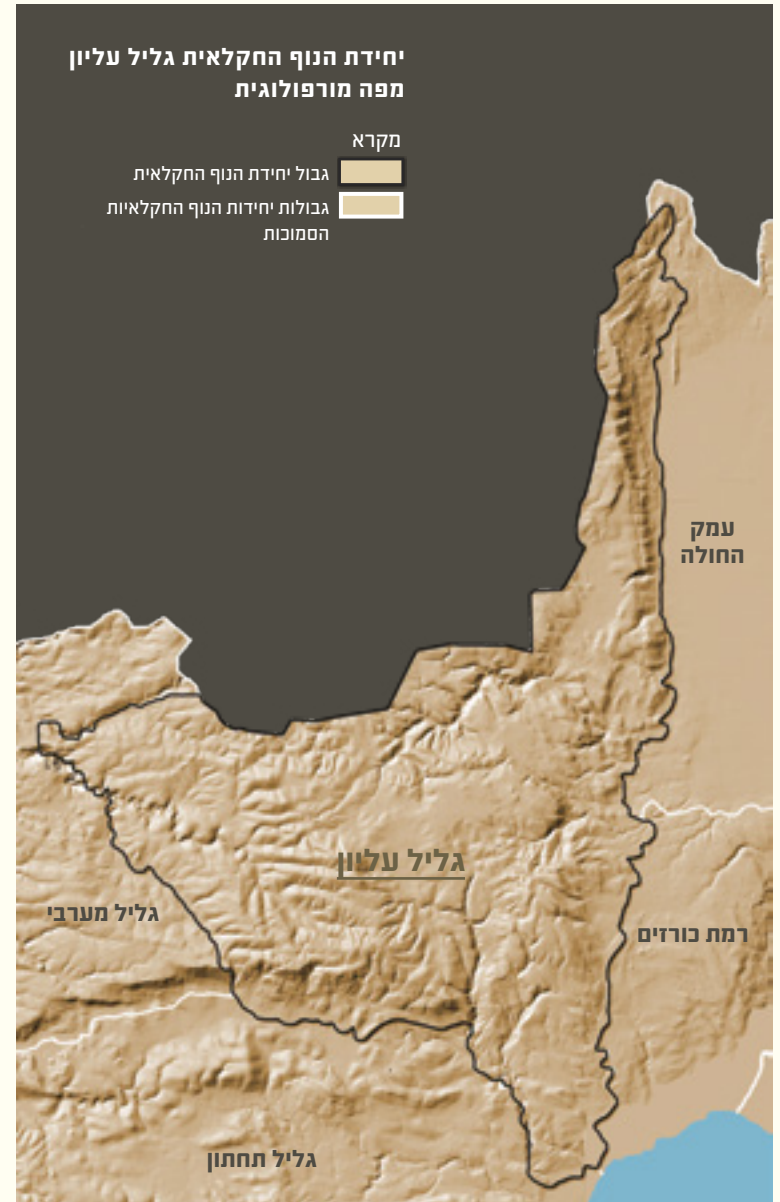
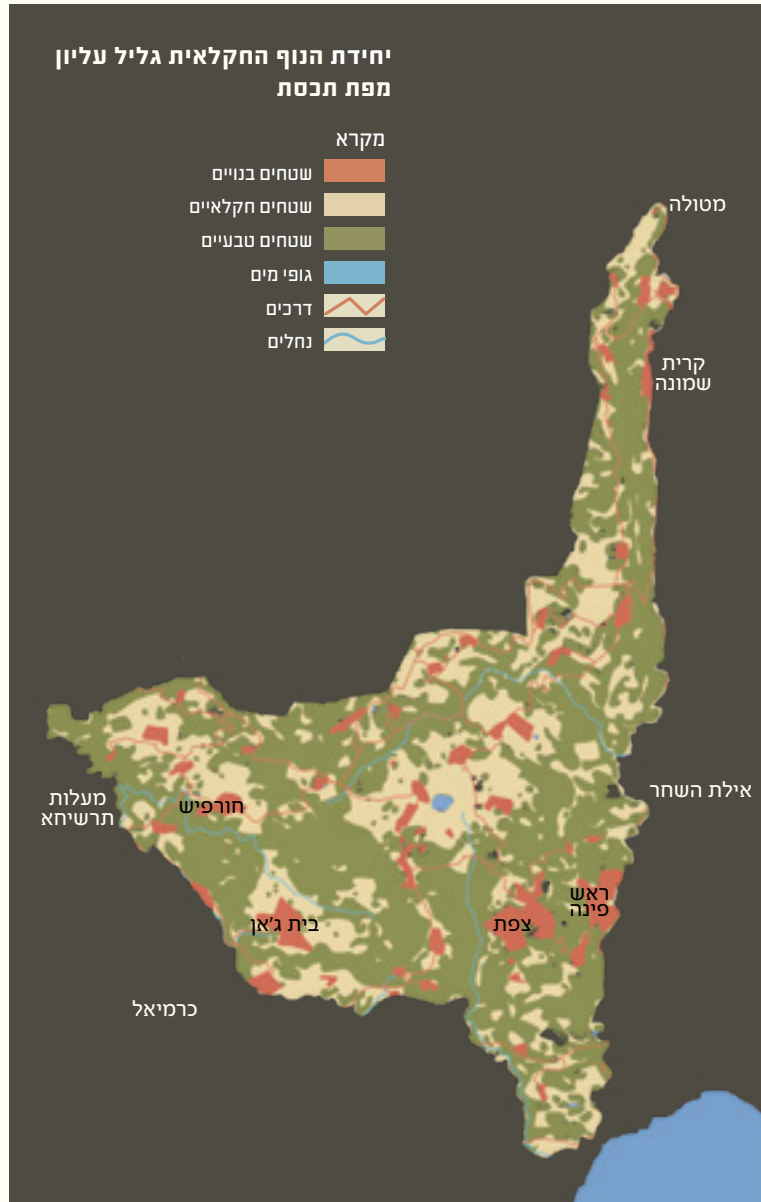
תחומי האזור שצורתו כמשולש מוגדרים היטב: בדרום - בקעת בית הכרם; במערב - כביש רמה-פקיעין-חוסן, המותווה לאורך קו-שבר פקיעין ומבדיל בין הגליל המרכזי לגליל המערבי; במזרח ובצפון מזרח - כביש אמירים-צומת מירון-סאסא לאורך שבר מירון, ומבדיל את הרי מירון מן הגליל העליון המזרחי. גוש הרי מירון הנו גוש טקטוני מורם (הורסט) המתנשא לגובה 400-600 מ' מעל לסביבתו. מורדותיו תלולים וחלקו העליון בעל אופי טופוגרפי מתון. עמקי נחלים - רובם בתחום אגן הניקוז של נחל כזיב העילי, מבתרים את הבמה העליונה של הרי מירון והם חתורים בנוף לעומק מאות מטרים. סלעי גיר מאפיינים את אגפו המערבי של האזור (רכס פקיעין) - נוף קרסטי מן הימים בארץ וסלעי דולומיט וחואר באגפו המזרחי. בבסיס המתלול הדרומי של הרי מירון, הנוחת אל בקעת בית הכרם, נחשפים סלעים עתיקים (גיר ואבן חול) מתקופת הקרטיקון התחתון. ממרומי הרי מירון, בעיקר מפסגתו הגבוהה, נשקפים מבטים מרהיבים אל הרי לבנון, החרמון, רמת הגולן, הכנרת, הגלבוע והשומרון, הגליל המערבי והגליל התחתון.

מקורות המים

בגוש הרי מירון עובר קו פרשת המים הארצי (בציר הרי מירון-הר הלל) ומחלק את הניקוז בצורה אסימטרית: מרבית השטח מנוקז על-ידי אגנו העילי של נחל כזיב לעבר הים התיכון, ורק חלק קטן מתנקז מזרחה אל אגן הכנרת. נחל כזיב, הגדול בנחלי הגליל כולו, ומערכת יובליו (נחל שפנים, נחל אדמוניות, נחל עפאים) הוא הגורם לביתור הבמה ההררית וליצירת תכליט נוף חריפה. למעט חלקו העליון הסמוך לפסגת הר הלל, עמק הנחל הוא בעל גרדיינט מתון ונוח ולפיכך גם קרקעיתו מנוצלת לעיבודים חקלאיים. הניקוז המזרחי מאופיין בערוצי נחלים קצרים ותלולים (נחל מירון העילי, נחל פרוד, נחל צלמון העילי, נחל צבעון), נאספים על-ידי נחל דישון (הזורם אל עמק החולה) נחל עמוד ונחל צלמון (הזורמים אל הכנרת). למרות כמות המשקעים הרבה היורדת על הגליל העליון, מעטים המעיינות באזור (בשל אופיו הקרסטי הגורם לחידור רוב מי המשקעים לעומק רב, דרך סלעי הגיר הנקבוביים). מעיינות בעלי ספיקה משמעותית נובעים למרגלות ההר, בזיקה לקווי ההעתקים שבבסיס הגוש המורם: עין רמיאל, עין פרוד, עין חידרי (ממזרח לרמה), עינות פקיעין, עין מירון ועינות ואדי חביס ליד חורפייש. במפלס ההררי הגבוה מספר מעיינות דלי ספיקה: עין גורנה, עין הזקן, עין עפאים ועין סמוכה, ברובם הנביעה היא עונתית ובקיץ הם חרבים.

הצומח הטבעי

גוש הרי מירון הוא חבל הארץ הגשום ביותר במערב ישראל: כמות המשקעים מגיעה ל 1000 מ"מ בשנה. עובדה זו, וכן העובדה ששטחים רבים בו אינם מאפשרים עיבוד חקלאי הותירה בשטח יער ים תיכוני העשיר והמגוון ביותר בישראל. האזור הוכרז כבר בתקופת המנדט כשמורת יער ולאחר קום המדינה הוכרז כשמורת טבע. מרבית שטח הרי מירון, ובעיקר המדרונות התלולים, מכוסה ביער צפוף ובו כמעט כל מרכיבי החורש הים תיכוני: אלון מצוי, אלה ארץ-ישראלית, אלון התולע (במפלסים הגבוהים של הגוש ההררי), לבנה רפואי, כליל החורש, אגס סורי ושזיף הדוב. כמו כן גדלים כאן צמחים אנדמיים כגון רצועית הגליל, אדמונית החורש ורקפת יוונית.

נופי החקלאות

תיאור הנוף

השטחים החקלאיים בתחום הגליל העליון תופסים שטח של כ-20,000 דונם. הקו המאפיין הבולט כאן לעין הוא של 'עיבוד מטליות' (patch cultivation), דהיינו שטחים קטנים מבוראים מחורש ובהם גידולי זיתים במדרונות או במקטעים בעמקי הנחלים, הנטועים עצים נשירים (תפוחים, אגסים, שזיפים) במדרגות הסחף הצרות שבין האפיק לבין מדרונות העמק. שטחים חקלאיים בעלי ממדים גדולים יותר נמצאים על במת ההר, על גבי שלוחות מתונות שערוצי נחלים מפרידים ביניהם. בבקעת זכד - שטח מפולס רחב יחסית מדרום להר בר יוחאי, בשלוחה ההררית שבין בית ג'אן להר הלל ובשטח המישורי הרחב יחסית של חורבת סרטבא, שבמפגש נחל כזיב העילי עם נחל שפנים - לרגלי הכפר בית ג'אן.

טרסות אבן רבות מאפיינות את שטחי העיבוד שבמדרונות (למשל במדרון העולה מבקעת סרטבא לכפר בית ג'אן ובמקטעים בהם עמקי הנחלים תלולים) ואדי עין ג'מל ובנחל שפנים העילי. בשטחים לא מעטים עדיין נותרו טרסות חקלאיות קדומות, זכר לישובים חקלאיים מן התקופה הביזנטית בהר מירון. עד לשנות ה-70 של המאה הקודמת, היוו כרמי הענבים גידול חקלאי עיקרי בנופי ההר (בשל הגובה הרב והקור היו ענבי האזור משווקים באיחור רב (נובמבר, דצמבר) וזוכים במחירים גבוהים. מחלה שפקדה את הכרמים חיסלה את רובם והשטחים הוסבו למטעי פרי, השולטים כיום בנוף החקלאי.

טרסות בהר מירון, בינות החורש הטבעי

מערכות מים

מתקני המים הבולטים בגליל העליון הם טחנות המים, הריכוזים הבולטים, בנחל עמוד, שביל הטחנות, נחל צלמון וכן אמות מים (סמוך לקיבוץ פרוד). הטחנות הונעו באמצעות גלגל עץ בעל כפות, אשר נע בכח זרם המים ששפעו בנחלים, או אמות מים מלאכותיות.

דרכים

מערכת כבישים, מקיפה את גוש הרי מירון למרגלותיו: כביש עכו-צפת לרגלי המתלול הדרומי; כביש מירון-סאסא לרגלי המתלול המזרחי; כביש רמה-פקיעין-חוסן לרגלי המתלול המערבי. שני כבישים עולים אל מרומי ההרים: הכביש העולה אל הכפר בית ג'אן, מסתעף מכביש רמה פקיעין; הכביש הצבאי העולה מאזור סאסא אל פסגת הר מירון ואל חניון מירון הסמוך (המשמש חניון מרכזי למטיילים בשמורת הטבע).

דרך עפר, מלווה את קו פרשת המים כמעט לכל אורכו: הדרך יוצאת מן הכפר בית ג'אן וממשיכה דרך הר הלל ובקעת זכד המישורית עד לפסגת הר מירון, שם היא חוברת לכביש העולה מסאסא להר מירון. דרך זו היא דרך הגישה העיקרית של תושבי בית ג'אן אל שטחי החקלאות שלהם הפזורים בבמת ההר. כביש צר עולה מחורפיש דרומה במעלה נחל כזיב עד לכפר בית ג'אן. בנוסף קיימת כאן רשת מעניינת של שבילים עתיקים היוודת מפסגות האזור אל אתרים שלמרגלותיו - כיום צירי טיול רגליים מסומנים.

מבנים חקלאיים

בגליל העליון מצויים שרידים המעידים על אופי החקלאות בו בתקופות קדומות. בתי-בד ששימשו להפקת השמן וגתות לדריכת ענבים. בשטחי החקלאות של ההר פזורים מחסנים, בחלקם מבני פח ובחלקם מבני בלוקים ובטון, כן פזורים פה ושם דירים ומכלאות לעיזים. בתחום שטח המטעים הרחב יחסית שבמישור בקעת זבד בנויה בריכת אגירה ממתכת. במדרון המתון העולה מבקעת זבד אל פסגת הר מירון הונחו, שורות שורות, גרוטאות מקררים שמולאו באבני לקט - והם משמשים כתחליפי טרסות חקלאיות.

דפוסי ההתיישבות

ישוב שוכן במרומי הגליל העליון המרכזי - זהו הכפר הדרוזי בית ג'אן השולט על מרבית השטחים החקלאיים של ההר. שאר הישובים ממוקמים במדרונות ההר למרגלותיו: חלקם ישובים דרוזים המשמרים את הגרעין הקדום של הכפר במרכזם (פקיעין, רמה, עין אל אסד, חורפיש), וחלקם מושבים וקיבוצים (חוסן, צוריאל, סאסא, מירון, שפר, אמירים, פרוד, חרשים, פקיעין החדשה). הגליל העליון המרכזי הוא אחד משלושת מרכזי ההתיישבות הדרוזית בצפון הארץ (השניים האחרים הם ג'וליס וירכא בגליל המערבי ודלית-אל -כרמל ועוספיה בכרמל). בחלק מן הישובים האוכלוסיה מעורבת (בכפר רמה דרוזים, מוסלמים ונוצרים).

הקשרים תרבותיים

מקורות, הסטוריה וארכיאולוגיה

טופוגרפיה הררית קשה, אקלים קר וסוער בחורף ומיעוט הקרקעות, היקשו על ההתיישבות בגליל העליון, אך מרגלות ההרים בהם נובעים מקורות מים רבים יחסית והם בסמיכות לשטחי חקלאות נרחבים (בקעת בית הכרם, בקעת חנניה) משכו אליהם התיישבות כבר מימי קדם. על כך מעידים בתי כנסת מתקופת המשנה והתלמוד במירון, בחורבת שמע, בפרוד, בפקיעין, בסאסא ובגוש חלב. עיסוקם העיקרי של התושבים, עוד בימי בית שני היה גידול זיתים והפקת שמן. חורבת שמע, הסמוכה למירון, מזוהה עם תקוע הגלילית (להבדיל מתקוע שבהר חברון) ועליה נאמר במקורות: "תקוע אלפא לשמן". גוש חלב שלרגלי הרי מירון (היום הכפר המרוני ג'יש) היתה מקום מגוריו של יוחנן מגוש חלב, ממפקדי המרד הגדול נגד הרומאים. בגוש חלב שני בתי כנסת קדומים. על שלוחותיו העליונות של הגוש ההררי שרידי ישובים חקלאיים קטנים מן התקופה הביזנטית (חורבת סרטבה). גתות רבות החצובות בסלע, פזורות במרומי ההרים מלמדות כי לצד גידול הזית היו כרמי הגפן גידול משמעותי בשטח ההררי הגבוה.

בעקבות רעידת האדמה ב-1837 בה נהרסה העיר צפת העניק אברהים בשא את אדמות ג'רמק לישראל ב"ק ושם הקים חווה חקלאית גדולה, ובה עסקו כמה משפחות בעבודת האדמה בגידול חיטה, סוסים ומקנה. יש הרואים במעשה זה את ראשונה של החקלאות היהודית החלוצית בארץ-ישראל, בשנת 1839 הסתיים שלטונו של אברהים בשה בארץ-ישראל וישראל ב"ק נטש בחופזה את החווה, פן יבולע לו מן הדרוזים שבהר.

משה מונטיפיורי מספר על רצונם של יהודי הגליל השרויים בדלות לפנות אל עבודת האדמה. הוא מתאר בזכרונותיו שיתוף פעולה בין יהודי הגליל לערביים מקומיים בחכירת אדמות לחקלאות. אלא, שהרעיון נכשל בגלל קשיי מימון לרכישת ציוד. בזכרונותיו של מונטיפיורי מצויה אחת הקריאות הראשונות אל יהודים לשוב אל החקלאות:

"...הוכחתי לדעת, כי סביבות צפת מוכשרות ביותר ליסוד מושבות עבריות, כי יש שם יערי עצי זית כבירים לימים מאד, כרמים, אדמת מרעה, המון מעיינות ומים טובים. גם תאנים, אגוזים, שקדים, תותים וכו' וגם שדי תבואות: חטים, שעורים ועדשים. בקצרה: זו אדמה אשר תתן יכול למכביר בלי עמל רב, בלי חריצות יתרה. בטוח אני כי אם יצלח לי להפיק זממי, תבוא ברכה מרובה לארץ הקדושה."
וראו המשכה של קריאה זו ב"אחרית דבר".

השתקפות אורחות החיים בנוף

נופיו החקלאיים של הגליל העליון משקפים נאמנה את אורח החיים של החקלאי הנאחז באדמתו: עיבוד בתנאי שטח שאינם מקיימים רצף חקלאי, ולאחר שעברו ברוא אינטנסיבי של החורש הטבעי, סוקלו בקפידה ודורגו בטרסות. הכשרת הקרקע באזורים קשים אלו כרוכה בהשקעה רבה של עבודה (וכסף) ולעיתים לא ברור אם ההכנסה מן התוצרת החקלאית מסוגלת לכסות את ההשקעה (בעיקר בשטחי הזיתים). אך כאן מדובר בזיקתו החזקה של החקלאי לפיסת האדמה שברשותו. למרות קשיי הגישה אל השטחים החקלאיים, הפזורים הרחק מן הישובים, החקלאות כאן היא בעלת חיוניות גבוהה - השטחים נחרשים, ניטעים במטעים חדשים, מתרחבים ונוספים בצידם מחסנים ומתקני אגירת מים

ה ת ר ש מ ו ת

ניגודיות

שטחי הזיתים במורדות התלולים של ההר, הגדלים ב'איים' של אדמת טרה-רוסה אדומה, מכותרים מכל עבריהם בחורש טבעי צפוף בעל גוון ירוק כהה. אלו יוצרים ניגוד בולט לחורש, המודגש גם בגוון הכסוף של הזיתים (תופעה זו בולטת ומרשימה בעיקר במדרון הדרומי של ההר, מעל הכפרים רמה ועין אל-אסד). בולט גם הניגוד בין שטחי המטע וכרמי הזיתים שברכס פקיעין, אשר באגפם המערבי של הרי מירון, לבין נופי הטרשים הקרסטיים האפורים נעדרי הצומח הטבעי, המקיפים אותם (באזר חורבת צב והר פקיעין שמעל לכפר פקיעין).

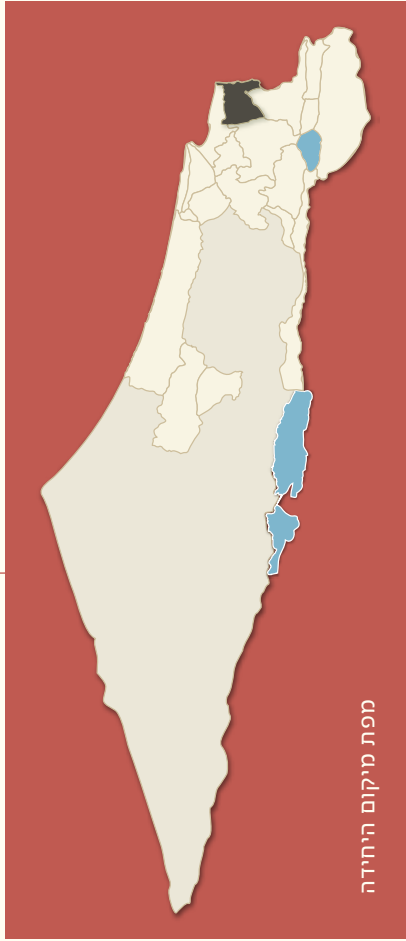
מובהקות

הגליל העליון מצטיין בשפע הצמחייה הטבעית אשר בו. שטחי החקלאות מופיעים ככתמים אקראיים בין שטחי החורש.

גיוון

מרבית שטחי החקלאות בהרי מירון מכוסים במטעי נשירים ולכן הגיוון פה אינו רב, בעיקר באותם שטחים המלווים את עמקי הנחלים, שהם נטמעים בגווני החורש הטבעי היורד אליהם ממדרונות העמקים. מטעי הזיתים במדרונות שמעל לכפר עין-אל-אסד מעניקים גיוון ואף יופי בבולטותם ככתמי צומח בעלי גוון שונה מן החורש הטבעי.

מפת מיקום היחידה

גליל מערבי

"מעכו אל הכפר כברתא ישנה דרך טובה. בתחלה עוברת הדרך בכביש אל ראש הנקרה ובירות, בצד תחנת הניסיונות החקלאית ובכפרים הערבים סמריה ומזרעא. בימין הכביש נראית תעלת המים הבנויה ממעינות אלכברי אל עכו. אחרי זמן-מה נוטה הדרך מהכביש ימינה, עוברת בין גנים ובאה אל הכפר הנקרא כברתא ובערבית אלכברי הנמצא לרגלי הרי הגליל העליון... הכפר מיושב ערבים מוסלמים... מי אלכברי הם מהמשובחים ביותר בארץ... המושל הידוע של עכו ג'זאר פחה בנה ממעין אלכברי תעלה ובה הזרים מים אל עכו. אמת-המים הזאת קימת עד ימינו אלו. ממעין אלכברי מתחיל נהר קטן הנמשך מערבה אל ים התיכון. במקומה של אלכברי היתה בימי קדם כברתא הנזכרת בתאור גבולות ארץ-ישראל בזמן המשנה. והנהר המתחיל ממעינה הוא מי געתון הנזכרים גם הם בתאור גבולות הארץ."

זאב וילנאי, 'מדריך ארץ-ישראל', 1935

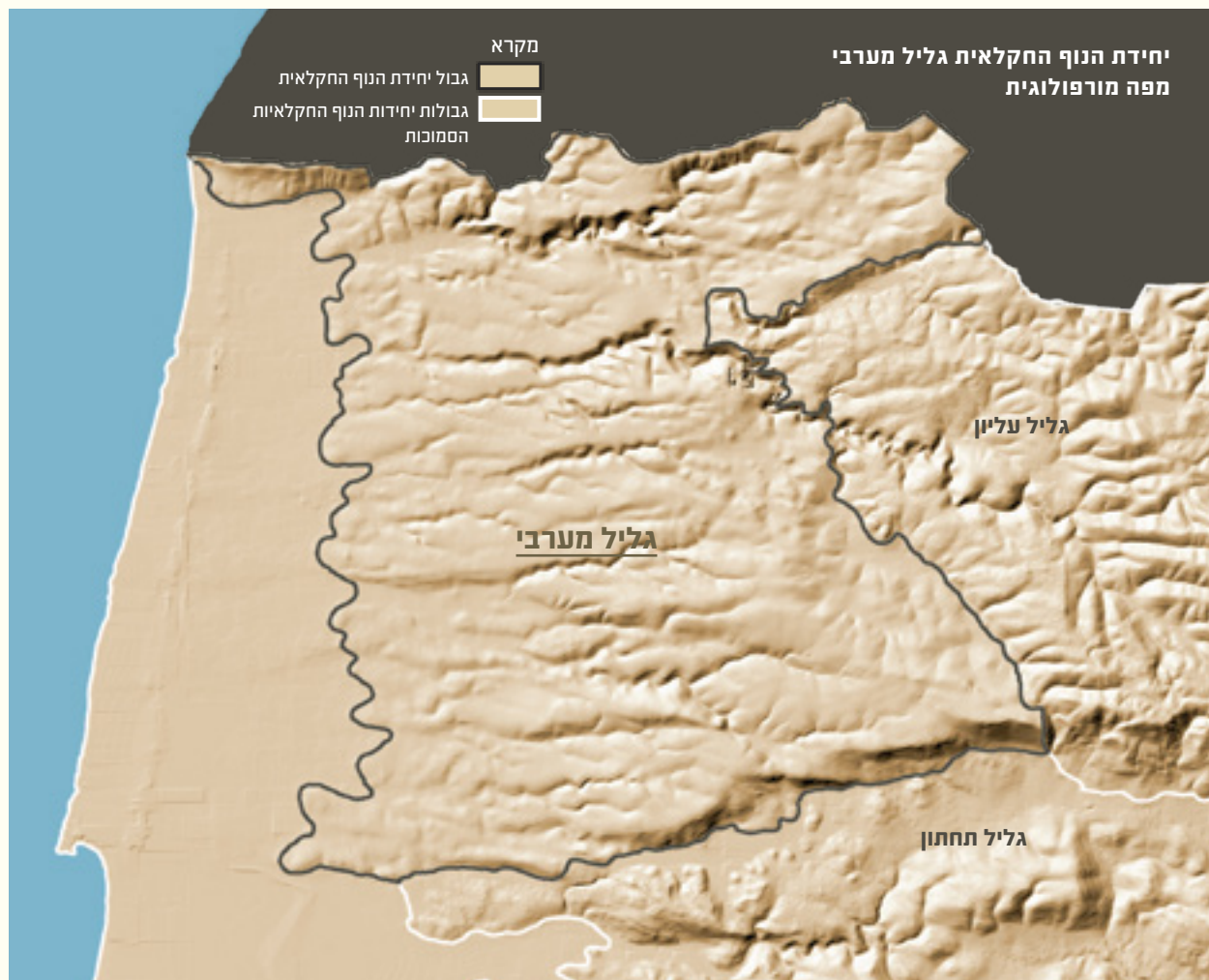
הגליל המערבי הוא שטח רמתי, הנטוי בשיפוע קל ממזרח למערב. בקעת פקיעין, מפרידה בינו ובין הגוש המזרחי של הגליל הגבוה. הרי הגליל המערבי נתחמים על-ידי מישור חוף הגליל ממערב, גבול לבנון מצפון, הרי מרכז הגליל ממזרח ובקעת בית הכרם מדרום. חקלאות התפתחה בעמקי הנחלים ועל כמות ההרים. המדרונות התלולים מכוסים יער וחורש טבעי. הבקעות הצרות משמשות כעין 'נוף מעבר' המוליך ממישור חוף הגליל הנרחב אל הנוף המבודד והסגור של הרי הגליל העליון. המעבר ממישור פתוח וחקלאי, אל בקעה צרה ומוקפת הרים מכל עבריה, הוא חד ומרשים.

תנאים טבעיים

מורפולוגיה

הגליל המערבי בנוי מסדרה של שלוחות במתיות הרריות צרות וארוכות וביניהן גיאיות בעלי כיווניות ברורה ממזרח למערב. קיימת ירידה טופוגרפית משוליו המזרחיים של הגליל המערבי, המתנשאים לגובה 600-700 מטרים מעל פני הים, לאורך כ-20 קילומטר בשיפוע מתון עד לנחיתה הדרגתית אל מישור החוף. כביש מס' 75 משלומי לכברי מציין את אזור המעבר בין החלק הגבעי למישורי.

השטח בנוי ברובו סלעי גיר ודולומיט קשים, וחלקו מכוסה קירטון (רכס הסולם, אזור ג'וליס ואבו סנאן). בשל כמות משקעים רבה, התפתחו באזור הגירי נופים קרסטיים - נופי טרשוניים (אזור חורבת תפן, כיסרא, הר כישור); מערות המסה רבות (מערות נמר, קשת, שרך, תפן, יונים). במחשופי הקירטון הרכים באזור מעיליה-תרשיחא, בשוליים הדרומיים, שולט נוף גבעות מעוגלות ומדרגות טבעיות.

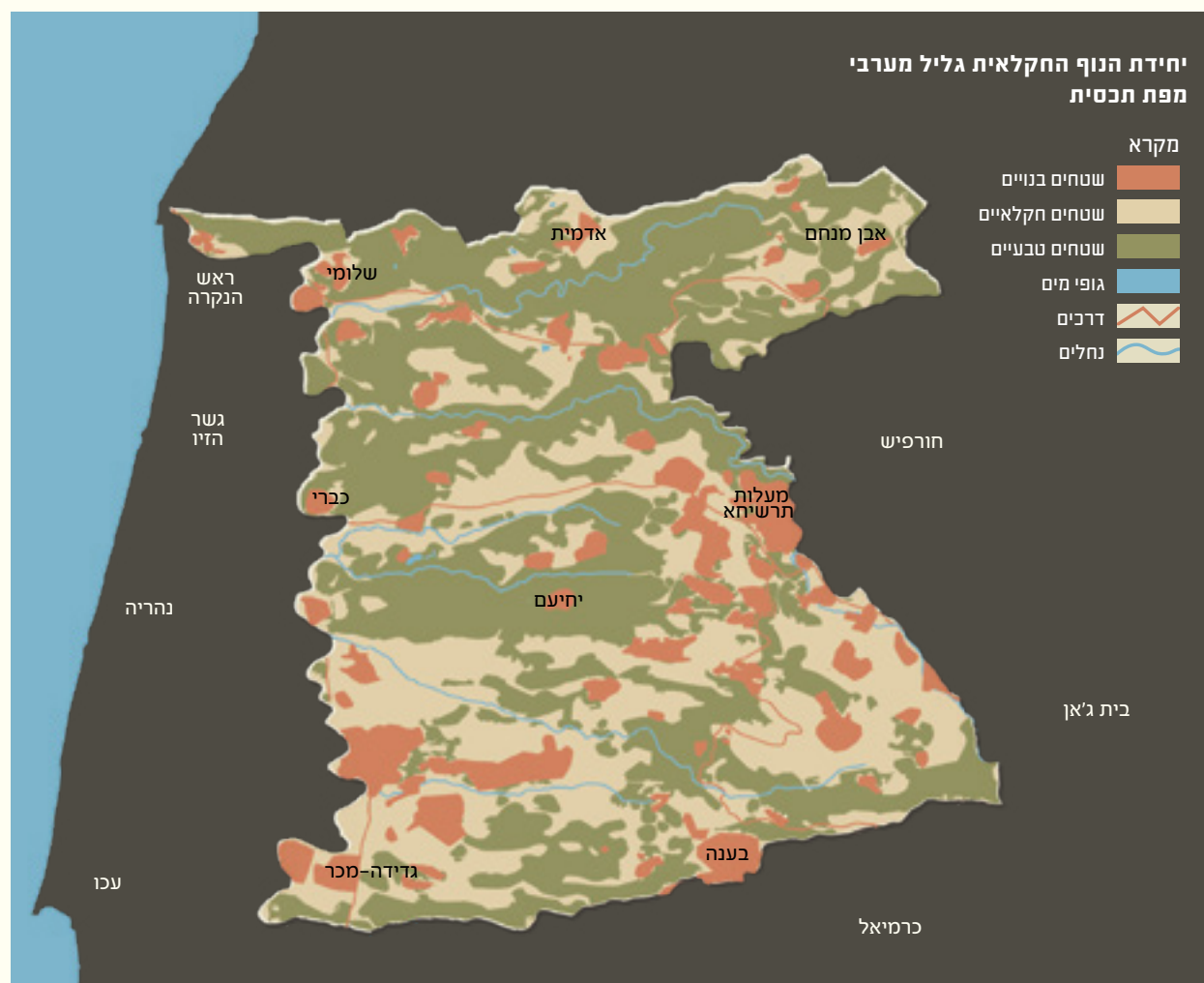

מקורות מים

סדרת נחלים מקבילים יורדות ממזרח למערב כשהם מותווים על-ידי קווי שבירה גיאולוגית. הראשיים שבהם: נחל בצת, נחל כזיב, נחל געתון, נחל יחיעם ונחל בית העמק. הנחלים בעלי שיפוע מתון, עמוקים ובעלי מדרונות תלולים. לקראת מוצאם אל מישור חוף הגליל מתרחבים עמקי הנחלים ואף יוצרים בקעות רחבות, כדוגמת בקעת שפע שבנחל בצת התחתון. בחלק מן הנחלים נובעים מעיינות (עינות בצת; עין טמיר, עין זיו ועין חרדלית, עינות געתון בנחל געתון עין מג'נונה ועוד). בנחל כזיב ובנחל בצת מתקיימת זרימה איתנה.

צומח טבעי

השילוב של אקלים לח, המאפשר חידוש מהיר של חורש שנפגע, והתיישבות דלילה באזור במאות השנים האחרונות הותירו שטחי חורש נרחבים, שמרכיביו חברת אלון מצוי, אלה ארץ-ישראלית, ער אציל, כליל החורש, אלון התולע, אדר סורי, ליבנה רפואי ועוד. הווריאנטים השונים של חברות הצומח משתנים בהתאם למסלע המקומי. בערוצי הנחלים, שבהם מתקיימת זרימת מים, גדלים עצי דולב, שיחים צפופים של פטל קדוש ושיח אברהם מצוי וכן מינים רבים של שרכים בנקיקי הסלעים שליד הערוצים.

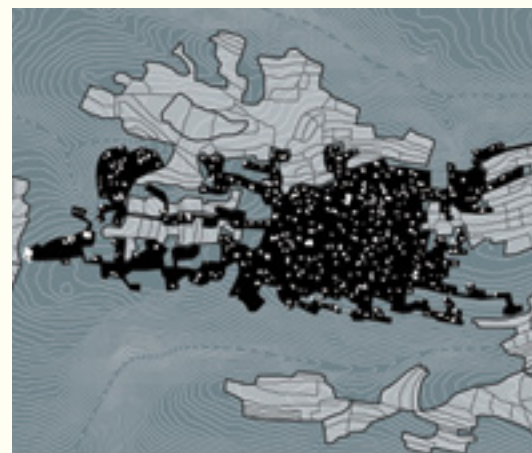
נופי חקלאות

תאור הנוף

על פני מדרונות ההרים התלולים לא התפתחה תרבות המדרגות השכיחה ביהודה ובגליל העליון. העמקים הצרים בינות לשלוחות מעובדים לפי המתכונת של הבקעות הסגורות: חלקות מלבניות, צרות וארוכות, ללא גובלי חלקה בולטים, בניצב לציר הבקעה. בבקעות צרות במיוחד (לדוגמא על-יד עבדון) החלקות מקבילות לציר הנחל. בקעות אלו סובכות ציר נחל המנקז את ההרים לכיוון הים, וכן מופיעות בהן דרכים המובילות ממישור חוף הגליל בואכה הגליל העליון.

על פני השלוחות לכיוון מערב התפתחה חקלאות במות המאופיינת ברצף חלקות קטנות ורבעות, טרסות עתיקות, מוקפות בחורש טבעי. חלקן נטוש, חלקן מעובד בחקלאות מסורתית, בעיקר מטעי זיתים, וחלקן היה מעובד בעבר (עד לראשית שנות ה-70 גידלו תושבי הדרוזים של הגליל המערבי על פני במות ההר בעיקר טבק). הטרסות פזורות ללא סדר גיאומטרי, כשהן עוקבות אחרי קווי הטופוגרפיה המקומית. החלקות נתחמות ונתמכות על-ידי טרסות אבן וערמות סלעים המשוות לבמות מראה ציורי אופייני, יחיד במינו בין נופי הארץ.

מישור חוף הגליל נמצא למרגלות נחיתת הגבעות, אורכו כ-20 קילומטרים ורוחבו כשלושה קילומטרים. במישור זה מרוכזת עיקרה של החקלאות בגליל המערבי. דפוס חקלאות זה שונה במובהק מהחקלאות ההררית במזרחה של היחידה, ומזכיר במידה רבה את מישור חוף הכרמל. על פני אדמות חרסית עמוקות וכבדות מגדלים ישובי האזור גידולי שדה, פלחה ומטעים. בולטים כרמי הזיתים רחבי הידיים של ישובי הדרוזים הנוחתים משיפולי הגבעה אל המישורים.

הישוב ינוח-ג'ת בגליל המערבי מוקף בחלקות חקלאיות הפזורות על גבי במות

טרסות על גבי השלוחות הבמתיות של הגליל המערבי

צמחייה חקלאית

הגליל המערבי מאופיין בעיקר בגידולי שדה, מטעים וכרמי זיתים. על פני במות ההרים מופיעה חקלאות מסורתית הכוללת בעיקר כרמי זיתים. מטעי נשירים וכרמי זיתים שכיחים בחלקות קטנות וצרות בעמקי הנחלים. ההרים מיוערים בצפיפות או מכוסים חורש טבעי ויוצרים מסגרת ירוקת לחלקות המעובדות. לקראת נחיתת הגבעות מזרחה אל מישור חוף הגליל, מופיעים כרמי זיתים רחבי ידיים, ובמישור עצמו - גידולי שדה ומבנים חקלאיים.

מערכות מים

אמות מים אשר בעזרתן הופעלו תחנות קמח, נמצאות באפיקי נחלים, דוגמת האמה בנחל בצת אשר הפעילה תחנות בחרבת כרכרה, ובנחל כזיב. כאן בולטת תחנת כאס-א-נבע, הסמוכה לעין-זיו, שנבנתה על פי מעין. ממנה הועלו המים לגובה של כ-5 מטר, נאגרו בברכה מקורה, ומשם הופלו אל ארובת הטחנה. כמה אמות מים הוליכו בעבר ממעיינות כברי לעכו, חלקים מהם נותרו עד היום.

דרכים

הדרכים העתיקות עקבו אחר תוואי הנוף - דרך הים קשרה את מגידו, עכו אכזיב, וצפונה לצור ולצידון, ממנה התפצלו דרכי רוחב לאורך עמקי הנחלים אל הגליל העליון והרי הלבנון. כיום רוב הדרכים עוברות בצירי עמקי הנחלים או על גבי השטחים הרמתיים שבין העמקים. לפיכך נוף הבקעות הצרות נמצא בנצפות גבוהה במעבר מן הגליל המזרחי אל מישור חוף הגליל. כביש נהריה - מעלות - חורפיש הוא ציר התנועה החשוב ביותר באזור. כבישי רוחב נוספים הם כביש הצפון העולה מאזור מושב בצת אל סאסא והכביש העובר מבקעת בית הכרם, דרך אזור התעשייה תפן אל מעלות.

מבנים חקלאיים

בחלקות העיבוד על במות ההר בולטים מבני הטרסות האופייניים לחקלאות הערבית. כאמור, הן אינן מופיעות באזורנו על פני המדרונות. שרידי המבצר הצלבני מונפור, אשר הוקם במאה ה-12, ניצבים בראש שלוחה החולשת על נחל כזיב, ובהם קטעי חומה ושרידי אולמות אבירים. לרגלי המבצר, באפיק נחל כזיב, נמצאו שרידי סכר ובית חווה מהתקופה הצלבנית. מעט ממערב למבצר נמצאת טחנת קמח גדולה (טאחונת שופאני) שפעלה בכוח מי הנחל. טחנות נוספות נמצאות במעלה נחל כזיב, ממזרח למבצר מונפור, בנחל געתון בית חווה ערבי (בית סורסוק) מעל עינות הנחל. בנחל בצת שרידי ישוב קדום (חורבת כרכרה), שרידים רבים של כפרים חקלאיים מן התקופה הביזנטית מצויים באגנו העילי של נחל בצת (חורבת דנעילה, חורבת צונם וחורבת כסכס) - חלקם על שרידי חוות צלבניות.

דפוסי התיישבות

לאורך קו התפר בין מישור חוף הגליל ואזור השלוחות קיים רצף ישובים, מרביתם ישובים ערביים גדולים. במרכז ובמזרח ההתיישבות דלילה, בעיקר ישובים יהודיים קטנים. כמו כן, קיימים בגליל המערבי כפרים בדואים ודרוזים. זהו למעשה האזור הדרוזי הצפוף ביותר בארץ. חלק ניכר מתושבי האזור עוסק בחקלאות, ורישומה ניכר בשטח. על פני הבמות המישוריות התקיימו החוות החקלאיות בתקופות הביזנטית והצלבנית, ובהן שטחי עיבוד ומתקנים בסמיכות למבצרים בראשי ההרים. חוות אלו סיפקו את צרכי חילות הצלבנים היושבים במבצרים, ואת צרכי תושבי הסביבה אשר ככל הנראה גם עיבדו אותן.

הקשרים תרבותיים

מקורות, הסטוריה וארכיאולוגיה

רצף ההתיישבות בגליל המערבי התקיים למן התקופה הישראלית דרך התקופה הביזנטית, הצלבנית, העות'מאנית, ועד לישובי חומה ומגדל בראשית המאה ה-20, ואלו שהוקמו בשנות המדינה. הגליל המערבי היה כלול בנחלת שבט אשר. ואולם, כבר בתקופות פרהיסטוריות האזור היה מיושב. עדות לכך הם הממצאים הפרהיסטוריים שנתגלו במערת היונים הסמוכה להר גמל.

בגליל המערבי מספר רב של אתרי ישוב ביזנטיים ובהם כנסיות - חורבת משמש, חורבת גליל, חורבת דור וחורבת עירב. וכן אתרים גדולים מן התקופה הצלבנית - מבצר מונפור, מבצר יחיעם, חורבת מנות, מצד אבירים ומבצר מעיליה. ראוי לציין שבתקופה הביזנטית היה הגליל המערבי בשליטה נוצרית, ואילו הגליל העליון היה מאוכלס על-ידי יהודים. הגליל המערבי משקף היטב את רצף ההתיישבות בארץ-ישראל, והוא מהווה מפתח להבנת תולדות ההתיישבות מן התקופה הישראלית - תל ראש, תל שער ותל חרשים - ועד לשיאה בתקופות הביזנטית והצלבנית. נראה שהריכוז הגדול של אתרים צלבניים כאן קשור לריבוי הישובים הביזנטיים-נוצריים באזור, ולקרבה לעכו שהיתה בסיסם ונמלם של הצלבנים בצפון הארץ. מן האתרים בראשי הגבעות נשקף מבט, דרך עמקי הנחלים, אל רצועת החוף היוצר זיקה לערי החוף של הים התיכון.

השתקפות אורחות חיים בנוף

המדרגות החקלאיות הבנויות על במת ההר משקפות מסורת חקלאית בת אלפי שנים. מופע החקלאות על פני הבמות הנו ייחודי לגליל המערבי. חקלאות מסורתית זו על פני הבמות, עדיין פעילה ומשקפת את אורחות חייהם של עובדי אדמה בקרב הישובים הדרוזיים שעל מפתן ההר. עמקי הנחלים מעובדים בידי קיבוצים ומושבים. יער וחורש טבעי צפוף מכסים את השרידים החקלאיים במורדות, וכיום כמעט שלא ניתן להבחין בהם. הנופים החקלאיים, כמו הנופים הטבעיים, נמצאים תחת לחץ והשפעה של תהליכי פיתוח המטביעים את רישומם במרחב. מוקדי הפיתוח הינם בעיקר הישובים הגדולים, יהודיים וערביים, הנמצאים באזור המעבר בין גבעות הגליל המערבי ומישור החוף: ירכא, ג'וליס, מעלות, תרשיחא, מעיליא. הנוף החקלאי הולך ופוחת במרחביו, בהיקפו ובמראיתו. החיות הכלכלית של הנוף גבוהה, וכך גם העניין התיירותי בו. שטחי הבמות, שבהם רווחת החקלאות המסורתית, פגיעים ורגישים לכל התערבות. מדובר בפסיפס עדין של טרסות במפלסים שונים, מטעי זיתים (מהם עתיקים) - וכל אלו בינות לחורש טבעי מרהיב המשקיף על הגיאיות משני עברי השלוחה, והמבט לים במערב.

ה ת ר ש מ ו ת

ניגודיות

ניגודיות גבוהה קיימת בין עמקי הנחלים המישוריים החודרים לגליל המערבי ובין המתלולים ההרריים התוחמים אותם מדרום ומצפון. עמקים אלה מעובדים בצורה אינטנסיבית ומכוסים לרוב בנשירים או במטעי זיתים, והם מהווים ניגוד נופי בולט למדרונות היורדים אליהם המכוסים יער וחורש. פן נוסף של ניגודיות ניתן לראות בקו נחיתת הגבעות אל מישור חוף הגליל. במערבו של קו זה בולטות גבעות בודדות המבצבצות בקצותיהן של השלוחות ונחשפות על פני המישור החקלאי ויוצרות בכך אלמנט נופי בולט ומנוגד לאופי המישורי הכללי.

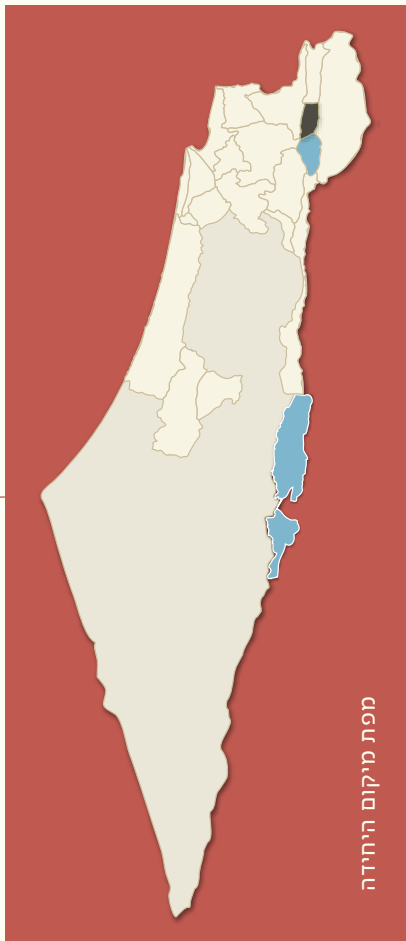
מובהקות

הגליל המערבי אינו ארץ חקלאית מובהקת. רובו הגדול מכוסה יער וחורש וניכרים בו שטחי שדות טרשים שאינם ניתנים לעיבוד כלל. מובהקותם של השטחים החקלאיים נובעת בראש וראשונה ממיקומם על גבי הבמות ובעמקי הנחלים. שטחי העיבוד אינם מפוזרים במרחב, והם תואמים ועוקבים אחר מבנה מורפולוגי מוגדר וברור. מישור חוף הגליל לעומת זאת הינו ארץ חקלאית מובהקת, מקו נחיתה הגבעות, ועד לחולות קו החוף.

גיוון

ריבוי הפנים, מופעי הנוף והסובב, יוצרים סביבה מגוונת ועשירה שבה שזורים גם הנופים החקלאיים. נמצאים כאן, זה לצד זה, חקלאות מסורתית ערבית, חלקות קטנות, מוארכות, בעיקר על פני הבמות מעל המתלולים היורדים לעמקים הצרים, גיאיות מעובדים, וחלקות גדולות ורציפות, מעובדות בידי קיבוצים ומושבים. צורות העיבוד השונות וריבוי סוגי הגידולים החקלאיים מוסיפים אף הם לעושר ולגיוון: כרמי זיתים, בעיקר בשיפולי המדרונות, נשירים וגידולי שדה.

מפת מיקום היחידה

רמת כורזים

"אמר רבי יוסי, אף חיטי כרזיים וכפר אחים אלמלא סמוכות לירושלים היו מביאין מהן (את העומר) לפי שאין מביאין את העומר אלא מן השדות המודרמות... שבהן חמה זורחת ומהן חמה שוקעת..."

(מנחות פה, א)

רמת כורזים עשויה בזלת, והיא משתרעת מדרום עמק החולה ועד חופה הצפוני של הכנרת, ומאפיק הירדן במזרח ועד למורדות הרי נפתלי העשויים גיר במערב. ממזרח - ערוץ הירדן ההררי, וממערב - מורדות הרי הגיר של הגליל העליון. הרמה מתאפיינת בגווי הבזלת הכהים, בריבוי גדרות מרעה, מצבורי סלעי בזלת שסוקלו, שטחי טרשים וכתמי צומח טבעי. לחקלאות תבנית נופית מגוונת: חלקות בינוניות בגודלן, רבועות, בלתי סדורות ועוקבות אחר קווי הטופוגרפיה. אחד מן הנופים החקלאיים הבודדים אשר שמרו על תבנית 'אקראית' מסורתית. באזור נפוצים גידולי שדה ומטעים, בעיקר טרופיים וסוב-טרופיים, ושטחים רחבי ידיים של מרעה טבעי. שטחי החקלאות מהווים רקע לאתרי עלייה לרגל במסורת הנוצרית ובתי כנסייה הקשורים במבטים פתוחים אל אגם הכנרת.

תנאים טבעיים

מורפולוגיה

רמת כורזים היא רמת טרשים של בזלת המאופיינת בגבעות מתונות חרוצות באפיקי נחלים. חלקה הצפוני של הרמה נטוי בשיפוע קל לכיוון צפון-מזרח אל עמק החולה, ואילו כלפי דרום (בקעת כנרת) היא יורדת בתלילות לכיוון הכנרת. טרשיות הקרקע והשיפועים יוצרים תנאי שטח קשים לעיבוד חקלאי.

מקורות מים

הגבעות נחצות על-ידי מספר נחלים (נחל קלע, נחל עמיעד ועוד) בכיוון מערב-מזרח אל הירדן המפריד בין רמת כורזים לרמת הגולן שממזרח לה, ומספר נחלים דרומה - ישירות אל הכנרת. בתחום רמת כורזים נובעים כ-20 מעיינות, ששפיעת רובם דלה.

צומח טבעי

השיח הנפוץ באזור הוא השיזף. בחורף מתכסה האזור צמחים חד-שנתיים, ואז גם פורחים צמחי הפקעות והבצל (כגון עירית, סייפן וחצב). עד סוף האביב רובם מתייבשים, ובקיץ נראים שדות קוצים החשופים לשריפות. בקרבת המים גדלים צמחים שחייהם ופריחתם ממושכים יותר בשל זמינות המים עבורם (קנה, שיח-אברהם, שנית, צפצפת-הפרת ועוד). התקרבות השדות, הכבישים והמבנים לגדות הירדן והכנרת דחקו את צמחיית-הגדות המגוונת. שרידים של צמחייה זו ניתן למצוא בשמורת הטבע שבבקעת בית-ציידה.

נופי החקלאות

תיאור הנוף

ברמת כורזים נמצא נוף חקלאות ייחודי - עירוב של חלקות 'מטליות' חקלאיות מעובדות ונטושות בין טרשי בזלת. זהו אחד מן הנופים החקלאיים הבודדים אשר שמרו על תבנית 'אקראית' מסורתית המזכירה את המורשת הקדומה של פני החקלאות בישראל. נופי האזור מציגים שילוב מעניין בין תצורות קרקע ונוף קדומות לצד עיבוד חקלאי בתנאים מודרניים. לחקלאות תבנית נופית מגוונת: חלקות בינוניות בגודלן, רבועות, בלתי סדורות ועוקבות אחר קווי הטופוגרפיה. השטח מתאפיין בריבוי גדרות מרעה שחלקן מלוות בשדרות צומח; בתבניות של חלקות לא סדורות, מעובדות ונטושות; במצבורי סלעי בזלת שסוקלו ומשמשים ציוני מקום בנוף; בשטחי טרשים; בכתמי צומח טבעי וחורשות אקליפטוס לצד עצי שיזף בסמיכות לשטחי עיבוד.

חלקות חקלאיות רחבות המשתפלות על גבי שיפועה הדרומי של רמת כורזים אל עבר הכנרת

צמחייה חקלאית

האזור מאופיין על-ידי גידולי שדה ומטעים, בעיקר טרופיים וסוב-טרופיים. במורדות הדרומיים - מטעי מנגו בשטח נרחב, מהגדולים בארץ; שדרות צמחייה המלוות גדרות מרעה; מטעי בנות מאפיינים את המורדות היורדים מאלמגור לכנרת; מטעי הזיתים הכסופים ממזרח לכביש טבריה ראש-פינה, על רקע הדגן הצהוב סביבם, הפכו לתמונת נוף ידועה, המשקיפה על הכנרת, וחשופה במלוא הדרה לנוסעים בכביש.

דרכים

ברמת כורזים שפע של שבילים קדומים שרישומם נותר בשטח. הדרכים, המבנים וערימות הבזלת המסוקלות, יוצרים תבנית 'אקראית' וכמו טבעית למרחב כולו. תבנית זו יוצאת דופן בנוף החקלאי הישראלי הסדור והמאורגן בדרך כלל בקווים ברורים.

מבנים חקלאיים

רמת כורזים מתאפיינת בשפע מבנים ארכיאולוגיים והסטוריים, גדרות סיקול וטרסות (בחלקן קדומות), הבנויות מאבן בזלת מקומית שחורה. מקצת מהמבנים העתיקים בנויים באבן גיר מיובאת ובולטים על רקע הקרקע הכהה. האזור מאופיין במקומות קדושים המהווים אתרי עליה לרגל, בעיקר לבני הדת הנוצרית. בוסתנים וגנים מקיפים את המוסדות הנוצריים באזור.

דפוסי ההתיישבות

ההתיישבות באזור מועטה בגלל מיעוט המים ותנאי השטח הקשים לעיבוד חקלאי. ברמת כורזים נמצאים ישובים כפריים וקהילתיים - כפר הנשיא, אליפלט, אמנון, כורזים, אלמגור, כרכום, עמיעד וישוב בדואי טובא זנגריה.

הקשרים תרבותיים

מקורות, הסטוריה וארכיאולוגיה

העיר כורזים שגשגה בין המאות הראשונה עד הרביעית לספירה, והיתה ידועה בחיטיה המשובחות שעליהן נאמר כי ראויות היו להביא מהן את העומר לבית המקדש, אילו היתה סמוכה לירושלים. הר האושר - המקום שבו על פי הברית החדשה, נשא ישו את דרשת ההר. במקום מבנה כנסיה מתומן ייחודי, תצפית על הכנרת ומשק חקלאי של מסדר איטלקי.

כפר נחום - חורבותיה של עיירה רומית וביזנטית הכוללות שרידי בית כנסת קדום ומפואר הנמצא במרכזו של גן לאומי. זהו אתר מרכזי לדת הנוצרית, וכאן קבע ישו את מרכז פעילותו לפני עלייתו לירושלים, וזהו מקום מוצאם של תלמידיו הראשונים.

גן לאומי כורזים כולל שרידי עיר מימי המשנה והתלמוד, תקופת שגשוגו של הישוב היהודי בגליל. בבית הכנסת של כורזים נמצא עיטור מגולף המתאר ילדים דורכים ענבים בתוך תשליב של שריגי גפן, המעיד על הפעילות החקלאית באזור בזמנים קדומים.

המסורת הנוצרית מוצאת כאן את האתרים הקדושים לה ביותר בארץ-ישראל, לאחר ירושלים, וכאן מצויים אתרי עלייה לרגל ובתי תפילה המנציחים את פעילותו של ישו הנוצרי. אתרים אלו קשורים במבטים פתוחים אל הנוף הסובב - אגם הכנרת והנוף החקלאי העוטף אותו.

השתקפות אורחות חיים בנוף

ערכיו של האזור - גבעות כורזים וצפון הכנרת - קשורים בערכיו האסוציאטיביים. הנוף מהווה רקע ומעטפת לאתרים יהודיים ונוצריים בעלי חשיבות עולמית, ורקע לסיפורי הברית החדשה אודות מעשיו של ישו סביב הכנרת. חייו של ישו התרחשו על רקע נופים חקלאיים, והברית החדשה מלאה במשלמים, דברי חכמה ומעשי ניסים הקשורים באורח החיים החקלאי המקומי. באזור הגדה הצפונית של הכנרת השטחים המעובדים עוטפים את האתרים הנוצריים. נוף הכנרת ודייגיה משקפים נאמנה את רוח המקום בימי ראשיתה של הנצרות. רצף ישובי התקיים באזור לסירוגין, ובמאה ה-16 מוזכרים חקלאים ודייגים ממגורשי ספרד שהתיישבו במקום. בבית הכנסת בכורזים נמצאים עיטורים רבים המשלבים מוטיבים חקלאיים.

ה ת ר ש מ ו ת

ניגודיות

קו חד מפריד בין המופע הכהה של רמת כורזים – סלעי הבזלת והאדמה השחורה, ובין מורדות הרי צפת, העשויים גיר לבן ואדמה אדומה. ניתן להכיר בנקל בניגודיות זו בנסיעה בכביש 90, המפריד בין שתי היחידות. בשטח עצמו הניגודיות מתונה. השטחים החקלאיים נמצאים בינות לכרי המרעה הטרשיים-בזלתיים ומשתלבים בתוכם. הגוון החום כהה של האדמה וריבוי הסלעים הפזורים באזור, כגדרות ונקודות סיקול, מקשים על אבחנה ברורה בפסיפס החקלאי הטבעי.

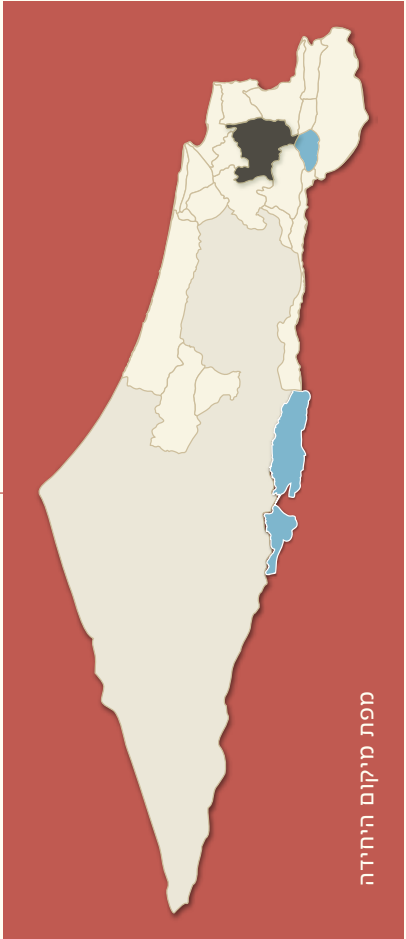
מובהקות

לנוף החקלאי של רמת כורזים מובהקות רבה כנוף ייחודי ויוצא דופן בין נופי החקלאות של ישראל. חשיבותה של תצורת נוף זו היא ברציפותה ובשלמותה כמעט ללא הפרות. האלמנט הנופי הבולט כאן הנו גדרות המרעה ועדרי הבקר הרועים בשטח. אלה, לצדם של חלקות קטנות, מעין 'מטליות' בין טרשי הבזלת, יוצרים את המראה החקלאי האופייני לאזור.

גיוון

קשת הצבעים הכהה המאפיינת את טרשי הבזלת ואדמתה והנוף הגלוני יוצרים מונוטוניות מסוימת על פני יחידת הנוף, אם כי שונה לגמרי במראיתה ובערכיה מתכנית הנוף הרווחת בארץ. צבעי הירוק כהה של המטעים ירוקי העד בולטים על רקע צבעיה השחורים כהים של האדמה וסלעי הבזלת השחורים, ומנוגדים גם לגוון הצהוב זהוב של הדגניים בתקופת הקיץ.

מפת מיקום היחידה

גליל תחתון

בימות הגשמים מתכסה הגליל בצומח ירוק ורענן. באביב זרוע הוא שלל פרחים שונים ורבים... סבכי יער אלון, בוטם ולבנה. בימי קדם צמחו בו עצי שקמה. הקדמונים הבדילו בין הגליל העליון והתחתון, לפי תחום התפשטות השקמה. האזור שבו היתה מצויה השקמה היה הגליל התחתון, כדברי הקדמונים: "כל שאינו מגדל שקמין - גליל עליון... כל שהוא מגדל שקמין - גליל התחתון". בימינו אין השקמה מצויה בגליל. האדמה הטובה, המעינות הרבים ומזג-האוויר המבריא גרמו ליצירת ישובים בגליל עוד בתקופה קרובה מאד. בו הרבה מערות ששימשו מעון לאדם הקדמון. בגליל מקומות מבוצרים על-ידי הטבע, ובהם מצאו להם התושבים מחסה מפני אויבים מתפרצים. בני ישראל בבואם אל הארץ, בימי יהושע בן נון חדרו אל הגליל ונלחמו בו. בגליל גידלו גם צמחי תבלין שונים. הגליל עם ישובו החקלאי הפורה, הצטיין בעושרו הרב, וארץ יהודה שבה היו מרכזי התורה הצטיינה בשפע חכמה. לפיכך אמרו רבותינו: "הרוצה שיחכים - ידרים, שיעשיר - יצפין" (בבא קמא כה, ב).

זאב וילנאי, 'מדריך ארץ-ישראל', 1935

הגליל התחתון תחום בין גבולות מורפולוגיים ברורים. כבר בעת העתיקה נתנו חכמים את דעתם לגבולות המפרידים בין גליל עליון לגליל תחתון:
בצפון - קו המגע של בקעת בית הכרם עם רגלי מתלול הגליל העליון המרכזי (מורדות הר מירון), בדרום - עמק יזרעאל, במערב - עמק זבולון ובמזרח - רמות הגליל התחתון המזרחי.
הגליל התחתון מורכב מסדרה של בקעות גדולות, שטוחות ומקבילות בכיוון מזרח-מערב וביניהן רכסי הרים: בקעת בית הכרם (שהיא הגבול בין גליל עליון ותחתון), ומדרום לה רכס שגור, בקעת סכנין, רכס יוטבת, בקעת בית נטופה, רכס טורען ובקעת נצרת.
הבקעות מכוסות אדמת סחף פורייה, והן מעובדות במלואן מזה דורות - כרמי זיתים וגידולי שדה. רכסי ההרים טרשיים וחשופים, מכוסים חורש טבעי בדרגות התפתחות שונות או יערות נטע אדם. בחלקם מופיעות חלקות עיבוד, לרוב כרמי זיתים.

תנאים טבעיים

מורפולוגיה

הגליל התחתון בנוי כאמור מסדרה של בקעות ורכסים מקבילים. מבנה סדור זה נוצר מקמר גדול אשר בותר במערכת של שברים בכיוון מזרח-מערב ותהליכים של יצירת גושים מורמים - הורסטים וגושים שקועים - גראבנים בין השברים הללו. רכסי ההרים מגיעים לגובה 400-500 מטר מעל פני הים, והפסגה הגבוהה באזור, הר כמון, מתנשאת לרום של 602 מטר.

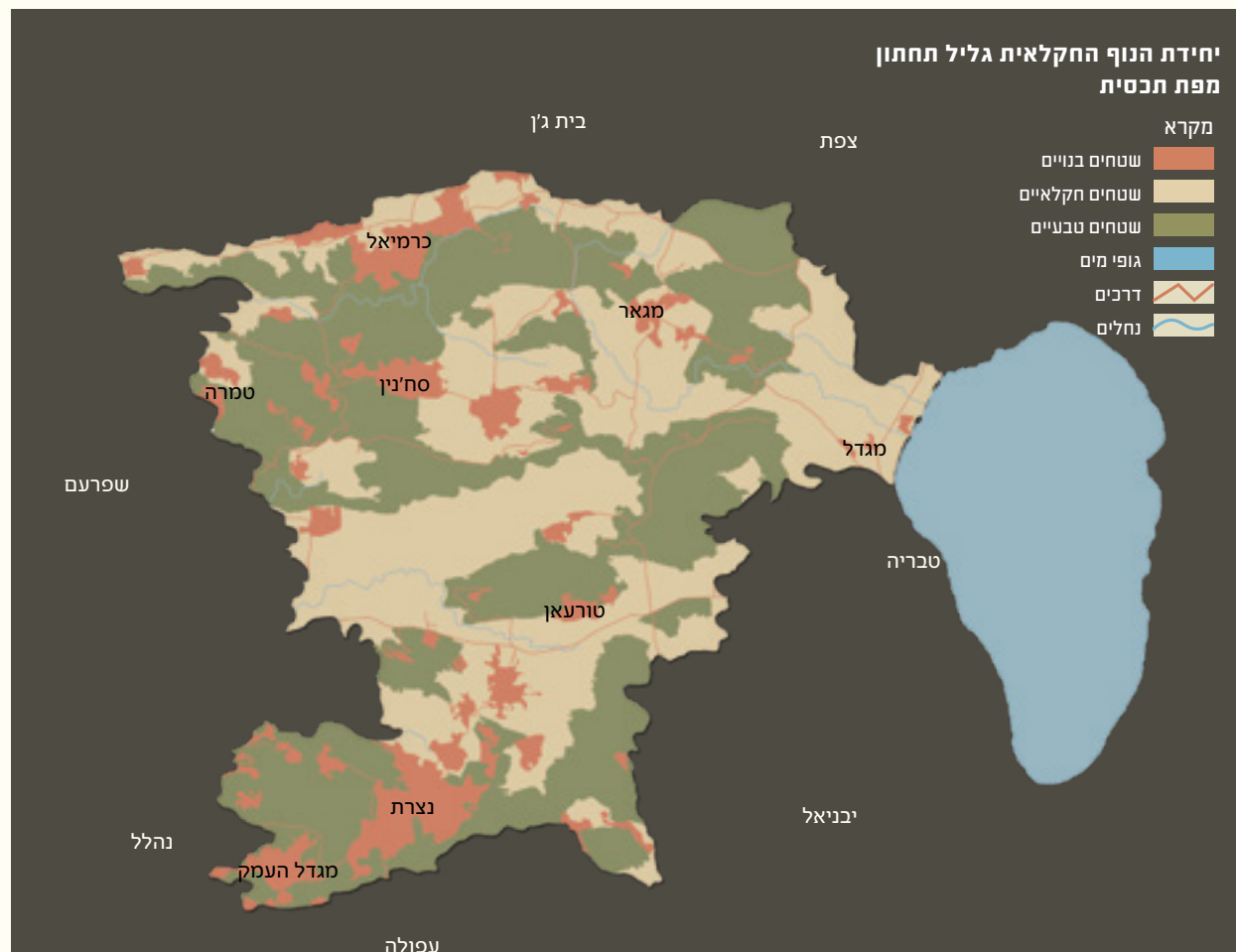
מקורות מים

נחלי הגליל התחתון זורמים בעמקים אשר לרוחבו. בבקעת בית כרם זורמים נחל שגור ונחל שזור אל נחל חילזון ולימים התיכון. בקעת חנניה מנוקזת מזרחה אל נחל צלמון הנשפך לכנרת. בקעת סכנין מנוקזת אל נחל חילזון, בקעת בית נטופה בחלקה המערבי מנוקזת אל נחל יפתחאל הנשפך אל נחל ציפורי.

צומח טבעי

הבקעות מעובדות מאות בשנים, ואין בהן כמעט תצורות צומח טבעי, למעט עשבוניים הצומחים במטעי הזיתים. חברת הצומח היא ים תיכונית בעיקרה, אך ככל שרבה פגיעת האדם, כך גדל מספר המינים ממוצא אירנו-טורני. חברות הצומח השולטות על פני ההרים הן חברת אלון מצוי ואלה ארץ-ישראלית הנפוצה בעיקר ברכסי ההרים. לחברה זו וריאנטים שונים ובהם מינים מלווים כגון אלת מסטיק או אלון התבור. בחלקם הנמוך של רכסי ההרים שולטת חברת חרוב ואלת המסטיק. המרעה האינטנסיבי לאורך דורות רבים פגע ביער ובחורש, ולכן שטחים נרחבים בגליל התחתון מכוסים בתות וגריגות. חברות הצומח הנפוצות הן חברת לוטם מרווני ושעיר וחברת סירה קוצנית. בבקעת בית נטופה, בשל היותה מוצפת בחורף ובשל הקרקע הכבדה והעמוקה, מתקיימים בתי גידול ייחודים, ובהם מינים נדירים, דוגמת ינבוט וחוח המלווים בצנינה קוצנית ובשוש קרח. לאחר נסיגת המים מופיעים צמחים, כגון לוענית יריחו, ורכנה שרועה, נורית מלל ואירוס הביצות.

נופי החקלאות

תיאור הנוף

נופי חקלאות ארץ-ישראלית מסורתית מאפיינים את הגליל התחתון - חלקות גידולי שדה בבקעות וכרמי זיתים פזורים על פני מורדות הרכסים. נוף זה לא השתנה זה מאות שנים.

ניתן להכיר בשני מופעי נוף חקלאי דומיננטי בגליל התחתון:

א. בקעות הגליל התחתון, בקעת בית הכרם, בקעת סכנין, בקעת בית נטופה ובקעת טורען.

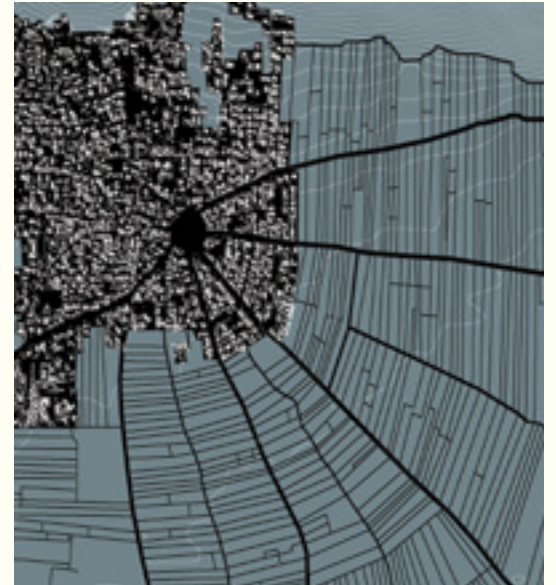
הנוף החקלאי מאורגן בבקעות, שהן יחידות נבדלות ושלמות בעלות גבולות ברורים: הבקעות מאופיינות ברצף של חלקות קטנות, צרות וארוכות, בעלות קווים ליניאריים מובהקים בניצב לציר הבקעה, ומלוות באופן מלא את קווייה. החלקות מרכיבות פסיפס בגווני חום, ירוק וצהוב. התמונה השלמה ביותר של פסיפס חקלאי זה מתגלה בתצפיות אל בקעת בית נטופה מפסגת הר עצמון, שברכס יוטבת, ומהר טורען. גבול החלקות אינו מסומן באמצעות גובלי חלקות בדמות גדרות או משוכות אלא ניכר בשל השוני בגידולים בין חלקה לחלקה. הגידולים השכיחים בבקעות הם גידולי שדה ופלחה, אשר מלווים בכרמי זיתים.

הבקעות החקלאיות עברו במאה ה-20 שינוי מהותי עם פיתוחם של ישובים ודרכים בבקעות כגון כביש עכו-עמיעד-כרמיאל. הנוף הראשוני והשלם של יחידות חקלאיות אלה אינו קיים עוד.

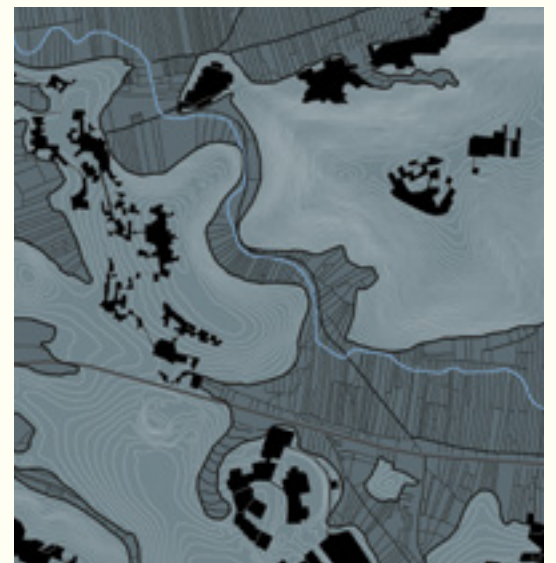
בקעות זיתים - בקעת חנניה היא השלמה והמאפיינת מבין בקעות הזיתים. הבקעה היא המשכה של בקעת בית הכרם, וקו פרשת המים הארצי מפריד ביניהן. הבקעה סגורה, צרה ומאורכת (כ-1,000 מטרים), כיוונה מזרח-מערב, והיא תחומה על-ידי רכס הרי שגור מדרום ורכס הרי מירון מצפון. בקעה זו ייחודית בריכוז הזיתים שהשתמר בה, וכן במופע הלא שכיח של זיתים על גבי קרקע אלוביאלית, חומה אדמדמה, שמוצאה בקרקעות טרה רוסה שנשחפו אליה מן ההרים הסובבים אותה. כרמי הזיתים מטפסים מתוך הבקעה אל המדרונות ככל שהשיפוע מאפשר זאת. קו המגע בין הזיתים לחורש הים תיכוני הגדל על המדרונות אינו חד ומובחן. הישובים נמצאים בשולי השטחים החקלאיים, על המדרונות.

ב. כרמי זיתים רחבי ידיים, הגולשים על פני מדרונות קרטון מתונים, מרום הרי נצרת ועד מורדות הבקעות.

מדרונות הרי נצרת ותבור מיוערים ברובם בחורש טבעי וביער נטע אדם. החקלאות מוגבלת לשטחים מצומצמים בשולי הישובים. זוהי חקלאות הררית בעלת מאפיינים של חקלאות ערבית מסורתית - טרסות וכרמי זיתים בחלקות קטנות ואמורפיות, המסודרות בהתאם לטופוגרפיה. על פני במות ההר ניתן למצוא גם גידולי שדה הצמודים לרוב לשולי הישובים. מקצת שטחי העיבוד מתקיימים על מבני טרסות במדרונות מתונים. השטחים ההרריים הצמודים

חלקות עיבוד סביב כפר מנדא, הנמצא למרגלות הר עצמון ופונה לבקעת בית-נטופה. שימו לב לדרכים בדמות קרניים ממרכז הישוב, ולמתווה המעוגל של החלקות, העוקבות אחר קווי הגובה של ההר, וככל שהן גולשות אל הבקעה, הן הופכות סדורות מלבניות

נחל יפתחאל, העובר במיצר בין הר תרען והרי נצרת, וקושר את בקעת בית נטופה לבקעת תרען. סביבו שדות מעובדים, מוארכים וצרים, הנפתחים אל הפסיפס החקלאי בשני העמקים.

לערים נתונים ללחצי בינוי. עלויות העיבוד החקלאי גבוהות - נדרשת תחזוקה שוטפת של הטרסות, והעיבוד בכלים כבדים מוגבל בגלל המדרונות התלולים והשטח הקטן יחסית של החלקות. כרמי הזיתים הגדולים והיפים בארץ נמצאים בבקעות הגליל התחתון ובמורדות הגבעות. בדיר חנא שבכרס יוטבת צומחים עצי זית בין העתיקים ביותר בארץ-ישראל. הזיתים הם בעיקר מזן סורי. מקורו של הזן בעיר צור שבלבנון, ועל שמה הוא נקרא (סורי הוא שיבוש של צורי). הזן הוא הנפוץ בכרמי הזיתים של הכפרים הערבים בגליל, וממנו מופק שמן זית בעל ארומה מיוחדת.

מערכות מים

מערכות המים קשורות בבקעות המוארכות: בקעת בית כרם הינה בעלת ניקוז לקוי, בחלקה המערבי זורמים יובלים אל נחל חילזון ולים התיכון. גם בקעת מגד, המשכה של בקעת בית כרם במערב, אינה מנוקזת כראוי ואדמתה בוצית ביותר בחורף. בקעת בית נטופה בחלקה המערבי מנוקזת אל נחל יפתחאל הנשפך אל נחל ציפורי, ואילו חלקה המזרחי אינו מנוקז, והוא מוצף בחורף בשנים גשומות. תופעה זו של בקעה המוצפת בחורף הינה ייחודית לבקעת בית נטופה. קטע מן המוביל הארצי - מפעל אספקת המים הארצי, שמעביר מים מן הכנרת אל הנגב במערכת של צינורות, תעלות ומאגרים, עובר בבקעת בית נטופה וזורם בתעלה פתוחה אל מאגרי אשכול במערבה. בתכנון המקורי של המוביל הארצי יועד לבקעה תפקיד של מאגר מים ראשי שאליו יוטו מי הכנרת, אך מאחר והבקעה מחלחלת, לא יצאה תכנית זו אל הפועל.

מערכת מים מהעת העתיקה נמצאה בציפורי - שתי אמות מים, אחת חצובה ואחת בנויה, לכדו את מעיינות א-ריינה ומשדה שבכרס הרי נצרת והוליכו אל מאגר מים גדול (260 מטר אורכו, 2-4 מטר רוחבו ו-10-15 מטר עומקו). המאגר נמצא ממזרח לעיר, והוא חצוב בקירטון. בקצהו היה מגוף שבאמצעותו שוחררו המים לעיר. מהמאגר נמשכה מנהרה באורך 230 מטר ובסופה אמה שהובילה את המים לעיר.

דרכים

בגליל התחתון עוברים שני כבישי רוחב מרכזיים: כביש 77, החוצה את בקעת טורען, ומחבר את צומת הסוללים אל צומת גולני וטבריה, וכביש 85, העובר בתוואי בקעת בית הכרם, ומחבר את עכו אל צומת עמיד. דרכים היסטוריות: כביש 77 נמצא על התוואי של דרך עתיקה שהובילה ממגידו לכיוון צפון-מזרח, חצתה את בקעת בית הכרם (או בקעת בית חנניה) לכיוון ציפורי וטבריה ומשם צפונה לאורך הירדן עד לחצייתו באזור חצור. אחת מהסתעפויות דרך הים מזרחה אל עבר גשר בנות יעקב עברה, ככל הנראה, בבקעת בית הכרם, אך בימי בית שני עקפה הדרך את בקעת בית הכרם מדרום ועלתה צפונה דרך בקעת חנניה.

מבנים חקלאיים

במערב הגליל פזורים שרידי חוות צלבניות אשר שמשו לגידול מזון ליושבי המבצרים ולתושבי האזור (מצד אבירים, מונפור, יחיעם, מעיליא ועוד רבים), סכרים לאצירת מים, אמות מים, טחנות קמח והמבנים המלווים אותם. בניית אמות המים נמשכה גם בתקופה העות'מאנית, הידועה בהם היא האמה אשר נבנתה בידי סולימן פחה בשנת 1814,

אשר הוליכה מים מעינות כברי לעכו. במעברה במקומות נמוכים הוגבהה האמה על-ידי קשתות. כיום נותרו חלקים ניכרים ממנה, וכן מגדלים אשר המים הועלו אליהם בצנורות, ותפקידם היה לשמש כשסתומי אויר לשמירת לחץ אויר תקין בצינורות ההולכה.

דפוסי ההתיישבות

ניתן לראות שני דפוסים בפיזור הישובים בגליל המערבי: הישובים הערבים בנויים לרוב בשולי המדרונות, במפגש הרכסים עם אדמת העמק המישורית, בקרבת השטח החקלאי, ואילו הישובים היהודים בנויים על פסגות הרכסים בנקודות תצפית (בית רימון, ידפת, מצפה נטופה, חזון). ישובים עירוניים גדולים כגון כרמיאל, סחנין ודיר חאנה, בנויים בשטח הבקעות עצמן.

הקשרים תרבותיים

מקורות, הסטוריה וארכיאולוגיה

בקעת בית נטופה נודעה במשנה בזכות עצי הזית שגדלו בה, עד כי מורדות ההרים הסובבים אותה תוארו כנוטפי שמן "זית נטופה" (ירושלמי, פאה, פרק ז). חלקה המזרחי של הבקעה מוצף בדרך כלל בחורף עקב המבנה הצר והארוך, השיפוע המתון והקרקות הכבדות. תופעת ההצפה מתוארת במאה ה-14 על-ידי הגיאוגרף א-דמשקי: "סהל בטוף (שמה הערבי של הבקעה) נתונה בין הרים המקיפים אותה סביב, ומי הגשמים הנקווים בה הופכים לאגם נרחב המרווה את אדמתה. כאשר ייבש חלק ממנה יזרעו החקלאים את זרעם כאשר יעשו תושבי מצרים".

על בקעת סכנין נאמר: "ושמן מחלמיש צור - כגון סכני וחברותיה" (מדרש תנאים לדברים לב, יג).

- אתר ציפורי - אתר עתיקות גדול מצפון-מערב לנצרת. ציפורי ממוקמת בראש גבעה הצופה אל העמקים שסביבה. היא חולשת על צומת דרכים מרכזית וסביבה אדמות פוריות ומקורות מים. בתקופת המשנה והתלמוד היתה ציפורי אחת הערים החשובות והעשירות בארץ-ישראל, מקום מושב הסנהדרין ומקום מגוריו של ר' יהודה הנשיא.
- חרבת כפר חנניה - שרידי כפר ערבי היושב על ישוב יהודי קדום (כפר חנניה - כפר חנן - כפר ענן). במקום היה ישוב יהודי מימי בית ראשון ועד סוף המאה ה-16. במשנה מוזכר הכפר בתור נקודת מעבר בין הגליל התחתון לעליון, כאשר האבחה היא בוטנית-חקלאית מובהקת: "מכפר חנניה ולמעלן כל שאינו מגדל שקמין - הגליל עליון ומכפר חנניה ולמטן כל שהוא מגדל שקמין - גליל התחתון" (משנה שביעית ט, ב). כיום לא נותרו שקמים בגליל התחתון. כפר חנניה נזכר במשנה ובתוספתא בעניין דיני שמיטה ומעשר בהמה. אנשיו נודעו גם בתור קדרים, ובמקום נמצאו עדויות לתעשיית כלי חרס.
- יודפת - נודעה כמקום מושבו של יוסף בן מתתיהו, מפקד הגליל בימי המרד הגדול. הממצאים במקום מעידים על עיר גלילית שתושביה חקלאים שעסקו בגידול זיתים, מרעה, קדרות ואריגה.
- נצרת - שרידים של מבנים חקלאיים שנותרו בעיר (מרכבתם מתוארכים לתקופה הביזנטית) מעידים על פעילות חקלאית - ממגורות, מרתפי יין, בתי בד ובורות מים חצובים בסלע.

לחקלאות באזור ערכים אתנוגרפיים, כמעטפת לעיר נצרת ולאטרי הקודש שבה. עולי הרגל מבקשים אחר הנופים הקשורים בתודעתם בחייו ובפועלו של ישו. הברית החדשה כוללת תיאורים רבים של נופים חקלאיים ומחזור חיי האיכר.

השתקפות אורחות חיים בנוף

החקלאות בגליל התחתון משקפת נופים ארץ-ישראליים ראשוניים. החקלאות הכפרית הערבית קשורה קשר הדוק למקום ולאדמה. רוב השטחים מעובדים בבעל ללא השקיה. לחקלאות קווי אופי מסורתיים, במבנה הפיסי של החלקות ובסוגי הגידולים.

חיותו של הנוף החקלאי גבוהה על אף שמדובר בנוף מסורתי בעידן של תמורות. השטחים הראויים לעיבוד מנוצלים במלואם, אדמת הבקעות הפורייה מעובדת כולה ברצף שלם של חלקות, והמדרונות המתונים מעובדים אף הם בחלקם ונטועים בזיתים. ניתן להבחין בחלקות חדשות שהוכשרו ובהן נטועים זיתים צעירים. גידול הזית, מעבר להיותו מקור פרנסה, הוא גם מרכיב מרכזי באורח החיים המסורתי של תושבי האזור, ומכאן נובעת גם חיותו הגבוהה של הנוף. בעונת המסיק, מצטרף גם נוף אנושי של פעילות חקלאית מסורתית. בסתיו מתעוררים לחיים מטעי הזיתים הוותיקים ומתמלאים במשפחות העוסקות במסיק - גברים, נשים וילדים מתגייסים למלאכת המסיק, ומוסיפים חיים ותנועה לנוף. בשולי הדרכים מוקמים מעת לעת דוכנים לממכר התוצרת החקלאית הטרייה ושמן זית המופק בכתי הכד המקומיים.

ה ת ר ש מ ו ת

ניגודיות

הניגודיות משתנה בין מופעי הנוף החקלאי. בבקעות, שבהן שולטים גידולי השדה, קו המגע בין ההר לבקעה חד וברור, הבקעה מישורית, מעובדת כולה, אדמתה החרושה כהה ורכה ומנוצלת במלואה לחקלאות. הבקעה משורטטת בשדות מלבניים, והגידולים שעליה ירוקים או מצהיבים בהתאם לעונה. מנגד, הרכסים עטויי חורש ירוק או טרשים בהירים, חשופים ומתרוממים בחדות מעל פני המישור. בתוך השטח החקלאי הניגודיות מתקיימת בין חלקות גידולי השדה. החלקות רצופות, והן יוצרות מעין שמיכת טלאים בגווני חום, צהוב וירוק. בקעות הזיתים אינן נבדלות באופן חד מרכסי ההרים הסובבים אותן. קו המגע בין הכרם לבין החורש מטושטש וניתן להבחין בחדירה של הכרם אל מדרונות הרכסים. עצי הזיתים הוותיקים נטמעים בחלקם בין עצי החורש, וכאן ניכר הניגוד בין צבעם הכסוף של עלי הזיתים לבין הגוון הירוק הכהה של עצי החורש. בתוך כרמי הזיתים קיים ניגוד בין נופם הכסוף-ירקרק של הזיתים לבין האדמה האדמדמה שהם נטועים בה.

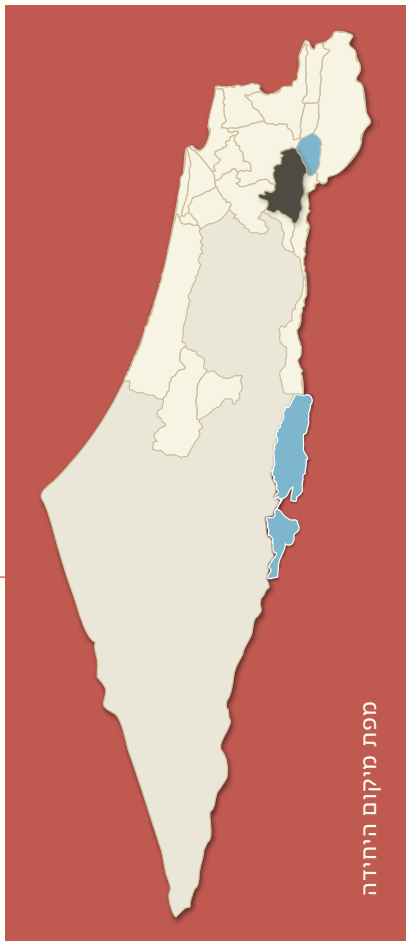
מובהקות

מובהקותו של הנוף החקלאי גבוהה. הבקעות ארוכות מאוד, רחבות ומישוריות כמעט לחלוטין. משני עבריהן מתרוממים רכסי הרים טרשיים. כל אחת מהבקעות היא מרחב מכודד וסגור. מרכז החלקות רציף, ולרוב אינו מופר בבינוי כלשהו. קו המגע בין הרכס לבקעה חד וברור. תשבץ חלקות גידולי השדה הארוכות והצרות ייחודי לבקעות. החלקות המאורכות הצמודות זו לזו נושאות גידולים שונים, והן בעלות צבעים וגוונים שונים. בקעות הזיתים גם הן בעלות נוף מובהק – חלקות חלקות של כרמי זיתים עתיקים נטועים בשורות סדורות.

גיוון

הגיוון בנוף החקלאי נמוך. בגליל התחתון המרכזי קיימים שני דפוסי נוף חקלאי: כרמי זיתים ותיקים, מסורתיים וחלקות גידולי שדה מישוריות, ארוכות ומקבילות. בתוך בקעות גידולי השדה קיים גיוון מה בחלקות השונות. בבקעות גידולי שדה וירקות. מכיוון שכל חלקה מעובדת בנפרד, מתקבלת שמיכת טלאים של שדות בגווני ירוק, צהוב וחום בהתאם לגידול ולעיבוד.

מפת מיקום היחידה

גליל מזרחי

"משם הלך לטבריה... הוא עלה על שדרת הרכס וראה בקעה רחבת ידיים, משופעת במתינות ממזרח ומצפון, וקיר של הרים תלולים אורות רעו בשדות הקצורים... באחת המשבצות המוארות הללו ראה בתים של מושבה וכיוון אליה את פעמיו..."

מאיר שלו, 'עשו'

חלקו המזרחי של הגליל בנוי ברובו סלעי בזלת ואדמת חרסית שחורה. זהו מופע בזלת נדיר על פני שטח רחב בישראל. הנוף הבזלתי, המתאפיין בקווים נטויים, במות, גאיות וצבעים כהים, קובע ליחידה זו מקום מיוחד בין נופי הארץ.

הגליל המזרחי נחלק ליחידות משנה: רמת ארבל - יחידה בעלת מסלע גירי; רמת יבנאל - במה קעורה ובמרכזה נחל יבנאל; רמות תבור - במה מבותרת, חרוצה בנחלים היורדים דרומה אל נחל תבור; רמות יששכר ושלוחת צבאים המשתפלים אל עמק חרוד.

הגליל המזרחי מצטיין בנופים פתוחים, רחבי ידיים, ובאופק רחוק המעניק לנוף צבעים רכים, מתינות ושלווה. מימדיו של המרחב גדולים, רציפים ובלתי מופרים. גם בכך הוא יוצא דופן בין נופי הארץ.

תנאים טבעיים

מורפולוגיה

מערכת של רמות נטויות (Tilted blocks) נמשכת לאורך אגפו המזרחי של הגליל. בין הרמות הנטויות מפרידים עמקי נחלים ובקעות רחבות המותווים על-ידי קווי ההעתק: נחל יששכר, נחל תבור, נחל יבנאל ובקעת יבנאל. בקעת יבנאל, שהיא רמה נטויה, יורדת בשיפוע קצוב ומתון ממתלול פוריה עד לרגלי המדרגה של רמת תבור. במרכזה נחל יבנאל, והיא סגורה ממערב במצוק בזלת מרשים עליו מטפסים בתיה המערביים של המושבה יבנאל. רמת תבור יורדת משפת מדרגת מצפה אילות בגובה 368 מטר – השיא הטופוגרפי של הגליל המזרחי, בשיפוע מתון וקצוב לעבר כפר תבור, ומן הרמה יורדת סדרת ערוצים דרומה אל נחל תבור. האזור מצטיין במופע של בקעות ומדרונות מתונים לצידי מתלולים חריפים. המרחבים החקלאיים הגדולים נקטעים על-ידי מתלולי בזלת צרים וארוכים, אשר בבקעת יבנאל כיוונם הכללי צפון מערב – דרום מזרח, וברמת תבור הם מלווים את הנחלים לכיוון דרום. מתלולים אלה נראים כעין מדרגות בנוף ומקנים לו מראה אופייני.

מקורות מים

שלושה נחלים ראשיים מנקזים את הרמות הנטויות מעל הגליל התחתון המזרחי: נחל יבנאל, נחל תבור ונחל יששכר. הנחלים מותווים לאורך קווי ההעתק המפרידים בין הרמות הנטויות. בכל הערוצים הללו נובעים מעיינות היוצרים בקטעים אחדים זרימה איתנה.

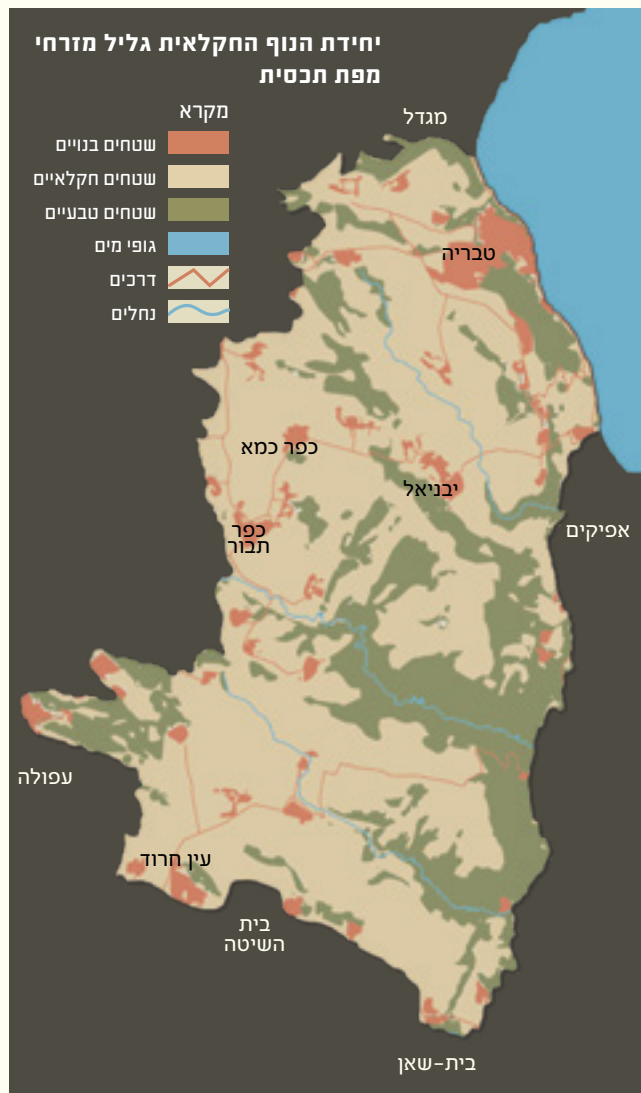
צומח טבעי

הרמות הנטויות מעובדות באינטנסיביות, וכמעט אין עליהן צומח טבעי, למעט במדרונות הבזלתיים החשופים שבהם צומחים עצי שיזף מצוי ושיזף השיח, ובעמקי הנחלים – צמחייה הידרופילית באפיקים (ערבה, קנה, סוף, סמר ופטל). מספר פרטים של עצי שיטה מלכינה, שמוצאם באפריקה, גדלים בנחל תבור וכיובליו. מין זה הוא שריד לתקופה שבה שלט באזור אקלים טרופי, והוא מתרבה בצורה וגטטיבית בלבד מאחר שהחקרים המפרים אותו באזור מוצאם לא שרדו באזור. המסלע הבזלתי הייחודי למזרח הגליל משווה לשטח גוון כהה ומצמיח בעיקר צמחייה עשבונית ירוקה למשך תקופה קצרה בחורף וצהובה-זהובה למשך רוב ימות השנה.

נופי חקלאות

תיאור הנוף

מזרח הגליל מצטיין בנוף חקלאי מובהק ומגוון. בקעת יבנאל מכוסה מרבד רציף של חלקות עיבוד הנקטע על-ידי הישובים הכפריים. החלקות קטנות יחסית (נוף של מושבות ומושבים), ופסיפס השדות מגוון. לעומת זאת, ברמת תבור וברמת צבאים מתקבל מופע חלקות גדולות המעובדות על-ידי קיבוצי צפון בקעת הירדן. שטחים אלו מקבלים מי השקיה ממפעל מים בבקעת הירדן שממנו הם מסונקים אל השטח הגבוה.

חלקות אמורפיות ופזורות העוקבות אחר קווי הטופוגרפיה של מדרון פוריה

חלקות העיבוד בגליל המזרחי הן בעלות צורה אמורפית העוקבת אחר קווי הטופוגרפיה. החלקות מרוכזות במדרונות ההרים ובכמות. נחל תבור עצמו מאופיין במדרונות תלולים ואפיק צר, אך בקטעים שבהם הוא מתרחב מופיעות משבצות עיבוד חקלאי בצד שטחי מרעה מגודרים לבקר. בין החלקות החקלאיות משולבים ערוצי נחלים, נחלי אכזב, שאינם מעובדים, ואזורי טרשים חשופים. השילוב בין אזורי עיבוד ואזורים טבעיים מעניין ונדיר.

המרחב מתאפיין בגידולי שדה, מטעים וכרמי זיתים, רפתות ודירי צאן. בקעת יבנאל מפורסמת במטעי השקדים שבה ובשדות חיטה רחבי ידיים. ברמות יששכר נפוצים בעיקר גידולי שדה, כרמי זיתים ומעט מטעים. האזורים הטבעיים הנרחבים משמשים לרעיית בקר. שרידי בוסתנים נמצאים בסמוך לחורבות כפרים ערביים.

מערכות מים

מי מעיינותיו השופעים של נחל יבנאל נתפסו בתקופה הרומית והובלו באמת מים (אמת ברניקי) לטבריה ולבית ירח. שרידיה ניכרים על פני המדרונות ממערב לבקעת כנרות. בנחל ארבל מעיינות גדולים, שרידי ישובים, ביצורים ובורות מים. לאורכו של נחל תבור מופיעים מעיינות זרימה איתנה במורד. מי המעיינות נתפסים על-ידי חברת מקורות ועל-ידי ישובי הסביבה. הנחלים הרבים הם בית גידול לאוכלוסיית הצבאים הגדולה בישראל. בסמוך לנחל תבור נמצאו שרידים של טחנות ואמות מים.

דרכים

רמות יששכר ובקעת יבנאל היוו מקטע בדרך ההיסטורית מעמק יזרעאל אל החורן שבסוריה. דרך זו, הידועה כדארב אל חווארנה ('דרך החורנים'), ירדה מרמת תבור אל נחל יבנאל ואתו אל דרום הכנרת ואל החורן. כיום איבדה הדרך את חשיבותה, והאזור מרוחק ומבודד. נחל תבור שימש אף הוא בעבר כדרך מרכזית. תילים ושרידי ישובים רבים לאורכו מעידים על חשיבותו (חירבת דבורה, חירבת טיריה, חירבת זאב, תל זן, תל שמט ועוד). כיום, הבקעות מאופיינות בדרכי עפר חקלאיות המוגבלות לשולי הבקעה. בבקעת יבנאל קיימות דרכי רוחב החוצות את הבקעה בניצב לציר האורך שלה. כביש אספלט, שראשיתו בכפר תבור, חוצה את רמת תבור, לאחריה את בקעת יבנאל ומגיע לכנרת.

מבנים חקלאיים

ביבנאל, מושבה שהוקמה בשנת 1901, עומדים מבנים רבים בני התקופה הבנויים מאבן בזלת מקומית שחורה ורעפי מרסיי. חלק ממבני המשק מוקפים בחומת אבן, ומגדלי שמירה עומדים בשולי הישוב – כל אלו אופייניים לתקופה. בנוסף, במבנים אחדים עוד ניתן למצוא כלים חקלאיים ששימשו באותן שנים. טחנות קמח עתיקות, שפעלו בכוח מי הנחלים, נמצאות בנחל תבור ובנחל יבנאל.

דפוסי התיישבות

הנוף החקלאי בבקעת יבנאל ורמות יששכר מרוחק יחסית ממוקדי אוכלוסייה ובינוי. בעבר היה אזור רמת יששכר מיושב בצפיפות, בעיקר לאורך צירי הנחלים. בשטח נותרו שרידי ישובים, שהתקיימו מתקופת האבן הקדומה ועד הקמת מדינת ישראל, לצד שרידי בוסתנים ומבנים. לישובים בבקעת יבנאל דפוס פיזור מרחבי חופשי: מושב הזרעים מצוי במרכז בקעת יבנאל; כפר זיתים, ארבל וכפר חיתים מצויים במרכז בקעת ארבל; המושבה יבנאל 'מטפסת' על פני מתלול הבזלת. דפוס זה עומד בניגוד לבקעות בגליל, בהן הישובים הערביים מוגבלים למדרונות ההרים. העיבוד החקלאי של בקעות הגליל המזרחי קדום ביותר – נחל ארבל, בקעת ארבל ורמת יששכר משכו התיישבות יהודית רבה לאחר חורבן בית שני, ושרידיה עודם מצויים במקום. בקעת ארבל נודעה בתקופה זו בתעשיית הפשתן שבה.

הנוף החקלאי קשור גם לסיפור ראשית התיישבות היהודית ביבנאל, מושבה מימי העלייה הראשונה. פליטי התיישבות בחורן התיישבו בגליל, ולאחר שיק"א רכשה קרקעות בחירבת ימה אשר בבקעת יבנאל, עברו המתיישבים למקום. רבים מן הבתים מימי ראשית התיישבות בנויים ושמורים. אלו הם בתי בזלת ולצידם חצרות משק. חלקם שוחזרו ושוקמו, חלקם נטושים וחרבים.

הקשרים תרבותיים

מקורות, הסטוריה וארכיאולוגיה

אגן נחל תבור ורמות יששכר היו מיושבים בצפיפות במשך מאות בשנים. ישובי העבר הותירו אחריהם תילים (הבולט שבהם הנו תל רכש בסמוך לקיבוץ כפר קיש) ואתרים ארכיאולוגיים מתקופת האבן הקדומה, תקופת הברונזה, תקופת הברזל ועד לתקופה הביזנטית. באזור חורבות של מצודות צלבניות - הידועה והשלמה בהן היא 'כוכב הירדן' המשקיפה על עמק הירדן והשנייה מצודת 'פורבלט' הצלבנית בתחום הכפר הערבי טייבה שברמת יששכר. בנוסף קיימים באזור שרידיהם של ישובים ערביים (יובלה, כפרה, דנה ועוד).

בין חורבות הכפרים הערביים ברמת תבור וברמת יששכר התגלו פריטים ושרידים של בתי כנסת מתקופת המשנה והתלמוד (חורבת סירין, חורבת חדאתה, חורבת מעזר ועוד).

מזרח הגליל התחתון נודע באדמותיו הפוריות ובשטחי המרעה הדשנים שבו. כפר קמא משקף בשמו קמה - תבואה או קמא - מרעה דשן. שם זה נמצא כבר בכתבים צלבניים ומעיד על השפע בו התברך האזור. כפר תבור נוסד על כפר 'מסחה' (כפר אריסים חראתים אשר עובדיו הוחלפו מדי זמן כדי למנוע חזקתם על הקרקע). השם מסחה - אפשר שהוא שיבוש לשון משחה, שמן הזיתים המשובח שהוסק במקום, ואשר ממנו הופק שמן המשחה.

השתקפות אורחות חיים בנוף

השטחים החקלאיים במזרח הגליל מעובדים כולם בידי תושבי המקום, יבנאל והמושבים סביב, והחקלאות מהווה מקור פרנסה ותעסוקה חשוב לתושבי האזור.

פסיפס השדות והשתנות הצבעים בעונות מפיחים חיים בנוף חקלאי זה. תנועת הכלים החקלאיים, קווי החריש והקציר נותנים תחושת תנועה לשטח כולו. לנוף חיות כלכלית גבוהה - לא ניכרת נטישה של העיבוד החקלאי, ובשנים האחרונות מתפתחת ביישובים הכפריים תיירות חקלאית. נוף דרמטי במיוחד ובעל חיות יוצאת דופן נגלה בשוליה המזרחיים של הגליל המזרחי, באזור כוכב הירדן, מצפה אילות ופוריה, שם צונחות הרמות במתלול של מאות מטרים אל בקעת הירדן הצפונית ואל הכנרת ומכאן מבט מרהיב אל בקע הירדן, הגלעד, הגולן והחרמון.

ה ת ר ש מ ו ת

ניגודיות

בקעת יבנאל משתרעת משני עבריו של נחל יבנאל הזורם מצפון לדרום. שני אגפיה של הבקעה משתפלים בצורה א-סימטרית מובהקת: האגף המערבי יורד בשיפוע מתון, ואילו במזרחה היא תחומה על-ידי מתלול הבזלת הגבוה העולה לרמת תבור. הניגודיות באה לידי ביטוי בין הנוף המישורי-כמתי, המעובד כמעט כולו, ובין השוליים המצוקיים הבנויים בזלת כהה ותוחמים את הבקעה ממערבה. ברמת תבור טמונה הניגודיות לאו דווקא בגבולות האזור, שאינם מוגדרים דיים, כי אם בניגודיות שבין מתלולי הבזלת סביב הנחלים והשטחים המסוקלים-מעובדים, הפונים דרומה אל נחל תבור, ובין הבמות החקלאיות המקומיות שביניהן. הצבעוניות והניגודיות הם מסימני ההיכר של האזור. הבזלת הכהה מול מרבדי הירוק בסתיו ובחורף המתחלפים לגווני זהב בוהק עם הבשלת החיטה ולאחריה השדות החרושים בגוונים כהים של חום ושחור.

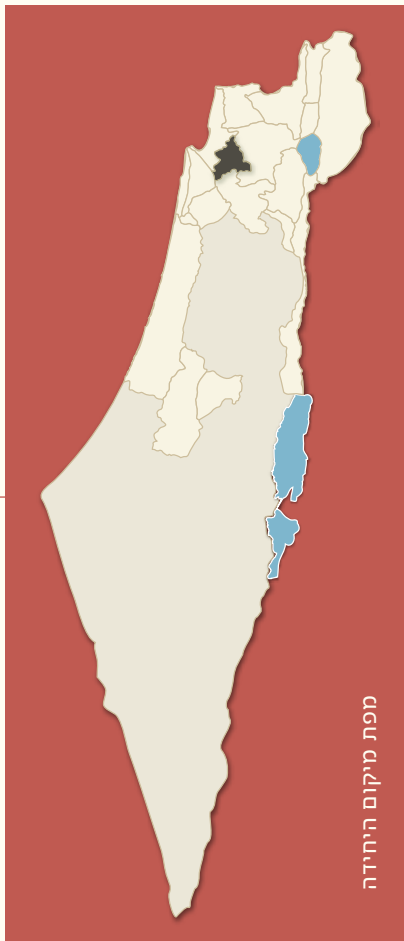
מובהקות

בקעת יבנאל, רמת תבור ורמת יששכר יוצרים יחידת נוף בעלת קווים ייחודיים ושונים בנוף החקלאי בישראל. הייחוד הנופי נקבע על-ידי חומרי המוצא - הסלעים הבזלתיים ואדמת הבזלת. אלה יוצרים במות מישוריות, שלוחות מאורכות ובקעות רחבות ביניהן. קווי הנוף 'גדולים', כרוכים ונמשכים למרחק. הנוף פתוח ורחב ויוצר תחושת מרחבים אינסופיים, שהיא נדירה בנוף הישראלי. מובהקותו וייחודו של המרחב בנוף הישראלי מבוססים על הצבעים האופייניים לבקעות - גווני ירוק כחורף ובאביב המתחלפים עם גווני זהב בקיץ. כל זאת על רקע גווניהם הכהים של מתלולי הבזלת בעמקי הנחלים ובמדרונות נטויים הצופים על פני מישורי החרסית - הצבעוניות של חילופי שטחים מעובדים ושטחים טבעיים לסירוגין. ריבוי החלקות וגווניהם ומופעי הבתים במושבות - שחורים ולבנים - כל אלה מוסיפים לציוריות ומשרטטים תמונת נוף חקלאי מן היפות בארץ.

גיוון

הגיוון ביחידת הנוף בא לידי ביטוי במופעי השונה בין המתלולים הסלעיים ובין הגאיות והבמות. אופייה הכהה של הבזלת - חרסית כהה וסלעי בזלת שחורים - יוצר מסגרת 'קודרת' לבקעה. הגיוון נמצא בחלקות הקטנות הרבות הרוקמות תבנית של 'שמיכת טלאים', תבנית חיה ומרתקת הבולטת במיוחד בבקעת יבנאל. המורכבות והשילוב בין שטחים טבעיים ומעובדים יוצרים תבניות נוף מקומיות מעניינות: למשל כאשר הנוף הטבעי מהווה מסגרת ומעטפת לנוף החקלאי (כמו בבקעות הסגורות), ברצף של קווים מעובדים וקווים טבעיים לסרוגין.

מפת מיקום היחידה

גבעות אלונים-שפרעם

"השוורים חצו את הקישון, ומכאן פנו צפונה-מזרחה, בעמק הרחב שבין גדה ושייח'-אבריק. אביב היה. היער עלה על גדותיו בריחות, בצבעים, בציוצי חיזור אחרונים של ציפורים ובקריאות ראשונות של גוזלים ואפרוחים. העצים כבר התכסו עלווה חדשה: הירוקה-הכהירה של אלון התבור, הירוקה-הארגמנית של האלה. עיריות אחרונות היתמרו, עלי הדודאים התרחבו, הכלנית החליפה משמרת עם הנורית".

מאיר שלו, 'פונטנלה'

גבעות אלונים-שפרעם הן אגפו המערבי של הגליל התחתון, ומתאפיינות בגבעות קרטון מתונות וביניהן עמקים שטוחים ורחבים. גבולן המזרחי עובר בקו הנמשך מציפורי בדרום, דרך צומת הסוללים, אל הכפרים שפרעם ואעבלין בצפון. הגבול הדרומי עובר בקו המגע עם עמק יזרעאל, משער העמקים ועד לגבעות זייד. הגבול המערבי הוא קו המגע עם עמק זבולון, לאורכו עובר כביש מצומת יגור לצומת אחיהוד.

גבעות אלונים-שפרעם מכוסות יער פארק של אלוני תבור, וביניהם עמקי נחלים מעובדים. האזור מצטיין במגוון אתני: בצד ישובים יהודיים נמצאים יישובים בדואים (באגן נחל ציפורי), ישובים ערביים וכן מושבות של בני הטמפלרים הגרמניים (אלוני אבא ובית לחם הגלילית שהפכו למושבים). כן קיימים כאן מספר אתרים ארכאולוגיים מהמרשימים בארץ, כגון: בית שערים, ציפורי הקדומה, אושה ושפרעם.

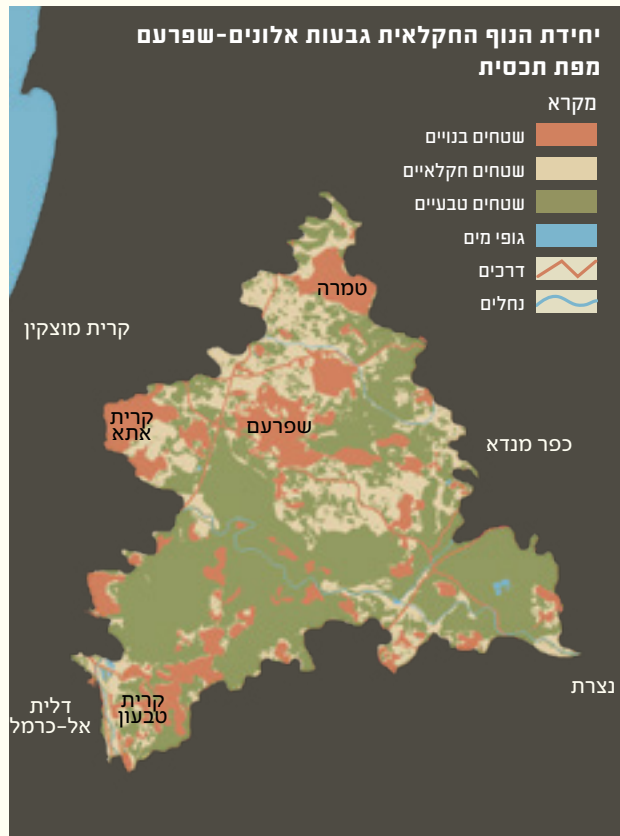
תנאים טבעיים

מורפולוגיה

מבחינה מבנית-גאולוגית האזור כולו הוא קער (סינקלינה), המשכו הצפוני-מזרחי של קער רמות מנשה. הטופוגרפיה מתונה - גבעות מעוגלות וביניהן עמקים רחבים. המורפולוגיה ה'רכה' של האזור עוצבה בעיקר על-ידי פעילות הסחף של מי נגר הגשמים על גבי המסלע הרך. גבעות אלונים-שפרעם בנויות ממסלע קרטוני (מתקופת האיאווקן), המכוסה בחלקו בשכבת סלע נארי נוקשה. גובהן אינו עולה על 300 מ' והוא יורד בהדרגה ממזרח למערב. מורדות הגבעות מכוסות בקרקע רנדזינה חומה ואת עמקי הנחלים מכסה קרקע אלוביאלית אפורה.

מקורות מים

נחל ראשי אחד - נחל ציפורי (ואדי אלמלכי), מנקז את גבעות אלונים-שפרעם, זורם מהרי נצרת לנחל קישון, ומתנקז בהמשך לים התיכון. הנחל רחב, ובקטעים מסוימים הוא נחל איתן. נחל יפתחאל, המנקז את מערבה של בקעת בית נטופה, נשפך לנחל ציפורי מדרום-מערב לקיבוץ הסוללים. באזור מקורות מים טבעיים רבים ובהם מעיינות שופעים כגון עינות ציפורי, עין יבקע ועינות משהד וא-ריינה. מימיהם הוזרמו בימי קדם לעיר ציפורי.

צומח טבעי

מורדות הגבעות עטורים בשטחי חורש ויער נרחבים. בגבעות אלונים-שפרעם נמצא הגוש הגדול בארץ של חברת יער אלון התבור וליבנה רפואי, שריד יחיד ליערות האלונים שכיסו בעבר את הגליל התחתון והשרון. הווריאנט הטיפוסי של חברת צומח זו מעניק לאזור תצורת יער פארק פתוח השופע בעצי אלון התבור, ואופייניות לו שכבות מפותחות של עצים, שיחים וצמחים עשבוניים. על גבי הטרשים המכוסים קרום נארי נוקשה גדלים בני שיח כגון אזוב מצוי ושללהבית דביקה, מטפסים כאספרג החורש ומיני עשבוניים רבים. בחורף ובאביב מתכסה השטח בפריחה סגונית וצבעונית. המפנים הצפוניים של הגבעות - אשר מאופיינים בתנאי מיקרו-אקלים לחים וקרירים יותר - מהווים בית גידול לאלון המצוי, אשר יוצר חורש צפוף וסבוך יותר.

נופי החקלאות

תיאור הנוף

עמקים מתונים ורחבים חודרים בין הגבעות ומעניקים מצע נוח לעיבוד חקלאי. כאן תפס הנוף החקלאי את מקומו של הצומח הטבעי והחליפו לחלוטין. הגבול בין הגבעות לעמקי הנחלים החודרים אליהם מתפתל ואינו חד, הגבעות דועכות בהדרגה אל המישורים המעובדים.

מצפון ומדרום לאפיקו של נחל ציפורי - אשר חוצה את האזור לרוחבו - פרושים מטעי רימונים ותאנים, כרמי זיתים וכן שדות חקלאיים של גידולי תבלינים, ירקות ודגנים. לאורך הנחל החלקות צרות, ארוכות ולרוב אנכיות לצירו. דפוס זה, כאמור, תואם את המסורת הערבית בקרב האוכלוסייה הבדווית, שזהו אחד ממרכיבי הגדולים בארץ. בעמקים הקטנים, השזורים בין הגבעות, הגאומטריה של החלקות משתנה בהתאם למעטפת, ובשטחים היורדים מהישובים לעמק יזרעאל, עמק זבולון ובקעת תורען החלקות רבועות וגדולות. עצי תות וכליל החורש מעטרים את שולי הדרכים. האזור בכללו הוא אזור של התיישבות צפופה בעלת אופי כפרי-חקלאי ומגוון תרבותי מרשים. ישובים בדואים וישובים יהודיים כפריים יושבים זה לצד זה ויוצקים במרחב תכנים תרבותיים וחקלאיים מובחנים, אשר יחדיו מתווים יחידת נוף חקלאי ייחודית.

ביער הפארק המכסה את הגבעות רועים עדרי בקר גדולים. יער הפארק הפתוח ורחב הידיים מאפשר את התפתחותה של צמחייה עשבונית מגוונת, וכך נוצרים תנאים טובים למרעה טבעי. באזור רועים עדרי בקר גדולים הנהנים מן הצמחייה העשירה ומצילים של העצים. עדרי הבקר, הגדרות, המכלאות והשקתות הם ממראותיו האופייניים של האזור.

דרכים

הטמפלרים סללו ביער האלונים כביש אשר קשר את חיפה אל מושבותיהם, ומשם לנצרת. את גבעות אלונים-שפרעם מקיפה מערכת כבישים ראשיים. ממחלף סומך הצפוני למחלף המוביל המזרחי, כביש 79 מהווה קו גבול בין יחידת נוף זו לבין רכסי הגליל התחתון המרכזי. ממחלף המוביל לצומת ישי הדרומית עובר כביש 77. דרכי עפר מלוות את השטחים החקלאיים, בעיקר לאורך צירי העמקים.

מבנים חקלאיים

בגבעות אלונים-שפרעם קיימים שרידי מבנים חקלאיים בהם משתקף עברו: לאורכו של אגן נחל ציפורי שוכנות טחנות הקמח ראס עלי, מרפוקה וטחנת הנזירים אשר שימשו לטחינת קמח, לעצירת שמנים ולצרכי השקיה בתעלות החקלאיות עד שנות ה-30 של המאה ה-20. בנוסף פזורים ברחבי הגבעות בתי בד, גתות ומערכי מדרגות המעידים על אורחות החיים המקומיים בימי קדם. בית הכנסת בכפר חסידים שוכן על תל קטן - בערבית 'תל א-סמן', תל השמן. יתכן כי הוא תל השמן הנזכר במקורות מצריים קדומים. באזור מבנים חקלאיים מודרניים מועטים יחסית, ואופיין הראשוני של גבעות יער האלונים משתמר. יוצאים מכלל זה הם שטחי החקלאות בעמקים, בהם הוקמו חממות לגידול ירקות, רפתות ודירים.

דפוסי ההתיישבות

ישובי האזור ממוקמים על גבי הגבעות הצופות על העמקים, ולכולם אופי כפרי. מרביתם מוקפים בשטחים חקלאיים, במטעים וביער אלונים.

בסוף המאה ה-19 הקימו הגרמנים הטמפלרים שתי מושבות חקלאיות. בית לחם הגלילית הוקמה בשנת 1906, בנקודה בה התקיים ישוב יהודי קדום 'בית לחם צוריה'. אלוני אבא נוסדה בשנת 1907 בלב יערות האלונים ונקראה וולדהיים - מעון יער. הגרמנים הכניסו שיטות עבודה מתקדמות בחקלאות, ואלו שמשו דוגמא לחקלאות החדשה שהתפתחה בארץ. לאחר פינוי הגרמנים בשנות מלחמת העולם השנייה, נוסדו בהם ישובים חקלאיים יהודיים. במהלך המאה ה-20 התחדשה והתבססה התיישבות יהודית נוספת באזור, בדמות קרית טבעון של ימינו, שער העמקים, נופית, הרדוף ואלון הגליל.

בשנות ה-60 הונהגה מדיניות לריכוז המשפחות הבדואיות שנדדו באזור בישובי קבע, וכך הוקמו המועצות הבדואיות, ביניהן: ערב א-זביידאת ובסמת טבעון.

כפר חסידים הוא ישוב יוצא דופן בנופי ההתיישבות בארץ. הוקם בידי קבוצות חסידים ממזרח אירופה, שעלו לארץ בשנות ה-20 של המאה ה-19. בישוב שולב אורח חיים חרדי עם חקלאות אשר מימיה הראשונים הקפידה על שמירת המצוות התלויות בארץ.

הקשרים תרבותיים

מקורות, הסטוריה וארכיאולוגיה

בגבעות אלונים-שפרעם קם לתחייה, מבחינה רוחנית ודתית הישוב היהודי - לאחר מרד בר כוכבא. בימי המשנה והתלמוד שכנו כאן מרכזים יהודיים גדולים, בהם: אושה, שפרעם, ציפורי, בית שערים. כאן פעלה הסנהדרין והיא נדדה בין ישובי האזור: "מאושא לשפרעם, ומשפרעם לבית-שערים, ומבית-שערים לציפורי, ומציפורי לטבריא" (ראש השנה לא, א-ב).

בבית שערים התקיים ישוב יהודי חשוב בתקופת המשנה. העיר שמשה כבית העלמין המרכזי ליהודי ארץ-ישראל ואף לקהילות יהודיות מן הארצות השכנות.

בתקופה זו ובתקופה הרומית היתה העיר ציפורי אחת הערים העשירות והמפוארות בארץ-ישראל. בין הממצאים שנתגלו בה, מבני מגורים מפוארים בעלי רצפות פסיפס מרשימות, בסיליקה מן התקופה הביזנטית, ובסביבותיה מתקנים חקלאיים רבים.

בעיר שפרעם התקיים ישוב יהודי רציף, וקיימות עדויות באשר לעיסוקם בחקלאות במהלך המאה ה-18.

השתקפות אורחות חיים בנוף

הנוף המקומי מורכב מפסיפס של שדות חקלאיים, מטעים, יערות אלונים וישובים כפריים. אלו מתמזגים בנוף כפי שמגוון התרבויות המקומי משתלב במרחב. החקלאות המסורתית, עדות לאופיים של חיים בני מאות ואלפי שנים, נוכחת במקום בדמות מטעי זיתים ושדות דגנים הגדלים בעל, וחלקות ירק המושקות היישר ממימי הנחלים. במקביל, ניכרת אחיזתה של החקלאות המודרנית - חלקות סדורות של עצי פרי נשירים וגידולי שדה.

תושבי האזור, על פי רוב, אינם עוסקים ישירות בפעילות חקלאית. ועם זאת, המגוון והשפע שבנוף, וכן מערך הזיקות והמסורות בין האדם למקום, מאפשרים פעילות אנושית ענפה בשטחים הפתוחים. מסלולי הטיולים הרבים ופינות החמד מושכים מטיילים תיירים ומקומיים. הישובים פותחים את שעריהם לפעילות תיירותיות כגון קטיף עצמי, מסעות טרקטורונים בשדות, הצגת הפעילות ברפתות וסיוורים בשרידי מבנים עתיקים.

ה ת ר ש מ ו ת

ניגודיות

האגף המערבי של גבעות אלונים-שפרעם נוחת ברכות אל עמק זבולון. קו זה מבליט את הניגודיות בין הגבעות המכוסות יער חורש ממזרח, והעמק המישורי ממערב. המגע עם עמק יזרעאל גם הוא קו מגע בין הר ועמק, אלא שכאן הגבול מטושטש למדי, וגבעות נמוכות משתפלות אל העמק ואף 'חודרות' אליו. עליהן נבנו המושבים נהלל ובית-יהושע. קווי המגע מזרחה וצפונה אינם ברורים, והם מתמזגים בגבעות יודפת מצפון והרי נצרת מדרום, כאשר בתוך גבול חד וניכר עם בקעת בית נטופה.

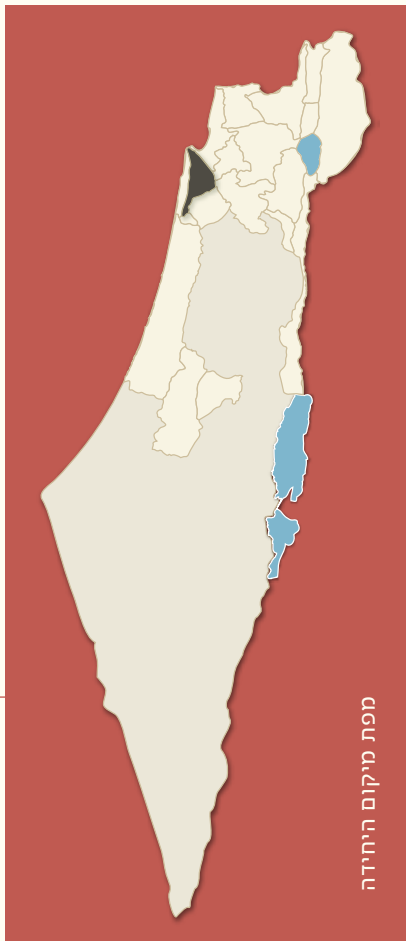
מובהקות

לגבעות אלונים-שפרעם מראה ייחודי ומובהק בין נופי הגליל. הם נמוכים, עגלגלים ומבותרים על-ידי עמקי רוחב, בכך הם מזכירים במידת מה את נופי חבל עדולם בדרום.

גיוון

חדירת עמקי הנחלים בינות לגבעות יוצרת מראה מגוון וססגוני. העיבוד החקלאי המסורתי בעמקי הנחלים ובחלקות עיבוד על מורדות הגבעות, מוסיף כתמי צבע המשתנים עם עונות השנה.

מפת מוקדם היחידה

כרמל

"כרמל הוא אחד ההרים המפוארים אשר בארץ-ישראל. תכונתו על שפת הים הגדול מנגב ללשון ים עכו אשר ילחך את עפרות רגליו, וכאשר יזכרנה ירמיה במליצתו: חי אני! נאום המלך ה' צבאות שמו כי כתבור בהרים וככרמל בים – יבוא (ירמיה מו). והוא גבוה מאד, ומרחוק יראוהו הבאים באניות אל ארץ כנען; ושמו (אשר הוא שם כללי אל כל חלקה טובה המוציאה רב תנובות) הוא על דבר פריו וטובו; כי הוא מלא גפנים וזיתים רבים עטוף בפאר כל משפחות הפרחים כגן אלהים, עד כי לא תשבע עין מראות. והנביאים במליצותיהם הרבו להזכיר את נועם חמדת ההר הזה. פרוח תפרח ותגל אף גילת ורנן כבוד הלבנון נתן לה הדר הכרמל והשרון (ישעיה לה). ראיתי והנה הכרמל המדבר וכל עריו נתצו (ירמיה ד) ה' מציון ישאג ומירושלים יתן קולו ואבלו נאות הרועים ויבש ראש הכרמל (עמוס א). וקרבת הים הגדול היא אשר תיטיב במאד אל ההר הזה; כי משם ישב עליו רוח צח אשר יקרר את חום יום לוחט, ולא תכבדנה עליו להבות תבערת הקיץ כעל מקומות אחרים בארץ-ישראל. גם מבין עפרותיו יזלו פלגים יבלי מים רבים אשר ישקו את אדמתו וישימוה פוריה ומבורכת בכל עתותי השנה, ומן הדברים הנפלאים אשר בהר הזה הן המערות הגדולות והעמוקות במאד אשר תמצאנה מכל עבריו למאות ולאלפים; ומבוא המערות האלה הוא צר עד מאד, והן תעקשנה ארחותיהן תחת האדמה עד כי יקל מאד לאדם להחבא בתוכן. ולזאת יאמר עמוס: ואם יחבאו בראש הכרמל משם אחפש ולקחתים (עמוס ט). וכפי עדות מקצת סופרי העמים התבודד החכם פיטגורס היוני על הר הכרמל ימים רבים; ומספר מלכים נדע כי גם אליהו ואלישע אהבו מאד להתגורר שמה. ובאמת כל נפש זכה אשר תכסוף להדבק באלהיה ולהתענג במחזה נועמו, היא תשבע שמחות בין בתרי ההר הזה; כי שמה יתראו לעיניה מחמדי כל צמחי עדן אשר תוציאם האדמה למיניהם, גם צפונה ונגבה תצפה הדר השרון אשר יכתיר בעטרת פרחים את מוסדות ההר הזה מסביב, ומערבה מראה הים הגדול והנורא אשר גליו יהמיון המון פחדים לקול צנורי הנחלים המתנפלים מראש הצורים בשאון נחמד ונעים – כל אלה ימלאו את הנפש רעד קודש, כי תשיש על אלהיה אשר חננה להכיר את גדולתו ונועמו אשר הראה בתבל ארצה."

שלמה לעוויזאהן, 'מחקרי ארץ', 1819

הכרמל, ההר הירוק תמיד, עתיר יערות וחורש טבעי הוא גוש הררי גדול, בעל גבולות גיאוגרפיים ברורים, המתנשא בין שני מרחבים חקלאיים – עמק יזרעאל ממזרח ומישור חוף הכרמל ממערב. לרכס הכרמל צורת משולש שקודקודיו העיר חיפה בצפון, קרן כרמל בדרום-מזרח וחוטם הכרמל בדרום-מערב. לכרמל מראות נוף חקלאי מגוונים: חקלאות מסורתית בתחומי ישובים (בכפרים הדרוזיים), בכמות ההר ובבקעות הטוף. שטחי החקלאות נקודתיים ונפרדים, ואינם יוצרים רצף.

תנאים טבעיים

מורפולוגיה

הר הכרמל הוא שלוחה אחת מבין שתי שלוחותיו של השומרון (השנייה היא הגלבוע). כיוונו מדרום-מזרח לצפון-מערב, כיוון יוצא דופן ברכסי הארץ. שיאו הטופוגרפי ברום הכרמל שמצפון לעוספיא, בגובה 546 מטר מעל פני הים. בהתנשאו מעל סביבותיו, נגלים ממנו מראות נוף רחוקים: מישור חוף הכרמל משתרע ממערב; מצפון מפרץ חיפה; ממזרח נראים העמקים זבולון ויזרעאל על רקע הרי הגליל התחתון, הגליל העליון והגולן. הכרמל נחלק ליחידות נוף משניות: הכרמל הגבוה, שיאו של הרכס, ומדרונותיו התלולים לכיוון מזרח; הכרמל התיכון ובו בעיקר במת ההר ועליה קו פרשת המים; הכרמל הנמוך ועמו מתלולי הכרמל המערביים. בקעות הטוף - תוואי נוף בולט - שוכנות ברובן בכרמל הנמוך, ועליהן מתקיימת רובה של החקלאות. פני השטח במרבית חלקיו של הכרמל עשויים גיר ודולומיט והינם טרשיים וקשים. כמות המשקעים הרבה יצרה כאן נוף קרסטי מפותח הבא לידי ביטוי בנופי טרשים ובריבוי מערות ההמסה בהר. כתוצאה מצפיפות הסלעים הרבה ואופן ריבודם לא התאפשרה הכשרת קרקע ויצירת מדרגות הר. לפיכך נותר הכרמל בחלקו הגדול טרשי וסכך-חורש.

מקורות המים

מקורות המים בכרמל ספורים, ומספר המעינות קטן (כגון מעיינות 'עין אל-בלד' בכפרים הדרוזיים והמעיינות שבקרבת חירבת-מקורה, עין קדם בנחל גלים ומעינות נחל אורן). על הר הכרמל יורדת כמות גדולה של משקעים בגלל קרבתו הרבה (והנדירה בתנאי ההר בארץ) לים. כלילות הקיץ הטל מכסה על הכל, וברומו של הכרמל שכיחים ערפילים. מערבית לקו פרשת המים בכרמל הנחלים מתונים, ובאחדים מהם מתקיים עיבוד חקלאי. הנחלים המזרחיים תלולים ועתירי חורש.

צומח טבעי

הכרמל הגבוה מכוסה ברובו בחורש ים תיכוני צפוף, חברת אלון מצוי ואלה ארץ-ישראלית, ואליהם נלווים עצי קטלב, ליבנה רפואי וכליל החורש. בחלקיו הנמוכים מתפתחת חברת החרוב המצוי ואלת המסטיק. חברת אורן ירושלים ופרע קטן עלים שכיחה על פני סלעי קירטון רכים וקרקעות רנדזינה (אזור צומת דמון, רום כרמל-עוספיא).

נופי חקלאות

תיאור הנוף

בכרמל, בניגוד לחבלי ארץ אחרים, קשה להבחין בחקלאות אופיינית בעלת דפוסים מקומיים מובהקים. המסלע לפני השטח הבונים את הכרמל קובעים את נוכחותם של השטחים החקלאיים.

שני יסודות ליתולוגיים מכתבים את מופעי החקלאות על הכרמל. הראשון - בקעות הטוף שעליהן ובשוליהן התפתחה חקלאות. השני - הבמות, ריכוזי הקירטון והחואר בראש הכרמל, שטחים מעובדים רחבי ידיים סביב הישובים הדרוזיים עוספיא ודלית אל-כרמל.

כאמור, מקום לעצמו בנוף הכרמל יוצרות בקעות הטוף, אשר מקורן בפעילות געשית שאפיינה את הכרמל בתקופות קדומות. שולי הבקעות הם שפת הלועות של הר הגעש. הטוף והחואר הרך יוצרים שקעים, גאיות ומדרגות, שבהם הטופוגרפיה מתונה,

ועליהן קרקעות חרסיתיות עמוקות יחסית. אלו הם עמקי הטוף, ובהם חלק ניכר משטחי העיבוד בכרמל. עמקי הטוף הגדולים הם בקעת מהר"ל, בקעת מקורה, בקעת עופר, עמקי שפיה ובקעת אלון.

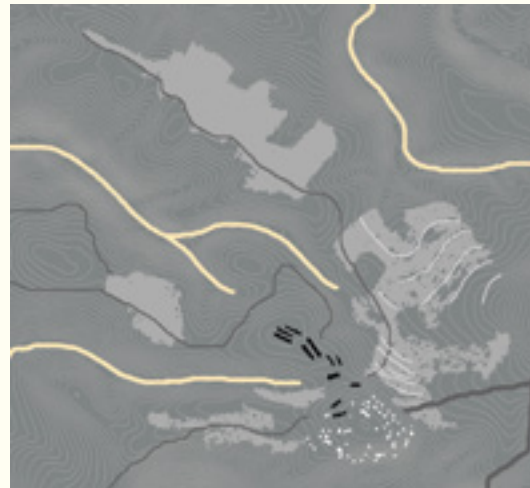
הבקעות הגדולות והסמוכות למקומות ישוב, מעובדות וכוללות בעיקר מטעים לסוגיהם. מנגד, קיימים 'עמקים נעלמים' - בקעות מצומצמות בשטחן או מרוחקות ממקומות ישוב אשר היו מעובדות בעבר, הוזנחו וניטשו. החורש הטבעי לא חדר אליהן, ועקבות העיבוד החקלאי, כמו גם שרידי טרסות, נותרו בהן. בשוליהן קיימות חורבות המעידות על הישוב שהתקיים בסמיכות להן. בקעת אלון, שבמשך שנים לא היתה מעובדת, מתחדשת, וכיום ניטעים בה כרמי זיתים.

בקעת כרם מהר"ל היא הגדולה שבבקעות הטוף. הישוב כרם מהר"ל ממוקם בפתחה של הבקעה, במקום שבו עמד פעם הכפר איג'זים, ולפנים היתה בו התיישבות צלבנית (מכנים אחדים עדיין עומדים על תילם). בבקעת מהר"ל חלקות רבועות המופרדות על-ידי דרכי עפר. אוריינטציית החלקות מוכתבת על-ידי ציר האורך של הבקעה, וכיווניות זו מופרת רק מעבר לערוץ נחל חרובים. ריכוז גדול של מטעים נמצא בחלקה הדרומי - בערוץ נחל מהר"ל ובבקעת שי"ר, אותה הוא חוצה ביציאתו מן הבקעה לכיוון הים (גם בעבר היו כאן מטעי זיתים וכינויים 'זיתון אל-עין').

שטחי עיבוד ותיקים וחדשים נמצאים בכמות על פני קווי פרשת מים מקומיים וכן ברצועות סחף צרות וארוכות באחדים מעמקי הנחלים.

עיבוד הבמות מאופיין בחלקות גדולות (ישנן במות שכלל אינן מחולקות בחלוקות משנה). השיפועים מתונים, ורק בחלקן נבנות טרסות: למשל, בראשי אגני הנחלים היורדים לעמק יזרעאל (נחל יגור, ואדי עלי א-דין ועוד), עדיין נותרו טרסות מתקופות קדומות.

צורת עיבוד מסורתית מופיעה בכפרים הדרוזיים שעל הכרמל. החלקות ממוקמות על במות ההר, בבקעות ובתוך ערוצי הנחלים. בכמת ההר בעוספיא - אדמת רנדזינה בהירה עמוקה אשר התפתחה על סלעי הקירטון המקומיים. שורשי הצמחים מסוגלים לחדור אל שכבת הסלע הקירטוני ומכאן תנאי העיבוד הנוחים יחסית. החלקות מופרדות על-ידי טרסות ובהן גידולי שדה ומטעים. פיזור הגידולים נקבע על-ידי נסיבות חברתיות של מסורות משפחתיות, כאשר המשפחות העוסקות

חלקות העיבוד של קיבוץ בית אורן (בתי הקיבוץ מופיעים בתחתית התמונה). חלקות אלה ממוקמות על הבמות בשיאם של קווי פרשת-מים מקומיים

שטחי עיבוד בכמת ההר בעוספיא. בתי הישוב נבנו על שולי הגבעה במקומות גבוהים יחסית, והם צופים על השטחים החקלאיים הרציפים במרכזה

בקעת מהר"ל, הגדולה בבקעות הטוף בכרמל, מעובדת על-ידי חקלאים ממושבי כרם מהר"ל. בקעות הטוף נוחות לעיבוד חקלאי, ולכן משכו התיישבות במשך אלפי שנים. בשולי בקעת מהר"ל ניכרים שרידים של חקלאות עתיקה, וחורבות ישובים קודמים

באופן מסורתי בגידול זיתים מתגוררות בסמיכות, הרי שחלקות מטעי הזיתים יהיו מרוכזות באזור אחד. מראה הנוף החקלאי המתקבל הוא של כתמים מרוכזים של גידולים שונים. קווי פרשת המים מטבעם הם מישורים ליניאריים צרים וארוכים. השטחים המעובדים אשר עליהם מרוחקים, לפחות חלקם, מנקודות הישוב, ועיבוד הקרקע בהם מחייב כבישת דרכי עפר לאורכם. דוגמא לדפוס עיבוד חקלאי זה הינה חקלאות קיבוץ בית אורן. כיום עיקר שטחו של הכרמל הוא חורש צפוף. מרבית השטחים החקלאיים שעובדו בעבר ניטשו, וניתן להבחין בהם בדמות פסגות קרחות בלב החורש או מדרונות חשופים המכוסים במעט עצי חורש. השטחים החקלאיים הפעילים הם כתמים קטנים ומפוזרים הסמוכים למקומות הישוב. לאורך הדרך המטפסת על קו פרשת המים, מאליקים ועד לחיפה, נראים מטעי זיתים רבים המשמשים גם כשטחי מרעה. המשותף למופעי החקלאות השונים בכרמל הוא המגע בין צומח החורש הטבעי והצפוף לבין הצומח החקלאי המעובד והמסודר.

מערכות מים

מי המעיינות בכרמל נאגרו בחקלאות המסורתית בכריכות קטנות ושימשו להשקיה. הסיבה למיעוט הנביעות נעוצה במסלע הגיר והדולומיט השולט בכרמל. עקב התהליכים הקרסטיים המתרחשים בו, מחלחלים מי המשקעים לעומק. בעמקי הטוף, לעומת זאת, מחלחלים המים בקושי רב, ומי התהום גבוהים. בשולי עמקים אלו נמצאים המעיינות העיקריים בכרמל.

דרכים

הדרך העיקרית החוצה את הכרמל נמצאת על קו פרשת המים העולה ממרכז הכרמל בחיפה ועד לאליקים שבגבול בין הכרמל לגבעות מנשה. דרכים אחרות עולות בצירי הנחלים, חלקן עתיקות, דוגמת הדרך העוברת בסמוך למחצבות הקדומות בנחל אורן. דפוס העיבוד החקלאי השונים מכתיבים את פריסת הדרכים: יש והדרכים החקלאיות משולבות בדרכי הישובים וממשיכות אותן, ויש והן שבילי עפר ארוכים המגיעים עד לבמות החקלאיות המרוחקות.

מבנים חקלאיים

בעת העתיקה התקיימו ישובים חקלאיים רבים בכרמל (חגלון, חורבת כרך, סומקה, דרג, שוקף, דין ועוד). בישובים אלה נותרו מתקנים חקלאיים המלמדים על הגידולים החקלאיים שרווחו בתקופה זו: בתי בד, גתות ומשטחים מפולסים בסלע ועליהם גלילי אבן מחורצים - ככל הנראה מכבשים למיצוי נוזל מפרחי הרתמה הקוצנית לשם הפקת צבע. טרסות אבן לא רבות תומכות בחלקות החקלאיות במדרונות ובבמת ההר. פה ושם נראים גם מבני חממות. לאורך הדרכים, בשולי כרמי הזיתים, הוקמו דוכנים ארעיים למכירת התוצרת החקלאית המקומית - בקבוקי שמן זית, וגבינות מייצור מקומי.

מתקנים חקלאיים מעניינים נותרו בכרמל מתקופת המנדט: בית הסוהר דמון שממזרח לבית אורן הוקם על-ידי משפחה ערבית מחיפה כמפעל לעיבוד טבק. למרגלותיו, בערוץ ואדי דמון, נבנתה בריכת אגירה ענקית מבטון להשקיית שדות הטבק שבאזור, וכן מבנה משאבה על המעין, אשר ממנה סונקו המים אל שטחי הטבק.

מבנים חקלאיים רבים - גתות, משטחי דריכה, בתי בד, בורות מים ועוד - נמצאו בישובים החריבים הרבים בכרמל.

דפוס התיישבות

חלקו הצפוני של הכרמל מעויר בצפיפות (העיר חיפה), ובחלקו המרכזי קיימים ישובים גדולים (דלית אל-כרמל ועוספיא) בעלי אופי כפרי ומפוזר ומספר ישובים כפריים קטנים. השטחים החקלאיים המעובדים נמצאים בסמיכות למקומות הישוב (שטחי החקלאות הנטושים היו סמוכים בדרך כלל למקומות הישוב שחרבו). בכפרים הדרוזיים נמצאים הבתים בין חלקות העיבוד, ובתי הישובים היהודיים צופים אל השטחים החקלאיים הסמוכים להם. עם הגעתם של המתישבים היהודיים הראשונים נפתח פרק חדש בחקלאות על הכרמל. הישוב העברי החקלאי הראשון בכרמל היא המושבה זכרון יעקב שהוקמה בשנת 1882 ליד כפר האריסים זמרון. אנשי המושבה החלו בעיבוד קרקעות בקעת שפיה (בערוץ נחל דליה). המושבה התפרסמה בכרמיה וביינותיה. כאן גם ניתנו שיעורי הטבע הראשונים על-ידי אהרון אהרונסון, איש ניל". בעקבותיה הוקמו מושבות נוספות, כבת-שלמה ומאיר שפיה. ראשון הקיבוצים על הכרמל היה בית אורן, שהוקם בשנת 1936, והתמקם במקומו הנוכחי בשנת 1939. באין קרקעות חקלאיות רבות על הכרמל, עיקר הקרקע החקלאית של הקיבוץ נמצאת במישור חוף הכרמל. לאחר קום המדינה הוקמו על הכרמל ישובים עבריים נוספים, ביניהם כרם מהר"ל ומושב עופר, אשר הוקמו בזיקה ישירה לעמקי הסוף המעובדים על-ידיהם עד היום. המרכז העולמי של הבהאים נמצא בכרמל. בשנת 1909 נקבר על צלע הכרמל מייסד הדת הבאהית, ומאוחר יותר הוקם מעל קברו מקדש וסביבו גנים תלויים (גנים אלה אינם משקפים את מראות הנוף האופייניים לכרמל).

הקשרים תרבותיים

מקורות הסטוריה וארכיאולוגיה

הר הכרמל מייצג פרק בנדודיו של המין האנושי מאפריקה צפונה. מערותיו של 'הר אלף המערות' שימשו כמגורים לאדם הקדמון (שכינויו המדעי 'האדם הכרמלי'). קבוצת המערות הפרהיסטוריות, שבמוצא נחל המערות ('מערות הכרמל'), הוכרזה לא מכבר כאתר מורשת עולמית בשל חשיבותן לחקר תולדות המין האנושי. בנחלי הכרמל התגלו גם שרידים עתיקים של סוכות מגורים, בנות 10,000 שנה, הבנויות מצמחיית החורש. היציאה מן המערות והמעבר לסוכות התרחשו, ככל הנראה, בתקופה שבה החל האדם בעיבוד חקלאי. שינוי זה באורחות החיים איפשר לאדם לבחור את מקום מגוריו בהתאם לערכה החקלאי של סביבתו. ייתכן, אם כן, שהכרמל הוא אחד המקומות הראשונים בארץ, בהם עיבד האדם את האדמה. בורות מים, המעידים על ראשיתו של עיבוד חקלאי, נחצבו כבר בתקופת האבן. כלים רבים מתקופה קדומה זו פזורים ברחבי הכרמל, בעיקר בסביבת מעיינות, וביניהם כלי אבן וקרמיקה לאחסון מזון. תרבויות רבות שכנו בהר הכרמל במרוצת השנים. מימי קדם היה זה מקום של פולחן אשר היה קשור בעצי החורש שאותם עבדו נביאי אשרה. הערפילים הכבדים, העוטפים תדיר את רכס הכרמל, הוסיפו בלא ספק לאווירת המסתורין של המקום. אפשר שלכן בחר אליהו הנביא לקרוא תיגר דווקא במקום זה מול 400 נביאי הבעל (מלכים א' יח). הר הכרמל היה ידוע בפוריותו ובכוסתניו: "ואביא אתכם אל ארץ הכרמל לאכול פריה וטובה" (ירמיהו ב, ז). בתנ"ך נזכר הכרמל כחבל ארץ מלא יופי. בספר ישעיהו מדובר על "הדר הכרמל" (לה, ב), ובשיר השירים מהולל יופייה של האהובה במילים "ראשך עליון ככרמל" (ז, ו). זהו חבל ארץ פורה מאוד, ביחס להרי יהודה ושומרון, הידוע באקלים נוח, הפגיע פחות לבצורת, ובשפע המטעים והכרמים שבו. הקרבה הלשונית כרמל - כרמים - אף היא באה לידי ביטוי בסמיכות

המילים "ונאסף שמחה וגיל מן הכרמל ובכרמים לא ירנן" (ישעיהו טז, י), ועל קשר לשוני זה עומד הרד"ק (בפירושו לירמיהו ב, ז): "לפי שהארץ נעבדת בשדות ובכרמים ובאילנות טובים נקרא כרמל". עוד על זיקתם של הכרמים לכרמל ניתן ללמוד מתיאור מעשי עוזיהו: "ויבן מגדלים במדבר ויחצוב בורות רבים כי מקנה רב היה לו בשפלה ובמישור איכרים וכורמים בהרים ובכרמל, כי אוהב אדמה היה" (דברי הימים ב' כו, ט-י).

כאן המקום לומר כי הכרמל כנבואת ירמיהו ייתכן ואינו הכרמל הידוע היום, אלא "כרמל יהודה" בדרום נחלת יהודה, מקום מושבו של הנביא, והוא אינו אלא ביטוי לארץ נושבת של שדות וכרמים. כך או כך, כינויו של האזור בשם כרמל, המזכיר ארץ כרמים, יכול להעיד על טיבו.

מדרשי אגדה דורשים את השמן המופק בכרמל כמעולה בשמנים, המסופק לעבודת המקדש: "מאשר שמנה לחמו, שהיו מספיקין שמן המשחה, שהכרמל בחלק אשר היה" (לקח טוב, ויחי). עוד על שבחו של כרמל: "מאשר שמנה לחמו, זה הכרמל שפירותיו מעדני מלך. לכך נאמר "ברוך מבנים אשר, שהכל מברכין את ארצו... שהיו כל השבטים רצים לבוא אל הר הכרמל" (לקח טוב, וזאת הברכה). וראו בהרחבה "עיון במקורות יהודיים על הכרמל וחוטם הכרמל" רוזנסון, שפיינר, 2001.

שרידי יקבים מן התקופה הרומית מעידים גם הם על כרמים בכרמל. בין השרידים הארכיאולוגיים מתקופה זו ראוי לציון את שרידי החווה החקלאית הביזנטית הממוקמת בתוך עמק טוף על חוטם הכרמל. היהודים בתקופה זו, לאחר חורבן בית שני, עסקו בחקלאות ובמסחר: יהודי שקמונה היו חקלאים, ובמסחר עסקו יהודי חיפה.

בתקופה הערבית הקדומה מתוארת חיפה כעיר שבה "חורשות תמרים והרבה עצים". חורשות תמרים אלה נזכרו גם בתקופה הצלבנית כמרעה וכמקום חניה לסוסים. הצלבנים בנו מצודות ברחבי הכרמל, ביניהן מצודת רושמייה (ראש מים) הנמצאת כיום בחיפה, כדי למנוע מעבר של מוסלמים דרך הכרמל אל מישור החוף שהוחזק על-ידי הצלבנים. בכרמל לא היו, ככל הנראה, ישובים במשך תקופת השלטון הצלבני, למעט הכפר עפא (ייתכן כי זהו הכפר עוספיא של היום). עיקר השטחים החקלאיים בתקופה הצלבנית היו סביב המצודות הצלבניות.

ההתיישבות הדרוזית על הכרמל החלה בתקופה העות'מאנית. לאחר שבתקופה הצלבנית היה הכרמל כמעט ריק מאדם, הגיעו הדרוזים מסוריה (אנשי דלית אל-כרמל) ומלבנון (אנשי עוספיא) והתיישבו במקום אשר היה מיושב קודם לכן, וחידשו בו את העצמאות. בתקופה זו היתה פריסה רחבה של ישובים דרוזים בכרמל (כ-17 במספר), אך בעקבות מרד הפלחים בשנת 1834 נהרסו הכפרים הללו על-ידי צבאו של איברהים פאשה, והאוכלוסייה הדרוזית התכנסה

בשני הכפרים דלית-אל-כרמל ועוספיא. מיעוט הקרקעות הניתנות לעיבוד בכרמל הביא את תושביו הדרוזיים לתור אחר מקורות קרקע נוספים בעמק יזרעאל ובפתחו של עמק זבולון. לצורך עיבוד האדמות הללו הוקמו כפרי-קיץ: מנסורה לדליה וגלמי לעוספיא.

עולי רגל נוצריים ביקרו בכרמל, ומרי אליזה, בת המאה ה-19 מספרת: "בראשית חודש אוקטובר, באחר צהריים נעים, יצאתי אל אחד מן הבוסתנים שבסמוך לחיפה. בזהירות רבה פסענו בטור עורפי במורד שביל צר וקצר, רצוף שיחי צבר, וחלפנו על פני מלונות אבן וטיט, משכן החקלאי ומשפחתו.... עצי תאנה, רימון, שקד, סמבוק, זית, דקל, לימון, פומלות - או כפי שהן נקראות בערבית 'לימון חילו', לימונים מתוקים - ומלפפונים מסוגים שונים, פרחו בבוסתן המטופח" (רוג'רס, 1894).

השתקפות אורחות חיים בנוף

הכרמל זכה לכינוי "ההר הירוק תמיד" בשירו של יורם טהרלב, בן קיבוץ יגור שלמרגלות ההר. הערבים מכנים את אליהו הנביא בתואר 'הנביא הירוק' על שום שהיה מסתתר בחורש הכרמל. ואולם, הכרמל אינו קשור רק לצבע הירוק. כרמיל, כפי שהוגים הערבים את שמו, הוא צבע הארגמן. אדמת הכרמל האדומה (מסוג טרה רוסה) היא אולי המקור לקשר בין ההר לצבע הכרמיל. בימי הצלבנים נקראה חיפה פורפיריון, שפירושו ארגמן, משום שתושביה עסקו בליקוט חלזונות, מהם הפיקו את צבע הארגמן.

הנופים החקלאיים החיים והפעילים בכרמל הם שטחי העיבוד של הכפרים הדרוזיים עוספיא ודלית-אל-כרמל, הבמות המעובדות בסכיבת קיבוץ בית אורן וכן בקעות הטוף (מהר"ל, עופר ושפיה). פעילות זו ניכרת על רקע שטחי חקלאות נטושים רבים.

בשטחי העיבוד בסכיבות הכפרים הדרוזיים ניכרת פעילות חקלאית ערה, הממשיכה מסורות חקלאיות ותיקות הבאות לידי ביטוי בעיקר בחלוקת שטחי העיבוד גובלי החלקות והמראה האופייני, זאת לצד שימוש שוטף בשיטות עיבוד מודרניות. השטחים החקלאיים מהווים גם גורם חשוב בהתפתחות הישובים. הבעלות הפרטית על חלקות העיבוד, והמסורת המשפחתית הדבקה בשטח החקלאי המשפחתי, יוצרים מצב של ריבוי שטחים פתוחים מעובדים בתוך הכפר, ומסכלים בנייה רוויה בתוכו, וכך נוצר לחץ להתפשטות והתרחבות לשוליים, לעבר שטחי החורש הטבעי. מתהווה קונפליקט בין ערכים מסורתיים בדמות שמירת פסיפס של בתי כפר וחלקות עיבוד ביניהן, שתוצאותיו התפשטות החוצה אל שטחי החורש הטבעי, ובין מדיניות הרוויה וציפוף, אשר ישביתו את המראות החקלאיים המסורתיים.

ה ת ר ש מ ו ת

ניגודיות

נופי הכרמל מתאפיינים בניגודיות דרמטית: התנשאותו של הכרמל מעל לנופים מישוריים; מראה הים הפתוח הנפרש עד לאופק הנגלה מתוך ערוצי הנחלים הצרים; הנוף החקלאי בדמות בקעות רחבות נסתרות המוקפות בחורש סבוך – כל אלה יוצרים מראות שונים ומנוגדים. בחלקות העיבוד ניתן לראות 'אתנחתאות' פתוחות ומרווחות בלב ההר, מעין חלונות פתוחים בנוף הסגור של הכרמל.

מובהקות

נוף הכרמל הוא בעל מובהקות גבוהה על אף היותו רב פנים. החורש הטבעי הוא סימן ההיכר הבולט של הכרמל, והמגע בינו ובין השטחים החקלאיים ניכר תמיד לעין. לחלקות העיבוד המוגדרות והתחומות מובהקות רבה (מבחינת ההפרדה והניגוד שנוצר בינן ובין החורש הירוק) כישות עצמאית בנופיו של הכרמל. זאת על אף שאין להן אפיון חקלאי נופי מובהק, והן מכילות סוגים שונים של גידולים בתצורות עיבוד שונות.

גיוון

נופו של הכרמל מגוון. מספר חברות צומח מאפיינות אותו – חורש של חברת אלון מצוי ואלה ארץ-ישראלית, יערות טבעיים של אורן ירושלים על הפסגות הגבוהות וחברת החרוב ואלת המסטיק בחלקיו הנמוכים. גם הנוף החקלאי מגוון, שהרי אין בכרמל טיפוס אופייני של עיבוד חקלאי. ואולם, גיוון זה אינו כה בולט לעין מאחר שכל שטח חקלאי תחום לעצמו. השטחים החקלאיים על קווי פרשת המים אחידים למדי. החקלאות בבקעות הטוף מגוונת יותר, ובה חלקות סדורות ודומות בגודלן הנטועות לרוכ במטעים שונים. לחקלאות המסורתית בכפרי הדרוזים מראה מגוון ורב פנים, כאשר החלקות בגדלים משתנים בשל מבנה הבעלות וצורת הירושה וכן בשל התנאים הטופוגרפיים, ובהן גידולים שונים בין חלקות מטעים המגיעים עד לגינות שבחצרות הבתים.

ש מ ו ר ה ב י ו ס פ ר י ת

רעיון הקמתן של שמורות ביוספריות עלה בסוף שנות ה-70 של המאה הקודמת. בבסיס הרעיון נמצאת המגמה לשלב בין מרכיבי נוף טבעיים ואנושיים לכלל אחדות הרמונית המנוהלת כחטיבת שטח אחת. האדם ופועלו הינם חלק מן המערכת האקולוגית, ומכאן המגמה לשלב ככל הניתן את משאבי הטבע עם צרכי האדם, תוך פיתוח זהיר ומאופק. הרעיון עלה מתוך ההכרה כי שמירת הטבע בשמורות סגורות ומוגדרות לא תצליח מבלי פיתוח יציב, מאוזן ותומך גם בסביבתן ולמעשה במרחב כולו. וכך, כל אזור צריך לכלול לצד שטחים טבעיים ומוגנים, גם שטחים פתוחים המנוהלים כמערכת משלימה ותומכת. בין השטחים הפתוחים התומכים במערכת הסביבתית תופס מקום נכבד גם השטח החקלאי.

שמורות ביוספריות מתאפיינות בחלוקה לשלושה אזורים מוגדרים הקשורים זה בזה:
Core area אזור הגלעין - האזור המוגן. שמורת טבע - אזור ייחודי מבחינת החי, הצומח או הגאולוגיה שבו, או כל תופעה טבעית אחרת, המוגן מבחינה סטטוטורית. מטרותיו: שמירה על מגוון ביולוגי, ניטור מערכות בלתי מופרעות, ופעולות אחרות בעלי השפעה סביבתית מינימאלית (חינוך, מחקר). מקביל בדרך כלל לשמורת טבע סגורה. מנוהל על ידי גוף מוסמך בחוק, כגון רשות ממשלתית.
Buffer zone אזור חיץ - אזור בו מומלצות מגוון פעילויות, בתנאי שאינן פוגעות באזור הגלעין. היישום קשור לאופי של כל המרחב ואינו מוגדר מראש.
Transition zone אזור המעבר - אזור המאפשר שותפויות בין האזור השמור והקהילה מסביב. גם באזור זה, עוד יותר מאשר באזור החיץ, ניתן למצוא פעילויות שונות כמספר המרחבים.
המרחב כולו מוכר על-ידי אונסק"ו ועל ידי המדינה בה הוא נמצא, אך מלבד אזור הגלעין, המרחב אינו בעל מעמד סטטוטורי ייחודי.

שמורה ביוספרית בכרמל

בכרמל הוצעה שמורה ביוספרית, בשיתוף רשות הטבע והגנים ואונסק"ו, הכוללת את מרבית שטחו של הכרמל, מישור חוף כרמלים וחוף הים. העיר חיפה לא נכללה בתחום זה. תכנית הפעולה כללה הגדרות לגלעין שמור, אזורי חיץ ומעבר ופעילות אנושית מבוקרת.

צורות שימושי הקרקע סווגו לאזורים בנויים (שטחים עירוניים, תעשיות, כפרים מסורתיים וכד'), אזורים פגועים (מחצבות, מזבלות), אזורים תעבורתיים (דרכים מהירות, מסילות ברזל וכיו"ב), אזורי חקלאות (גידולים רב שנתיים, שנתיים או עונתיים, מרעה ואחו, בריכות דגים), יער (מחסני, רחב עלים), אזור צומח טבעי (חורש, יער פארק, תצורות חורש ים תיכוני למיניהן, עשב, צדי נחלים, חוף) ואתרים שונים (ארכיאולוגיים, נופיים, אתרי פיקניק). כל אחד משימושי השטח נבדק ביחס להתאמתו להיות כלול בגלעין, בחיץ או באזור המעבר.

תשומת לב מועטה ניתנה עד כה לתפקודם ולשילובם של שטחים חקלאיים בשטחים ביוספריים בכרמל. למעשה ניתן לומר מעבר לכך, כי תפישת הכרמל בתודעה הציבורית, בתיירות, בגופי שמירת טבע וכד' היא של מרחב חורש טבעי, יער ונופש בחיק הטבע. מקומה של החקלאות נפקד מתמונה זו.

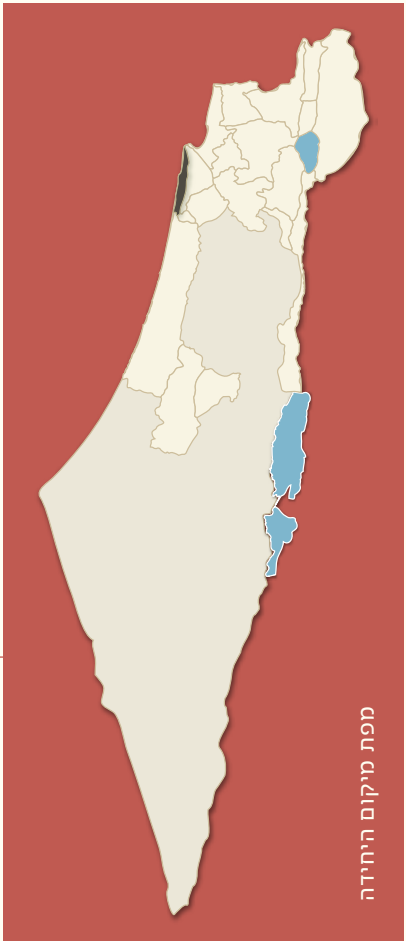
על פי הניתוחים, שהובאו בפרק זה, תופסת החקלאות מקום רחב ידיים בתפישת הנוף והמרחב של הכרמל הן מבחינת היקף השטחים המעובדים בעבר ובהווה והן מבחינה היסטורית-תודעתית.

מכאן עולה כי לחקלאות עשויה להיות תרומה משמעותית בכניית השמורה הביוספרית במספר מישורים:

- כאזור חיץ הסופג וקולט הפרעות חיצוניות, ומטמיע בתוכו פעילויות האמורות להפריע ולסתור תהליכים אקולוגיים.
- כאזור חיץ המונע התפשטות אש ביער ובחורש הטבעי. השרפות הגדולות בכרמל הוכיחו את נחיצותם של אזורי חיץ כאלה. בקעות הטוף והשטחים החקלאיים על גביהן עשויים לשמש ככאלו.
- כאזור מעבר המשתתף יחד עם אזור הגלעין בכניית מסדרונות אקולוגיים, בהם עוברים מיני צומח וחי. וכתורם ומסייע בהעשרת מגוון המינים ותצורות הצומח והחי המקומיים.
- בהיבט החברתי-תיירותי, כמרחב אטרקטיבי בו מתקיימות פעילויות המושכות תיירים ומבקרים הן בפעילות החקלאית היומיומית והן כאתרי שוק, מסחר ואטרקציה. מבחינה זו נוטלים השטחים החקלאיים לחצי ביקור ופיתוח מן השטחים הטבעיים, ותורמים בכך להסדרת המרחב בכללו.

מפת מיקום היחידה

חוף הכרמל

"צפונה לגבע 3 קילומיטר וצפונה לשינא דרור (טאנטורא) 10 קילומיטר יש מפרץ הים הנכנס לתוך היבשה, ובצד המפרץ, רצועת יבשה (כחצי אי) חוסמת אותו מצפון. תבניתו ומצבו של המקום הזה, בימי קדם, נתנו לו תכונת מבצר חזק, ועד היום הזה נשאר לו השם אתלטי שהוראתו (בלשון יוני) גבור-ענק. הרומים קראו לו Castellium pergnorum והיהודים קראו לו קסטרא (ב) שהוראתו (בלשון רומי) מבצר או מצודה. וכן פירשו חז"ל (במדרש רבה): ומצודתי-קצטרא דידי. וזה קרוב לעשרים שנה אשר הבארון אדמונד די רוטשילד קנה את חוף אתלטי-קסטרא עם 820 הקטאר שדה תבואות שאצלו."

יצחק ב"ר אליהו פסח גולדהאר, 'אדמת קודש', 1913

חוף הכרמל הוא מישור צר וארוך המקביל לחוף הים, רוחבו כ-2.5 קילומטרים בממוצע, והוא נפרש לאורך כ-32 קילומטרים - ממבואות חיפה בצפון ועד נחל תנינים בדרום, בין מורדות הכרמל ממזרח ורכסי הכורכר ממערב. שני רכסים אלה, הסוגרים על המישור, מקנים לו את מאפייניו: העדר מוצא לים, התפתחות ביצות ומופע מוארך וסגור של בקעה, מופע יוצא דופן בנוף בישראל. כביש החוף וה'הכביש הישן' לחיפה מהווים אלמנטים דומיננטיים בנוף, ולאורכם סדרה של ישובים כפריים. מישורי חוף הכרמל נצפים היטב מן הדרכים הקושרות בין חיפה ומרכז הארץ וממרומי הכרמל.

תנאים טבעיים

מורפולוגיה

מישור חוף הכרמל תחום בין רכסי הכורכר שלאורך החוף לבין צלעו המזרחית של הכרמל. שני רכסי הכורכר שלאורך החוף, המערבי והתיכון, תוחמים את עמק האבוס (בו עוברת מסילת הרכבת). רכס הכורכר המערבי אינו רציף ומתנשא רק מספר מטרים מעל גובה פני הים. הים החודר בין הגבעות יוצר חוף גידוד מפותח הכולל מצוקי כורכר ובהם צנירים, מפרצונים ולגונות. על הרכס התיכון, שגובהו כ-20-15 מטר מעל פני הים, ממוקמים הישובים מעגן מיכאל, ג'סר א-זרקא, הבונים ועתלית, והוא נמשך ברציפות מנחל תנינים עד לנחל מגדים. ממזרח נמשכת רצועת המרזבה התופסת את עיקר שטח מישור חוף הכרמל. למרגלות חוטם הכרמל מתגלים שרידי רכס הכורכר המזרחי המגיע לגובה 45 מטר מעל פני הים, ומטפס על מורדות הכרמל.

מרבית שטח המרזבה מכוסה באדמת סחף עמוקה ובחלקים גם במשקע ביצתי. אדמות אלה פוריות, ומישור חוף הכרמל מהווה רצועה חקלאית לכל אורכו. המשקע הביצתי הינו תשתית לבריכות הדגים בדרום חוף הכרמל. שרידי הביצות ניכרים כיום בכבוצים של מי-תהום על פני השטח.

מקורות מים

מספר נחלים קצרים ורדודים חוצים את המישור מהכרמל אל הים. הם מנקזים שטחים קטנים יחסית בתחום המישורי, דלים במים, ומימיהם נספגים בקרקע עוד בטרם יפרצו את רכס הכורכר. נחל איתן עובר בגבולו הדרומי של הכרמל - נחל התנינים. סמוך לנחל עדה ישנה קבוצת מעיינות עשירה - עינות תמסח (כיום שמורת טבע בדרום מישור הכרמל). במישור חוף הכרמל נמצאים שטחים נרחבים של בריכות דגים וצמחיית גדות הכרוכה בהם. לבריכות המים חשיבות נופית רבה כ'מחווה' אקולוגית וחזותית לביצות שהשתרעו כאן בעבר. נופי המים, המשמשים תחנת מעבר לציפורים נודדות, תורמים להיווצרות 'חוף לח' שהנו בית גידול חשוב ונדיר.

צומח טבעי

האזור מעובד רובו ככולו ונותרו בו רק שרידי הצמחייה הטבעית וצומח הביצה, שכיסה שטחים נרחבים בעבר, בעיקר בשמורת הטבע עינות תמסח שבסביבתה: שיחי אשלים, שיחי קנה, סוף, גומא, ערבובה שעירה, פטל קדוש ושנית. על רכס הכורכר מופיעים צמחי נר הלילה, חוטמית זיפנית ומלחית. באביב מכוסים רכסי הכורכר בשדות צבעוניים של כלניות, צבעונים ומיני פרחים אחרים.

נופי החקלאות

תיאור הנוף

עין אילה, מושב במישור חוף הכרמל. בתיו נמצאים לצידי הדרך הראשית במושב, וסמוך להם חלקות א' הניצבות אל הבתים. תבנית נוף אופיינית, סדרתית, החוזרת על עצמה במישור חוף הכרמל

מישור חוף הכרמל הוא בעל צביון חקלאי מובהק: החקלאות בעלת דפוס סדור וחזרתי, ומאופיינת בחלקות גדולות יחסית שתבניתן מלבנית. בצמוד למושבים ניתן למצוא חלקות קטנות, צרות וארוכות, לצד מטעים וחממות. המישוריות תורמת לסדירות במבנה הישובים: משני עבריו של ציר, המהווה את חוט השדרה בשלד הישוב, ממוקמים הבתים. מאחורי כל בית חלקה מלבנית מוארכת המשמשת כמשק-עזר לחקלאי. מעבר למשקי העזר עוברות תעלות המים, המנקזות את מי הגשמים, לבל יוצף השטח. החלקה המשותפת לכל הישוב ריבועית וגדולה ונמצאת מעברה של תעלת הניקוז. השטח החקלאי מתפרס על פני כל הרצועה הצרה ובו חלקות גדולות של גידולי שדה וחלקות קטנות של מטעים וחממות. מטעי הבננות למרגלות הכרמל הפכו לסימן היכר של המקום. בדרום בולט שטח רחב-ידיים של בריכות דגים (בריכות מעין צבי ומעגן מיכאל). הכביש הישן והכניסות לישובים הכפריים מלווים בשרדות עצים, בעיקר ברושים. גם בין החלקות נטועות שורות ברושים, כמגיני רוח השומרים על הצמחייה החקלאית מפני הרוחות החזקות המגיעות מן הים. חלקות המטעים הרבועות (גם הן שוות-גודל) מצויות ממזרח לחלקה המשותפת ובקרבה לכרמל. באזור זה הניקוז משופר בהשוואה לחלקי המרזבה האחרים, ולכן המטעים, הרגישים יותר לבעיות ניקוז, ממוקמים שם.

מערכות מים

במישור חוף הכרמל קרובים פני השטח למי-תהום עיליים הגורמים לרטיבות עונתית בקרקע ולקושי בעיבוד האדמה. בשמורת הכבארה והאזור הסובב לה נמצאים מחשופי מי-תהום גבוהים עד כדי הצפת השטח לפרקים. מי הנחלים הזורמים מן הכרמל היו נחסמים בדרכם לים על-ידי רכס הכורכר, ונקווים בשקע המוארך שבין הכרמל לרכס הכורכר. וכך נוצרו במקום ביצות רחבות ידיים (ביצות הכבארה). את שרידיהן ניתן לראות בסביבות נחל תנינים, נחל דליה ונחל מערות.

למן העת העתיקה נחצבו תעלות ומעברים בסלעי הכורכר על מנת לנקז את הביצות ולאפשר מעבר מים לים. משהוזנחו מפעלי המים הקדומים שבו הביצות. בתחילת שנות ה-20 של המאה ה-19 נרכשו אדמות הכבארה על-ידי הברון רוטשילד, והוחל במפעל ניקוז אשר כלל הנחת צינורות חרס שניקזו את הביצות, והעברת המים אל נחל תנינים, ומשם לים.

באזור קיסריה השתמרו שרידים של מערכת מים רומית אשר הובילה מים לעיר ממעיינות רמת מנשה (עינות אביאל ועמקים). המערכת כוללת בין השאר מנהרה החוצה את רכס הכורכר שעליו בנויים בתי ג'י'סר א-זרקא: 'האמה הגבוהה' - אמת מים המורמת על קשתות, אורכה כשלושה קילומטרים והיא מסתיימת בקיסריה; 'האמה הנמוכה' - ראשיתה בסכר הגדול שבנחל תנינים וגם היא נמשכת עד קיסריה, סיפקה כנראה מים לצרכים חקלאיים.

דרכים

הקווים המקבילים של הדרכים הראשיות - כביש החוף ו'הכביש הישן' לחיפה - מגדירים בקירוב את גבולותיה של היחידה, ממזרח וממערב, ויוצרים לה מסגרת ביניים בין קווי המסגרת הגדולים - הכרמל ממזרח ורכס הכורכר הנמוך ממערב. בין הכבישים הללו דרכי הגישה לישובים, המודגשות לעתים קרובות בשדרות עצים. החלקות החקלאיות ממוסגרות על-ידי הדרכים, וקוויהן מקבילים להן.

בימים עברו לא היתה כל דרך משמעותית לאורך מישור חוף הכרמל כיוון שחלקים ניכרים ממנו היו מוצפים במי הביצות. בסוף המאה ה-19 הוכשרה דרך בקו החוף (כולל גשר אבן על נחל התנינים לקראת מסעו של הקיסר וילהלם אל המושבה הגרמנית בחיפה). דרך נוספת עלתה מעיר הנמל דאר (נחל דור בימינו), נחל דליה ובמורד נחל יקנעם (ואדי מילח) אל יקנעם ואל הגליל.

מבנים חקלאיים

חלק ניכר מן השטחים החקלאיים בחוף הכרמל מכוסה בחממות וברשתות. כך נוצר נוף חקלאי חדש של משטחי פלסטיק בוהקים, מעין מראות ענק, המצטרפות לנופי הברכות. מדרום לקיבוץ מעגן מיכאל נמצא סכר נחל תנינים ובו טחנות קמח. הסכר נבנה בתקופה הרומית ונועד לחבר בין שני רכסי כורכר - הדרומי, שעליו שוכן הכפר ג'י'סר א-זרקא, והצפוני, שעליו יושב כיום קיבוץ מעגן מיכאל. חיבור הרכסים עצר את מוצאו של נחל תנינים אל הים, ובכך אפשר יצירת אגם רחב מימדים מאחוריו, באזור שהיה ידוע מאוחר יותר כביצות כבארה. האגם יצר את העלייה הדרושה במפלס המים, שהובלו מכאן על-ידי אקוודוקט, דרומה, לקיסריה, וגם יצר אנרגיה להפעלת מערך מרשים של טחנות קמח לרגלי הסכר הרומי. ניתן לראותן כיום משוקמות ופועלות בגדה הדרומית של נחל תנינים, למרגלות ג'י'סר א-זרקא.

דפוס התיישבות

לפנים היה מישור חוף הכרמל כמעט ריק מישובים ומחקלאות. האזור סבל מבעיות ניקוז, והביצות שהתפתחו בו מנעו את עיבוד הקרקע. הכפרים המעטים שכנו לאורך רכסי הכורכר המוגבהים מעל למרזבה (כפר לם, למשל), ובסביבתם חלקות בודדות קטנות, וכן בגבול הכרמל ומישור החוף (כפר ג'בעה).
הישובים באזור – קיבוצים ומושבים, משתייכים למועצה המקומית חוף הכרמל. הישובים ממוקמים על רכס הכורכר וצופים לים. הכניסה אליהם מתאפשרת מכביש 4 ('הכביש הישן' ת"א-חיפה), אך הם נראים היטב גם מכביש החוף ומרכס הכרמל. מלבדם קיימים ישובים עירוניים: אור עקיבא, עתלית, פורידיס, ג'יסר א-זרקא וקיסריה.

הקשרים תרבותיים

מקורות, הסטוריה וארכיאולוגיה

מערות האדם הקדמון במורדות הכרמל (שהוכרוזו כאתר מורשת עולמית) מעידות כי כבר בתקופות פרהיסטוריות קדומות היתה פעילות אנושית ערה באזור. שני מרכזים גדולים בתקופות שונות היו בעיר קיסריה ובעיר דור, שבהם היו נמלי ים חשובים. האזור משופע באתרים ארכיאולוגיים מרשימים.

• דור העתיקה – עיר נמל קדומה בסמוך לקיבוץ נחשולים. העיר הוקמה בתקופת הברונזה התיכונה, אולם קרנה ירדה עם הקמת נמל קיסריה בתקופת הורדוס.

• קיסריה – בירת ארץ-ישראל בתקופה הרומית-ביזנטית. כיום גן לאומי ובו תיאטרון, נמל עתיק, היפודרום, בית כנסת, חומת העיר ועוד.

• מבצר עתלית – שרידי מבצר צלבני וחורבות עיר נמל שהיו בשימוש מתקופת הברזל ועד התקופה ההלניסטית.

• תל תנינים – שרידי העיר קרוקודילופוליס מהתקופה הרומית וההלניסטית ליד שפך נחל תנינים. כיום בתחום שמורת טבע נחל תנינים.

• סכר תנינים – סכר רומי עתיק לרוחב נחל תנינים שאליו צמודה מערכת מרשימה של טחנות קמח.

בתקופת השלטון המוסלמי והעות'מאני היו באזור כפרים ערביים: צרפנד (צרופה), כפר לם (הבונים), ג'בע (גבע כרמל). במהלך מלחמת השחרור הכפרים ננטשו, ובשנת 1947-1949 הוקמו מרבית ישובי חוף הכרמל.

השתקפות אורחות חיים בנוף

הנופים החקלאיים בחוף הכרמל משקפים את אורח החיים הכפרי-שיתופי המאפיין את מרבית הישובים באזור. נופי בריכות הדגים מאזכרים ו'משחזרים' את נופי ביצות הכבארה, ומהווים רקע למערכות מים רומיות ששרידיהן נשמרו בסביבה. העבר העתיק מן התקופה הקלאסית שממנו השתמרו מערכות המים הרבות, דרך העבר הקרוב בדמות הביצות, ועד להווה המשובץ שטחים חקלאיים וישובים (בתיו של בית-חנניה נוגעים באמה הכפולה בה חקוק סמלו של הלגיון העשירי אשר צר על ירושלים) – כולם מופיעים זה לצד זה ויוצרים סיפור בו עבר והווה משמשים בערבובייה. הישובים במישור חוף הכרמל נשענים במידה רבה על החקלאות, לצד עיסוקים נלווים, תעשייה, תיירות ושרותים. השטחים החקלאיים מטופחים ומתוחזקים ונצפים היטב מן הדרכים הראשיות ומרכס הכרמל.

פוריותם של שטחי ביצות הכבארה פוחתת והולכת בשל המלחה ומי-תהום גבוהים. עתידם החקלאי של שטחים אלו איננו ברור. הגידולים המרכזיים באזור עוברים שינוי - מטעי הבננות, שהם הגידול המזוהה עם האזור יותר מכל, מוחלפים בגידולים רווחיים יותר, בעיקר מטעי פירות טרופיים. שטחים אחרים, שפוריותם נמוכה, משמשים למרעה בלבד. תכניות ומגמות עכשוויות בישובי הסביבה שואפות לפתח בשטחי הכבארה 'פארק אקולוגי', הכולל שטחי הצפה מחדש במתכונת דומה לנעשה בחולה. כיום עוברים מקצת מישובי חוף הכרמל שינוי בענף המדגה לקראת יתר תיעוש. במעגן מיכאל, לדוגמא, מתמקד ענף הדגים בגידול דגיגים לשיווק המתבצע במבנים תעשייתיים סגורים ולא בכריכות פתוחות. שימושי קרקע אחרים, כגון בינוי למגורים, מתחרים עם כריכות הדגים על משאב הקרקע.

ה ת ר ש מ ו ת

ניגודיות

חוף הכרמל תחום בין צלע הכרמל לבין רכס הכורכר - זהו שטח מוארך, הנמשך לאורך החוף. מראות החקלאות והישובים מופיעים בתבניות נוף סדורות החוזרות על עצמן וניכרות בהתבוננות מן הכרמל, והן יוצרות ניגוד דרמטי בין החורש הטבעי של הכרמל ממזרח לצומח הכורכרים ממערב. גם בשטחים החקלאיים עצמם קיימת ניגודיות בדמות ההבדל בין כריכות הדגים המופיעות בעיקר במערב והשטח המעובד במזרח.

מובהקות

מישור חוף הכרמל, בהיותו רצועה צרה, נתפס במבט אחד כיחידה מובהקת שגבולותיה סדורים וברורים, ולה כיוונית ברורה, מבטים רחוקים נשקפים צפונה ודרומה. מבטי מזרח-מערב יהיו תמיד 'חסומים' על-ידי הרכסים התוחמים את המישור. האוריינטציה והממדים הצרים של היחידה מכתיבים את אופי החלקות וצורתן האורתוגונלית. למובהקות זו נודעה השלכה תכנונית בשאיפה לשמירת הרצף הפתוח בכיוון צפון-דרום, ובשמירה על קווי המגע בין העמק לרכסי הכרמל והכורכר ממערב. בדיונים אודות הרחבתה של עתלית לכיוון מזרח עלו שאלות אלה. אפשרות ההרחבה של הישוב עד מורדות הכרמל נדונה על רקע השיקול הנופי בדבר שמירת המבט והנוף הפתוח בכיוון צפון-דרום.

גיוון

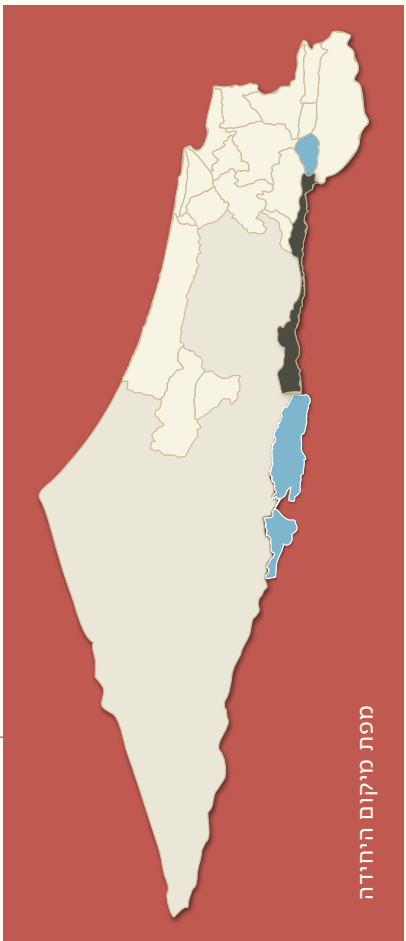
הישובים בחוף הכרמל מפוזרים בסידור כמעט ליניארי לאורך רכס הכורכר, אלא שדווקא בתוך חזרתיות זו ניכר דפוס החקלאות של הישובים כיוצר מראות נוף חקלאיים שונים: משקי-עזר פרטיים בחלקות מוארכות וצרות מאחורי הבתים; 'ארץ-מטעים' בסמוך לדופן הכרמל; חלקות משותפות נרחבות של גידולי שדה.

נוספים לכך חילופי הצבעים: צבע הקרקע השחור-אפור באזורי הביצה לשעבר, חום אדמדם בשטחים שסביבם וירוק בחלקות העיבוד, לצד הכתמים הכחולים של בריכות הדגים. חילופי צבעים אלה ייחודיים למישור חוף הכרמל, והם מעשירים את מראות הנוף בו.

גופי המים מוסיפים אף הם גוון ועניין למופע הנוף: שמורת הכבארה ובצבוצי מי התהום מצפון לה; כתמים אפורים בהירים של השטח המוצף בעבר הסובל עד היום מבעיות ניקוז ומשמש לגידולי שדה ולמרעה; בריכות הדגים הפזורות לארכה של היחידה; חממות הפלסטיק הבהקות. ולבסוף, שדרות הברושים המקיפות את חלקות העיבוד ומטעי הבננה אשר הפכו להיות סימן היכר מובהק של חוף הכרמל.

מפת מיקום היחידה

בקעת הירדן

"נהר מופלא הוא הירדן. מתפתל הוא וניגר במהירות גדלה והולכת, בדרך עקלקלה להפליא, ממימי ים-כנרת המתוקים ועד מלחותיו המרירות של ים-המלח. מתפתל הוא בחימה שפוכה, חותר כמטורף ומתאמץ בכל פרא כוחו להימלט מיד גורלו; דרכו של הירדן, למן מוצאיו הזכים כבדולח ועד סופו העכור והמר, פשוטו כמשמעו, אינה אלא מירוץ חסר-ישע לקראת מטרה חדלת תקוה. כמוהו כאשת לוט, מביט לאחוריו, אך אין לו מנוס; סופו כליה בכליונו של ים-המלח, הוא בחר לוט בפי הערבים. איש מן הירח כי ישקיף על פני ערבת הירדן יראה, במבט-עין ראשון, כעין נוף-ירח. היא תתגלה לנגד עיניו כחלק מן הבקיע העצום שנפער בקליפתה של הארץ לכל ארכו, למצפון סוריה ועד ים-סוף. כי יביט אל מחציתו הדרומית של הבקיע הזה, הכולל את ערבת הירדן ואת המשכה, נחל הערבה (הדחוק בין ים-המלח לבין מפרץ עקבה), יראה גושים זועפים של חוור קרטוני אפור, גבעות מבותרות שצורה דמיונית להן, חולות מתנוצצים בזהב-שווא, מלחות שממה שרכותן מטעה את העין, תצורות אבן-חול המשתוללות בשלל צבעים, רכסים אמוצים של סלעי הימטית והרי אבני-אש שחורות מקווקוים קווים ירוקים."

נלסון גליק, 'הירדן', 1946

בקעת הירדן משתרעת משני צידיו של נהר הירדן. גבולותיה - במערב, מורדות הרי שומרון; במזרח, מורדות הרי מואב ואדום; בצפון היא מתמזגת עם בקעת כנרת; ובדרום, ים המלח. התיאור שלפנינו יתייחס לחלקה המערבי של בקעת הירדן, הנמצא בשטחה של מדינת ישראל. בקעת הירדן מעובדת רובה ככולה בחקלאות שלחין מגוונת, חקלאות מודרנית לצד צורות עיבוד מסורתיות.

התנאים הטבעיים

מורפולוגיה

בקעת הירדן הינה חלק מן הבקע הסורי אפריקאי, ממוצא הירדן מן הכנרת ועד השפכו לים המלח. בקעת בית-שאן היא למעשה חלק מבקעת הירדן, המתרחב ופונה לעבר עמק חרוד. הגבולות באזור זה אינם ברורים. בקעת הירדן נחלקת לשלוש יחידות נוף:

- **כיכר הירדן (הע'ור)** המדרגה הגבוהה, המשתרעת ממרגלות ההרים אל הנהר במזרח. רוחבה משתנה חליפות, מנחל בזק ועד פתחת נחל תרצה (היורד משכם לאזור גשר דמיה), כקילומטר אחד, ועד מאות מטרים. החלק הדרומי מתרחב בהדרגה עד ל-6 קילומטרים לערך, באזור העיר יריחו.
- **המתלול המבותר היורד מכיכר הירדן אל גאון הירדן (הקטארה)** קירות תלולים וחשופים של חוואר, שגובהם מגיע לכמה עשרות מטרים.
- **גאון הירדן** מישור ההצפה הטבעי של נהר הירדן ובו מתפתל הנהר בסדרה של מיאנדרים עד לשפכו אל ים המלח (אורך הירדן בבקעה, על כל פיתוליו הוא כ-200 קילומטרים - פי שניים מאורך הבקעה). קרקעית בקעת הירדן בנויה מסלעי חוואר הלשון - משקע אגמי לבן ורך, שריד לימה שהשתרעה מאזור הכנרת ועד לערבה הצפונית. במקומות רבים היא מכוסה באדמת סחף מהרי השומרון (בקעת ארגמן, נחל תרצה, פצאל, עוג'ה ואזור יריחו).

מקורות המים

נהר הירדן זורם במרכז הבקעה, והוא הקובע את נופיה ומאפייניה. מצפון מזרח נשפך אל הירדן נהר הירמוך, העובר בקניון תלול, החושף מצוקי בזלת וגיר. הזרימה בו שיטפונית בעיקרה ואיננה קבועה. שלושה נחלים גדולים: יבנאל, תבור ויששכר יורדים אל בקעת הירדן ממערב - מרמות הגליל התחתון המזרחי. בגבול הבקעה והרי השומרון מצויים מעיינות עשירים: עינות ברדלה, עינות נחל תרצה, עינות פצאל, עין עוג'ה, עינות נערן, עינות ואדי קלט ועינות יריחו. עמקי הנחלים הגדולים היורדים מהרי השומרון אל הבקעה (ואדי קלט, ואדי מכוך-נעימה, נחל פצאל, נחל תרצה) חוצים את הבקעה בערוצים רדודים בעלי שיפוע מתון בדרכם לנהר הירדן.

צומח טבעי

בקעת הירדן מתאפיינת בשני מדרגים - מצפון לכיוון דרום וממערב לכיוון מזרח. המדרג שממערב למזרח מציג את המעבר מהצומח הים תיכוני שבגב ההר, דרך הגריגות ובתות הספר של שולי ההר, ועד לבתי הגידול הצחיחים והמלוחים של מרכז בקעת הירדן. המדרג שמצפון לדרום מציג את המעבר מסביבה לחה לסביבה יובשנית. בצפון הבקעה ובעמק בית-שאן, בשל תנאי האקלים החם והיבש ובשל הקרקע החווארית, שולט צומח אירנו טורני, לצד חברת שיזף מצוי חקום מצרי - שלוחתו הצפונית של הצומח הסודני המאפיין את נאות המדבר. את אפיקו של הנהר מלווים שיחי אשלים ועצי צפצפת הפרת. הבקעה מעובדת באינטנסיביות רבה, ונותרו בה שרידים מועטים מן הצומח הטבעי שכיסה אותה: בערוצי הנחלים הגדולים גדל השיזף המצוי (שדרה באפיקו של נחל פצאל). במדרונות השומרון, היורדים אל הבקעה, גדלים שיזף השיח, אוג קוצני ושיחי רתמים. לאורך גדות נהר הירדן נותרו עצי צפצפת הפרת, שיחי קנה, טיון בשרני ואשלים.

נופי החקלאות

תיאור הנוף החקלאי

בבקעת הירדן הצפונית מעובדים שני מפלסי הבקעה, ככר הירדן וגאון הירדן. רוב הישובים בבקעת הירדן הם קיבוצים ומיעוטם מושבים. סביב המושבים החלקות קטנות ומוארכות, מעובדות באופן משפחתי ומסודרות לאורך בתי המושב והן כוללות חממות רבות. שדות הקיבוצים מעובדים באופן מרוכז, השדות גדולים ומכסים שטחים נרחבים. החלקות לרוב רבועות, מוארכות, ומלוות את הקו המפותל של מדרגת הבתרונות. בנוסף, ניכרות החלקות המעגליות הנוצרות מהשקיה בקונוע מחוגי. האזור מתאפיין בכריכות לגידול דגים, אשר בשוליהן סוללת עפר והן מסודרות במקבצים.

במרכזה ובדרומה של בקעת הירדן מופיעים בעיקר מטעי תמרים על פני שטחים נרחבים, לצד ענבי מאכל המקדימים להבשיל באקלים החם של האזור. בסמוך לבתי החקלאים משבצות קטנות (כמה עשרות דונם למתיישב) של גידולי ירקות בחממות. באזור שבין ארגמן לפצאל - פרדסי הדלים. תמרים וגידולי שדה מופיעים בגאון הירדן, בשל עמידותם למליחות הגבוהה יחסית של מי הירדן המשקים אותם.

שטחי החקלאות של הכפרים הערבים (עין בידא, עין שמסיה, זבידאת, מרג' נעג'ה ועוג'ה) פזורים בשטח, לרוב בצורת חלקות קטנות, ובהם עגבניות, קישואים, חצילים, ופלפל לצד עצי פרי. בחקלאות הערבית המסורתית ניתן למצוא מערכות השקיה בהצפה, האחרונות שנותרו בישראל.

ניכרת חדירת הטכנולוגיה הישראלית לשטחי החקלאות המסורתית: מערכות טפטוף, מערכות דישון, וחממות. חלק ניכר מתושבי יריחו עוסק בחקלאות, ובה מגוון עשיר של גידולים חקלאיים (בננות, הדלים, פומלית, תמרים, פפאיות, ירקות).

ישובי בקעת הירדן ושטחי העיבוד הסמוכים להם, במפתן הירדן אל הבקעה, בפתחו של עמק בית-שאן

מערכות מים

נהר הירדן הוא מקור המים העיקרי באזור הבקעה, ומימיו, הגם שאיכותם ירודה, נשאבים להשקיית שטחים חקלאיים. בתקופת המקרא היה ידוע האזור במערכות השקיה שתמכו בגידולי שלחין. אמת המים הראשונה שנבנתה בעמק הירדן, בתחילת שנות ה-30 למאה העשרים, היתה הגורם להתפתחות הרבה של הישובים היהודיים באזור. 'תעלת עבדאללה' (תעלת הע'ור'), שהוקמה על-ידי הירדנים בשנות ה-60 של המאה ה-20, מעבירה מים מהירמוך לבקעה שממזרח לו, בשטחה של ירדן. אורכה של התעלה כ-125 ק"מ, ומושקים באמצעותה כ-350,000 דונם. בקעת הירדן הינה המקור המרכזי לאספקת תוצרת חקלאית בממלכת ירדן.

דרכים

כביש ראשי, כביש 90, חוצה את הבקעה לכל אורכה - מבית-שאן ועד יריחו, הסלול בתוואי הדרך הרומית העתיקה. לכביש הראשי צמוד כביש הבטחון בגבול ירדן - ישראל, הנמשך לכל אורכה של הבקעה, בסמוך וממערב לנהר הירדן.

שני כבישי רוחב בינלאומיים חוצים את הבקעה: כביש שכם - גשר אדם (דמיא), לאחר חצותו את הירדן (על גשר אדם) הוא ממשיך לסלט ועמאן שבירדן. כביש מס' 1 יורד מירושלים ליריחו, חוצה את הירדן בגשר אלנבי וממשיך לעמאן. בנוסף, מרושת כל אזור הבקעה בכבישים מקומיים וכבישי שרות לשדות החקלאיים. סמוך למעוז חיים נמצא גשר שיח חוסיין. הגשר נבנה בידי הבריטים בשנת 1931 על גבי מעבר היסטורי אשר שימש צבאות רבים במהלך ההיסטוריה.

מבנים חקלאיים

סכר נהריים - מפעל גדול לייצור חשמל בכח המים של נהרות הירדן והירמוך (ומכאן שמו - נהריים). הסכר נבנה בשנים 1927-1932 בידי פנחס רוטנברג, ('הזקן מנהריים') וכלל תחנת כח ומערכת סכרים ותעלות. מחנה העובדים במפעל נהריים נתן תנופה להתיישבות הכפרית באזור זה, חלק ניכר מכוח העבודה להקמת התחנה הגיע מקיבוצי בקעת הירדן (דגניה, אשדות יעקב). מפעל נהריים סיפק חשמל לחלק גדול מישובי הארץ, עד אשר נהרס ונטש במלחמת העצמאות. בשטחים החקלאיים פזורים, במספר רב, סככות חקלאיות ומחסנים, לצד בתי אריזה ומתקני שרות לאורך כביש הבקעה.

דפוסי ההתיישבות

מרבית הישובים בצפון הבקעה ובעמק בית-שאן הוקמו בשנות ה-20 וה-30 למאה העשרים, חלקם כישובי חומה ומגדל (בית יוסף, חמדיה). כשנתיים לאחר מלחמת ששת הימים הוקם ביוזמת תנועת הקיבוץ הדתי מושב מחולה, ולאחריו שורת ישובים נוספים, לכל אורך הבקעה. כל ישובי הבקעה הוקמו על פי תכנית סדורה וכך גם חלוקת המשבצות החקלאיות לכל מתיישב, ומרכזי השירותים שבהם. הכפרים הערביים פזורים במישור למרגלות הרי שומרון ועל מורדותיהם (אל פסאיל, עוג'ה, זבידאת, מרג' נעג'ע).

הקשרים תרבותיים

מקורות, הסטוריה וארכיאולוגיה

שפע המים המתוקים באזור, קרקעות עידית במוצאי הנחלים אל הבקעה, ומזג האוויר החם בחורף, הפכו כבר בימים קדומים את בקעת הירדן לאזור אטרקטיבי להתיישבות. בתקופה הנאוליתית עמדה כאן על תילה העיר הקדומה בעולם: יריחו, לצד תילים אשר זוהו עם ערים מקראיות: יבש גלעד, סוכות. במהלך התקופה ההלניסטית והתקופה הרומית הוקמו מפעלי מים (אמות מים ובריכות אגירה), שהזרימו את מי המעיינות השופעים שבשולי הבקעה (עינות פצאל, עין עוג'ה, עינות נערן, עינות ואדי קלט) אל שטחים חקלאיים. כאן היו מטעי הצרי והאפרסמון יקרי הערך. אמות המים הקדומות הללו שרדו תוקנו ושופצו בתקופות מאוחרות, ואחדות מהן קיימות עד היום.

ראויה לציון חרבת פרוה - שרידי בית כנסת קדום מדרום לעין הנצי"ב, למרגלות תל רחוב, בו נתגלתה כתובת פסיפס בת 29 שורות בעברית, והיא הכתובת העברית הגדולה ביותר שנתגלתה על רצפת פסיפס בארץ-ישראל. בית הכנסת היה פעיל במאות ה-4 עד ה-7. בכתובת זו נשתמר עותק של תשובה הלכתית שקיבל הישוב, אשר מופיעה ככתבה באחד מדפי התלמוד הירושלמי. הכתובת עוסקת בנושאים חקלאיים-הלכתיים שעיקרם קביעת גבולות הארץ ביחס לחיוב שנת שמיטה.

נוף כמשקף אורח חיים

שרידי הארמונות והמבנים המלכותיים הפזורים בבקעת הירדן (בעיקר בדרומה), מעידים כי הבקעה על יתרונותיה החקלאיים, משכה לכאן שליטים ומלכים שניצלו את האזור להקמת חוות חקלאיות של גידולים אקזוטיים (צרי, אפרסמון, כופר), שהיו עבורם מקור עושר (קליאופטרה המצרית מבקשת מפטרונה הרומי אנטוניוס את גני המלך הורדוס שביריחו). גם היום מהווה החקלאות ענף פרנסה חשוב לתושבי הבקעה, ובכללם תושבי העיר יריחו. הנוף החקלאי בבקעת הירדן כולל שדות גידולי שדה נרחבים, לצד חלקות משפחתיות קטנות. אדמת המישור על שני מפלסיה מעובדת במלואה.

ה ת ר ש מ ו ת

ניגודיות

בבקעת הירדן קיימת ניגודיות גבוהה בין שטחי החקלאות המכסים מרחבים גדולים, לבין סביבתם הלא מעובדת הצחיחה. זאת ניתן לראות משני צידי קו המגע בין שטחי חוואר הלשון הלבנים, המעוקרים מצמחים לבין השטחים החקלאיים, וכן במגע בין שטחים חקלאיים למורדות השומרון הטרשיים והחשופים כמעט מצומח. בקיץ מתגברת הניגודיות. השטחים הטבעיים מצהיבים ומתייבשים והשטחים המעובדים נשארים ירוקים וסדורים. גם בתוך השטח הטבעי קיים ניגוד גדול בין המורדות הצחיחים והמצהיבים, לבין צבעו הכחול של נהר ירדן ורצועת הצומח הירוקה לאורכו. חלק משמעותי מהנוף הנשקף בבקעה הוא מראה עבר הירדן המזרחי שתבניתו שונה - שם החלקות קטנות מאוד וביניהן דרכים חקלאיות ותצורת עיבוד מסורתית.

מובהקות

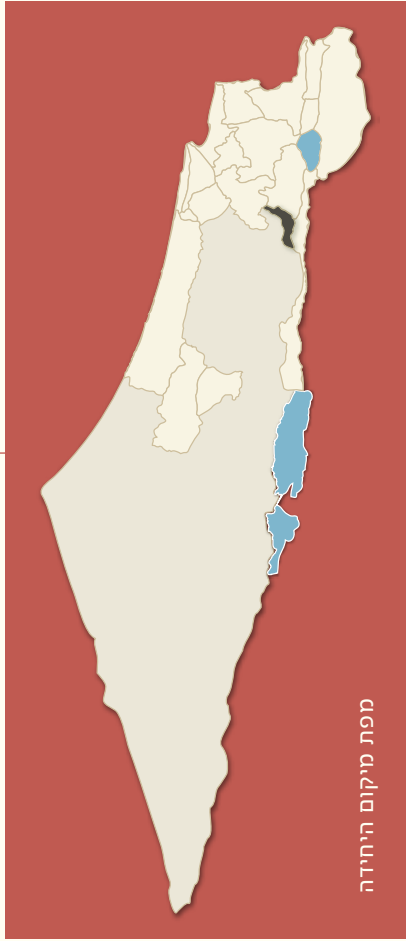
בקעת הירדן מובחנת היטב מבחינה טופוגרפית: רצועה מישורית צרה בין שני רכסי הרים - ממערב למזרח. לנוף הנשקף חשיבות אסוציאטיבית, בשל הקשרו לישובי הכנרת הותיקים, לדרכים ההיסטוריות בואך עמק חרוד ובית-שאן ולאיתרי הטבילה בירדן. ערך נוסף נובע מהשילוב בין חקלאות וטבע, במיוחד בקרבה לנהר הירדן.

גיוון

הנוף החקלאי מגוון: מטעי תמרים בשטחים נרחבים; כרמי גפנים; גידולי ירקות בחממות, שטחי ירקות פתוחים; שדות תירס; שדות פלחה; גידולי שדה בגאון הירדן. כתוצאה מכך, באזור קיימים אלמנטים חקלאיים-נופיים שונים זה לצד זה. למגוון זה מתווספות בריכות הדגים הקיימות בריכוז גדול בבקעת הירדן - ועימן צורות גיאומטריות וקשת צבעי כחול וירוק. לצידם מטעים שונים בשלל גוני ירוק. גודלן וצורתן של החלקות מגוונים גם הם: חלקות משפחתיות קטנות ומוארכות; שטחי פלחה רבועים רחבי ידיים; ומעגלים מדויקים בשדות המושקים בקונוע מחוגי.

מפת מיקום היחידה

עמקי בית-שאן - חרוד

"בין הר הגלבוע מדרום ובין גבעת המורה ורמות יששכר מצפון, מצוי עמק צר ולא ארוך - אדם עובר אותו ברגליו בשעות מספר לכל אורכו, ובפחות משעה - לרוחבו. כאן, בפיסת ארץ קטנה זו, נתרכזו אירועים בחיי האדם בכלל, ובחיי ישראל בפרט, אשר משמעותם חורגת הרבה מתחומו."

עזריה אלון, 'גיזת הטל', 1971

עמק חרוד הוא עמק של סחף, בחלקו אדמה אלוביאלית ובחלקו שחק בזלת. מימיו מתנקזים אל הירדן באמצעות נחל חרוד, מקורו העיקרי הוא מעין חרוד הנובע מן המערה שבצלע הגלבוע, ואליו מצטרפים... מעיינות נוספים - עין יזרעאל, עין ריחן ואחרים - ומימי החורף מנחלי האכזב בצפון, מרמת צבאים.

בעתות הזנחה הפכו הנחל וסביבות מעיינותיו לביצות ממאירות, נושאות קדחת. העמק שטוח וצר ונוטה בשיפוע ניכר כלפי מזרח, מגובה פני-הים במערב עד ל-100 מטרים מתחת לפני הים במזרח. לאורך כ-25 ק"מ נחל חרוד זורם במרכזו מזרחה אל הירדן ואוסף בדרכו יובלים נוספים, ולצדו בריכות דגים רבות. קיימת א-סימטריה במדרונות הסובבים את הבקעה: המדרונות הצפוניים אל עבר רמות יששכר מתונים ונוחים, ולעומתם, מדרון דרומי תלול אל עבר הגלבוע המשקיף על העמק מרום של כ-500 מ'.

על-פי עזריה אלון, 'גיזת הטל', 1971

תנאים טבעיים

מורפולוגיה

בקעת חרוד צרה וארוכה, כיוונה מצפון מערב לדרום מזרח, והיא נוצרה מקווי שבר גיאולוגיים: הבקעה היא חלק מן הפרוזדור הטקטוני הנמשך ממפרץ חיפה דרך עמק יזרעאל ועמק חרוד אל עמק בית-שאן. פרוזדור זה הוא סעיף של בקע הירדן החוצה את ארץ-ישראל לרוחבה. בעמק אדמות חרסית כבדות שמוצאן בהרים הסמוכים. גבעות יששכר הבזלתיות תורמות להיווצרות קרקעות חרסיתיות שחורות שמוצאן בזלתי, והמסלע הגירי בגלבוה תורם להיווצרות קרקעות גיריות בהירות. גווי הקרקע השונים ניכרים היטב בעמק. אקלים ים תיכוני ממוזג שורר במערבו של העמק ועובר לאקלים שחון במזרח, לכיוון עמק הירדן. חדירת האקלים המדברי משפיעה על תפוצת הצומח המקומי.

מקורות מים

נחל חרוד עובר במרכזו של העמק. תחילתו בקו פרשת המים הארצי, סמוך לעפולה, המפריד בינו לבין הקישון הזורם מערבה, וסופו בנהר הירדן. נחל חרוד אוסף בדרכו שורת יובלים קצרים, מצפון - גבעת המורה ומורדות יששכר, ומדרום - יובלי הגלבוה. לצד הנחלים זורמים אל נחל חרוד גם מי מעיינות יציבים וקבועים הסמוכים אליו - עין יזרעאל, מעין חרוד, עין מודע, עין עמל ואחרים, והם שהקנו לו זרימה איתנה ושוטפת. מכאן גם שמו בערבית - נהר אלג'אלוד - נהר גלית (הכינוי גלית ניתן בעקבות זיהוי מוטעה מן המאה ה-14 אשר קשר את מלחמת דוד וגלית בעמק חרוד).

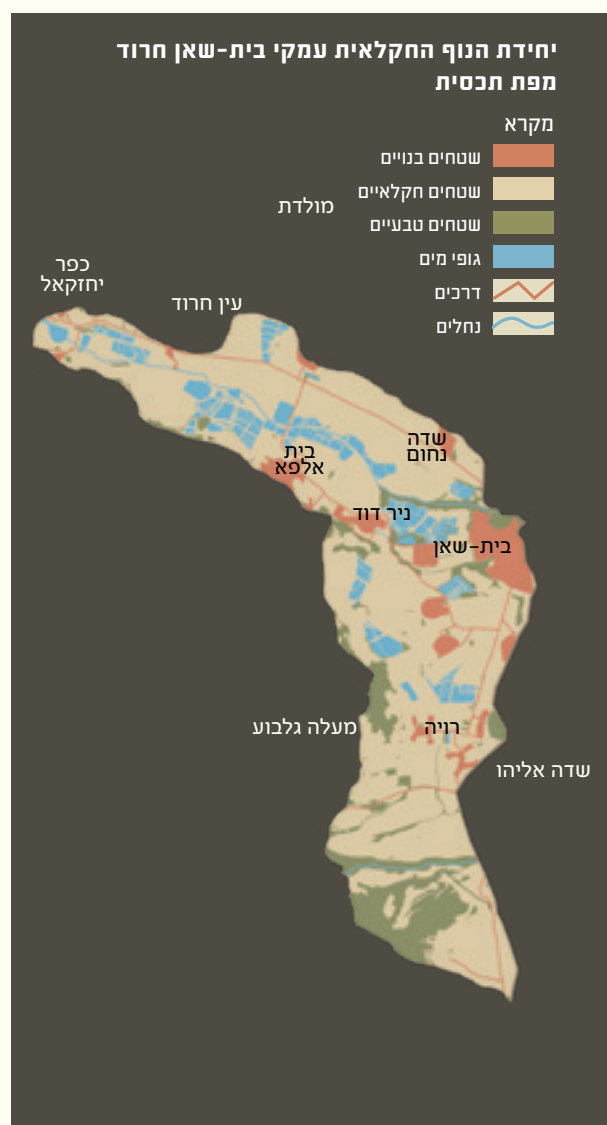
צומח טבעי

בעמק חרוד נותרו בתות ספר ים-תיכוניות וערבות דגנים. ניתן לראות בעמק גם עצי שיזף מצוי וערות נטועים. בסמוך למעיינות קיימת צמחיית אחו, ובסמוך לכריכות הדגים צומחים קנה מצוי, עב-קנה, סוף מצוי, טיון-דביק ויבלית מצויה.

נופי החקלאות

תיאור הנוף

הנוף החקלאי מוגדר ותחום בין קווי מגע ברורים: נחיתת הגלבוה מדרום ושיפולי רמות צבאים מצפון. הנוף נצפה היטב מדרך הנוף שלאורך הגלבוה, ומאזכר, בכריכות הדגים הרבות שבו, את נופי המים והביצה הטבעיים שהיו באזור בעבר. נחל חרוד מהווה ציר ניקוז מרכזי בעמק. הישובים ושדות העיבוד נמצאים משני צידיו. החלקות החקלאיות גדולות, במתכונת העיבוד הקיבוצי, פרט למקבצים ספורים של חלקות מטעים קטנות, והן מהוות רצף חקלאי הנמשך לכל אורכו של העמק.

חלקות עיבוד רבות הן בעלות צורה מעוגלת, בעקבות מערכת ההשקיה אשר פועלת באופן רדיאלי. עמק חרוד מעובד רובו ככולו. הצמחייה החקלאית כוללת שדות פלחה, גידולי שדה ומקבצים ספורים של מטעים (רימונים, זיתים, תמרים והדרים). בריכות דגים מרוכזות בעיקר לצידו של נחל חרוד. בשולי העמק, במורדות צבאים המשתפלים אליו, ניכרים עיבודי 'שיחים' - עיבוד קרקע במדרגות השומר על השטח מפני סחיפה. מראה נוף ייחודי אשר כמעט לא שרד בשדות העיבוד בארץ. עמק בית-שאן נודע במטעי התמרים הנרחבים שלו בסמיכות לנהר הירדן. מטעי התמרים, לצד בריכות המים הגדולות, יוצרות נוף מקומי מובהק.

מערכות מים

בעמק חרוד מצויים שרידי מערכות השקיה מאז התרבות המצרית (2000 לפנה"ס). על יד שדה נחום קיימים שרידי מערכת מים מן התקופה הרומית. סמוך לבית-שאן נמצאת 'אמת הקשתות' - שריד לאמות המים אשר הוליכו מים מנחל חרוד לבית-שאן. במורד הנחל טחנות קמח אשר פעלו עד שנות ה-40 של המאה שעברה.

עוד בתחילת המאה ה-19 היו בעמק חרוד שטחי ביצה רבים, בעיקר לאורך נחל חרוד. העמק עשיר במעינות (35-30 במספר) מים מלוחים ומתוקים הנובעים לאורך קו המגע שבין העמק והגלבוש (עין חרוד, עין מודע, עין שוקק, עין עמל ועוד). ספיקתם הכוללת של המעינות מגיעה ל-50 מיליון מ"ק בשנה, ומימיהם משמשים להשקיה ולמילוי בריכות דגים. מי המעינות מובלים כיום בצינורות בטון סגורים (מי שתייה) ובתעלות פתוחות (להשקיה או מדגה).

ברכות הדכנים לאורכו של נחל חרוד, לצד חלקות בצורות מגוונות

דרכים

לעמק חרוד חשיבות רבה ברשת הדרכים הקדומה המחברת את מסופוטמיה עם הים התיכון ומצרים. בעמק עוברת הדרך המחברת בין דרך הים (במקום התפצלותה במגידו) לדרך המלך, הדרך הראשית ממזרח לירדן. זהו קו החיבור הקצר והנוח ביותר בין שתי הדרכים המרכזיות, ולפיכך היווה העמק במשך אלפי שנים מסדרון ראשי של מסחר ומעבר. בשלהי התקופה העות'מאנית ובתקופת המנדט הבריטי עברה בו 'רכבת העמק' שהובילה סחורות ותבואות בין החורן ומפרץ חיפה.

בדורות האחרונים איבד עמק חרוד את תפקידו כמסדרון מעבר. תפקיד זה חודש חלקית בשנים האחרונות עם חתימת הסכם השלום עם ירדן ופתיחת מעבר הגבול 'שייח חוסיין' בסמוך לבית-שאן. יש להניח כי בתנאי שלום אזורי, ישוב העמק ויתפוס את מקומו כציר מעבר מרכזי.

כיום עובר כביש מס' 71 לאורכה של בקעת חרוד בשוליה הצפונית. בבית-שאן מצטלבת דרך זו עם הדרך המרכזית של בקעת הירדן שכיוונה צפון-דרום.

מבנים חקלאיים

המבנים הבולטים בעמק הם הסוללות הבונות את בריכות הדגים והמאגרים לאורכן. מתקני השקיה עתיקים, לצד המעינות, אף הם אופייניים לעמק. כמו כן, ניתן לראות באזור טחנות קמח אחדות בסמוך לנחל חרוד. הגשר הטורקי מעל נחל חרוד הפך להיות אחד מסמליו של האזור.

בסמיכות לקיבוצים - משק חי, רפתות ולולים ומבני תעשייה לעיבוד התוצרת, דוגמת מחלבות תל-יוסף של תנובה. במטעי התמרים אשר בעמק בית-שאן ניתן להבחין במבנים חקלאיים בעלי ייחוד מקומי, קופסאות קינון לתנשמות, מדביר טבעי הרווח במטעי העמק (אלו הם ארגזי תחמושת שהוסבו לתיבות קינון).

דפוס התיישבות

עמק חרוד מראה כללי. נוף חקלאי לצד שטחי טרשים ויער

בעמק חרוד ובמדרונות הצפוניים המשתפלים אליו נמצאים כמה ישובים כפריים. בעמק בית-שאן ישוב עירוני אחד וסביבו כמה ישובים כפריים. דפוס ההתיישבות הנפוץ הינו קיבוצי. כפר-רופין ונווה-איתן, במזרח עמק בית-שאן הוקמו בשנת 9391 כיישובי חומה ומגדל, וסביבם ביצורי הגנה. בדרום העמק נמצא גוש של ארבעה קיבוצים שהוקמו תחת חסות הקיבוץ הדתי: טירת צבי, על שם הרב צבי קאלישר, אשר הוקם בשנת 7391 והיה לקיבוץ הדתי הראשון בארץ; שדה אליהו, שהוקם שנתיים לאחר מכן ונקרא על שמו של הרב אליהו גוטמאכר, שניהם ממבשרי "חיבת ציון" עין הנציב, אשר הוקם בשנת 6491, ונקרא על שם הרב נפתלי צבי יהודה ברלין; קיבוץ שלוחות שהיה הקיבוץ הראשון שהוקם לאחר קום המדינה. במערב העמק הוקם בשנת 1936 תל עמל (ניר דוד) כיישוב חומה ומגדל, והיה בין הישובים הראשונים שהוקמו בשיטה זו. בצפון העמק נמצא המושב בית יוסף שהוקם בשנת 9391, והיה לאחד מהמושבים היחידים באזור; קיבוץ גשר הוקם בשנת 9391, וידוע בעמידתו מול הליגיון הערבי והצבא העיראקי בזמן מלחמת העצמאות.

בתחילת המאה ה-20 הפכה הבקעה, יחד עם עמק יזרעאל, יעד מועדף לרכישת קרקעות. בהיותה מוקד של התיישבות חקלאית-חלוצית בתקופת טרם הקמת המדינה, היא הונצחה בספרי זיכרונות, שירים ומיתוסים מקומיים. ב-1922 הוקמו עין חרוד ותל יוסף על-ידי 'גדוד העבודה'. בישובי עמק חרוד הונהג לראשונה משק מעורב של פלחה, לול, רפת, מטעים, ירקות, מספוא, מדגה, תמרים וכותנה.

הקשרים תרבותיים

מקורות, הסטוריה וארכיאולוגיה

עמק בית-שאן ובקעת חרוד היו מיושבות עוד מתקופת האבן. האזור ידע פריחה ושגשוג במסחר ובחקלאות, בייחוד בתקופה הרומית והביזנטית. "גן עדן אמר ריש לקיש, אם בארץ-ישראל הוא בית-שאן פתחו" (עירובין יט, א). הדרך הראשית אשר עברה בעמק הביאה לפריחת המסחר, והשגשוג החקלאי נשען על המעיינות הרבים הנובעים בעמק ואדמתו הפורייה. כבר בתקופה הניאוליתית, ובתקופה הכלקוליתית (האלף הרביעי לפני הספירה) היו בעמק ובשוליו ישובים מבוססים ששרידיהם נחשפו בבית-שאן, במגידו ובשאר אתרים. עדות לעושרו של העמק בתקופה הרומית ניתן למצוא בחפירות הארכיאולוגיות בבית-שאן שחשפו עיר רומית מפוארת, בבית-הכנסת העתיק בבית אלפא ובאתרים נוספים.

במכתבי תל עמארנה (מאה 15-14 לפנה"ס) נשתמרו תיאורים מן העמק ושמות מקומות בשוליו. עם כיבוש הארץ בידי בני ישראל התנחל בעמק שבט יששכר. תחילה לא היה ביכולתו להתגבר על הערים הכנעניות הבצורות ועל רכב הברזל, ורק לאחר מלחמת דבורה (שופטים ד) ויצירת הרצף הטריטוריאלי בין שבטי הצפון והמרכז, הפך העמק להיות שטח ישראלי. שמות מקומות כזרעאל, עין-חרוד וגלכוע היו לחלק בלתי נפרד מהתרבות הישראלית. העמק כנראה לא ידע בתולדותיו תקופות ארוכות של שלוה. שדותיו המעובדים ומעיינותיו קראו לפולשים, והדרכים העוברות בו הקלו עליהם לחדור לתוכו. פלישת המדיינים, על עדריהם וגמליהם, היתה ללא ספק מן הקשות והמסוכנות. במלחמה זו ניצב גדעון בן יואש עם צבא איכרים קטן מול חיל מדיין לאחר שערך את 'מבחן המלקקים' המפורסם בעין חרוד (שופטים ז). בסיפור גדעון נזכר בפעם היחידה במקרא שם המקום 'עין-חרוד'.

כ-150 שנה לאחר מכן היה העמק עד לפרשה אחרת בתולדות ישראל: הפלישתים, שהתחזקו במעוזם שבחוף, חדרו לתחום ישראל, ונאחזו בעמק. המלך שאול, שניצח אותם בהרי בנימין, יצא לקראתם בצפון ממלכתו והתנגש עמם בגלבוע, כנראה מעל מעין חרוד, שם נוצח שאול ואף מצא את מותו (שמואל א' לא). היערכותו היתה בדרום העמק. במסע הלילי שלו לעין-דור עבר שאול, כפי הנראה, בנחל שיזפים שבין גבע ובין כפר-יחזקאל של ימינו. מעל עין יזרעאל, במערב עמק חרוד, נמצא תל יזרעאל, מקומה של העיר המקראית יזרעאל שהיתה מהחשובות בערי הארץ בתקופת המלך אחאב.

השתקפות אורחות חיים בנוף

עמק חרוד מעובד כולו ומהווה מקור פרנסה ליושבים השוכנים בו. ברבים מהם פותח ענף תיירות, הנשען בחלקו על החקלאות ועל מראות הנוף החקלאי האופייניים לעמק, לצד אתרי המים המרובים ואתרי מורשת. העמק מרוחק מערים ומוקדי פיתוח. החקלאות משגשגת בו וממלאה את כל שטחו. סלילת כבישי רוחב ומסילות ברזל לאורכו של העמק, במקביל לנחל חרוד, עשויה לקטוע רצף חקלאי ואקולוגי וליצור הפרדה בין רמות יששכר לגלבוע. עמק חרוד הוא אחד ממוקדי הצמיחה וההתחדשות הציונית בישראל. העמק הפך למרכז של הגות ויצירה. מספר עזריה אלון:

בחג הששים ארחה המועצה האזורית גלבוע את נשיא המדינה, יצחק נבון, ורצתה לתת לו שי: את מכלול היצירה הספרותית של עמק חרוד. כאשר הוחל באיסוף החומר התברר, שיוכלו לתת לנשיא את הקטלוג בלבד, אם לא ירצו לשלוח אחריו קרון של ספרים: למעלה מ-350 ספר, פרי יצירתם העצמית של תושבי העמק בתחומים השונים - ספרות יפה, שירה, הגות, מחקר, מדיניות, מוסיקה ומה לא! אולם צעדיהם הראשונים של המתישבים באזור לוו בקשיים רבים:

לאחר שנקבע מקום התיישבותנו בבית אלפא, לרגלי הרי הגלבוע, הקמנו אוהלים מספר בתל-יוסף, ושם התגוררה קבוצה קטנה של עובדים, שיצאו מדי יום לבית-אלפא לעבודות ההכנה להתיישבות... הרחבה נקבעה לרגלי הרי הגלבוע החשופים. שממה מכוסה קוצים ודרדרים... השטח כולו היה זרוע אבנים וסלעים והשדות היו מכוסים בסדריות, שצריך היה לעקור מהשורש כדי להכשיר את האדמה לעיבוד... (מתוך: דוד הורוביץ, ייבוש הביצות בגוש נוריס).

בישובי האזור נמצאים מוזיאונים ובתי תרבות רבים שבהם משתקף עברו החקלאי והתרכותי של האזור (מוזיאון בית טרומפלדור בתל-יוסף, בית שטורמן והמשכן לאמנות בעין-חרוד ואתר חומה ומגדל בניר-דוד).

כאן משתרעים שדותינו, ממורדות קומי, בואכה 'מולדת', גוש מרוכז של עשרה שדות רצופים, 450 ד' כל אחד, המשובצים במחזור זרעים תקין ומתגוונים כאן לעינינו בצבעי השחור של הכראבים המעובדים בצבעי הירוק של תבואות הקיץ ובצבעי הצהוב של השלפים שלאחר קצים.

לפני ימים מעטים עמדה כאן קמה גבוהה נוהרת. ליד הקומביין קלטה אוזני שיחו של נהג קומביין צעיר לחברו: זוהי אוקרינה שלנו... אותו בחור מעודו לא ראה ים דגן מאופק אל אופק, אולם לעולם יישא אדם עיניו לאופקים, למרחב שדות. זו חוויה של ערך. יש בה כדי להפעים לבו של מי שמזדמן לכאן ביום של חג וסיום. גם אלה מתוכנו, העושים כאן יום יום בעבודה וביגע, מקבילים כאן פני חמה ומלווים אותה בשקיעתה בשלל צבעים ערביים, פלחים שטופי יזע, ספוגי שמני אדמה ושמני סיכה, עומסי עול ומושכים בתלם - גם אלה יודעים טעמו של התלם הארוך והשדה הפתוח לרוח.

גם בעולם של תרבות מתקדמת, טכניקה תעשייתית וחברה רציונאלית לעולם תעמוד ותעשיר חייו של אדם ערגת שדות ותחושת גמיאת מרחבים. (עזריה אלון, 'גיזת הטל')

ה ת ר ש מ ו ת

ניגודיות

גבולותיו של עמק חרוד מוגדרים היטב: מצפונו – מורדות צבאים, מדרומו – מרגלות הגלבוע. קו המגע עם הגלבוע חד ומופיע בתמונות נוף רבות מן העמק: תלמים חרושים מלא העין הנפסקים באחת בקו נחיתה ההרים. מצפון, לעומת זאת, מטפסות החלקות החקלאיות ועולות ברכות על מורדותיהם הדרומיים של גבעות צבאים. ממזרח וממערב אין לבקעת חרוד גבולות ברורים, והיא מתחברת ללא קו מגע מוגדר לעמק יזרעאל במערב ולעמק בית-שאן במזרח. ואולם, די בשני התיחומים מצפון ומדרום כדי לתת לעמק ניגודיות ברורה המדגישה את ייחודו בנוף החקלאי בארץ. בתחומי העמק מהוות ברכות הדגים לאורך נחל חרוד, על צבען הכחול הבהק, ניגוד בולט לצבעי הירוק-חום של שדות העיבוד.

בעמק בין שאן מהווים מטעי התמרים ושדות העיבוד החומים-ירוקים ניגוד בולט לנהר הירדן הזורם בגבול העמק.

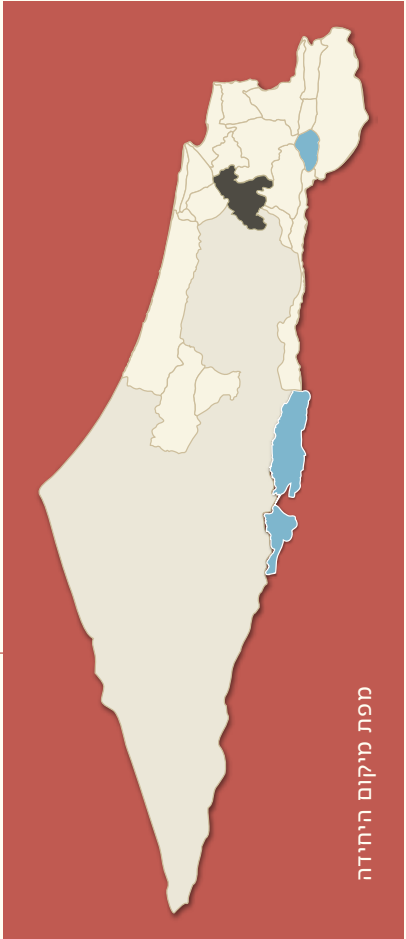
מובהקות

הנוף המייחד את בקעת חרוד הנו מופעי בריכות הדגים השולטות בעמק ומעניקות לו את גווניו הכחולים האופייניים. רבים רואים בכך השבה מסוימת, מבחינה תדמיתית ואקולוגית, של נופי המים והביצה אשר רווחו בעמק בתחילת המאה ה-20. לצד נופי המים ניכרים הקווים הארוכים והמתמשכים והחלקות המעובדות בידי קיבוצי האזור. התוצאה הנה פסיפס של משטחים חומים, ירוקים וכחולים הנראים היטב מן הגלבוע ומהווים סימן היכר ידוע לעמק. מורדות צבאים משתפלים לעמק ומתמזגים עמו, ביניהם קווי הש'יחים, הם קווי הדירוג שנועדו למנוע את סחיפת הקרקע. עיבוד בש'יחים נעשה נדיר בנוף החקלאי הישראלי, אך עדיין רווח באזור זה.

גיוון

תבניתו של עמק חרוד צרה ומוארכת, וגבולותיו החדים עם שכניו מצפון ומדרום תורמים למופע נוף דרמטי ומגוון – מופע חקלאי-מישורי מול שיפולי הרים מיוערים או טרשיים. לגיוון תורמים בעיקר בריכות הדגים שמופען כחול בהיר על רקע הסביבה החומה ירוקה, וכן השונות בין המטעים ירוקי העד ושדות הפלחה וגידולי השדה בעלי המופע העונתי המשתנה. נחל חרוד, יובליו והגדות לאורכם, מוסיפים גוון של שטח טבעי רציף לאורך שטחי העיבוד בעמק. וכך גם נהר הירדן ביחס לעמק בית-שאן.

מפת מיקום היחידה

עמק יזרעאל

"הארץ המובטחת האמיתית משתרעת לפנינו; לכל עבר ישנן מדשאות ומקומות-מרעה דשנים. זהו עמק יזרעאל... שבו מצפים לבואם של גוג ומגוג באחרית הימים. ואמנם חושבני שיהיה כאן די מספוא לכל חילות הפרשים של אסיה ואירופה, במיוחד באביב. אך בסוף הקיץ יבש המרעה ונשאר ממנו רק מעין אפר טיטי, והקרקע נסדקה על-ידי החום עד כדי כך, שכמעט ואין לעבור בה על-גבי סוסים... פרח כחול נהדר נראה בתוך הירק של המישור, כאילו היו שם אגמים. אילו היו מעבדים שטח זה, יכול היה להיות כאן גן-עדן, אך בשל ההזנחה אין רואים לא עץ ולא שיח, כי כל היערות נחרבו ולא ניטעו מחדש, והמעט שהיה ניטע מדרך הטבע, נאכל מיד על-ידי כבשים ועיזים. הטבע יכול לתרום כאן רק מרעה ופרחים, ובתחומים אלה הוא עושה אמנם כמיטב יכולתו. רק חלק קטן מעובד. אנחנו הקמנו את מאהלנו בערב סמוך לכפר אל-מסר, ובקתות הבוץ העלובות שלו היוו ניגוד משונה לגן הפרחים הטבעי סביב."

H.F.Von Pueckler-Muskau, 1847

עמק יזרעאל תחום על-ידי הרים מכל עבריו. הוא הגדול בעמקי ארץ-ישראל, ומשתרע כמעט לכל רוחבה - מעמק זבולון לחופי הים התיכון ועד לעמק חרוד המגיע לירדן. זהו קו-הנוף הבולט היחידי החוצה את רצועות האורך המבניות של ארץ-ישראל, ובכך הוא 'מעלים' את שדרת ההר. עיקר שטחו אדמת סחף מעובדת, ומרבית ישוביו מצויים בשוליו, בשטחים המוגבהים. במרכז שוכנת 'בירת העמק' - העיר עפולה. העמק מכוסה קרקעות סחף שחדירותן למים נמוכה, ובחלקו נוצרו ביצות. העמק מעובד כולו, וכמעט לא ניתן למצוא בו שטחי בור או צמחייה טבעית.

תנאים טבעיים

מורפולוגיה

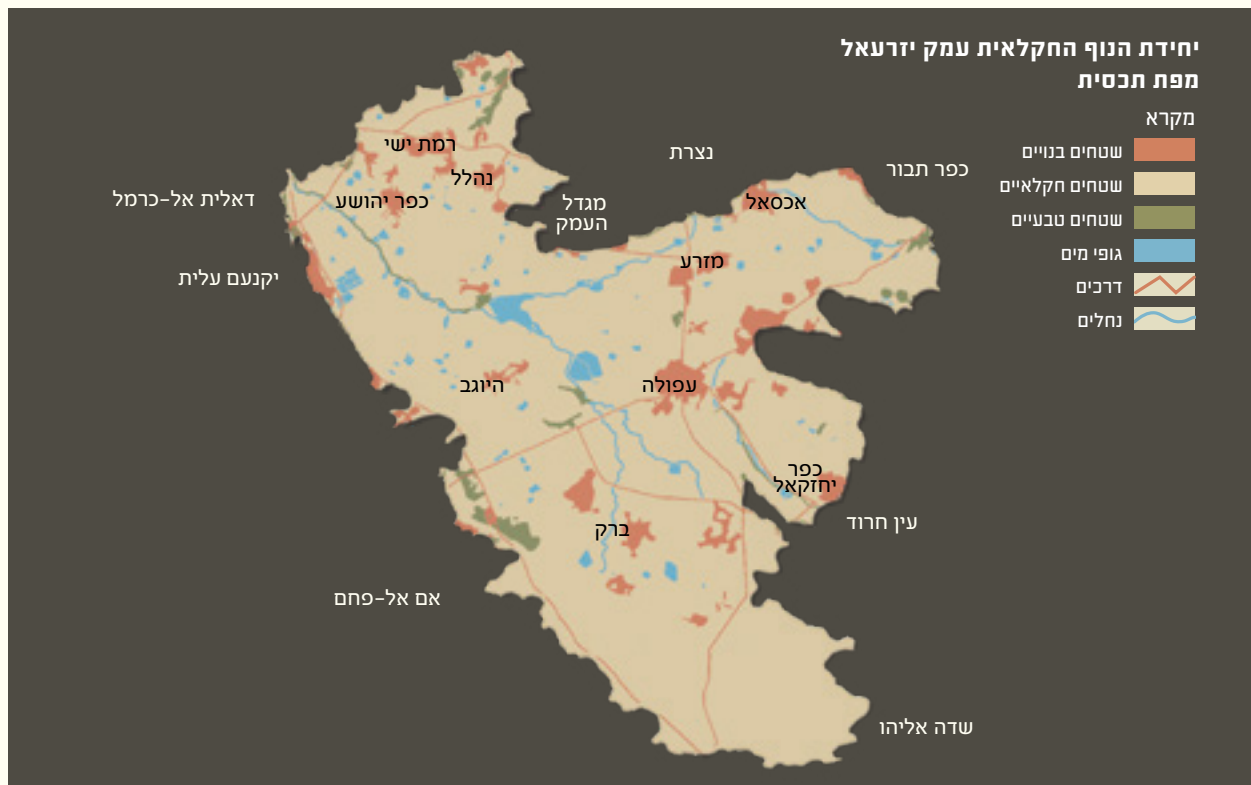
קווי המגע בין העמק לבין הנופים המקיפים אותו שונים ומגוונים, מהם ברורים ומהם מטושטשים. חלקו המזרחי של הכרמל התרומם מעל לעמק כתוצאה משבר גיאולוגי, וכך נוצר קו מגע חד ביניהם. גם מורדות הרי נצרת יוצרים קו-מגע חד בצפון-מזרח העמק. ניגודי פחות הוא קו הגבול המזרחי של העמק - מן התבור דרך הגלבע ועד השומרון. זהו קו של מישורים נטויים היורדים בהדרגה אל העמק. במעלה מישורים אלה עובר קו פרשת המים הארצי. באזורי המפגש בין העמק לבין גבעות אלונים-שפרעם חודר העמק בין הגבעות, וקו הגבול מפותל ואינו ברור. גבעות אלונים אינן מסתיימות באחת, אלא דועכות אל תוך המישור הנטוי. באזור המפגש של העמק עם גבעות אלונים נמשכים קווי הגבעות אל תוך המישור, והן מבצבצות כדי 20 מטר מעל המרחב המישורי. על פני גבעות אלו נוסדו ישובי העמק הראשונים. בניגוד לדימוי המקובל, הטופוגרפיה בעמק יזרעאל אינה מישורית לגמרי, אלא מאופיינת בעליות ומורדות רכים, בעיקר בחלקו הצפוני. קווים פנימיים חוצים את שטחי העמק ומגדירים תתי-אזורים בתוכו. הבולט שבהם הוא ערוץ נחל הקישון. תחילתו במורדות הגלבע, והוא עושה את דרכו צפון-מערבה אל הים התיכון. רכס וולקני חוצה את עמק יזרעאל מדרום-מערב לצפון-מזרח. הוא בולט על פני השטח, וניכר בכתמי הבזלת המופיעים לאורכו ובמטעים הנטועים עליו בין מרבדי גידולי השדה של העמק. בעמק כמעט ואין סלעים חשופים על פני הקרקע, למעט סלעי משקע ומחשופים של סלעים וולקניים בשוליו.

מקורות מים

קו פרשת המים הארצי עובר בחלקו המזרחי של עמק יזרעאל, ועליו ממוקמת העיר עפולה. עמק יזרעאל נוצר ממערב לקו פרשת המים הארצי על-ידי זרימתו של נחל הקישון אל הים התיכון. תנאי הניקוז בחלקו המזרחי והמדרוני של העמק נוחים יחסית, והם הולכים ומתדרדרים עם מהלכו של הנחל מערבה. נופי הביצות אפיינו לפיכך בעיקר את העמק המערבי, שאכן היה נושכ פחות במהלך ההסטוריה, לעומת עמקי המשנה - גנים (ג'נין) וכסולות. נחל קישון ויובליו זורמים מערבה לים התיכון, ונחל חרוד - מזרחה אל הירדן. עמק יזרעאל עשיר במי מעיינות הפורצים בעיקר בשוליו, באזור מפגש הגבעות הנוחתות אליו: עינות מגידו, הזורע-יקנעם למרגלות גבעות מנשה ושורת מעיינות למרגלות הרי נצרת וגבעות טבעון. מעיינות אלה אפשרו התיישבות בשולי העמק מימי קדם.

צומח טבעי

אינטנסיביות העיבוד החקלאי בעמק יזרעאל כמעט ולא הותירה כאן צומח טבעי, למעט צמחיית גדות נחלים חובבת לחות: שיחי קנה, קידה שעירה וטיון דביק.

נופי החקלאות

תיאור הנוף

התנאים הפיזיים של העמק נוחים לחקלאות. כל חלקיו המישוריים, מכוסים בגידולי שדה. בשטחים הנטויים ניתן להבחין בגלוניות ובשיפוע מקומי קל, וכך תואי הניקוז נוחים יותר, ובהם רוכזו לרוב מטעים. במישורים קיימות בעיות ניקוז קשות ובשנים האחרונות אף בעיות המלחה.

החלקות החקלאיות גדולות למדי, רובן מרובעות, אם כי לא בגריד סדור. פה ושם מצויות חלקות עגולות, תוצר של מעגלי השקיה.

קיימים הבדלים בדפוסי עיבוד הקרקע: החקלאות המסורתית הערבית לצד חקלאות ההתיישבות העברית (המושב והקיבוץ).

החקלאות המסורתית מאופיינת בפסיפס של חלקות מוארכות קטנות. החקלאות העברית מאופיינת בחלקות עיבוד גדולות, המקובצות סביב מאגרי מים, ובחלקות עיבוד קטנות יותר בסמיכות למושבים (משקים פרטיים). ההבדלים בין סוגי החקלאות השונים ניכרים סביב הקו הירוק, בקטע העובר בדורמו של עמק יזרעאל.

הישובים ניצבים בדרך כלל בטופוגרפיה מוגבהת. במעגל ראשון – בתי המגורים, מרביתם בני קומה אחת; במעגל שני – העצים: עצי פרי, עצי נוי ובעיקר ברושים הבולטים באמירם הזקוף; במעגל המרכזי, הגבוה והדומיננטי ביותר – מבני המשק: מכון התערוכת ומגדל המים. הצללית המדורגת של הישובים, על רקע הקו האופקי של השדות, היא מסימני ההיכר של הנוף החקלאי בעמק יזרעאל.

על פי סיפורי נוסעים מן המאה ה-19, הגידולים החקלאיים הנפוצים בעמק באותה התקופה היו – חיטה, שעורה, דורה, כותנה, קטניות, שומשומין, פשתן וכותנה. שיבולת שועל גדלה פרא בין השדות, ובסמוך לכפרים גם גפנים ועצי זית. אולם מרבית השטח לא היה מעובד ושימש למרעה. הדוכס מרגוזה (Duc de Raguse) שיער בשנת 1834 כי רק כ-5% משטחי העמק מעובדים.

כיום נקבעת הצמחייה החקלאית במידה רבה על-ידי גודל החלקות. החלקות הגדולות, המצויות לרוב בתוך העמק, משמשות לגידולי שדה. חלקות רבות מעובדות בגידול זזה, ונוצרים רצפים נרחבים של מונוקולטורה. בחלקות הקטנות יותר של המשקים הפרטיים ישנם גם כרמי זיתים ומטעי פרי.

צמחיית הנוי בתוך הישובים אף היא אלמנט חשוב בתבנית הנוף. המתישבים הראשונים, ובעיקר מייסדי הקיבוצים, נתנו דעתם על עיצוב הישוב – 'שיפור פני הקבוצה' – עוד מעת העלייה לקרקע. גני קיבוץ אלה אינם רק ביטוי לחזון אסתטי, אלא קשורים ישירות להשקפות החברתיות – קשר לאדמה תוך שאיפה לחיים בשיתוף מלא.

מערכות מים

שפע המים בעמק מחייב ריסון וניקוז, בהתאם לעונת השנה, זאת עשה כל דור על פי יכולתו. ההתיישבות החדשה התאימה את עצמה לתנאים הטבעיים בעמק על-ידי איגום המים בכריכות, והשיבה אותו לעמק חקלאי פורה לאחר שבמשך תקופות ארוכות היה שטח ביצתי.

בריכות המים הן חלק מן הנוף החקלאי בעמק. הן משמשות להשקייה ומעידות על התאגדויות חקלאיים. הבריכות מקושרות אל תעלות מים המגיעות עד לקישון. כך, למעשה, יוצר הקישון בדרכו נוף אופייני-מקומי של בריכות מים.

מאגר מים גדול נמצא בקרבת עפולה, באזור הפריצה של הקישון דרך הרכס הוולקני. קו הרכס שימש כסכר טבעי שמאחוריו נקוו המים בעונת הגשמים. מאגר המים הגדול, מאגר כפר ברוך, הוא 'מענה מודרני' לנוף הטבעי. נוסף למערכות המים הטבעיות ולמאגרים, מקבלת החקלאות האינטנסיבית כיום גם מים מושבים שמקורם העיקרי הוא מטרופולין חיפה.

דרכים

הדרכים הארציות הראשיות עוברות בשולי העמק (כביש החוף הצפוני, כביש מס' 65), ובהיקפו עוברות דרכים משניות - האחת מחברת את הישובים שבשוליו הצפוניים, והאחרת מחברת את הישובים שממערב ומדרום. בתוך העמק עצמו עוברות דרכים חקלאיות רבות, מרביתן דרכי עפר שאינן סלולות. בימי עבר מילא העמק תפקיד חשוב ברשת הדרכים האזורית, ובו עברה הדרך ההיסטורית המרכזית אשר חיברה את דרך הים: מצומת מגידו לכיוון בית-שאן ומזרחה מעבר לירדן. דרך זו חיברה בין מסופוטמיה לבין הים התיכון ומצרים. ישובים רבים שכנו על דרך זו והתפרנסו ממסחר ושירותי דרכים. בימי הצלבנים מצודות אבטחו את הדרך. גם דרכי האורך המסורתיות הראשיות של הארץ - 'דרך הים' ו'דרך ההר' - נפגשו במעבר מגידו שבשולי העמק. בימי ראשית ההתיישבות נועד לעמק תפקיד מרכזי של חיבור בין ישובי מישור החוף לבין ישובי עמק הירדן. בימי העות'מאנים עלה כוחם של שבטי בדואים שחדרו מירדן, חלשו על הנעשה בעמק, והטילו מורא על כל מי שביקש לעבד את אדמותיו. בתקופה זו העמק היה ברובו מוזנח והביצות העונתיות טשטשו את הדרכים. הבדואים המקומיים היו היחידים שהצליחו להתמצא בעמק, והמבקרים בו, ביניהם עולי רגל שתיארו את מסעותיהם בארץ, נאלצו לבקש את הדרכתם. על מנת לשקם את העמק הניחו השלטונות העות'מאניים בתחילת המאה ה-20 את מסילת 'רכבת העמק' כאמצעי להובלת התוצרת החקלאית הגדלה בעמק אל הים התיכון ומעבר לו. רכבת זו היתה אמורה להגיע עד דמשק ומכה. זהו קו ישר המלווה במבני תחנות הרכבת הישנים. הרכבת הופעלה במשך כ-45 שנים ומילאה תפקיד חשוב בהתפתחותם של ישובי העמק. תחנות רכבת העמק עומדות על תילן עד לימינו אלה, בין השאר: תחנת עפולה, תחנת תל א-שמאם (כפר יהושע), תחנת עין חרוד (כפר יחזקאל), תחנת אלרואי ותחנת ביסאן (בית-שאן). לאחרונה הסתיימה בניית מסילת העמק העוברת במסלול דומה לזה של רכבת העמק.

מבנים חקלאיים

עיקרו של שטח העמק חקלאי, והוא רחב ופתוח, ואינו מופר על-ידי מבנים. המבנים החקלאיים נמצאים, לרוב, בשולי העמק, בקרבת הישובים. במושבים מצויים מבני-המשק במרכזו של הישוב יחד עם המבנים הציבוריים. ביניהם בולטים מכוני התערובת שצלילתם הגבוהה והצרה מהווה 'סימן היכר' של ישובי העמק. המושבים תוכננו בהתאם לקווי הגובה, ומרכז המושב הוא האזור הגבוה ביותר - הפסגה - שעליה ניצב מגדל המים. המבנים החקלאיים - חממות ורפתות - מצויים בדרך כלל בחלקות א' של המשקים במושבים.

דפוסי התיישבות

בראשית המאה ה-19 החלה ההתיישבות החדשה בעמק, וזו תרמה רבות להשבת החקלאות. הביצות נוקזו, ובשטחי העמק נחפרו תעלות ניקוז המגיעות לקישון כסדרה של יובלים מלאכותיים. אדמות העמק נרכשו בידי אנשי ההתיישבות. השומרים, בראשם אלכסנדר זייד, דאגו להדוף את איומי הבדואים (בימי השלטון העות'מאני דרשו הבדואים מס בגין עיבוד הקרקע).

הישובים הכפריים בעמק יזרעאל פזורים בעיקר בשוליו, במקבצים בדרום העמק. לדוגמא: מקבץ הישובים דבורה, ברק ואדירים; מקבץ ניר יפה, מלאה וגדיש. קבוצה אחרת של ישובים ממוקמת לאורך קו התפר בין העמק ורמות מנשה (כדוגמת פיזור הישובים בבקעות הסגורות): יקנעם המושבה, הזרע, משמר העמק, מדרך עוז ומגידו.

על אף מישוריותו לכאורה של העמק, הטופוגרפיה היא מרכיב משמעותי במיקום הישובים. ניכר כי רובם ממוקמים בשטחים הגבוהים, מעין פסגות של המשכי הגבעות המבצבצות ממישור העמק. כך הישובים שבצפון-מערב העמק נהלל וכפר יהושע, ממוקמים על הפסגות של המשכי גבעות אלונים. ישובים נוספים על פסגות הרכס הוולקני, דוגמת כפר ברוך, שנדמה כיושב בתוך העמק, שוכן על פני פסגה מקומית.

בדרום-מזרח העמק, בחבל התענך, מקבץ של מושבים הממוקם בתוך העמק ממש. יישובי חבל התענך הוקמו בשנות ה-50 של המאה העשרים כמקשה אחת סמוך לקו הירוק בשלושה 'גושים', תוך תכנון הפריסה של המרכזים המושביים. אחדים מיישובי עמק יזרעאל תוכננו בידי האדריכל והמתכנן ריכרד קאופמן (1887-1958), יהודי יוצא גרמניה, אשר עלה לארץ בשנת 1920, ושימש כאדריכל חברת הכשרת הישוב וכאדריכל המחלקה להתיישבות של ועד הצירים (לימים - הוועד הפועל הציוני). בעבודתו עבור חברת הכשרת הישוב והמוסדות הלאומיים תכנן קאופמן עשרות יישובים עירוניים וחקלאיים הנושאים את חותמו הייחודי.

קאופמן הושפע בעבודתו מרעיון 'עיר הגנים' של אבנעזר הווארד, תכנון המשלב איכויות חיים עירוניות עם כפריות. בבסיס רעיון זה מונחים אידיאל השוויון והעיקרון התכנוני של הפרדת שימושי קרקע, ומכאן התבנית התכנונית של רצועות מעגליות קונצנטריות בעלות ייעודים שונים המאורגנות סביב לב הישוב.

קאופמן תכנן את מגוון צורות הישוב בעמק, מושבים (נהלל, כפר יהושע), קיבוצים וערים (עפולה - תכנית שלבסוף לא בוצעה במלואה).

מבין היישובים, שתכנן קאופמן, מקום לעצמו קובע מושב נהלל, מושב העובדים הראשון שהוקם בארץ-ישראל. הארגון המרחבי של מושב נהלל זכה לפרסום רב: קאופמן עיצב את המושב בסדרת מעגלים מושלמים שבמרכזם מבני הציבור (ביניהם מבנים חקלאיים, כגון מכוון תערוכת), סביבם בנויים מבני המגורים, ומאחוריהם מתפרשים מבני המשק ומשקי העזר. כאן בא הפיזור המרחבי כסמל וכהגשמה לרעיונות האידיאולוגיים העומדים בבסיסו של מושב העובדים - השוויון, שותפות הגורל והעזרה ההדדית.

הקשרים תרבותיים

מקורות, הסטוריה וארכיאולוגיה

הישוב האנושי בעמק יזרעאל קדום ביותר ומתוארך לתקופת האבן. חקלאות התקיימה בעמק, ככל הנראה, מאז תקופת הברונזה.

בתקופת המקרא היווה עמק יזרעאל סמל לפוריות ולשפע: "והארץ תענה, את הדגן ואת-התירוש ואת-היצהר; והם, יענו את-יזרעאל" (הושע ב, כד). שמו של העמק, "המקום אותו זרע האל", מרמז על ברכה ושפע. העמק פרח ושגשג גם בתקופת בית שני, אז היה כאן מרכז יהודי חשוב - בית שערים, שבמורדות גבעות אלונים. שם חי רבי יהודה הנשיא, חותם המשנה, ושם לצד קברי חכמים אחרים נמצא קברו.

עמק יזרעאל היה לזירת קרבות שחזרו ונשנו בתקופות שונות: כאן טבעו סיסרא ומרכבותיו בביצות נחל קישון, כאמור בשירתה של דבורה: "נחל קישון גרפם נחל קדומים נחל קישון תדרכי נפשי עז" (שופטים ה, כא); בשנת 1260 גברו כאן הממלוכים על המונגולים; בשנת 1799 התנהל כאן קרב תבור שבו נפוליאון ניצח את העות'מאנים; בשנת 1918 התרחש קרב מגידו בין כוחות הגנרל אלנבי וכוחות התורכים - קרב שחרץ את גורל הצבא התורכי בארץ-ישראל; לבסוף, על פי האמונה הנוצרית, כאן ייאספו הצבאות לקראת קרב אחרית הימים (חזון יוחנן, טז).

כבר בתקופות קדומות היווה מראה עמק יזרעאל דימוי חשוב, כנוף הנפרש מראש התבור. מראה זה, כפי שנשקף לדורות של צליינים, מתואר באמצע המאה ה-19:

המראה הנשקף מהר תבור מקיף מאוד, וכולל את עמק-יזרעאל גופא, הנחלק לרצועות וחלקות של אדמה מעובדת; מרחוק הוא נראה כפסיפס גדול בעל גוונים שונים של כתום, צהוב, אפור, ירוק, חום ותכלת. באופק לא נראה כל בית, אוהל או כפר, שיהיה בהם כדי להפר את חדגוניותו, ואף לא עץ אחד שיטיל צל כלשהו; אך ההרים המקיפים אותו מכוסים חורשות ורצופים ערים, כפרים ועיי חרבות (רוג'רס, 'חיי יום-יום בארץ-ישראל').

בתקופה הערבית ניתן למצוא בעמק את הגידולים הבאים: קנה סוכר, אינדיגו, תמרים ויין. במהלך המאה ה-19 הוזנח עמק יזרעאל ונחרב. בעלי הקרקע ישבו בערים מרוחקות, והאדמה עובדה על-ידי אריסים חסרי כל ולא על-ידי בעליה. לכך היתה, ככל הנראה, השפעה על מצבו של העמק.

בתחילת המאה ה-20 כווננו מאמציהם של הגופים הציוניים לרכישת אדמות בעמק יזרעאל. רכישה מרוכזת כזו התבצעה, לבסוף, בתחילת שנות ה-20 על-ידי יהושע חנקין, וסמוך לאחר מכן הוקמו הישובים הראשונים בעמק - נהלל וכפר יהושע.

נופי החקלאות של עמק יזרעאל מהווים, יחד עם פרדסי השרון ומטעי התמרים של דגניה וכנרת, סמלים של תנועת שיבת ציון, וכאן גם החלו הניסיונות האוטופיים של תנועת ההתיישבות: הקואופרטיב במרחביה - הישוב השיתופי הראשון בארץ-ישראל, נהלל - מושב העובדים הראשון, עין חרוד - על ידי אנשי גדוד העבודה ועוד. קיבוץ גבע, אחד מהקיבוצים הראשונים בישראל, ערך כאן את ניסיונותיו בהגשמת רעיון 'הקבוצה הקטנה', החינוך המשותף, ויצירת תכנית הישוב והנוף החקלאי כמשקפים את האידיאולוגיה של חיי השיתוף.

ערכו התרבותי-היסטורי של העמק, יחד עם הדימוי האתנוגראפי שלו, קשור בישובים שעלו על הקרקע בימי ראשית התנועה הציונית.

נופי עמק יזרעאל היוו השראה לשירים, לסיפורים ולרומנים רבים העוסקים בתולדות ההתיישבות (לדוגמא, בסיפוריו של מאיר שלו). קשה לתאר את מהותו של המפעל הציוני ללא נופי החקלאות של העמק. התבוננות בנופים אלו מספרת על תולדותיו, על הישגיו, על החלומות ועל המחיר שנדרש לשם הגשמתם. מושגים כגון 'גאולת האדמה', 'תורת העבודה' ו'חלוציות' יאבדו ממשמעותם אם יחדלו להיות מקושרים אסוציאטיבית לשדות החיטה, משבצות המטעים, שדרות ברושים שוברי רוח ושאר מרכיבי דימויו של העמק.

השתקפות אורחות חיים בנוף

תושבי העמק בקיבוצים ובמושבים עדיין מקיימים אורח חיים חקלאי, אם כי במידה פוחתת והולכת ככל שעוברות השנים ומתחלפים הדורות. החקלאות היא ענף כלכלי מרכזי, אם כי לא בלעדי, בישובי העמק, ומהווה מרכיב חשוב בהכנסותיהם. כמעט בכל ישובי העמק התפתח ענף התיירות הכפרית הנשען במידה רבה על הדימוי וההווי החקלאי. באירועים מסוימים עדיין מציינים התושבים את ההווי החקלאי הייחודי. כאלה הן, למשל, החגיגות לכבוד חג השבועות, הוא חג הביכורים, שכבר הפכו למסורת.

נוף העמק חי מחדש, לאחר שבמשך תקופות ארוכות התקיימה בו אך חקלאות מועטה. בתכנית אריה שרון - 'תכנון פיסי לישראל', שולבה חקלאות העמק במבנה הכלכלי ההיררכי של מארג הישובים: ישובי העמק החקלאיים סיפקו את תוצרתם החקלאית לערים, ובראשן עפולה, ובערים אלה ניתנו שירותים שונים להתיישבות החקלאית. כיום, ממשיכה החקלאות בעמק לשגשג בתוך התבניות שאפיינו אותה מראשית שנות ההתיישבות. גם אם המבנים החברתיים של הקיבוצים והמושבים משתנים, עדיין ניתן להבחין בדפוס של חקלאות הקיבוצים לעומת דפוס חקלאות המושבים, ובהמשכיות המעשה החקלאי.

ענפים כלכליים חדשים מהווים חלק ההולך וגדל בכסיס הכלכלי של העמק, כגון תיעוש, שירותי דרך ותיירות. שינוי זה הוא חלק מתהליך עיור המתרחש בישובים כפריים. החקלאות בעמק יזרעאל, כמו בשאר חלקי הארץ, תידרש למצוא את מקומה תוך שהיא משתלבת ברקמה חברתית ההולכת ומשתנה.

ה ת ר ש מ ו ת

ניגודיות

הנוף החקלאי בעמק יזרעאל תחום מכל עבריו בנופים הרריים, ובכך נוצרת ניגודיות ברורה בין העמק ושוליו. מתוך העמק בולטים במיוחד נופי הכרמל והגלבוע המתרוממים בתלילות. גבול חד זה יוצר את הניגודיות הרבה והדרמטית ביותר בנופי העמק.

לעומת זאת, בתוככי יחידת הנוף האחידות היא רבה. מרבדי החלקות הרבועות הגדולות נוגעים רק בשוליהם בחלקות הקטנות הסמוכות לישובים. מרבדים אלה זרועים בכריכות מים ומתפרסים על פני השטחים רחבי-הידיים של העמק. שינויי התבליט המקומיים משפיעים אמנם במידה מסוימת על שימושי הקרקע ומיקום הישובים, אך אין בכך כדי ליצור ניגודיות בנוף.

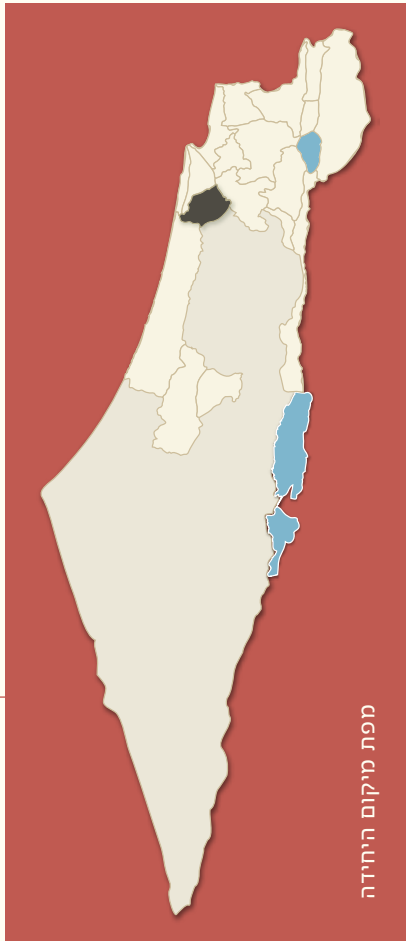
מובהקות

נוף העמק הוא מובהק הן במידת האחידות הגבוהה שבתוכו פנימה והן במרחביו הפתוחים הגדולים היוצרים מבטים פתוחים מאופק עד אופק. תחושה זו של מרחב ואינסוף מבחינה ומייחדת את עמק יזרעאל מכל עמק אחר בארץ. נופי מאגרי המים, המלווים את ציר נחל קישון ומרוכזים גם בדרום העמק, הם סממן נופי נוסף האופייני לעמקי הצפון.

גיוון

מרבית שטח העמק מכוסה גידולי שדה שונים, אך גם נוף של מקבצי בריכות דגים, מטעים, רפתות ולולים סמוך ליישובים. לכאורה זהו נוף חקלאי מגוון, אולם בשל מרחביו הגדולים גיוון זה כמעט ואינו מורגש. חלקות גידולי השדה הגדולות משוות לעמק מראה אחיד. בקרבת שוליו ניכרות הגבעות הנמוכות, עליהן היישובים והמטעים לצידם.

מפת מיקום היחידה

רמות מנשה

"וליוסף אמר, מלמד שארצו של יוסף מבורכת מכל ארצות, ממגד שהוא טל מצויה לה בכל שעה, ומתהום רובצת תחת, מלמד שהיתה מרבצת במעינות, וממגד תבואות שמש, מגיד שהיא פתוחה לחמה, וכך היא פתוחה ללבנה, שנאמר וממגד גרש ירחים... וממגד ארץ ומלואה מלמד שארצו של יוסף מלאה ואין חסרה כל ברכה."

ספרי, וזאת הברכה

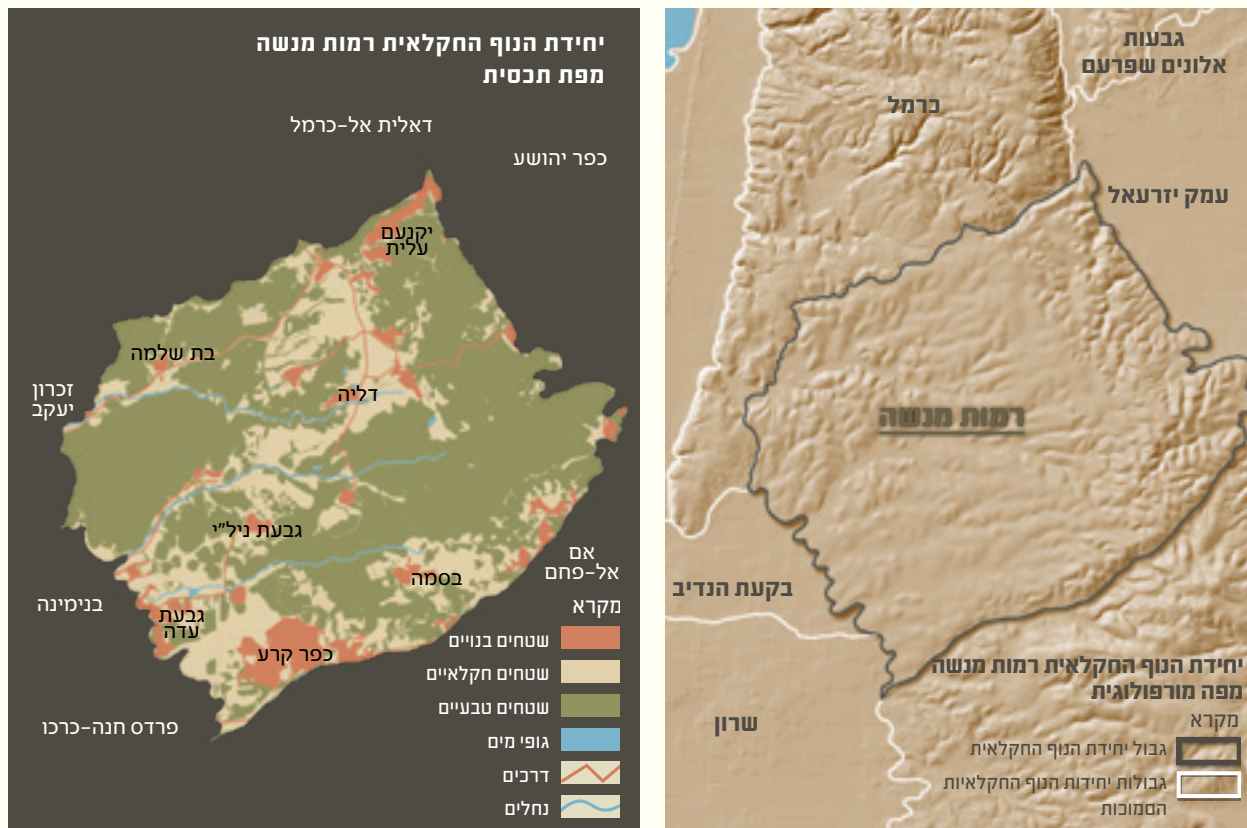

רמות מנשה גובלות מצפון - במורדותיו המזרחיים של הכרמל, ממזרח - בעמק יזרעאל, מדרום - בנחל עירון וממערב - בבקעת הנדיב.
חלקה המערבי של היחידה, הפונה לבקעת הנדיב, מתאפיינת בנוף גלוני רך וגבעות מעוגלות המבצבות בין עמקי נחלים רחבים. בעמקי הנחלים וברמות המפולסות מתקיימת חקלאות רציפה. בחלקה המזרחי התלול יותר, הפונה לעמק יזרעאל, שולטים בעיקר יערות נטע אדם.

תנאים טבעיים

מורפולוגיה

לאורכה של רמות מנשה עובר קו פרשת מים בין נחלים היורדים מהרמה צפונה-מזרחה אל נחל קישון ובין נחלים היורדים מערבה אל הים התיכון. מערב היחידה מאופיין במורפולוגיה גלית מתונה - גבעות מעוגלות ומתונות וביניהן עמקי נחלים צרים ומתפתלים בכיוון מזרח-מערב. עמקי תלם מתונים בכיוון צפון-דרום מחלקים את הגבעות למספר רכסים. אפיקי הנחלים מתונים, וכמעט אינם מורגשים בפני השטח. הנופים פתוחים, רציפים ורחבי ידיים, ופזורים בהם כרי מרעה נרחבים וישובים כפריים, בעיקר קיבוצים. במזרח היחידה מדרונות תלולים לכיוון עמק יזרעאל ונחלים החותרים בהם לעומק ניכר. רמות מנשה הן חלק מקער מורפולוגי נמוך ומתון בין רכסי ההרים הסובבים אותם - מצפון הר כרמל ומדרום הר אמיר. הגובה הממוצע באזור הוא 300 מטר מעל פני הים. המסלע מאופיין בקירטון רך מתקופת האאוקן ועליו ציפוי נארי, וכן גיר הנשען על שכבות אטומות של חרסית, חתך סלע המאפשר יצירת מעיינות.

מקורות מים

החלק המערבי של קו פרשת המים רווי במעיינות שופעים ובנחלים: נחל תנינים ויובליו - נחל עדה ונחל ברקן - מקיימים זרימה רציפה אם כי דלילה, לכל אורך השנה, המתבססת על מעיינות שכבה רבים. נחל עירון תוחם את רמות מנשה מדרום, והוא פלג הררי שאפיקו צר והמשכו בבקעה שרוחבה מגיע עד כ-500 מטר, עד שפכו לנחל חדרה. לאורך הנחל פזורים מספר מעיינות. הנחל אכזב, והישובים הערביים הותיקים באזור התקיימו על מי בארות.

צומח טבעי

בשל העיבוד הרציף והמרעה האינטנסיבי לאורך דורות רבים לא שרד הרבה מן הצומח הטבעי באזור. בעבר היה כאן רצף יערות אלונים תבור שחיבר את השרון עם עמק יזרעאל והגליל התחתון. השטח הפתוח כולל יערות וכרי מרעה גדולים, מראה שאינו שכיח בישראל. במערב רמות מנשה קיים עדיין חורש ים תיכוני טבעי של אלון התבור ואלון מצוי (בהר חורשן ובשמורת יער אלונה). במזרח - יערות נטע אדם, ובהם אורנים, ברושים, אקליפטוסים, חרובים ושפע פרחי בר.

נופי החקלאות

תיאור הנוף

החקלאות מתאימה עצמה לתוואי השטח - בין הגבעות ולאורך ובניצב לקו הנחל

נופיה של רמות מנשה מאופיינים בחלקות עיבוד גדולות ושטחי מרעה רחבי ידיים. במערבה קיימת תבנית של שטחים רמתיים מעובדים ושל עמקי נחלים, ולאורכם חלקות קטנות העוקבות אחר קווי הטופוגרפיה. כך נוצר שילוב מעניין בין חלקות מעובדות ושטחי מרעה, כאשר חלקות העיבוד מטפסות על הגבעות ויוצרות מעין נוף משוכות המזכיר את נופי הכפר האנגלי. המגוון הנופי, שמירת המסורות החקלאיות ורציפות השטח, שנותר שלם ובלתי מופר, ייחודיים לרמות מנשה. הנוף החקלאי אמנם קרוב לריכוזי האוכלוסייה של מטרופולין חיפה, אך הוא אינו חשוף או נצפה מכבישים ראשיים. החקלאות בנחל עירון נצפית מהכביש הראשי העובר לאורכו ומחבר את מישור החוף לעמק יזרעאל והגליל המזרחי.

לקראת נחיתת רמות מנשה לבקעת הנדיב במערב, החקלאות מוגבלת לעמקי הנחלים ועוקבת אחר קווייהם המתפתלים. חלקות העיבוד קטנות, צרות וארוכות, קווייהן ניצבים לציר הנחל, ובהן שדות ומטעים העומדים בניגוד לחורש הטבעי שמסביב. האזור מצטיין במגוון גידולים ופריחה מרהיבה של מטעי הנשירים. הנוף החקלאי מאופיין בגידולי שדה, פלחה ומטעים, בעיקר נשירים, סביבו מקבצי יערות נטע אדם ושטחי מרעה בגבעות הפתוחות - עשבונות. באזור נחל עירון מכוסים מורדות הגבעות בכרמי זיתים.

הירוק על שלל גווניו שולט במרחב - ירוק בהיר של האחו, מטעי הנשירים ויער הפארק הטבעי; ירוק כהה של הגפנים והעצים ירוקי-העד ביערות נטע אדם. לקראת הקיץ נוספים גווני צהוב - שדות החיטה המבשילים, וכרי המרעה שעשביהם קמלים.

נחל עירון: יחידת נוף ליניארית בכיוון בולט מזרח-מערב, המורכבת מערוץ נחל עירון ורכסי הגבעות המגדירות אותו מצפון ומדרום. השטחים החקלאיים מצומצמים. על פני השטח מופיעים ישובים ערביים גדולים שנשאו בעבר אופי כפרי, ואשר התפשטו אל תוך השטחים החקלאיים ומציגים אזורי שוליים שגבולם אינו חד, ובהם הבינוי מעורב בחלקות חקלאיות.

חלקות העיבוד מרוכזות באדמות הסחף הפוריות שבבקעת עירון. תחתית הואדי צרה, ובה חקלאות מסורתית האופיינית לבקעות: חלקות קטנות, מלבניות או רבועות. מדרונות הגבעות מדרום לואדי מיוערות ברובן. מצפון לואדי הבקעות מעובדות בחלקות קטנות העוקבות אחר הטופוגרפיה, ובהן נופי טרסות, כרמי זיתים רחבי-ידיים וחקלאות במות מסורתית. בואדי עצמו טושטשה החקלאות על-ידי רצף הבינוי.

מערכות מים

מפעל נחלי מנשה, מטה את מימיו של נחל תנינים אל תעלות בנויות המעבירות אותם אל אגני החדרה בחולות קיסריה. מנהרת מנשה, המהווה חלק מן המוביל הארצי, עוברת ממערב לגבעת נילי.

מערכת הובלת המים לקיסריה מוצאת כאן את אחד ממקורותיה החשובים, מעיינות עין צבארין, מהם הובילו הרומאים מים באמצעות מערכת מורכבת של פירים חצובים בקרקע ואמות מים עליות. מקצת מהפירים הללו פותחו כאתרי תיירות הפתוחים לקהל ('מי קדם'): בנחל סנונית בשמורת יער אלונה התגלתה נקבת מים עתיקה הקשורה אף היא למפעל המים של קיסריה. בקרבת המעין 'עין-דמומית' נמצאים שרידי תחנת קמח, ממנה נותרו אמת-מים וארובה. שרידי טחנות קמח נוספות נמצאים בשפכו של נחל שלף לנחל דליה, במורדות נחל קיני ובנחל השופט.

דרכים

רמות מנשה מהווה אזור מעבר בין מישור החוף לכרמל. בשוליים הדרומיים והצפוניים נמצאים צירי מעבר היסטוריים ראשיים.

מימי קדם היה נחל עירון מעבר חשוב בין מישור החוף לעמק יזרעאל, חלק מ'דרך הים' שחיברה בין מצרים וארצות מסופוטמיה. דרך זו (כיום כביש 65) העבירה שיירות מסחר וצבאות מלחמה. היא נזכרת ב'ספר הזכרונות' לפרעה תחותמס ה-3 (1468 לפנה"ס), בו מתוארת העברת צבאותיו לאורכה לקראת מלחמה בכנענים. בפפירוס אנסתזי א' (המאה ה-13 לפנה"ס) מתואר נחל עירון כמעבר מסוכן בצל צוקים ותהומות. בתקופה הרומית היווה נחל עירון דרך קישור בין הערים הגדולות קיסריה ובית-שאן.

כביש ואדי מילק: דרך נחל דליה-יקנעם בצפון (כיום כביש 70) מקשר את עמק יזרעאל למישור החוף, אף הוא נתיב היסטורי קדום. מקור שמו הערבי הוא בהובלת מלח מן הים התיכון (מחוף העיר העתיקה דאר אל החורן שבעמק הירדן המזרחי).

בלב האזור אין דרכים ראשיות בולטות. קיימות דרכי עפר רבות בין הגבעות. כביש ראשי (דרך מס' 6) חוצה את רמות מנשה מדרום לצפון ונמשך מצומת עירון ועד לצומת תות שממערב ליקנעם.

קטע זה של כביש מס' 6 (קטע מס' 18), אשר נסלל באחד מעמקי התלם במערב היחידה, מבתר את רמות מנשה ומפריד בין חלקיה.

את אפיק נחל השופט חוצה דרך מרוצפת באבנים המחברת בין יקנעם וג'וערה. למרות צורתה הקדומה זוהי דרך 'סולינג' מתקופת המנדט.

מבנים חקלאיים

מקצת מהישובים הוותיקים - גבעת עדה ובת שלמה - כוללים מבנים מתקופת היווסדם, לפני כ-100 שנים. לצידם המבנים החדשים - מבני משק בעלי חיים, חממות או רשתות צל בשדות החקלאיים. ברמות מנשה נבנו טרסות ארוכות ורחבות, הן ה'ש'יחים' הממתנים את המדרון ומונעים סחף קרקע. זוהי תבנית נוף ייחודית בנוף הארץ (מופיעה גם במדרונות גבעות יששכר הפונים לנחל חרוד). במושבה הוותיקה 'בת שלמה' נשמרו רחובה הראשי, בתי האבן וחצרות המשק סביבו כתבנית המשקפת את 'תקופת הראשונים' של מושבות הברון בכרמל ובמנשה.

דפוסי ההתיישבות

האזור נמצא בקרבה לעיירות ההולכות וגדלות - יקנעם, זכרון יעקב, בנימינה ופרדס חנה, ועל דרך ארצית מרכזית - כביש 6. עם זאת יש בו תחושת סגירות ומופנמות. במערב רמות מנשה ישובים כפריים מעטים, בעיקר מושבים (עמיקם, גבעת נילי, אביאל) הבנויים, בדרך כלל, בשולי עמקי הנחלים. הקיבוצים המרוכזים במזרח האזור משתייכים ברובם לקיבוץ הארצי (עין השופט, דליה, רמת השופט, רמות מנשה ואבן יצחק). הנופים הכפריים התגלו על-ידי תושבי העיר המבקשים לבנות באזור את ביתם. מרבית הישובים הכפריים באזור עברו בשנים האחרונות הרחבה, לעתים קרובות תוך הכפלת אוכלוסייתם. בגבעות הגובלות בואדי ערה ישובים ערביים ותיקים כגון כפר קרע - ישוב כן למעלה מ-400 שנים. בעבר עסקו מרבית התושבים בחקלאות, בעיקר בגידולי שדה וברעיית צאן ובקר. כפר קרע היה מפורסם ברחבי המזרח התיכון בגידול טבק ובמקשות האבטיחים שלו שתוצרתן שוקה למצרים ולסוריה. אום אל-פחם נוסדה במאה ה-15 ונקראת, כנראה, על שם תעשיית הפחם באזור. במאה ה-19 התמחה הישוב בגידול צאן ובקר, סוסים וגמלים, מטעים ומעט פלחה. אום אל-פחם היתה מרכז של גידול אתרוגים ששווקו על-ידי יהודים ספרדים מירושלים. כיום מעטים מתושבי העיר מתפרנסים מחקלאות. ישובים יהודים כפריים קמו בפתחו המערבי של נחל עירון בשנות ה-30 וה-40 של המאה ה-20 (מענית, ברקאי). לאחר קום המדינה קמו ישובים בפתחו המזרחי, בשולי עמק יזרעאל (מדרך עוז, מגידו). ישובים יהודיים נוספים הוקמו בראשי הגבעות בשנות ה-80.

הקשרים תרבותיים

מקורות, הסטוריה וארכיאולוגיה

באזור נמצאים שפע שרידי תילים ודרכים עתיקות:

- תל מגידו - בפתח ואדי ערה אל עמק יזרעאל.
- תל עירון - המזוהה עם העיר העתיקה ערונה.
- תל יקנעם - מקומה של יקנעם הקדומה במוצא דרך ואדי מילק אל מישורי עמק יזרעאל. נזכר במקורות מצריים קדומים ובתנ"ך.
- שרידי העיר לגיו - מחנה צבא רומי בסמוך לצומת מגידו. שרידי כנסייה ביזנטית, ובה רצפת פסיפס מהיפות בארץ, התגלתה בתחום כלא מגידו.
- חורבת טאטא - אתר עתיקות מזרחית לזיכרון יעקב, ובו שרידים מהתקופה הביזנטית, באר מים עתיקה, מתקנים חקלאיים, בית בד ועוד.
- ראש גבעת נח (ג'ועארה) - ממזרח לקיבוץ עין השופט, מבנה מבוצר מהתקופה העות'מאנית ששימש בסיס ליחידות הפלמ"ח.
- שרידי אמת מים בנחל דליה - האמה הובילה את מי בור טאטא שממזרח לזכרון יעקב אל עיר הנמל דאר (בתקופה הרומית).

השתקפות אורחות החיים בנוף

מרחב מנשה אינו חשוף לציבור, ולא רבים מודעים ומכירים את הנופים החקלאיים הייחודיים המופיעים בו, דוגמת 'עמקים נעלמים' הנסתרים מהעין.

לנוף החקלאי ברמות מנשה חיות כלכלית רבה, חלק מתושביו מוצא את פרנסתו מן החקלאות, אם כעיסוק מרכזי או משני. רובם פנו לתעסוקות אחרות. הנופים החקלאיים משקפים את דפוסי העיבוד ואורחות החיים: חקלאות מושבות הברון במערב, ובה פסיפס של חלקות קטנות; חקלאות הקיבוצים במזרח, מרעה טבעי וחלקות עיבוד רציפות וגדולות; כרמי הזית במורדות הדרומיים, המאפיינים את החקלאות הערבית. החקלאות מהווה משאב לפיתוח מקורות פרנסה נוספים בדמות תיירות כפרית המתבססת על ערכי חקלאות ונוף, ותחושת המרחב הפתוח.

התרשמות

ניגודיות

עמקי הנחלים במערב רמות מנשה מוגדרים ותחומים היטב לצד השלוחות הסובבות אותם. איכותו החזותית של האזור טמונה בניגודיות בין העמקים המכוסים מטעי נשירים ובין כתמי הירוק על פני הגבעות. דוגמא יפה לניגודיות היא נחל אלונים הסמוך למושב עמיקם - קרקעית העמק מכוסה בגידולי שדה ומכותרת בגבעות המכוסות בחורש אלונים צפוף.

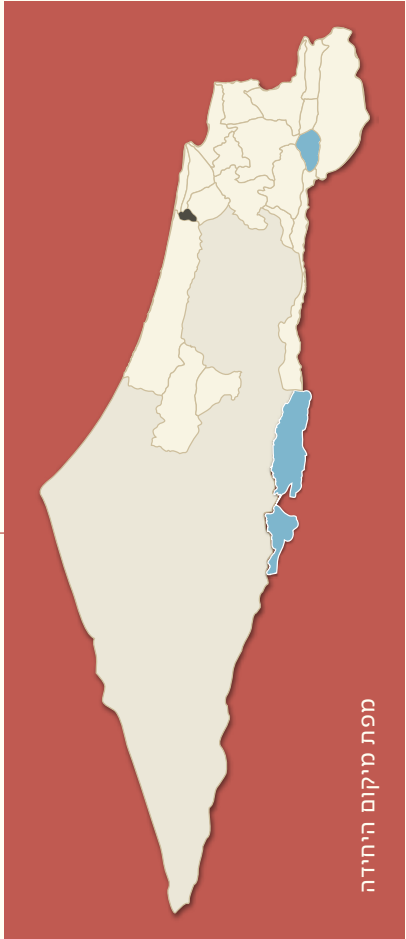
מובהקות

כרי המרעה הנרחבים ברמות מנשה, לצד שדות הפלחה והמטעים, וביניהם ה'שייחים' הממתנים את הנוף, הם ממראות הנוף החקלאי היחודיים והנדירים בארץ. עמקי הנחלים במערב היחידה מכוסים רובם ככולם מטעי פרי, מרביתם גפנים או נשירים, ובכך מקנים להם מובהקות גבוהה. זוהי אחת מתמונות הנוף החקלאי הידועות והבולטות בישראל – תבנית של שטחים חקלאיים רציפים הממלאים את עמקי הנחלים לכל אורכם ומותירים את הגבעות במצבן הטבעי.

גיוון

מראות הנוף החקלאי על פני רמות מנשה רצופים ואחידים. הגיוון בא לידי ביטוי בחילופי שדות העיבוד, המטעים, וגדרות המרעה. בחלק המערבי בולטים מטעי הנשירים ובהם חילופי פריחה, שלכת ולבלוב, המקנה ליחידה זו גיוון רב.

מפת מיקום היחידה

בקעת הנדיב

"... והמעשה הוא בנדיב שביקר בארץ בפעם הראשונה, בשנת תרמ"ז (1887), ובעמדו על גבעה נישאה בזכרון-יעקב, הסתכל על הסביבה הנפלאה, התרגש וציווה על פקידו לגאול את כל השטח המשתרע לנגד עיניו. כאשר ביקר הנדיב במושבה בפעם השניה, שאל את הפקיד על הקרקע שקנה, והנה שטח מצומצם מאוד נגאל. כעס הנדיב והוכיחו, שהרי פקד עליו לקנות את כל השטח שעניו רואות. אמר ד"ר הלל יפה, הרופא המהולל שנוכח במעמד: 'לא בפקיד האשמה, כי הוא לא ראה יותר. הבארון ניחן בראייה למרחקים ואילו פקידו חולה במחלה של קוצר-ראייה'..."

יצחק רוקח, 'פרדסים מספרים', 1970

גבולותיה של בקעת הנדיב הם חוטם הכרמל מצפון, רמות מנשה והר חורשן מצפון וממזרח וגבעות החמרה של בצפון פרדס חנה מדרום. בשוליה - ישובים כפריים ועיירות (בנימינה, גבעת עדה). הבקעה אליפטית ושטחה כ-20 קמ"ר, וממנה יוצאות שלוחות דמויות אצבע אל תוך רמות מנשה והר חורשן.

בקעת הנדיב מעובדת כולה מטעים וכרמי ענבים. הגפנים בבקעת הנדיב זכו לפרסום רב והפכו להיות מותג מקומי חקלאי המייחד את האזור ומקנה לו דימוי משלו. הבקעה קרויה על שם הברון אדמונד דה רוטשילד אשר פרש את חסותו על מושבות העלייה הראשונה. הבקעה סגורה מכל עבריה, תופעה יוצאת דופן במישור החוף הישראלי הפתוח כולו לים. שני הפתחים היחידים המנקזים אותה הינם מעברי הנחלים - נחל תנינים ונחל עדה.

התנאים הטבעיים

מורפולוגיה

בבקעת הנדיב נפגשים חבלי ארץ גיאוגרפיים שונים בתכלית: מצפון-מערב - חוטם הכרמל, ציר קמר הבנוי גיר קשה ודולומיט; מצפון - הר חורשן, הבנוי קירטון הנוחת באחת אל שולי הבקעה; ממזרח - גבעות מנשה, אף הן בנויות קירטון שגבולן עם הבקעה אינו ניכר עקב סדרת הנחלים החודרת אליהן; מדרום - מדרונות חמרה הגבוהים כדי כמה עשרות מטרים ומשתפלים ברכות אל הבקעה; ומערב - רכס הכורכר עליו בנויה בנימינה הצופה על מישור הבקעה.

מקורות מים

מערכת המים הטבעית באזור נשענת על נחל תנינים ויובליו, אליו מתנקז החלק הארי של האגף המערבי של רמת מנשה על שפעי נחליו ונביעותיו. אגן ההיקוות של נחל תנינים משתרע על פני כ-190 קמ"ר. ערוצו הראשי נמשך לאורך כ-25 קילומטר. יובליו הראשיים הם: נחל ברקן, נחל עדה, נחל משמרות ונחל אלונה.

נחל עדה זורם דרומית לנחל תנינים עד לפנייתו צפונה ולחיבורו לנחל תנינים לקראת השפך לים. שני הנחלים עוברים דרך בקעת הנדיב ופורצים מוצא מן הבקעה הסגורה - נחל תנינים, בפרצה שבין חוטם הכרמל לרכס הכורכר של בנימינה, ונחל עדה במפתח דרומית לרכס הכורכר. הנחלים פונים צפונה במעברם בשטחי הכבארה עקב החסימה הנוצרת על-ידי רכס הכורכר שלאורך מישור החוף.

רישומם של הנחלים בנוף אינו ניכר בשל השטח המישורי בו הם עוברים, ורק בקרבם ניתן להיווכח בקיומם. נחל התנינים הוא אחד משני מוצאיו של אקוויפר ההר ובו זורמים כמויות משמעותיות של מים, בעיקר בעונת החורף.

צומח טבעי

מורדות הגבעות סביב בקעת הנדיב מכוסות חורש ים תיכוני. קרקעות הבקעה מנוצלות כולן לחקלאות, וכמעט ואין בהן מופעי צומח טבעי.

בערוצי הנחלים שולטים צמחי נחלים ובהם ערבה מחודדת, פטל קדוש, הרדוף הנחלים, שנית גדולה ושיח אברהם מצוי. כמו כן, קיימים פרטים בודדים של עץ נדיר - אולמוס שעיר.

נופי החקלאות

תיאור הנוף

פסיפס חלקות העיבוד בבקעת הנדיב. בחלק הצפוני, שדות בעמקי הנחלים הצרים החודרים אל הר חורשן, בחלק הדרומי, חלקות קטנות האופייניות למושבות העלייה הראשונה

בקעת הנדיב היא בעלת אופי לכיד ומובהק - מרחב חקלאי רציף שכמעט ואינו מופר. הקרקע מעובדת רובה ככולה בידי חקלאים בני מושבות העלייה הראשונה (חלק ניכר מן הקרקעות נמצא בידיים פרטיות) עם זאת, ניתן למצוא בה מספר תבניות נוף האופייניות לחקלאות הערבית של הבקעות הסגורות בגליל. החלקות קטנות, מרובעות, צרות וארוכות ומסודרות ברצף שלם. כיוון החלקות ניצב לדרכים וליובלי הנחלים העוברים בבקעה. שולי הישובים מוגדרים היטב ושלוטים בנוף החקלאי.

בקעת הנדיב ושלוחותיה מתאפיינות במטעים, בעיקר כרמי גפנים ונשירים. הבקעה גובלת מדרום בשטחי חמרה נרחבים בצפונה של פרדס חנה. בואכה בנימינה, בהם שכיחים הדורים, גידולים סובטרופיים וגידולי שדה. רבות מהחלקות מוקפות שדרות ברושים שוכרי רוח. כיום עולה שיעורם של בתי צמיחה, רשתות כיסוי וחממות בנוף הבקעה.

מערכות מים

בצפון-מזרח בקעת הנדיב בנוי סכר הסוגר על נחל תנינים ומטה את מימיו לתעלת בטון המובילה אותם להחדרה אל מי התהום. במקביל לתעלה המודרנית עוברת בשולי הבקעה מנהרה חצובה שנקזה את מי מעיינות עמיקם ואביאל והובילה אותם לקיסריה.

מפעל מים רומי הוביל את המעיינות שבגבול בקעת הנדיב וגבעות מנשה אל קיסריה. ממפעל המים הרומי נותרה מנהרה חצובה בקרטון וסידרת פירי גישה אליה - המנהרה הזרימה את מי עינות עמיקם, אביאל ועין סנונית אל מישור הבקעה ומשם נמשכו המים באמה פתוחה. אמה זו בנויה בחלקה הגדול על גבי מערכת קשתות, וממשיכה לעבר המנהרה שמתחת לכפר ג'יסר א-זרקא ומשם לאורך חוף הים לקיסריה.

דרכים

מספר דרכים כפריות חוצות את הבקעה ממזרח למערב ומצפון לדרום. אחת מהן ידועה כ'דרך יפו', והיא ממשיכה למערבה של גבעת עדה, על קו נחיתה הגבעות. דרך נוספת ליוותה את אמת המים העתיקה לקיסריה. כיום בולט בנוכחותו כביש 6 המשיק לבקעה ממזרח. חלק מתוואי הכביש, כ-400 מ', עובר על פני גשר עמודים המאפשר מעבר ורציפות בין חלקי הבקעה, וזאת לאחר שהוכרה חשיבותו האקולוגית והנופית.

מבנים חקלאיים

החקלאות בבקעת הנדיב 'חדשה' יחסית, ואין בבקעה מבנים או טרסות מסורתיות. כיום הולך ועולה חלקם של בתי רשת וחממות, וכן נמצאים בשטח כמה מבני אריזה וסככות. בבנימינה בנוי מבנה יקב ותיק, לצד יקבי בוטיק קטנים שמהווים מוקד משיכה לתיירות פנים.

דפוסי ההתיישבות

בבקעת הנדיב קיימים מספר דפוסי התיישבות. שוכנות בה שתי מושבות, גבעת עדה ובנימינה, אשר הוקמו בתחילת המאה ה-20. לבני מושבות אלה וכן לאיכרי זכרון יעקב שעל הכרמל קרקעות פרטיות בבקעה. בנוסף יש בבקעה ובשוליה מושבים וקיבוצים, אף הם ישובים בעלי אופי כפרי-חקלאי.

העובדה, כי שטחי החקלאות בבקעת הנדיב נתונים בידיים פרטיות של מאות חקלאים בני המושבות, הביאה לדפוס החלקות האופייני בבקעת הנדיב - חלקות רבות, קטנות במידותיהן, היוצרות תמונת פסיפס צבעוני ומגוון.

הקשרים תרבותיים

מקורות, הסטוריה וארכיאולוגיה

לבקעת הנדיב חשיבות אתנוגרפית כמגלמת את נופי ההתיישבות של מושבות העלייה הראשונה – כרמי הענבים ותרבות היין. ימיה הראשונים של החקלאות וההתיישבות העברית בשלהי המאה ה-19 קשורים בהתיישבות בזמרין, היא זכרון יעקב ובמושבות הברון סביבה, הלא הם גרעיניהם של הישובים הקיימים בבקעת הנדיב ובסביבתה. עובדי האדמה כיום הם צאצאיהם של המתישבים הראשונים, דור שלישי ורביעי למסורת החקלאית, והם נושאים בגאווה מסורת זו ורואים בה ייעוד מעבר למשלח יד.

כרמי הגפנים בבקעת הנדיב הפכו להיות מותג מקומי חקלאי בעל משמעות תרבותית-היסטורית המייחד את האזור ויוצר לו דימוי משלו. מתיישבי זכרון יעקב פנו לגידול של ענבי יין בעקבות פיתוח תעשיית היין בידי אנשי הישוב הישן בירושלים בסוף המאה ה-19. כרמי ענבי מאכל היו נפוצים בחקלאות הערבית בארץ-ישראל, אך כרמי ענבי יין היו נדירים בשל האיסור הקיים באסלאם על שתיית משקאות חריפים. כך התפתח ענף חקלאי זה במושבות העלייה הראשונה.

גבעת עדה: מושבה סמוכה לבנימינה ממזרח הקרויה על שם אשתו של הברון אדמונד דה רוטשילד. בשנת 1903 נוסדה המושבה בידי משפחות איכרים מזכרון יעקב על אדמות שנרכשו בידי הברון. תחילת הישוב היתה בחצר מוקפת חומה. בפרעות 1929 ובימי המרד הערבי היתה המושבה מכודדת ומנותקת, והחיים בה היו רצופי קשיים. עם קום המדינה קלטה המושבה משפחות עולים רבים ואוכלוסייתה גדלה. כיום קיימים במושבה כ-150 משקים חקלאיים שעיקר פרנסתם מגידול ענבי יין ומטעים.

בנימינה: ישוב עירוני במערב בקעת הנדיב. נוסד כמושבה בשנת 1922 על אדמות הברון רוטשילד ונקראת על שמו. אדמות המושבה נרכשו בחלקן מיורשיו של סלים אל חורי ('אדמות אלברג') בשנת 1901, ושם התקיימה התיישבות משנה של איכרים מזכרון יעקב. בבית החווה שבאדמות אלה התיישבו שתי קבוצות והתאחדו עם קבוצת ההתיישבות הראשונה 'באלברג'. התכנון והבנייה הראשוניים במושבה נעשו בידי יק"א. נבנו בתים למתיישבים, נמסרו להם נחלות, ואף ניטעה שדרת הושינגטוניות בצידי הרחוב הראשי. בשנת 1924 היה ניסיון לייסד במקום חווה לייצור בשמים מפרחי יסמין. החווה פעלה במשך כעשור. בימי המרד הערבי היתה בנימינה נקודת הגנה יהודית חשובה. בשנת 1946 הצטרפו למושבה גם אנשי בית"ר וייסדו את השכונה 'נחלת ז'בוטינסקי'. קבוצה זו תפקדה באופן עצמאי מבחינה חקלאית. לאחר קום המדינה נקלטו בבנימינה קבוצות שונות, והיא הפכה לישוב מגוון. גם כיום חלק מתושבי הישוב עוסקים בחקלאות – גפנים ליין ומטעים.

במרכזה של בקעת הנדיב מצוי תל עתיק, 'תל בורגא', אשר לו נוכחות בולטת על רקע נופה השטוח של הבקעה, וממנו ניתן לצפות על מישור הבקעה. התל משתרע על פני שטח של 250 דונם, ובו שרידים מתקופת הברונזה התיכונה הכוללים מתחם מוקף סוללה בדומה לתל דן ותל חצור. התל ניטש ויושב שנית בתקופה הביזנטית. כיום התל מכוסה במטעים.

השתקפות אורחות חיים בנוף

לחקלאות בבקעת הנדיב ובסביבתה ערכים חזותיים ומשמעות היסטורית תרבותית. יופיה של הבקעה נובע מן הגיוון והניגוד שבין שדות מעובדים ומדרונות המקיפים אותה, המכוסים יער וחורש. החלקות השונות יוצרות פסיפס מרהיב, צבעוני ומשתנה תדיר עם עונות השנה. פיתוח התשתיות באזור מוגבל יחסית, ולפיכך יש רציפות נופית גבוהה והרגשת אתנחתא ורוגע בנוף הישראלי הסואן. לנופי בקעת הנדיב חיות גבוהה, כמקור פרנסה לאנשי המושבות הוותיקות. התופעה של בני עיר (זכרון יעקב) וישובים עירוניים למחצה (בנימינה) העוסקים בחקלאות בחלקותיהם הפרטיות, נדירה בנוף החברתי בישראל. רישומה - בדמות חצרות חקלאיות בעיר, מהן יוצאים כלי-עבודה לעבר השדות, ייחודי לאזור זה.

ה ת ר ש מ ו ת

ניגודיות

לבקעת הנדיב מקום מיוחד בנופיה של הארץ. הבקעה תחומה מכל עבריה בשיפולי גבעות הנוחתים אליה, יוצרים לה שטח ברור ומוגדר, ומבליטים את הניגודיות בין המישור ושולי הגבעות. מדרום גובלת בקעת הנדיב בגבעות החמרה בצפון פרדס חנה המוגבהים מעט מן העמק ומשקיפים עליו. במישורי החמרה ניכרת גלוניות המנוגדת למישור האופייני לבקעת הנדיב. נחל עדה מהווה גבול מפריד בין אדמת החמרה מדרום ומישורי החרסית של בקעת הנדיב מצפון. בתוך הבקעה עצמה הניגודיות קיימת אף היא במפגש הצבעים של הקרקע הכהה עם עצי המטעים בעלי העלווה הירוקה.

מובהקות

גבולותיה של הבקעה, מיקומה הנסתר בין גבעות המקיפות אותה מכל עבר ובעיקר האופי הייחודי של הגידולים בה - כרמי גפנים ונשירים - מועידים לה מקום מובהק בנופי החקלאות בארץ. לכך יש להוסיף את הזיכרון ההיסטורי אותו נושאת בקעת הנדיב - ראשית ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל בשלהי המאה ה-19 והקמת המושבות הראשונות ובניית יסודות לחקלאות העברית בארץ.

גיוון

הגיוון בבקעת הנדיב נמצא בשונות הגידולים בבקעה - גפנים לצד גידולי שדה ופלחה, פסיפס החלקות הפרטיות הסדורות בצורות גיאומטריות שונות ובעונתיות ובמחזוריות השנתית של מופעי העצים. גיוון נוסף קיים באופי שולי הבקעה ובגבולותיה עם המורדות, המכוסים חורש ויער, ומשתפלים אליה. הבקעה היא נקודת מפגש של נופים שונים - חוטם הכרמל, הרי מנשה וגבעות החמרה של פרדס חנה המקנים לה שוליים מגוונים. יש לציין כי הגיוון נראה יותר מרכזי הגבעות הסובכות ולא דווקא לעיניו של המתהלך בשבילי הבקעה עצמם.

היבטים תכנוניים

בשנת 2002 החל מהלך להכנת תכנית אב ומתאר מחוזית חלקית לבקעת הנדיב - תמ"מ 5/6 - תכנית אב ומתאר לבקעת הנדיב.

תכנית זו הוכנה על סמך קריאתה של תכנית המתאר הארצית - תמ"א 35. לתכנון מרקמים 'מוטי שימור' (לצד מרקמים 'מוטי פיתוח'). אזור זה נבחר בשל מגוון ערכיו והאופי החקלאי השולט בו. התכנית הציעה שפת מונחים והתייחסות ממוקדת ומפורשת לאיכויותיהם של השטחים החקלאיים ודרכי ניהול וממשק להבטחת המשך העיבוד החקלאי. תכנית סובב בקעת הנדיב ומגדירה ומדייקת את גבולות השטחים החקלאיים על פי המציאות הפיזית בשטח, ואת קווי השטחים המעובדים והראויים לעיבוד בתנאי החקלאות המודרניים.

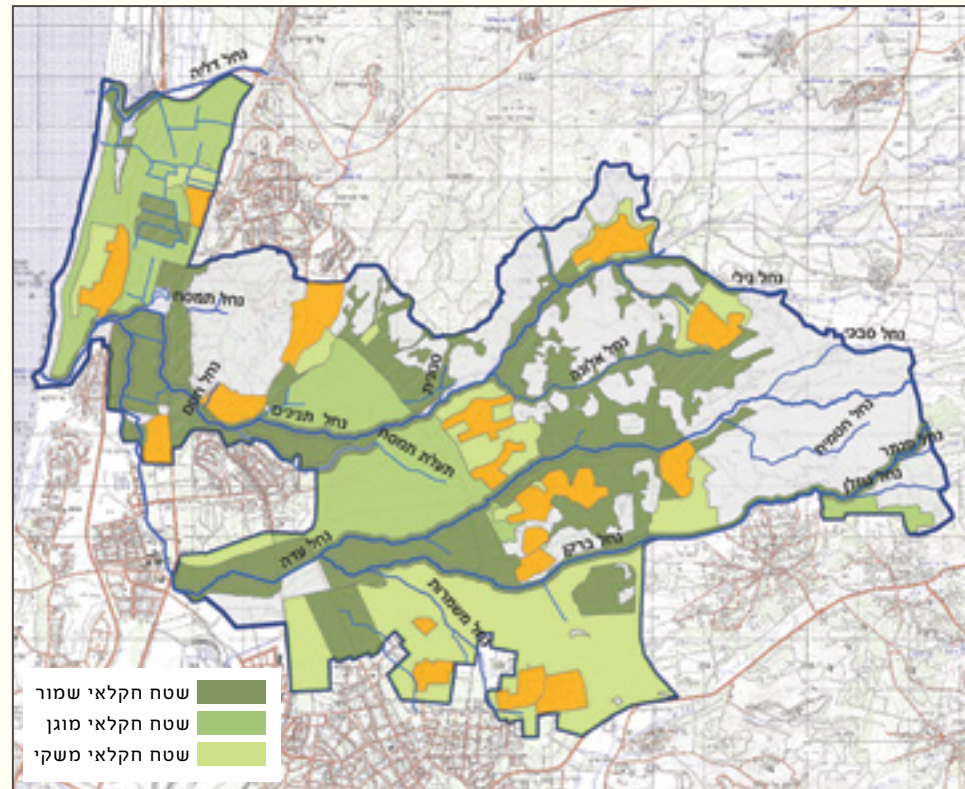
התכנית סיווגה שלוש רמות שונות של רגישות ותפקוד השטחים החקלאיים:

שטח חקלאי שמור מתאפיין בקרבה לשטחים טבעיים ולצירי נחלים. בשטח זה נכללים האצבעות החקלאיות בין גבעות אלונה, וכן מרחב הכבארה ונחלי התנינים ועדה. בשטח זה תינתן עדיפות במתן תמריצים להכוונת העיבוד החקלאי בדרך של השתלבות ותמיכה בנוף המסורתי המקומי. במתן התמריצים יילקחו בחשבון שיקולי עיבוד חקלאי תוך השתלבות בסביבה הטבעית, שמירת טבע ושמירה על רציפות המסדרונות האקולוגיים.

שטח חקלאי מוגן מתאפיין ברציפות ובנצפות גבוהה בלב בקעת הנדיב, חוף הכרמל ובריכות הדגים. השטח מיועד לעיבוד חקלאי ורובו נטוע גפנים, מטעי נשירים וגידולי שדה.

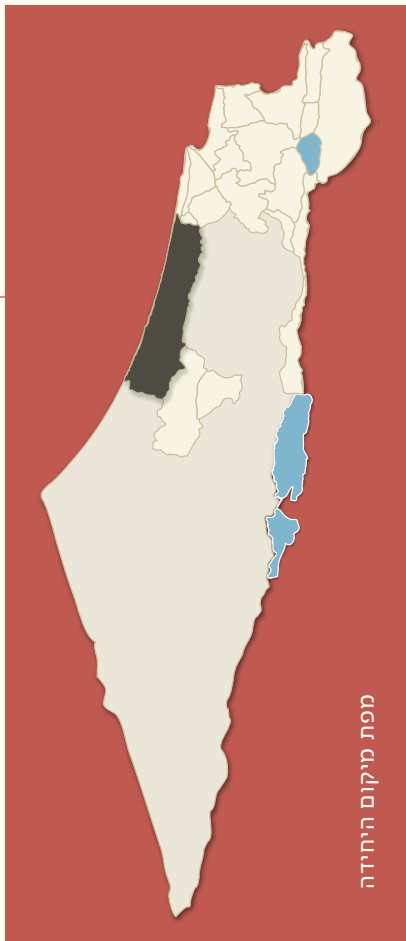
שטח חקלאי משקי שטח לעיבוד חקלאי ומבנים חקלאיים מתאפיין בהיותו בעל רגישות נמוכה יחסית, לעתים מופר, ונמצא בעיקר צמוד-דופן ליישובים הכפריים ולאזורי תעשייה. שטח זה בא לענות על הצורך בהקמת מבנים חקלאיים לאחסון, למיון ולאריזה, וניתן להקים בו מבנים לגידול בעלי חיים.

הבחנה זו של התכנית לסוגי שטחים חקלאיים שונים על פי איכויותיהם, רגישותם ותפקודיהם, שמשא אבן דרך במיפוי, סווג ויעוד שטחים חקלאיים, בתכנית מתאר נוספות אשר נערכות במרחב החקלאי והפתוח.

סיווג השטחים החקלאיים בתכנית מתאר מחוזית חלקית לבקעת הנדיב.

מפת מיקום היחידה

השרון

"עמק השרון הוא אחת מגלילות הארץ הפוריים ביותר. עוד בימי קדם היה בגלל הדרו למשל בידי הנביאים (ישעיה לג, ט; לה, ב) ומהולל בפריו (סוטה מד, משנה כלאים ב), במרעו (ישעיה סה, י; דהי"א כז, כט) ובפרחיו (חבצלת השרון, שה"ש ב, א). אדמתו היא אדמת רקבובית שחומה מעורבה בחומר ובחול, והמים מצויים בה בעומק של 3-4 מ'. לכן יפה הוא המישור בפרדסיו וגותיו הרעננים, בשדות התבואה שלו ובמרעהו הרב. אך רבות בו גם הבצות המשחיתות את האויר ושוללות מיושבי הארץ אדמה טובה."

ישעיה פרס, 'ארץ-ישראל', 1921

קביעת תחומי השרון, לצרכי העבודה הנוכחית, נעשתה על פי קריטריונים מורפולוגיים הקשורים במסלע ובקרקע - הופעת כורכרים, חמרה וחולות במישור החוף. אפיון זה מרחיב את גבולות השרון עד לדרומה של גדרה, המופע הדרומי ביותר של קרקעות החמרה, ובכך הוא עומד בניגוד לחלוקות אחרות המכלילות את המרחב שבין הירקון לנחל שקמה ב'מישור חוף יהודה'. עם זאת, אפיון זה מתיישב יפה עם מקורות אחרים המרחיבים דרומה את גבולות השרון: "ורמלה ולד וחברותיה שמם שרון" (פירוש הגאונים לסדר טהרות, נידה פב מז).

גבולות השרון: בצפון - אגן נחל תנינים, ולמעשה יובלו הדרומי של נחל עדה; במערב - חוף הים; בדרום - מופע החמרה סמוך לנחל שורק; במזרח - מרגלות הרי השומרון. כאן יש להזכיר כי למרגלות השומרון קיימת רצועה צרה של קרקעות חרסיתיות, אשר זרה לקרקע החמרה האופיינית לשרון, והיא נכללת כאן ביחידת נוף השרון. בשרון נמצאות ערי החוף הגדולות של מטרופולין תל אביב ובנותיה - ערים וישובים כפריים, וביניהם שטחי עיבוד.

השרון עשוי נוף גלוני מתון, מישורים וגבעות חמרה וביניהם רכסי כורכר אורכיים. בשטחי החמרה הגידולים האופייניים הם פרדסי הדרים, שדות שלחין, ובמישורי הסחף אופייניים גידולי שדה. לנופי השרון מקום חשוב בתולדות ההתיישבות בארץ-ישראל, ובין סמליה - הפרדס, שדרת הברושים, הישוב הכפרי ומגדל המים במרכזו.

תנאים טבעיים

מורפולוגיה

השרון בנוי סדרות של רכסי כורכר וביניהם עמקים רחבים. רכסי הכורכר נוצרו על-ידי הצפות ונסיגות של הים התיכון. קווי החוף הקדומים הותירו את חותמם בדמות רכסי הכורכר של ימינו. בין הרכסים נותרו מסדרונות נמוכים ('מרזבה' או 'אבוס'), לאורכם עוברים צירי התנועה בכיוון צפון-דרום: הכבישים ומסילת הרכבת.

השרון מתאפיין בכתמי חמרה גדולים, התחומים במזרח על-ידי קרקעות סחף למרגלות השומרון, ומופרדים זה מזה על-ידי עמקי הנחלים החוצים אותם בדרכם לים. הסחף מוסע עם הנחלים ממורדות השומרון ומתרכז בעיקר במרזבות וסביב ערוצי הנחלים. קרקעות הסחף כבדות ומישוריות וסובלות מהצפות ומניקוז לקוי. כך נוצרים במרחב השרון שני נופים שונים: גבעות החמרה, שאדמתם קלה, ומישורי החרסית הכבדה.

מקורות מים

על פני המישור הגלוי זורמים הנחלים ממורדות השומרון - תחילה ממזרח למערב, ולקראת יציאתם אל הים הם סוטים לצפון-מערב. הראשיים, בהם - נחל עדה (התחום בחדות בין גבעות החמרה, צפונית לפרדס-חנה, ובין מישורי החרסית בבקעת הנדיב), נחל חדרה, נחל אלכסנדר, נחל פולג, נחל ירקון, נחל איילון ונחל שורק. מהלכם של הנחלים בדרכם לים נחסם על-ידי רכס הכורכר ודיונות חול, וכאן נוצרו ביצות השרון. בתקופות שונות בעת העתיקה ועד לראשית המאה ה-19 נוקזו הביצות ונפרצו מעברים אל הים, אך שקעים מקומיים ושלוליות חוף עדיין קיימים, והם מזכירים את ביצות העבר הגדולות - ביצות הכבארה, חדרה, פולג, הרצליה, זיתא והביצות לאורך נהר הירקון.

צומח טבעי

השם 'שרון' נמצא בתרגום היווני לתנ"ך כ'דרומוס', שמשמעותו יער אלונים, וכך הוא מופיע גם בספרי יוסף בן מתתיהו. ואכן עד לראשית המאה ה-20 היה יער אלון התבור נפוץ על קרקעות החמרה בשרון. כיום נותרו ממנו שרידים מועטים בלבד. היער השתרע בסוף המאה ה-19 על פני שטחים נרחבים מנחל ירקון ועד לאזור פרדס חנה, והיה ככל הנראה חד-מיני במופע פתוח של יער פארק.

כיום רוב קרקעות החמרה מעובדות, ובקרקעות שאינן מעובדות ניתן למצוא בתות עשבוניות בדמות חברת חילף החולות ודרדר הקורים, המאופיינות בריבוי הצמחים החד-שנתיים. תנאי הנביטה טובים, ושיעור הכיסוי בצמחייה גבוה. עדיין ניתן להבחין בשרידי הנוף המסורתי, דוגמת עץ דקל בודד בשדה בסמוך למבנה חד-קומתי ישן או עצי אלון עתיקים, שרידים מיער האלונים. עומדים בכדידותם גם הצברים שנשארו משדרות הצבר שהפרידו בין החלקות החקלאיות בעבר, ועליהם מטפסים שיחי רותם. על רקע צמחיית הבר ושרידי היער שנגדע בולטת הצמחייה החקלאית הסדורה: מטעים בחלקות קטנות, לעיתים מעורבים בחממות, בשולי הישובים הכפריים.

נופי חקלאות

תיאור הנוף

השרון מאופיין בנוף גלוני (undulating) שבו גבעות מתרוממות ויורדות וחושפות את קווי השדה החקלאי. מאפייני הנוף הבולטים הם הצבע האדום העמוק של אדמת החמרה ומרקם המטעים, המוקפים שדרות ברושים, ומשובצים מבנים חקלאיים מתקופות שונות. זהו אחד הנופים החקלאיים המעניינים שנוצרו על-ידי ההתיישבות החדשה בארץ-ישראל. זהו גם נוף המסמל אותה בתודעה הציבורית - הפרדס, שדרת הברושים, הישוב הכפרי ומגדל המים במרכז.

מבט מקרוב חושף את ריבוי המרקמים בנוף: קרקעות קלות, אדמדמות, גלוניות נטועות לרוב בפרדסים ובמטעים; לצידי הנחלים קרקעות סחף כבדות, הסובלות מהצפות וניקוז לקוי. ראויים לציון מישורי הסחף רחבי הידיים לצד הנחלים אלכסנדר וחדרה שעליהן הוקמו בריכות לגידול דגים ומאגרים להשקיה - 'ארץ אגמים' מישורית המקיף את שטחי החמרה הגלויים, והוא מאזכר במידה מסוימת נופי ביצות שהיו כאן בעבר.

הנופים החקלאיים בשרון מעורבים כיום בכינוי פרברי וכפרי. מושבות השרון הוותיקות (חדרה, נתניה, ראשון לציון ופתח תקווה) התפתחו מישובים בעלי

אופי כפרי והפכו לערים. בראשית המאה ה-20 נקבע פיזור הישובים במרחב על-ידי רכישת הקרקעות בידי יהודים, ולעיתים היוו הפרדסים נקודות אסטרטגיות בהחזקת הקרקע. הישובים נבנו ברובם על פני רכסי גבעות הכורכר, בעוד שבמרכזות הנמוכות נותרו השטחים החקלאיים. כיום פיזור הישובים למול הנוף החקלאי אינו יוצר תבנית נוף ברורה: שולי הישובים אינם מוגדרים, הבינוי 'זוחל' לעבר הנוף החקלאי, והם מעורבים זה בזה.

החקלאות במושבים מתאפיינת בחלקות רבועות קטנות יחסית של מטעים. השטחים שבבעלות הקיבוצים (גבעת חיים, המעפיל, עין החורש ועוד) מורכבים מחלקות גדולות ורצופות המשתרעות על אלפי דונמים. בשולי הישובים הכפריים ריכוזי חממות. רבים מישובי האזור הפרבריים והעירוניים מבוססים על התבנית החקלאית. לדוגמא, בפרדס חנה, מושבה שנוסדה בשנת 1929, קיימת עדיין שכונת 'משקי העזר', ובה בתים קטנים עם חצרות גדולות ששימשו בעבר לעיבוד חקלאי.

הפרדסים הנטועים בקרקעות החמרה, שנקבעו בתודעה הציבורית כמאפייני דמותו של השרון, עודם משגשגים, אך הולכים ומתמעטים. יש ובין הפרדסים מפרידות, שורות של ברושים שצמרותיהם הגבוהות מזדקרות מעל לצמרות עצי ההדר. שטחי הפרדסים הנרחבים ביותר בשרון נותרו בלב השרון באזור שבין גבעת-חיים ומושב אחיטוב.

הקשר בין תוואי חלקות העיבוד ובין הטופוגרפיה, קשר זה מומחש היטב על פני גבעות הכורכר והחמרה בשרון. הקווים השחורים מציינים את קווי הטופוגרפיה, והנקודות הלבנות את עצי ההדר בפרדסים. התעגלות קווי הנטיעה עוקבת אחר המורפולוגיה המקומית

מערכות מים

בשטחים החקלאיים מופיעות תעלות ניקוז, רבות מהן שריד לניקוז הביצות. מתחת לפני השטח נמצא אקוויפר החוף הבנוי אבן חול ונהנה ממילוי חוזר בעונת הגשמים. אקוויפר החוף סובל מזיהום כבד (עקב תיעוש וחומרי דשן החודרים אליו עם ההשקיה) ומתהליך העיור והבינוי המואץ במישור החוף, המצמצם את שטח המילוי החוזר באופן משמעותי.

דרכים

'דרך הים' עברה במזרחו של השרון (תואי כביש 6 היום), ו'דרך ארץ פלשתים' מקבילה לה לאורך החוף. ביניהן מעט דרכי רוחב אשר קישרו את הערים הראשיות: יפו-אפק, יבנה-ירושלים ואשקלון-חברון. כיום זרוע האזור ברשת צפופה של דרכים המבטרות את השטחים החקלאיים שנותרו בו.

מבנים חקלאיים

מגדל המים הפך להיות סמל של ההתיישבות החקלאית בשרון, והוא מהווה ציון נוף מרכזי, אף כי היום הוא הולך ונבלע בבינוי המתרחב. מבני משאבות, מגורי שומרים, בתי בטון וכורכר שכחים עדיין בין נופי הפרדסים. חלקם נטושים ומתפוררים וחלקם הפך היום ל'גני ארועים' בין שדות ופרדסים. בשנים האחרונות הופכות החממות הרבות בשולי הישובים למרכיב שולט בנוף החקלאי. החממות פזורות בין השטחים החקלאיים, ויש שהן מרוכזות סביב ישוב המתמחה בגידול מסוים. יריעות הפלסטיק השקופות יוצרות מראה דמוי 'אגם' המשתרע בינות לשטחים החקלאיים. מראה כזה שכיח בישובי השרון המזרחי - אחיטוב, עולש, בורגתא ודומיהם. הנוף, כאמור, מבותר בתשתיות, ובין שדות חקלאיים מופיעים כבישים, עמודי חשמל ואנטנות סלולאריות היוצרים קווים חדשים השוכרים את קווי הנוף העדינים והמעוגלים.

דפוסי התיישבות

עד לשלהי המאה ה-19 היה השרון ברובו ארץ ביצות ומרעה. העלייה הראשונה ומושבותיה הביאו לשינוי פני השטח ולהפיכתו לארץ נושבת-חקלאית בשנותיה הראשונות ומעוררת בעת האחרונה. לנופים החקלאיים בשרון, בייחוד לנופי הפרדסים, חשיבות הסטורית במסגרת הזיכרון הלאומי של ימי ראשית ההתיישבות העברית בארץ-ישראל. סיפורם של הפרדסים הוא סיפורה של ההתיישבות בשרון שהיתה בראשיתה חקלאית. עיקר התפתחות ענף ההדר החלה בשנות ה-20 וה-30 של המאה ה-20. אז השתרעו מטעי ההדרים על פני עשרות אלפי דונמים מיפו ועד פרדס חנה - דרך פתח תקווה, גוש תל מונד בואך נתניה, כפר סבא, עמק חפר וחדרה. ההדרים השיאו תרומה גדולה להתפתחות ההתיישבות החדשה בשרון, ולהם חלק משמעותי בבניית הדימוי של חקלאות עברית בארץ המתחדשת. בראשית ימי ההתיישבות, התאפיין השרון בנוף פרדסים, והוא שיקף את ההעדפה של בעלי הקרקעות להדרים, שהיו ענף חקלאי רווחי במיוחד בשנים שלאחר מלחמת העולם הראשונה. על העדפה זו ניטש ויכוח בקרב ראשי הישוב, והיו בהנהגה הציונית מי שראו את ההשקעה הגורפת בפרדסים כמסוכנת מבחינה כלכלית. אולם רווחיותם של הפרדסים היא שאפשרה בשנים אלה את עלייתן על הקרקע של מושבות העלייה הרביעית.

גן המייסדים בחדרה (דני קרוון) משקף באתריו את תולדות המקום. אגמי המים מאזכרים את הביצות, ומהם צומחים שורות שורות עצי הדר מוקפים בתעלות השקיה.

אתרי ההתיישבות הראשונים בשרון:

- בית הספר החקלאי מקווה ישראל - המאחז החקלאי הראשון בארץ-ישראל. נוסד בשנת 1870 בידי קרל נטר כמרכז להכשרת צעירים לעבודת האדמה ולהפצת ידיעת החקלאות בישראל ובגולה. כיום שוכנת במקווה ישראל המועצה לשימור אתרים, המשמרת ומנציחה בפעולותיה את אתרי ראשית ההתיישבות בארץ-ישראל.
- פתח תקווה - 'אם המושבות' - נוסדה בשנת 1878 על-ידי אנשי הישוב הישן מירושלים. ימיה הראשונים היו רוויים כשלונות, ובשנת 1888, בסיוע הברון רוטשילד, ניטעו כרמים ומטעים והוקם יקב. בסוף המאה ה-19 הביא משבר בענף גפן היין לעליית ערכו של ענף ההדרים והשקד. פתח תקווה היוותה תחנה חשובה לאנשי העלייה השנייה שעברו בה הכשרה חקלאית.
- ראשון לציון - מושבה ותיקה שהוקמה בשנת 1882 על-ידי עולים מרוסיה. בתחילה עסקו התושבים בפלחה, ומאוחר יותר לאחר שפנו לברון בבקשת סיוע, בכרמי יין, מטעי שקדים ופרדסים. כאן נחצבה הבאר הראשונה.
- חדרה - מושבה מימי העלייה הראשונה שאדמותיה נקנו בשנת 1890. בתחילה עסקו תושביה בגידול תבואה ומטעי זיתים ושקדים. הביצות באזור, שפגעו במתיישבים, יובשו רק בשנות ה-30 של המאה ה-20.
- חפציבה, חווה חקלאית בצפון חדרה, הינה מחוות הפועלים הבודדות שנשמרו בשלמותן ובהן 'רחוב בתי הפועלים', מכון שאיבה, מחסנים ומבני משק. החווה, שאדמותיה היו בבעלות יהודים שהתגוררו באירופה, ועובדו על-ידי פועלים חלוצים, כללה מטעי שקד, זית והדרים.

הקשרים תרבותיים

מקורות, הסטוריה וארכיאולוגיה

ההתיישבות בשרון בעת העתיקה התרכזה בערי החוף, שהיו נוכריות בחלקן הגדול, ועסקו במסחר. תנאי השטח הקשים, ובעיקר השתרעות הביצות, הקשו, מן הסתם, על פיתוח התיישבות וחקלאות. וכך מופיע במקורות רבים: "ועל אנשי השרון היה אומר [הכהן הגדול ביום הכיפורים] יהי רצון מלפניך ה' אלהינו ואלהי אבותינו שלא יעשו בתיהן קבריהן" (ירושלמי, יומא פה, עב) מפני שהיו עשויים בוץ המתפורר בגשם. על כך גם נאמר בתוספתא: "ר' אליעזר אומר אנשי שרון לא היו חוזרין לבתיהן מפני [שמחדשין] אותן פעם אחת בשבוע" (תוספתא, סוטה ז, י).

עם זאת, השרון היה מפורסם בהדרו (ישעיהו לה, ב). היה זה מקום מרעה וגידול בקר (דברי הימים א' כז, כט; בבא קמא י, משנה ט), אשר ממנו הביאו עגלים למקדש (מנחות פז, א). כמו כן, היה השרון מבורך בכרמים - היין השרוני היה מפורסם בצבעו החזק במיוחד (משנה, נידה ב).

מקורות אחדים דנים בשאלות חיוב הפרשת תרומות ומעשרות בשרון מחמת העדר ישוב יהודי בו (תוספתא, אוהלות יח, הלכה ג), ויש מקורות המספרים על יבוא תוצרת חקלאית לשרון, משמע שחבל ארץ זה לא היה מסוגל לספק את צרכיו.

על קיומה של התיישבות משמעותית במישורי השרון מעידים אתרים ארכיאולוגיים רבים באזור: תל קסילה שלגדות הירקון; תל חפר שמצפון למשמר השרון; ארסוף הקדומה הסמוכה לנוף ים, שם נמצאים גם שרידי מבצר צלבני גדול.

בקיסריה, בירתה של ארץ-ישראל בתקופה הרומית והביזנטית, נמצאו מתקנים המצביעים על מערכות חקלאיות מפותחות. האזור המכונה 'גני קיסריה' הנו רשת של סוללות עפר התוחמות שטחים מלבניים נמוכים. זהו, ככל הנראה, אזור חקלאי שעובד בשיטת המואסי: חקלאות המנצלת מי-תהום עיליים בשטחי חולות בקרבת חוף הים. הממצאים מורים על עיבוד ירקות, עצי פרי ואולי אף קני סוכר. אמת-מים לקיסריה תרמה לפריחתו של האזור. חרבת בורגתה - עיר עתיקה ושרידי מבצר צלבני מדרום למושב בורגתה המוזכרת בתלמוד בהקשר לגפני היין שהיו אופייניים לאזור (ירושלמי, עבודה זרה פה, הד). לוד - נקודת מפתח על מפגש הדרכים ירושלים-יפו עם דרך המלך. בעבר היתה לוד ידועה במטעי הזיתים, שדות התבואה, הכותנה והשומשום סביבה, המוזכרים בדבריהם של עולי רגל לארץ-ישראל שביקרו בעיר, וכן מרכז לשמן זית ולתעשיית סבון המופק מן הזית.

השתקפות אורחות חיים בנוף

נופי החקלאות, יחד עם המבנה המייחד את הישובים החקלאיים, ממחישים את אורח החיים של החקלאי בן ההתיישבות. בתי המושבים קרובים אל החלקות, ודרכי הישוב נמשכות אל תוך השטחים החקלאיים כדרכים סלולות או כדרכי עפר.

הנוף החקלאי בשרון ניצב מול לחצי הפיתוח במרכז הארץ. השטחים החקלאיים מבוטרים ומופרים על-ידי מערכת מסועפת של בינוי עירוני, פרברי וכפרי, חלק מן הפרדסים מוזנח וניטש.

הישובים המתפתחים, עירוניים וכפריים כאחד, נוגסים בחלקות העיבוד. תהליך זה ניכר היטב בעשרות שלטים ומודעות 'למכירה' המופיעים בשטחי החקלאות ומבשרים את קיצם הקרב של השדות והמטעים. תופעה נוספת המזרזת את היעלמותו של נוף חקלאי זה היא החקלאות המשנה את פניה: הנוף החקלאי הפתוח הולך ומתכסה בחממות.

מראות פרדסים נטושים שכיחים כיום בשטחי השרון. נוצר נוף חדש של סבך פרדס ובו עצי הדר, ועליהם מטפסים צומח עשבוני ושפע פרחי בר. בשטחים כאלה שבים ומתחדשים נופי הטבע המקוריים, ובוודאי שיש להם ערכים

אקולוגיים. לצידם ניתן גם לראות בנטיעת פרדסים חדשים תקווה בעתידו החקלאי של האזור.

צבעיה האופייניים - אדום-כתום של החמרה לעת השיפתה

בתחום השרון נמצא המרכז המטרופוליני הגדול במדינה, מטרופולין תל-אביב, ובו עיקר חיי הכלכלה, התרבות והשירותים. הלחצים על שטחים פתוחים, ובכללם השטחים החקלאיים, גבוהים ביותר ובכוחם ליצור רצף בינוי מלא על פני כל האזור.

הקרבה לריכוזי אוכלוסייה מתפתחים מעמידה בסימן שאלה את המשך קיומו של הנוף החקלאי. הישובים הכפריים שנותרו באזור הופכים אט אט לישובים פרבריים ואף עירוניים. הנוף החקלאי מגויס לעיפיה למגוון עסקי תיירות - גני אירועים, חוות סוסים, שוקי איכרים, מחסני רהיטים וכיוצא בזה. בקו המגע בין הישוב והשדה החקלאי נערמת פסולת. הכבישים הראשיים העוברים באזור חושפים שוליים בנויים - תחנות דלק ומרכזי מסחר

ותעסוקה, ואף קירות אקוסטיים עשויים בטון וזכוכית המונעים מגע עם הנוף הפתוח. עם זאת, בעומק השטח ובעיקר בחלקים המזרחיים של השרון, לנוף החקלאי קיימת עדיין חיות רבה.

המנגנונים לשמירה על קרקע חקלאית הלכו והתערערו בשנים האחרונות בד בבד עם הגידול בביקושים לבנייה צמודת קרקע. המוצא היחידי כמעט להגנה על קרקע חקלאית כנגד לחצי העיור הגדולים נמצא בידי מערכת התכנון ומערכות בסוד לתמיכה בחקלאות.

ה ת ר ש מ ו ת

ניגודיות

שולי גבעות השומרון תוחמות את גבולו המזרחי של השרון והן יוצרות קו ניגודי בולט בין גבעות הגיר ובין מישורי החרסית. בשטחי השרון עצמו אין הניגודיות בולטת - נופיו יוצרים תחושה של המשכיות. גבעות החמרה מתרוממות ונופלות כגלים על פני המרחב. קרקעות הסחף המקיפות אותם מתוות נוף מישורי - המעבר ניכר על-ידי השוני הטופוגרפי ונוכחות הפרדסים בקרקעות החמרה הנעדרים בדרך כלל ממישור החרסית. קו החוף תחום בשורת ישובים, לרוב על פני רכסי הכורכר.

מובהקות

צבעה האדמדם של הקרקע, הנחשף עונתית, מקנה לאזור צבע ואופי ייחודיים לו השונה במובהק מצבעם החום-שחור של שאר מישורי הארץ ועמקיה. בעבר היו הפרדסים גורם נוף אופייני אשר ייחד את שטחי החמרה, אך אלו הולכים ומתמעטים. כיום ניתן למצוא כאן את כל סוגי הגידולים, ובכללם פרדסים, וכן מטעים אחרים וגידולי שדה. העובר בכבישי השרון נתקל בשפע מבנים חקלאיים ואחרים, מרכזי קניות, מוסכים, תחנות דלק ועוד. תמונת הנוף משובשת ואקראית. הנוף הולך ומאבד את ערכיו החקלאיים המובהקים והופך לערב רב של מראות. תהליך זה, ככל הנראה, הולך ונמשך למרות מאמצים להגבילו. במקומות שבהם נותרו נופים חקלאיים רחבי ידיים, בעיקר במזרח השרון, ניכרת אחידות, סדירות ומובהקות של הנוף החקלאי.

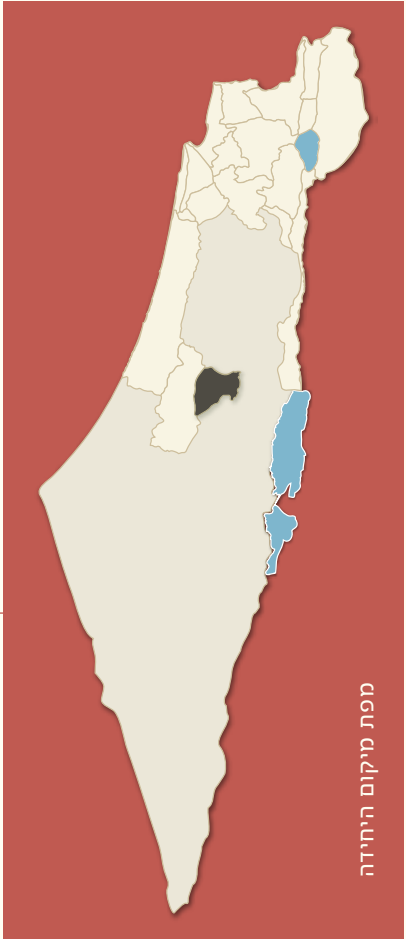
גיוון

הגיוון בשרון אינו אלא עירוב אקראי של סוגי הגידולים השונים, חממות מפוזרות בין החלקות, כבישים ומוקדי פיתוח רבים בשטח.

מפת מיקום היחידה

הרי יהודה

"אין ספק, כי בחלק גדול מהרי ארץ-ישראל, שעכשיו הם חשופים ושוממים, התנשאו בימי-קדם חורשות ויערות. גם בשפלת הארץ גדלו יערות על פני שטחים נרחבים. בתקופות שונות כרתו תושבי הארץ את רוב היערות ועקרו אף את שרשי-העצים. מעשי-חבלה אלה גרמו להשחתת האדמה הטובה, שהגשמים שטפוה וגרפוה מעל לגבעות אל השפלה והעמקים. חורבן היערות הביא לחורב האדמה. אולם בי לא היו ספקות. הייתי בטוח כי בחביון ההרים האלה צפונה ברכה רבה. לא הייתי זקוק להוכחות רבות כי אדמתם אינה 'סלעית' כל-כך: מבין הסלעים צצו שיחים ירוקים. פה ושם נראה ענף-אלון שחוח. ביצבצו עלים של צמחי-מספוא. כל אלה העידו כי כאן מפכים חיים, כי כאן גנוזים כוחות-צמיחה רבים. צריך לעבד מקומות אלה, צריך לסלקם מאבנים, לדרג את מדרונותיהם ושיפועיהם."

אטינגר, 'עם חקלאים עברים בארצנו', 1945

הרי יהודה משתרעים מבמת העיר ירושלים, שעל קו פרשת המים הארצי, ועד לשפלת יהודה, והם מהווים יחידה גיאוגרפית בין הרי בית-אל מצפון והרי חברון מדרום. השטחים החקלאיים מועטים, והם מוגבלים לואדיות ועמקים צרים, טרסות במורדות ההרים ושטחים מישוריים על במת ההר.

נופי החקלאות בהרי יהודה הם עתיקי יומין, ומעידים על הסטוריה ארוכה של חקלאות והתיישבות, מימי בית ראשון ועד לימינו אלה. הם משקפים אורחות חיים, תרבות ומורשת, הלכה ואגדה. נופי הטרסות של הרי יהודה זכו להימנות על אתרי המורשת העולמית של אונסק"ו.

תנאים טבעיים

מורפולוגיה

הרי יהודה נמצאים במרכזה של שדרת ההר הראשית ומתנשאים לגובה שבין 750-850 מטר מעל פני הים. בשיאם קו פרשת המים הארצי המפריד בין הנחלים הזורמים לבקעת הירדן וים המלח לכיוון מזרח, והנחלים הזורמים לכיוון הים התיכון במערב.

הרי יהודה מתאפיינים בשלוחות הרריות בכיוון מזרח-מערב וביניהם גיאיות מוארכים וצרים. בתוכם מצויים פיתוליו של נחל שורק, ויובליו העיקריים - נחל רפאים ונחל כסלון היוצרים נוף מבותר.

שדרת ההר המרכזית בנויה סלעים קשים - גיר ודולומיט, וביניהם שכבות חוואר רכות. הקרקעות מסוג טרה רוסה - חומות אדמדמות - המשוות לאזור את גווניו הכהים האופייניים. לתצורת הסלע וצורת הופעתו השפעה ברורה על מופע הנוף.

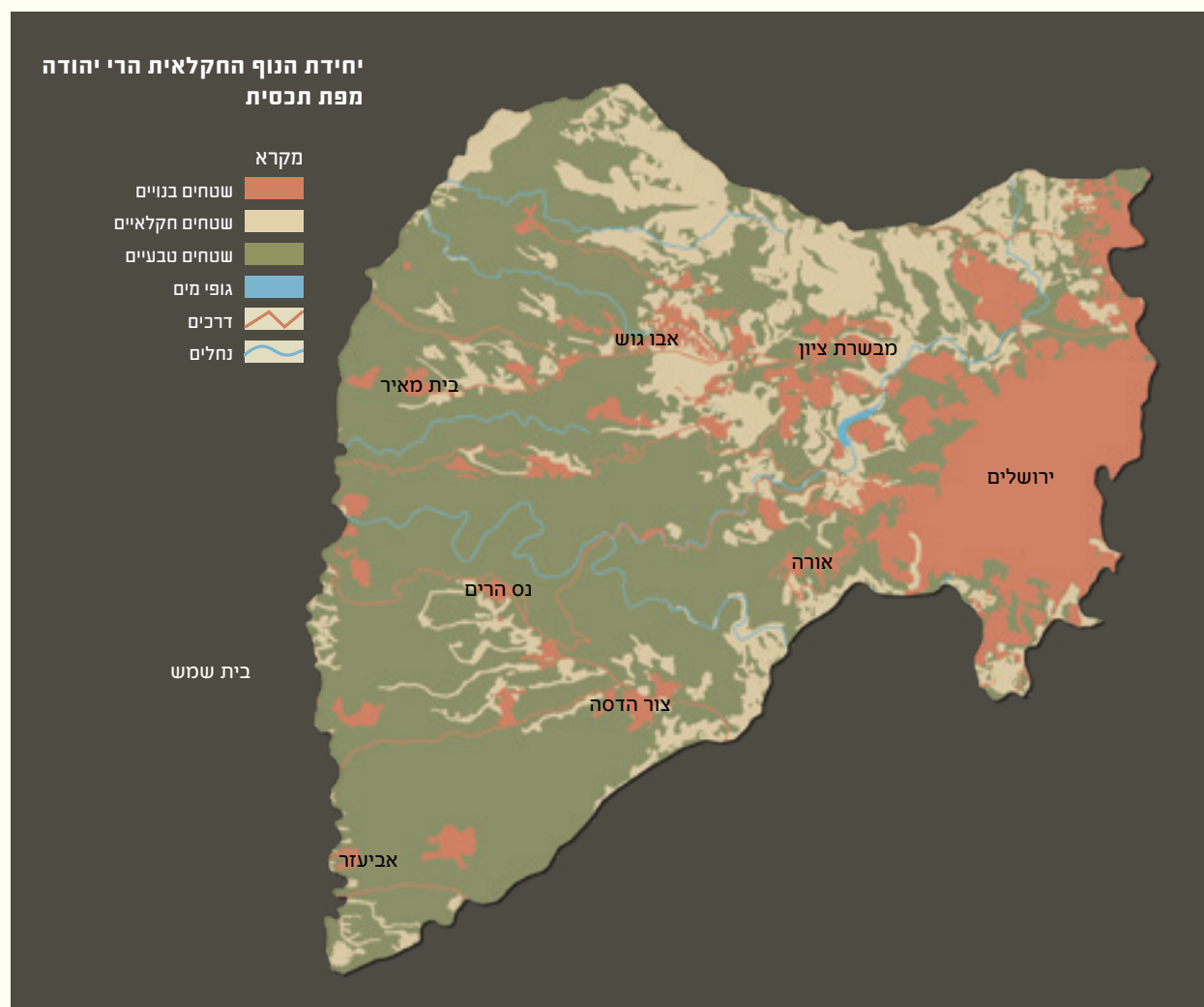

מקורות מים

נחל שורק הוא הגדול בנחלי הרי יהודה (נשפך לים התיכון צפונית לפלמחים); נחלי צפון האזור (נחל כפירה, נחל יתלה) מתנקזים אל נחל איילון; הנחלים הדרומיים (נחל עצינה, נחל סנסן) הם בתחום אגן נחל האלה. החילופין בין סלעי הגיר הקשה - הקארסטי החדיר למים והחואר האטום, יוצרים שכבתיות (אקוויפר ואקוויקלוד). המים מחלחים וזורמים על פני השכבות האטומות ומופיעים על פני השטח כמעיינות. בהרי יהודה נובעים למעלה מ-100 מעיינות, רובם דלי ספיקה, כמחציתם בתחום עמק שורק-רפאים.

צומח טבעי

אזורים גדולים בהרי יהודה מכוסים בחורש ים תיכוני אופייני - במדרונות נחל שורק ובעמק נחל כפירה נותרו שטחי חורש ים תיכוני שמרכיביו אלון מצוי, אלה ארץ-ישראלית, לבנה רפואי, קטלב, עוזרר ועוד. חלקים גדולים מן השטח מכוסים ביער נטע אדם המורכב ברובו ממיני אורנים.

נופי חקלאות

תיאור הנוף

החקלאות האופיינית בהרי יהודה, חקלאות המדרגות, התפתחה וצמחה מתוך תנאי השטח הייחודיים לאזור. במרחב ההררי מופיעות תצורות סלע אשר להן יתרונות מבחינת ניצול והכשרת הקרקע. הדלומיט הוא סלע קשה ועמיד לכלייה, החוואר רך ומתפורר בנקל. עקב שונות זו בדרגת הקושי של הסלעים ובתנאי הכלייה, נוצרים מדרגים טבעיים בנוף. תצורות הסלע האופייניות המקיימות תנאים אלה קרויות 'שורק', 'בית מאיר' ו'מוצא'. המדרגים הטבעיים שמשו מצע נוח לבניית הטרסות: מן העת העתיקה ידעו תושבי האזור את היתרונות הגלומים במדרונות המדרגים באופן טבעי, והפכו אותם למדרגות הר - הלא הן הטרסות הידועות של הרי יהודה.

מעיינות השכבה של הרי יהודה נשענים ברובם על פני השכבות החוואריות האטומות. התרבות החקלאית האופיינית, שעדיין רווחת באזור, ידועה כ'שדה אילן'. פני המדרגה זרועים גידולי שדה או דגנים, וביניהם, לצד קיר המדרגה, עצי פרי למיניהם. רבות מן המדרגות החקלאיות נהנו ממי המעיינות אשר שפעו בין רבדי הסלע והובלו במערכת השקיה ממדרגה למדרגה. התרבות החקלאית ניצלה את המדרגים הטבעיים וחיזקה אותם באמצעות טרסות בנויות ונטועות. הסלעים והאבנים, שסוקלו משטח המדרגה, נאספו לאורך הסלע המגדיר את רום המדרגה, ושימשו לעצירת סחף הקרקע. לעיתים חוזק רום המדרגה על-ידי צמחייה. במדרגות נשתלו צמחים קוצניים המונעים כניסת בעלי חיים לחלקות.

בין תצורות הסלע בולט "חוואר מוצא" בהיותו רובד חווארי רך ומצע נוח להתפתחות גידולים. במקומות בהם משתרע החוואר על פני שטח נרחב, משמש כל האזור לחקלאות (אזור נס-הרים).

לעומת תצורות הסלע, המאפשרות עיבוד חקלאי, קיימות תצורות המצטיינות בריבוי טרשים ובאופי בלתי משוכב. הן בנויות סלעי דלומיט גס גביש ויוצרות נוף טרשי וכיסוי קרקע דל בינות לטרשים. בתצורות אלו כמעט ולא נבנו טרסות, ומועטה בה התפתחות של חקלאות וישוב.

נוף הטרשים מופיע בשני גושים גדולים, מצפון בגוש כפירה סביב הישוב נטף, והשני בקצהו הדרומי מערבי לפרוזדור ירושלים, בסביבות מבוא ביתר, מטע ודרומה.

התרבות החקלאית המסורתית בהרי ירושלים מתפרשת לאורך נחל שורק ונחל רפאים באזור אבו גוש וסביבתה. השטחים החקלאיים מופיעים על פני טרסות במורדות ההרים, בואדיות ובעמקים צרים ובשטחים מישוריים על כמת ההר. הישובים הכפריים המסורתיים מוקמו, במרבית המקרים, על כמות וכיפות ההרים על מנת שלא לפגוע בשטחים הראויים לעיבוד וכן בצמידות למעיינות. בשטחים שלא עובדו מופיע החורש הטבעי - חברת אלון מצוי ואלה ארץ-ישראלית. הגידולים המסורתיים בהר הם גפן, זית ובוסתני עצי פרי. כיום מרבית הטרסות נטושות, ועל חלקן נטועים יערות.

עמקי הנחלים, ששיפועם לרוב מתון, אך יובליהם הקצרים תלולים, מיוצבים על-ידי טרסות. אפיק הנחל הזורם בעמק תחום באבן במרכז או בשביליו. הערוץ מחולק למדרגות המיוצבות על-ידי קירות אבן. חלקות אלו הן, בדרך כלל רחבות בהשוואה למדרגות במדרונות ההר, וקוויהן, העוקבים אחר הטופוגרפיה, ניצבים לקו אפיק הזרימה. גובלי החלקות, הן קירות הניצבים לקווי הטופוגרפיה, ומטרתם אינה ייצוב פני השטח כי אם סימון גבולות בעלות. קירות אלה אופייניים למדרונות, הם ניצבים לקווי הטרסות, ובנויים, בדרך כלל, מאבני סיקול השדות. במות מישוריות או נטויות בפסגות הרים, סיפקו מרחב עיבוד גדול למדי, אשר חוזק לרוב בשוליו על-ידי מדרגי-אבן, ולמטה ממנו מופיעים מדרונות מטורסים.

הנוף כציור

חבלי ארץ הרריים מצטיינים בעושר נופים. צורות שונות מתגלות בנוף עם השתנות נקודת המבט בעת התנועה בו. במבט קרוב מתגלה 'חומריות' הנוף וניכרת קדמותה, כגון הפטינה על אבני הטרסות, פיסוליות גזעי הזיתים העתיקים ופסיפס החלקות. במבט רחב יותר מתגלות תבניות הנוף - דירוג מורדות ההרים והבמות החקלאיות שבראשיהם, ולמרגלותיהם החלקות החקלאיות בערוצי הנחלים שכיוון ניצב לזרימת הנחל. ומעל כל אלה - תבנית נוף הטרשים שאינו מעובד.

מערכות מים

המעיינות הרבים הנובעים בהרי יהודה נוצלו בימי קדם לחקלאות שלחין ומערכות של בריכות איגום, תעלות ומדרגות שלחין מפולסות צמודות אליהם. מרבית המדרגות החקלאיות בהרי יהודה מעובדות כחקלאות בעל, ללא השקיה. המדרגות הסמוכות למעיינות מעובדות באופן אינטנסיבי יותר, וכאן ניתן למצוא מערכות השקיה מורכבות. מי המעיינות שימשו, עוד מימי בית ראשון, להשקיית החלקות. בשנים שחונות נחצבו נקבות אל תוככי הסלע הרך על מנת להתקרב למקור הנביעה. חלל איסוף המים הראשון הוא בדרך כלל נקבה סגורה, אשר ממנה זורמים המים לבריכה פתוחה, שנבנתה לפתחי המעיינות (דוגמת בריכת הסטף), ומהן ברשת של תעלות להשקיית המדרגות החקלאיות. דפנות התעלות עוצבו בעפר, כך שניתן לפתוח אותן על-ידי מכת מעדר, ולהשקות את החלקה. תרבות חקלאית זו היתה רווחת באזור עד למחצית המאה ה-20, ועודנה נמשכת בישובים ערביים בהרי יהודה.

דרכים

השלוחות בכיוון מזרח-מערב מכתיבות את כיווניות הדרכים, עתיקות כחדשות. הדרכים סלולות על פני קווי פרשת המים שעל השלוחות או לאורך הגיאיות שבין השלוחות. מן הדרכים הראשיות מתפצלות דרכי משנה העולות אל הכפרים וחלקות העיבוד. כביש יחיד עובר בציר צפון-דרום כשהוא חוצה שלוחות ועמקים: זהו כביש מחלף הראל - צומת סטף - נחל שורק - בר גיורא. תוואי כביש זה הוא חריג במערך הדרכים של הרי יהודה.

מבנים חקלאיים

בהרי יהודה נפוצים קירות האבן - קירות תמך במדרגים וקירות הגובלים בחלקות. הקירות בנויים מאבני הסיקול שנאספו מהחלקות החקלאיות, בבנייה יבשה, על בסיס סלע הגיר הקשה הבולט מעל פני הקרקע. המדרגות מהוות תצורת נוף מעשה ידי-אדם, הקשורה הדוקות בתנאים המקומיים, ויוצרת הרמוניה חדשה - נופית, סטרוקטוראלית ואקולוגית. ניתן לראות את המדרונות או הואדיות, המדרגים כמבנים ארכיטקטוניים בפני עצמם, כבנייה המחזיקה ותומכת בסביבה הפתוחה.

בנוסף משופע האזור במבנים ובמתקנים חקלאיים מסורתיים - שומרות בתי בד וגתות, בריכות מים, אמות מים להולכת מי מעיינות ומנהרות חצובות בסלע להפקת מי המעיינות. כל אלו הינם מבנים חקלאיים אשר התפתחו מתוך המורפולוגיה ותנאי השטח המיוחדים.

השומרה היא מבנה קטן, בעל מבנה אופייני של שתי קומות, העליונה שבהן היא מרפסת פתוחה או מכוסה בסכך. הכורמים נהגו ללון בשומרה בעת הבשלת הפרי לשמרה מפני גנבים, ולהשכים קום בשעות הבוקר הקרירות לבצירת הפרי. לעתים כוללות השומרות מתקני משק בית נרחבים, כאשר משפחת הכורם היתה מתגוררת בשומרה כחודשיים-שלושה בשנה.

גת לדריכת ענבים תימצא לעתים קרובות בשדה עצמו ולא בכפר, שכן קשה לטלטל את הענבים הרכים למרחק בלי לפגוע בשלמותם. לכן ניתן למצוא בהרי יהודה מבנים שלמים הכוללים שומרות, גתות ומתקנים נלווים להם.

דפוסי התיישבות

נחל שורק ויובליו הגדולים - רפאים וכסלון - קושרים בין מישור החוף וירושלים בדרכים הנוחות, העולות בנתיבי הנחלים, ובשפע שמעניקים השטחים סביבם, שהם נוחים לדירוג ולעיבוד חקלאי. מכאן ריכוז הישובים הגדול באזור זה, שהוא גבוה משמעותית מתפוצת הישובים באזור כפירה וסנסן. ייתכן וזו אחת הסיבות לעצם מיקומה של ירושלים בקצהו של נחל שורק - נתיב התנועה הנוח והשטחים החקלאיים הסובבים אותו מאפשרים אספקת מזון, קיום והתיישבות.

דפוסי ההתיישבות הערבית הושפעו ממספר גורמים, אשר העיקרי בהם הוא הקרבה למקור מים. הישובים לא נבנו בהכרח בסמיכות למעיין, אלא בקרבת מקום, בדרך כלל בנקודה גבוהה יותר ממנו נצפים השדות. ככלל הועדפה הבנייה על אדמות הטרשים ברכסים ובמדרונות.

הקשרים תרבותיים

מקורות, הסטוריה וארכיאולוגיה

תרבות הטרסות של הרי יהודה הינה עדות לטכנולוגיית עיבוד מורכבת ומתוחכמת, בת מאות ואלפי שנים, שנועדה להוציא לחם מן הארץ בתנאים קשים. נוף זה, יחד עם נופים חקלאיים מפורסמים נוספים (כגון טרסות האורז בדרום מזרח אסיה), מהווה עדות למאבקו של האדם בטבע, ולכושר ההמצאה והיצירה של החברה האנושית שרתמה את תנאי השטח לתועלתה מתוך השתלבות והרמוניה עמו.

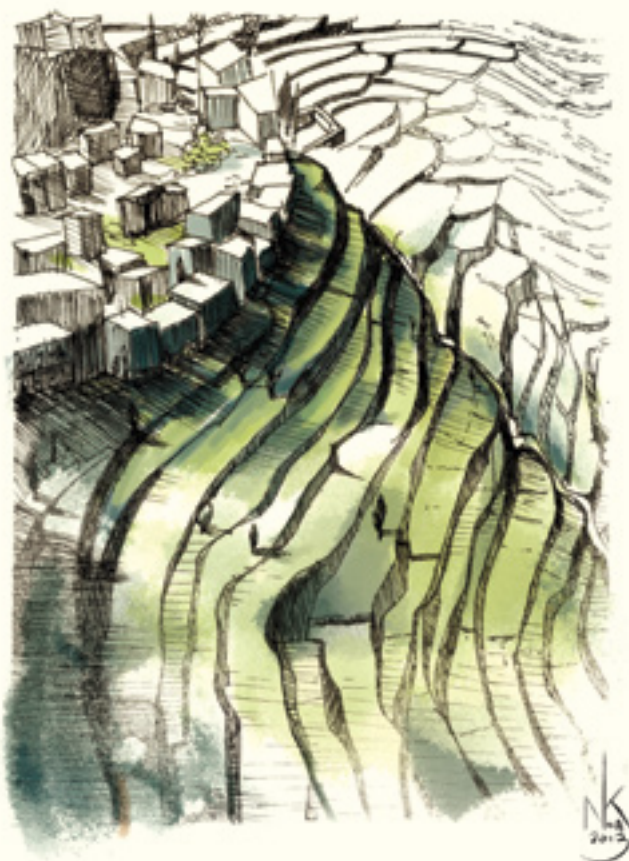
חקלאות המדרגות מהווה דימוי מרכזי בספרות המקרא, כסמל לשגשוג כלכלי ותרבותי. חורבן המדרגות משמש בתנ"ך כמשל לחורבן התרבות היהודית בכללה: "ונהרסו ההרים ונפלו המדרגות" (יחזקאל, לח, כ).

משל ישעיהו (ה, א-ב) מספר את סיפור בניית הרבידות בהרי יהודה:

כרם היה לידידי בקרן בן-שמן: ויעזקהו (עקירת הטרשים הגדולים), ויסקלהו (סילוק האבנים מהחלקות ובניית קירות תמר), ויטעהו שורק (מין גפן משובח), ויבן מגדל בתוכו (רמז למתקני השומרות הנפוצים בהרי יהודה), וגם יקב חצב בו (היקב מצוי בדרך כלל בתוך השדות, שכן קשה לטלטל את הענבים הרכים לדריכתם בכפר).

בתחום הרי יהודה מבצרים וחוות חקלאיות מן התקופה הצלבנית: מבצר בלמונט שבראש כיפת הכפר הערבי סובה, המנזר הגדול בחורבת חנות, בית חווה ענק בעין חמד, המנזר באבו גוש ועוד.

השתקפות אורחות חיים בנוף

הרי יהודה נושאים את המראות והדימויים הקלאסיים של ארץ-ישראל, כארץ התנ"ך והמורשת הדתית - היהודית, הנוצרית והמוסלמית. מרבית החקלאות המקראית התרכזה בהרים, לאחר שעמים חזקים התרכזו בשפלה, ועם ישראל נאלץ להסתפק בחקלאות ההררית, הקשה יותר לעיבוד.

נופי יהודה תוארו רבות בכתבי נוסעים וצליינים שביקרו בארץ במהלך מאות שנים. הם זכו לתיעוד בציורי ארץ-ישראל ולמעמד סמלי כשער הכניסה לעיר ירושלים, והם נושאים עימם, זכרון היסטורי ומשמעות לעמים ותרבויות רבות.

נופי המדרגות מאפשרים את שיווי המשקל האקולוגי בנוף. ללא מדרגים בנויים ומתוחזקים תיסחף הקרקע ממדרונות ההרים אל הוואדיות, ובעקבות זאת יחשפו ההרים מצמחייה, ויחסמו הערוצים.

לנופים החקלאיים בהרי יהודה חיות נמוכה יחסית, ובמשך שנים היא הלכה והתדרדרה. ההיקף המצומצם של החלקות, ריחוקן ונגישותן הנמוכה, הרחיקו מהן אט אט את העיבוד החקלאי.

כיום נטוש רובו של הנוף החקלאי האופייני להרי ירושלים. התרבות הערבית המסורתית, המחזיקה ומקיימת עדיין נופים אלו, מצומצמת בסביבת הישובים דוגמת מערכת הטרסות בכפר בתיר. בתנאיה של החקלאות היהודית המודרנית אין הצדקה כלכלית לניצול המדרגות החקלאיות. יערות נטע אדם מכסים חלק ניכר מהן. בשנים האחרונות חלו תמורות חקלאיות בנוף: שטחי עיבוד גדולים בעמקים ובמורדות מתונים, שננטשו, עברו הכשרה מחודשת של סיקול, הסדרת טרסות וחריש, וכיום הם מכוסים בכרמים גדולים של ענבי יין (עמק נחל כסלון ליד בית נקופה, נחל דולב, נחל סנסן ועוד), חלקם מספקים ענבים לייקבי בוטיק' שקמו באזור. מטעי התפוחים והכרמים של קיבוץ צובה משתרעים על פני שטח ניכר בנחל צובה ועל מורדות תל צובה.

ה ת ר ש מ ו ת

ניגודיות

בין מרחבי החורש הטבעי והיער הנטוע בולטים מופעי החקלאות על פני מדרונות או בעמקי נחלים. הניגוד בולט על רקע סדירותן של שורות העיבוד, העוקבות אחר קווי הגובה, לעומת אי-הסדר של הנוף הטבעי.

מובהקות

לטרסות החקלאיות נוכחות חזקה בנופי החקלאות של הארץ, והם אף סמל להתיישבות ודבקות בעבודת האדמה לאורך ההסטוריה. הנוף החקלאי עוקב אחר תווי הנוף הטבעיים ומדגיש אותם, ולפיכך ישנו סדר צורני ואף הרמוניה בסידור החקלאות בנוף. כל אלה תורמים לאחידות ולמובהקות, הנעוצה גם בזיכרון ההיסטורי, אותו נושאת תרבות המדרגים.

גיוון

הנוף החקלאי כולל חלקות מעובדות בצד חלקות נטושות, חלקות מרובעות בואדיות בצד חלקות צרות וארוכות בטרסות. בטרסות ובעמקי הנחלים נטועים לרוב כרמי זיתים, גפנים ונשירים. אלו יוצרים את דימוי ה'בוסתן' שרווח כאן בעבר. בצד כרמי הגפנים ומטעי הזיתים, הבולטים בנוף, ישנן חלקות של גידולי שדה.

חדרי נוף

הכפר עין ראפה וסביבותיו

הכפרים עין ראפה ועין נקובא נמצאים במבואות ירושלים, דרומית לאבו גוש. שני הכפרים חדשים יחסית אך הם מקיימים תכונות ומאפיינים של רקמה חקלאית-ישובית מסורתית בהרי יהודה.

השפעת התנאים המורפולוגיים על החקלאות:

היחסים בתוך הנוף החקלאי מושפעים מתווי הנוף: סביב הנחל ועל ראשי הגבעות ימצאו חלקות חקלאיות רחבות וריבועיות, ועל מדרונות הגבעות חלקות צרות ומוארכות בהתאם לתלילות המדרון הקובעת את רוחב המדרגות.

המערכת החקלאית בנויה סביב מערכת הניקוז הטבעית. החלקות ממוקמות בעיקר על אדמת סחף (אלוביום), בערוצים שבמורד הגבעות ובאפיק נחל כסלון.

מי המעין המקומי, עין ראפה, נאספים אל תוך בריכה, וממנה מובלים המים בתעלות בטון אל החלקות החקלאיות שבתוואי הנחל.

החקלאות בזיקה לדרכים

החלקות החקלאיות המעובדות מצויות בתוך הכפר ובסמוך לו. הכפר מתפרס לאורך השטח החקלאי בואדי. הנגישות באמצעות שבילים מכתיבה אלו שטחים יעובדו. הדרכים מותוות על-ידי הקווים השולטים בנוף. לאורך קו הנחל עוברת הדרך הראשית בכפר, וממנה יוצאות הדרכים אל הבתים ואל החלקות החקלאיות. תוואי הדרכים הוא היסטורי, והיווה חלק מן השלד של החקלאות שהיתה במקום עוד לפני שהכפר הגיע לצורתו ולגודלו הנוכחיים. גם דרכים היסטוריות שאינן מופיעות כקווים ברורים בנוף, השאירו בו את חותמן. לדוגמא, תחום העיבוד החקלאי אינו פרוס על פני כל המדרונות, אלא ממוקם בסמיכות לדרכים הישנות העולות במעלה הגבעות - האחת בערוץ התנקזות המים, האחרת - על קו פרשת המים.

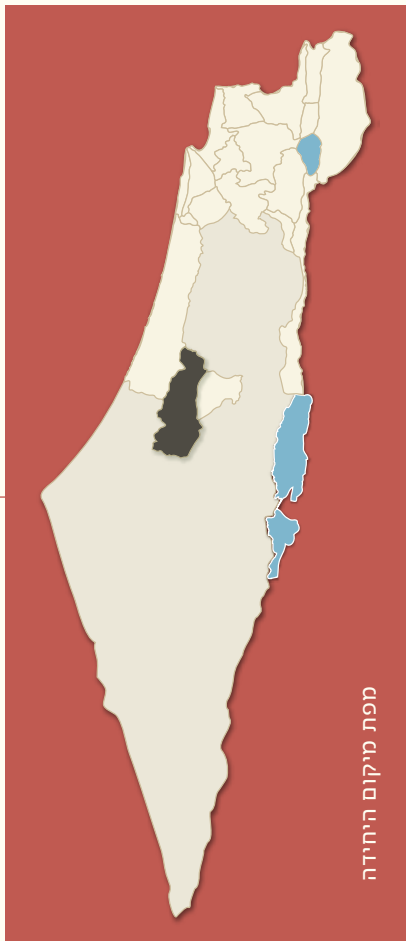
בתי הכפר עין ראפה, במערכה של ירושלים, נמצאים על מדרון מתון הפונה לעמק. רישום (למעלה) על פי מיפוי הכפר מתקופת המנדט (למטה)

החקלאות בזיקה לכפר

בדפוס ישוב כגון זה של הכפר המסורתי-ערבי, השטחים החקלאיים ארוגים ברקמה הכפרית, וכך גם אורח החיים החקלאי הוא חלק בלתי נפרד מחיי הכפר. העשייה החקלאית בואדי ניבטת מכל סמטה. עדרי הצאן השבים מן המרעה חוצים את רחובו הראשי של הכפר. בהיותו נוף חקלאי חי, כל שינוי בו משקף את הרגלי החיים והיחסים החברתיים בין תושבי הכפר.

החקלאות היא גורם מרכזי בסידור ובהתפתחות של הכפר. מסגד הכפר, שהינו המבנה הציבורי המרכזי, נמצא בסמוך למעין שמימיו נלקחים בתעלות להשקיית השדות בואדי. הכפר מתפרס לאורך הוואדי, בשיפולי הגבעות המטורסות.

מפת מיקום היחידה

שפלת יהודה

"בקרב רמלה רואים בדרום יער עצי זית, במזרח את כל העיר. רחוק יותר לצד צפון ודרום יראו את השפלה היפה והדשנה, לצד מערב את הים התיכון הזוהר בלבנת הכסף, במזרח את הרי יהודה העטופים ערפל דק כחלחל, בצפון-מזרח רואים את לוד ובן-שמן, מזרחה, אילון, לטרון ועמוס, בדרום-מזרח תראינה עינינו גם את נבי סמויל (מצפה) היושבת על הר גבוה מצפון לירושלם. יפה ביותר הוא המראה לפנות ערב, בשעה שכדור השמש שוקע וקרניו מזהיבות את הרי יהודה."

ישעיה פרס, 'ארץ-ישראל', 1921

אזור השפלה מאופיין על-ידי גבעות מתונות ועגולות מכוסות חורש טבעי ויער נטע-אדם וביניהן עמקי נחלים רחבים שערוציהם רדודים ושיפועם מתון. השפלה מתוחמת בגבולות ברורים. גבולה הצפוני נקבע בקו המפריד בין המסלע הקרטוני הרך לבין המסלע הגירי הקשה של מורדות השומרון, בסביבת נחל שילה. גבולה המזרחי חד וברור - קו נחיתת הרי יהודה (קו המצלעות), ועמק התלם המקביל לו. גבולה הדרומי באזור נחל שקמה. גבולה המערבי, אזור נחיתת גבעות הקרטון הדועכות אל אדמות החרסית של מישור החוף. כמה נחלים גדולים חוצים את השפלה בדרכם מהרי יהודה וחברון אל מישור החוף. נחלים אלו יוצרים עמקים אליפטיים גדולים, ובהם נמצאים שטחי החקלאות הגדולים (עמק איילון, עמק שורק ועמק האלה). בשפלה, שהיה אחד מאזורי ההתיישבות הצפופים בארץ, יש מאות אתרי ישוב קדומים מתקופות שונות, תילים מקראיים מהחשובים בארץ, ואלפי מערות שנחצבו בסלעים הרכים של האזור.

תנאים טבעיים

מורפולוגיה

נוף השפלה, גבעות קרטון מתונות וביניהן עמקים וגאיות, מקשר בין הרי יהודה, הרי חברון ומישור החוף. השפלה היא קער (סינקלינה) ארוך הבנוי סלעי קירטון רכים, ומכוסה קרום נארי קשה. השפלה נחלקת לשני מפלסים טופוגרפיים:

השפלה הגבוהה גבעות המתרוממות לרום של 400-450 מטר וביניהם שטחים רמתיים מפולסים (רמת אבישור). מבותר על-ידי ערוצי נחלים שעמקיהם רחבים ושיפועי זרימתם תלולים. המסלע הרך, קרטון בעיקרו – גורם לערוצי הנחלים התלולים היוורדים מהר חברון והרי יהודה ליצור עמקי סחיפה גדולים ורחבים בקטע החצייה של השפלה הגבוהה – אלו הם עמק איילון, עמק שורק ועמק האלה.

השפלה הנמוכה אזור גלי ובו גבעות מתונות שגובהן 200-250 מטר ולמרגלותיהן גאיות ושטחי מישור רחבי ידיים. השטחים המעובדים בגאיות 'מטפסים' אל הגבעות, והגבול ביניהם מיטשטש.

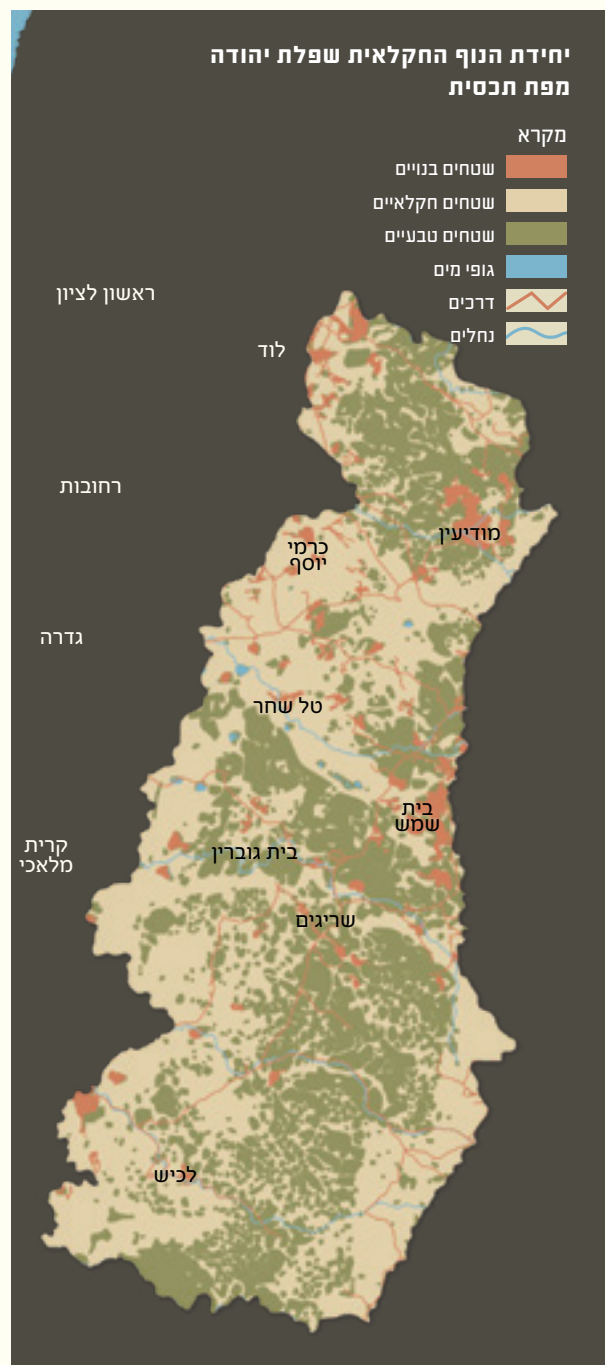
מקורות המים

לאורכה של השפלה זורמים נחלים בעלי אגן ניקוז גדול היוורדים מקו פרשת המים הארצי שבגב הרי יהודה והר חברון בדרכם למישור החוף. המסלע הרך של השפלה וכן התמתנות השיפוע הטופוגרפי, לעומת השיפועים החריפים שבהם יורדים נחלים אלו מקו פרשת המים הארצי, גורם לסחיפה הפועלת על גדות העמקים הללו ולא לעומק הסלע. בשל כך נוצרו כאן עמקי הסחיפה הגדולים של הנחלים שורק ואלה. המסלע הקרטוני האטום לחלחול אינו מאפשר כמעט יצירת שכבת מי-תהום מתחת לפני השטח, ולכן נדירים מעיינות באזור. אל הנחלים הראשיים נלווים יובלים ונחלים קצרים שאגן ההיקוות שלהם כולו נמצא בתחומי השפלה. חתך הנחל כאן צר יחסית, לחלקם מופע טבעי, ובחלקם מטעים וכרמים.

צומח טבעי

באזור השפלה הגבוהה, נמצא צומח חורש ים תיכוני צפוף – חברת האלון המצוי והאלה הארץ-ישראלית וחברת החרוב ואלת המסטיק, ואליהם נלווים עצי אשחר ארץ-ישראלי.

בשפלה הנמוכה גדלים עצי חרוב ואלת המסטיק. לצד חברת העשבונים זקנן שעיר ושיכולת שועל, אליה נלווים חבלבל השיח, כלך מצוי ומלעניאל מצוי. לשפלה הדרומית שאקלימה יובשני חודרת צמחייה של בתת הספר המדברי. אזורים רבים בשפלה מכוסים ביער נטוע, בעיקר אורנים: יער שריגים, יער משואה, יער להבים, יער המלאכים ויער חרובית שבו מצויים גם בוסתני עצי פרי.

נופי החקלאות

תיאור הנוף

שטחי החקלאות הגדולים בשפלה מרוכזים בשלושת עמקי הסחף הרחבים: עמק איילון, עמק שורק ועמק האלה. ובהם חיטה, חמניות, חמצה, בקיה למספוא, אבטיחים ומטעי נשירים. השטחים המעובדים מצטמצמים לגיאיות, והם מתפתלים בהתאמה לעיקולי הנחלים, ונחבאים בין הגבעות. שטחי העיבוד קטנים, והצומח החקלאי הוא בעיקר גידולי שדה בעל רוחב הואדי אינו מאפשר, בדרך כלל, קיומה של יותר מחלקה אחת לרוחבו. כך נוצר מעין שביל עיבוד רצוף המתפתל בין הגבעות. לצד העיבוד הרציף נראה כי בשולי החלקות המעובדות כיום ישנם מטעים נטושים של זיתים, תאנים ושקדים וכן שרידים לעיבוד קדום יותר. בואדיות הקטנים נפוצות גדרות אבן לרוחב הואדי שנועדו לעצירת מי הגשמים, ובבמות השטוחות ניכרים שדות מסוקלים ושרידי גדרות אבן אשר שימשו לתיחום חלקות. הגוון הירוק, החי, של העיבודים בעמקי נחלים אלו הוא בניגוד חריף לגבעות מעליהם. בעת האחרונה נטעו בואדיות גם כרמי ענבים, בעיקר באזור לכיש, צפיריים, גבעת ישעיהו, אמציה ושקף.

בשפלה הנמוכה, שהיא בעלת אופי מישורי, בולטים שטחים גדולים של גידולי שדה, פלחה וכן מטעי נשירים, לימונים, שזיפים וכרמי זיתים. בעבר ניטעו בשטחי השפלה הנמוכה עצי חרובים (מתוך כוונה להשתמש בפריים להזנת בקר). הניסיון לא צלח, אך עצי החרוב השתלבו היטב בשרידי החורש הים תיכוני. הגבעות המכוסות עצי חרוב הפכו להיות מראה נוף מובהק של גבעות השפלה (סביבות הראל, תרום וצלפון).

מערכות מים

מי-תהום מצטברים בתשתית ערוצי הנחלים שבאזור העשויה מסחף ומחלוקים, ולכן אפשר למצוא כאן בארות על גדות הנחלים שבאמצעותם נשאבו מי-תהום (מתקני השאיבה היו גלגלי אנטיליה). בעיית אספקת המים נפתרה על-ידי כריית בורות מים שאגרו מי גשם ובמקרים מסוימים על-ידי הובלת מים באמות ארוכות ממעינות הר חברון. בנחל איילון הוקם מאגר חורף שמטרותיו ויסות ניקוזו של נחל איילון ומיתון ההצפות במורד הנחל. קרקעית המאגר מחלחלת, והוא אינו אוגר מים במהלך הקיץ.

בואדיות הצרים מתקיימת חקלאות בעל הנסמכת על מערכות המים הטבעיות. בשפלה הגבוהה קיימות מערכות מים מקומיות היסטוריות - בורות מים רבים ובארות, וגדרות אבן הבנויות לרוחב הואדיות אשר נועדו לעצירת מי הנגר. מערכות המים הרומיות של אתר בית גוברין מעידות על השקיה חקלאית בתקופות קדומות. אמת המים של בית גוברין הובילה מים מאזור הר חברון, מהלך של 25 קילומטרים.

דרכים

בשפלה קיימות מספר דרכים קדומות, שהוכשרו כבר בתקופת המקרא, ושוכללו בתקופה הרומית. הדרכים חוצות את השפלה בדרך ממישור החוף אל ירושלים, בית לחם וחברון. ביניהן ניתן למנות את הדרך הרומית מאשקלון לבית גוברין, ומשם דרך עמק האלה לירושלים; הדרך הקדומה מיפו העוברת בעמק האלה דרך תל עזקה ותל שוכה אל חברון; הדרך העתיקה מיפו לאמאוס ומשם לירושלים; הדרך המקראית מעמק איילון לאמאוס ומשם דרך מעלה בית חברון לירושלים.

כיום עוברים שני כבישי אורך חשובים בשפלה:

- כביש לטרון - בית שמש - לכיש - צומת שוקת העובר במזרח השפלה, כשהוא מנצל בקטעים רבים את עמק התלם המפריד בין השפלה למורדות הרי יהודה וחברון.
  - כביש 6 העובר לאורך קו המגע בין השפלה ומישור החוף.
- מספר כבישי רוחב חוצים את השפלה ממערב למזרח: כביש תל אביב - ירושלים חוצה את השפלה בקטע שבין כפר דניאל לשער הגיא; כביש רמלה - צומת שמשון; כביש צומת ראם (מסמיה) - שדות מיכה - עמק האלה; כביש קרית גת - בית גוברין.

מבנים חקלאיים

בשפלה הגבוהה ניתן להבחין בשרידי התיישבות, בעיקר על ראשי הגבעות, וכן בסימנים לעיבוד חקלאי מתקופות קדומות - מדרגות בואדיות הקטנים לשם עיבוד, עצירת מי נגר ומניעת סחף. בכמות הבודדות שבראשי הגבעות נמצאות חלקות מיושרות ושרידי גדרות אבן. מבנים חקלאיים מועטים קיימים בשטח דוגמת חממות ומחסנים.

דפוסי ההתיישבות

השפלה זרועה ישובים כפריים ועיר אחת גדולה - בית-שמש. הישובים מרוכזים לרוב בעמק התלם הנוצר בין קו נחיתת מצלעות הרי יהודה להתרוממות השפלה הגבוהה. הישובים ברובם קטנים, מרביתם מושבים ומיעוטם קיבוצים. הם נבנו בשנות ה-50 וה-60 במסגרת תכנית לישוב חבל עדולם במטרה ליצור חיץ התיישבותי באזור הגבול עם ירדן מול הר חברון.

הקשרים תרבותיים

מקורות, הסטוריה וארכיאולוגיה

בשפלה ריכוז יוצא דופן של אתרים ארכיאולוגיים מתקופות היסטוריות אחדות - למעלה מ-300 אתרים, אחד מריכוזי האתרים הגבוה בארץ-ישראל. שטחי חקלאות נרחבים ובהם קרקע טובה לעיבוד, טופוגרפיה נוחה ונגישות גבוהה ממקום למקום, והיותה של השפלה פרוזדור לדרכים ראשיות מגב ההר אל מישור החוף - הן הסיבות שמשכו לכאן התיישבות רבה מתקופות היסטוריות שונות.

לכל אורכה של השפלה בולט מערך צפוף של תילים ארכיאולוגיים: תל חדיד, תל גזר, תל איילון, תל בית שמש, תל צפית, תל ירמות, תל עזקה, תל שוכה, תל גודד, תל מרשה ותל בית מירשם. חלקם קשור בתקופתו של רחבעם במאה ה-10 לפנה"ס: כלקח ממסע מלחמה הרסני של שישק מלך מצרים, הקים רחבעם שרשרת ביצורים לאורך השפלה להגנה מפני חדירת אויבים ממישור פלשת אל ירושלים.

בתל מראשה נתגלו שרידי העיר ההלניסטית מריסה שהיתה בירתה של אדומיאה. העיר החשובה בשפלה בתקופה הרומית היא אלותרופוליס (בית גוברין). אלפי המערות החצובות מעידות על צפיפות הישוב בשפלה בתקופה ההלניסטית רומית: בהן מערות פעמון ענקיות שהיוו מחצבות של סלע הקרטון שיועד חומר גלם לבנייה; מערות קולומבריום ששימשו כשובכי ענק ליונים; מערות בתי בד; מאגרי מי גשמים ענקיים; מערות קבורה - מערות מאזוליאום למשפחות אצולה, ובהן עיטורי פרסקו. מערות מסתור ובהן מחילות חצובות - שרידים מתקופת מרד בר כוכבא שאזור השפלה היה אחד ממוקדיו. מן התקופה הביזנטית שרדו כפרים רבים, ובחלקם התגלו כנסיות עם רצפות פסיפס מרשימות ומבצרים צלבניים.

השתקפות אורחות חיים בנוף

השפלה היא חבל פורה אשר נמצא במעבר בין מישור החוף להר. יושבי השפלה חלשו על הדרכים המרכזיות מהחוף להר, ומכאן חשיבותה הרבה בתקופות קדומות. תושבי האזור לדורותיהם עסקו בחקלאות, והממצא הארכיאולוגי כולל שפע אתרים וכלים חקלאיים.

כיום ירדה חשיבותו החקלאית של האזור, והיא מתרכזת בעיקר בעמקי הנחלים הגדולים המעובדים במלואם. בנחלים הצרים מנוצל שיעור קטן מהשטח, החלקות אינן גדולות ובשוליהן חלקות עזובות מתקופות שונות, ברצועות הנחלים הקטנים, דוגמת נחל צפריים ונחל ישעיה. בכמות בראשי הגבעות. השטחים קטנים, מבודדים ומרוחקים זה מזה, דבר המקשה על עיבודם.

בשנים האחרונות נטעו כרמי גפנים רבים בואדיות, לצד יקבי בוטיק מקומיים. כל אלה החיו את הפעילות החקלאית באזור הנסמכת ומסייעת גם לתיירות המקומית.

ה ת ר ש מ ו ת

ניגודיות

הנוף החקלאי הוא בעל ניגודיות גבוהה ביחס לסביבתו: אדמות עמקי הנחלים הגדולים מעובדות במלואן. מנגד, הגבעות שסביב העמקים חשופות, נטועות או מכוסות חורש. הנחלים הצרים חודרים בינות לגבעות ויוצרים ניגוד חריף בנוף המתבטא באופנים מורפולוגיים וחזותיים: המישור אל מול הגבעות; השדות הרבועים מול הגבעות המעוגלות; אדמת הסחף הכהה יחסית בשדות המעובדים, אל מול הלובן הבהק של קרטון הגבעות; הטבעי, הפראי אל מול המעובד; הירוק החי בעמק מול הגבעות החשופות.

מובהקות

מובהקות הנוף גבוהה. עמקי נחלים מוארכים, פוריים ומעובדים מוקפים גבעות קרטון גבוהות צפופות המתחברות זו לזו. ואדיות צרים (רובם אינם מעובדים) החודרים אל בין הגבעות מכל עבר, מעטה החורש הדליל ושרידים ארכיאולוגיים רבים הפזורים בשטח - כל אלה חוברים יחד למראה מובהק המאפיין יחידת נוף זו.

גיוון

בעמקי הנחלים הרחבים יש גיוון בסוגי הגידולים: מטעים לסוגיהם - נשירים, סובטרופיים ומינים מקומיים ולצידם גידולי שדה, ירקות ושדות פלחה. הערוצים שבין הגבעות הינם בעלי מבנה צר ומוארך והם רחוקים ממקורות מים, ומעובדים בעיקר בבעל.

כיום מרכיבים לטעת גפנים ליין בעמקי הנחלים, הכרמים הבהקים בירוק עז - בקיץ, מול מראה השלכת האדמדם בסתיו, והחשוף בחורף, מוסיפים ומדגישים את חילופי העונות, מעשירים את המגוון ואת הצבעוניות ויפי הנוף באזור.

חדרי נוף

עמקי הנחלים הגדולים

הנחלים איילון, שורק והאלה מכוסים אדמת סחף פורייה. העמקים רחבים דיים על מנת לקיים תשבץ מגוון של חלקות חקלאיות, והם מעובדים במלואם. עמק האלה הוא היפה והשלם שבהם. במעלה הנחל חלקות העיבוד אינן גדולות וצורתן אינה רגולארית, אלא מלווה את הקווים המתפתלים של הגבעות שבשולי העמק ושל אפיק הנחל המתפתל במרכז העמק המישורי. בעמק גידולי שדה שונים, שדות דגן ומגוון מטעים: שזיפים, משמשים ושסק לצד עצי פרי מסורתיים - שקדים, זיתים וגפנים. בחלקו המערבי של עמק האלה החלקות קטנות ורצועות ובהן מטעים שונים, גידולי שדה ומעט חממות. נוף החלקות האלה יוצר מעין שמירת טלאים חקלאית מגוונת המכסה את העמק ועוקבת אחר מהלכו. העמק מוקף מכל עבריו גבעות גבוהות, ומהן ניתן לצפות לעברו ולחוות את יפי פסיפס נופי החקלאות שבו.

אחרית דבר

היחס בין העם היהודי והחקלאות

לאן פניה של החקלאות בישראל? עד כה נדונו סוגיות העוסקות בארץ, אך המשך קיומה ופניה של החקלאות בארץ קשור גם ביושבי הארץ. במשך כ-1500 שנה, היה העם היהודי מנותק כליל מעבודת אדמה, וכך רחק מעבודת שדה וחיי כפר. שיבת ציון בקשה להפוך אנשי עיר מובהקים, סוחרים בעלי מלאכה ואנשי רוח לעובדי אדמה, תנועה זו - מן העיר אל הכפר, אין לה אח ורע בתולדות העמים. מדינת ישראל הוקמה על ברכי ההתיישבות והחקלאות, ובמשך שנים רבות היתה החקלאות אבן-פינה, סמל ויסוד להוויה הישראלית.

המשבר בחקלאות ותוצאותיו תוארו בראשית הדברים. כיום ירד שיעור החקלאים בישראל לכדי מחצית האחוז, והגיל הממוצע של החקלאים הינו 65 שנה. זהו השיעור הנמוך ביותר בין המדינות המפותחות (OECD). שתי המגמות, הירידה בשיעור החקלאים, והעלייה בגילם הממוצע הולכות ומחריפות. האם הריחוק מעבודת אדמה במשך דורות רבים נותן כאן את אותותיו? האם להעדרה של מסורת ושרשים, לזרות ולריחוק המובנים בין היהודים ובין החקלאות יש השפעה על דעיכת העיסוק בחקלאות? האם ההצלחה חסרת התקדים של יצירת חקלאות ישראלית חדשה אינה אלא אפיזודה חולפת?

במקביל לסוגיות העולות באשר למקומה של החקלאות בארץ ישראל עולים הרהורים ותהיות באשר ליחסם של היהודים לחקלאות. מסכת היחסים בין העם היהודי ובין החקלאות תידון לפנינו בהקשרים שונים - לאומיים, דתיים, חברתיים וכלכליים. כל אלה הוצבו לפנינו גם מתוך אספקלריה היסטורית וניסיון לקרוא את משמעותם לימינו אלה. וכל זאת, על מנת לבחון את השאלה כיצד ניתן להמשיך ולקיים חקלאות עברית בקנה מידה גדול, גם כאשר זו אינה אחוזה באופיו ובאורח חייו של העם היושב בתוכה.

א. מקומה של החקלאות בעם ישראל בתקופות עתיקות

יחסו של העם היהודי לעבודת האדמה הוא רב פנים ומורכב ומתגלים בו רבדים שונים לאורך ההיסטוריה. הביטויים ליחס זה בתקופת המקרא משקפים מצב אידילי, של עם היושב בארצו ומעבד את אדמתו. חלק ניכר מן המצוות מכוון לעבודת האדמה, ארץ ישראל קדושה מפני "שמביאין ממנה העומר והביכורים ושתי הלחם". הכתובים קושרים ומתנים את תוצאות העיבוד, השגשוג וההצלחה, בקיום מצוות. "אם בחקתי תלכו ואת מצוותי תשמרו... ונתתי גשמיכם בעיתם ונתנה הארץ יכולה ועץ השדה ייתן פריו" (ויקרא כו, ג-ד). נבואות הזעם כווננו להחרבתה של החקלאות בארץ ישראל: "ונהרסו ההרים ונפלו המדרגות" (יחזקאל, לח, כ), ונבואות הנחמה מבשרות על חידוש עבודת האדמה: "הנה ימים באים נאום ה', ונגש חורש בקצר, ודרך ענבים במשך הזרע; והטיפו ההרים עסיס, וכל הגבעות תתמוגגנה. ושבתני את שבות עמי ישראל, ובנו ערים נשמות וישבו, ונטעו כרמים ושתו את יינם; ועשו גנות, ואכלו את פריהם." (עמוס, ט יג-יד). תאור מלבב של אופייה החקלאי של ארץ ישראל במאה השלישית לפני הספירה נמצא בדבריו של אריסטיאס, המעלה בפני תלמי השני את הרעיון לתרגם את התורה ליוונית. "ובאמת גדולה אהבתם לעמול בעבודת האדמה, וארצם שופעת עצי זית ותבואות דגן וירקות ואף כרמים ודבש לרוב, ועצי פרי משאר מינים ותמרים (איגרת אריסטיאס, צט, ספרים חיצוניים).

בתקופת המשנה והתלמוד מתוארים בהפלגה שבחיה של ארץ ישראל המצטיינת בפוריותה וביבוליה (ראו על כך בהרחבה בפרק 'תפיסת החקלאות במקורות עבריים'). ועם כל זאת, יש המביעים ספקות ביחס לתועלת הכלכלית הטמונה בחקלאות: "העוסקים במסחר יהנו מארוחה דשנה ויין. עובדי אדמה ישיגו מלח וירקות ... ולא עוד אלא שטרחתם רבה והם באים לידי קטטה." (תרגום על-פי יבמות סג, א). יתכן כי בכך ניתן לראות את ראשיתה של התפיסה הרואה ביהודים אומה המתמחה במסחר ופיננסים.

מצוות התלויות בקרקע נהוגות בארץ ישראל בלבד ומכאן ניתן להסיק כי עבודת האדמה, ככל שיש לה ערך מן הבחינה הדתית, הרי היא בזיקה ישירה לארץ ישראל. ואכן, בכל ארצות הגלות נדירה היתה התעסקות יהודים בחקלאות. מקרה יוצא דופן היה בגלות בבל, במאות הראשונות לספירה, שם עסקו רובם של היהודים בחקלאות. אך, סמיכות המקום והזמן מביאים לחשוב שגלות בבל הינה מעין 'המשך' של החיים בארץ. להמשך זה יש רמז בדברי ירמיהו לגולים לבבל: "בנו בתים, ושבו; ונטעו גנות ואכלו את פריין קחו נשים והולידו בנים ובנות..." (ירמיהו, כט, ה-ו)

וכך מתאר שמחה אסף בספרו, תקופת הגאונים וספרותה, את אורח חייהם של יהודי בבל:

"חבל ארץ אשר בין הפרת והחידקל הוא כולו משקה. הארץ הזאת, שרובה שומם היום, היתה אז מלאה אוכלוסין, זרועה ערים רבות וכפרים ואדמתה כולה מעובדת. רוב יהודי בבל התפרנסו מעבודת האדמה ובה עסקו גם רבים מחכמי התלמוד, כגון רב הונא, אביי ורבים אחרים, וידועים דברי רבא לתלמידיו: "במטותא מינייכו ביומי ניסן וביומי תשרי לא תתחזו קמאי כי היכי דלא תטרדו במזונייכו כולא שתא" (ברכות לה, ב). בבקשה מכם, בימי ניסן ובימי תשרי (זמן הקציר ודריכת הגתות) אל תתראו לפני, כדי שלא תחסר פרנסתכם כל השנה.

ליהודי בבל היתה הרגשת מולדת עמוקה, הרגשה שבארצם הם יושבים, כיון שגלילות שלמים היו מיושבים ביהודים עובדי האדמה. בצדק חשבו את בבל לכמה דברים כארץ ישראל. ידוע שיהודי בבל היו מקיימים גם את המצוות התלויות בארץ: "א"ר יוחנן רבותינו שבגולה היו מפרישין תרומות ומעשרות עד שבאו הרובין (בני תדמור אשר החריבו את נהרדעא) ובטלו אותן." (ירושלמי, חלה ד, ד).

משתמו פרקים אלו בתולדות ישראל ולאחר דעיכת היישוב היהודי בארץ ישראל ובכלל, השתנו אורחות חייו של העם היהודי בכל תפוצותיו.

ב. הנתק בין העם היהודי והחקלאות

לאחר שגלה עם ישראל מארצו, פסקה ממנו עבודת האדמה. יהודים לא עסקו בחקלאות בארצות הגלות¹. וזאת בשעה שבכל אומות העולם היה רוב מובהק לעוסקים בחקלאות (עד לעת החדשה). לנתק הזה קיימים הסברים הנוצרים בטעמים חברתיים וכלכליים. אך היו מי שתלו בו גם הסברים תיאולוגיים.

שרשי ההרחקה - תיאולוגיה

הוגי דעות בעם היהודי הבחינו בנתק בין העם היהודי והחקלאות. הם לא התעניינו בנימוקים כלכליים, וכיכרו הסברים בתחום הדתי.

ר' יצחק אברבנאל, מגולי פורטוגל, אינו תולה את הנתק בין העם היהודי ועבודת האדמה בנסיבות כלכליות חברתיות, אלא כביטוי של נאמנות וכיסופים בין העם וארצו, כי אם יעסקו יהודים בארצות הגולה בחקלאות, עשוי להיווצר קשר נפשי בינם ובין ארץ זרה, ויתמעטו געגועיהם לארץ ישראל:

1 על יוצאי הדופן, החל מן המאה ה-19 ידובר בהמשך.

"הגולים לא יהיו עובדי אדמה, אבל יתעסקו במעט מהמשא ומתן בסחורות. למלא נפשם כי ירעבו". (ישועות משיחו, חלק ב')²

והרחקה זו שכרה בצידה, כי קניית שדה בחוץ לארץ מחזקת את הקשר לארצות הגולה, וממילא מתמעט הקשר, ומתעטים הכיסופים לארץ ישראל.

ר' אפרים מלונטשיץ, שחי במפנה המאה ה-16, רואה בחוסר האפשרות להתיישב בקרקע בגולה, ביטוי לרצון שמים, שלא לקשור את העם לארצות גלותו ולקיים בו את הרגשת הארעי: "בגלות הזה קטון יעקוב כי אין להם נחלת שדה וכרם, אין מלך ואין שר, וסיבת ההכנעה להביאונו בכור הניסיון, כדי שנשים כל מחסינו בשם ה'". (עוללות אפרים, ב'). וכך הושלם מעגל ההרחקה: היהודים מתרחקים מעבודת האדמה, כדי שלא להיקשר לארץ גלותם, ועל מנת להגביר את כיסופיהם לארץ ישראל. וארץ ישראל מצידה מרחיקה את עבודת האדמה מידיהם של זרים ונותרת בשממונה, מתוך ציפיה לבניה שישונו.

הרמב"ן רואה בפסוקי הקללה: "והשימתי אני את הארץ ושממו עליה אויביכם היושבים בה" (ויקרא כו לב) דווקא צד של נחמה. הרמב"ן (אשר חי באחרית ימיו בארץ ישראל) רואה לנגד עיניו תופעה מופלאה: ארץ ישראל שהיתה פורחת ומעובדת, עומדת היום בשיממונה, וזאת למרות כל מאמציהם של כובשיה. ובכל העולם (היישוב בלשוננו), לא תימצא תופעה דומה: "וכן מה שאמר בכאן 'ושממו עליה אויביכם' - היא בשורה טובה בכל הגלויות, שאין ארצנו מקבלת את אויבנו. וגם זו ראייה גדולה והבטחה לנו, כי לא תימצא בכל הישוב ארץ אשר היא טובה ורחבה ואשר היתה נושבת מעולם והיא חריבה כמוה. כי מאז יצאנו ממנה לא קיבלה אומה ולשון, וכולם משתדלים להושיבה, ואין לאל ידם..." (רמב"ן ויקרא כו טז). ובלשון ימינו, כשם שנטש עם ישראל את עבודת האדמה, כך הרחיקה ארץ-ישראל את עבודת האדמה מעימה כל זמן שהעם נמצא בגלות. מעין "שמירת אמונים" מצידה של הארץ לבניה הגולים וציפייה מצידה לשובם. כדברים האלה כותב ר' מרדכי אלישברג, בן המאה ה-19, "וכמו שהארץ בלי עם ישראל היושב בתוכה מחרידה בשממונה, כך עם ישראל מחריד באסונו כל עוד איננו בארצו, כי שני הגופים האלה משתוקקים זה לזה, ואין תיקון לשניהם אלא בהתקשרותם מחדש".

בסגנון דומה כותב מאיר שלו: "כשדיברו אבות ההתיישבות על 'קרקע בתולה', הם התכוונו בעצם לקרקע עגונה, ששמרה על נאמנות לבעלה עד שישונו מן הגולה, הם התכוונו לקרקע הנאמנה שלנו... שלא הניחה לזרים לנעוץ בה את להב מחרשתם..." (מאיר שלו, 'בעיקר על אהבה').

היו מן הראשונים אשר הזהירו מפני עלייה לארץ ישראל, מפני שלא יהיה ביד העולים לקיים את המצוות התלויות בארץ. אחד מבעלי התוספות, ר' חיים כותב כי "דעכשיו אינו מצוה לדור בא"י כי יש כמה מצוות התלויות בארץ וכמה עונשין דאין אנו יכולין להזהר בהן ולעמוד עליהם." (תוס' כתובות, קי, ב) מדברי התוספות הללו נרתע המהר"ט (בן ארץ ישראל, היה רבה הראשי של טורקיה), וטוען כי "זה אינו דברי רבנו כלל, רק איזה תלמיד טועה כתבו, דכפי מה שכתבנו דאפילו אם היה לו חלילה איזו מצוות התלויות בארץ שאין ביכולתו ליזהר בהן, עם כל זה מחויב לעלות לארץ ישראל ולישב בה." והסתייגות נוספת - "אף לדעת ר' חיים אם יעלו שם אלף מישראל, איש את רעהו יעזורו ואת אחיו יאמר חזק לקיים מצוות התלויות בארץ, זה אפשר." (ר' חיים ישראל מורגנשטרן מקוצק, מובא ב"אבני נזר")

וכן המהר"ם מרוטנברג בן המאה ה-13 מונה באחת מתשובותיו הסברים לכך ש"גדולים" החזירו לחו"ל את בניהם שעלו לארץ-ישראל. ולאחר פירוט הסכנות בארץ "שאין שם מרחמים כלל", הוא מוסיף: וגם "מפני שאין שם תורה, אינם בקיאים בדקדוקי מצוות", ואם כך, יכשלו במצוות התלויות בארץ.

לעבודת האדמה, לא נמצאה נוכחות בתפילותיו-כיסופיו של העם היהודי. זאת לעומת איזכור נרחב של עבודת המקדש המוצגת כתכלית השיבה לארץ ומופיעה הרבה בסדר התפילות: "ומפני חטאינו גלינו מארצנו ונתרחקנו מעל אדמתנו,

---

2 לאחר כארבע מאות שנה מסביר עקיבא אטינגר את כשלון החקלאות היהודית בארגנטינה בחוסר זיקה לאומית, של יישוב חקלאי בארץ נכריה, הנועד לכישלון, לעומת 'התיישבות עובדת במולדת'. (אטינגר, עם חקלאים יהודים בתפוצות, 1942).

ואין אנו יכולים לעשות חובותינו בבית בחירתך... והביאנו לציין עירך ברינה ולירושלים בית מקדשך בשמחת עולם, ושם נעשה לפניך את קרבנות חובותינו, תמידים כסדרם ומוספים כהלכתם... יהי רצון מלפניך ה' אלוהינו ואלוהי אבותינו מלך רחמן שתשוב ותרחם עלינו ועל מקדשך ברחמיך הרבים ותבנהו מהרה..." (תפילת מוסף) משמע - לכיסופים לציין נמצא ביטוי ברצון להשבת הקרבנות, להקמת המקדש ולכינון מלכות ה'. לא מצאנו ביטוי להשבת מצוות התלויות בארץ³ בעת האחרונה חוברו סדרים לט"ו בשבט, ובהם תפילות בנוסח "יהי רצון שתעלינו לארצנו... ושם נקיים מצוות... התלויות בארץ." ויש להניח כי העדרה של תפילה בנוסח זה הביא לחיבורה של תפילה חדשה.

היחס לחקלאות, אינו אלא פרט במתח העצום אשר שרר בין מחייבי גישת "תורה ועבודה" לבין שולליה. שורשי המתח הזה נמצאים כבר במחלוקת בין ר' ישמעאל המבקש לשלב תורה ומלאכה בכחינת "הנהג בהם מנהג דרך ארץ", ובין ר' שמעון בר יוחאי, התופס את העבודה כמתחרה ומרחיקה מן התכלית, לימוד התורה.

על יחסו של ר' שמעון בר יוחאי לעיסוק בעבודת אדמה, נוכל ללמוד מן הסיפור הידוע עת הסתתרו הוא ובנו במערה מפני גזרות הרומאים, ניזונו במשך שנים עשרה שנה מחרובים ומי מעיין, והסתפקו בגלימה אחת. ולאחר שבטלה הגזרה יצאו מן המערה, "ראה ר' שמעון בר יוחאי בני אדם העוסקים בחרישה וזריעה, אמר: מניחין חיי עולם ועוסקים בחיי שעה, כל מקום שנותנין עיניהן מיד נשרף. יצתה בת קול ואמרה להם: להחריב עולמי יצאתם? חזרו למערכתכם" (שבת ל"ג ב). יש מפרשים כפשוטו, ויש מפרשים שהיו משכנעים את הבריות לנטוש את עיסוקי היום-יום ולעסוק בתורה. (בית יעקב)

בהמשך הדברים מבקש רשב"י להודות על הנס שנעשה לו, ולהיטיב עם אחרים. הוא נוטל דוגמא מיעקב עליו נאמר "ויחן את פני העיר" וגומל טוב לבני טבריה, בטהרו מקומות שהיו בחזקת טמאים והיו מכשול לכהנים.

מבט על-פני הסוגיה מעלה את הניגוד: רשב"י מסתייג מן החורשים והזורעים. ותומך ומעודד את בני העיר. יהודה פליקס כותב כי זו תחילתה של השקפת עולם המבכרת את העיר על פני השדה והכפר (בתוך ר"י מחורבן בית שני).

ביטוי קיצוני להרחקה זו מן המלאכה, ולמעשה מעבודת האדמה, נמצא אצל ר' אריה צבי פרומר, ראש ישיבת חכמי לובלין, בדבריו על המרגלים ששלח משה לתור את הארץ, כי היו "אנשים גדולים וצדיקים", אך סרכו להיכנס לארץ ישראל מפני חששם מירידת מדרגה, מהיותם דבקים בה' במדבר, פטורים מדאגות לצורך הארצי בעבודת אדמה:

"מעיינים היה אך בתורת ה' ובעמקי סודותיה, ולא היה להם שום עסק בחיי שעה, על כן כאשר שמעו שקרובים הם להיכנס לארץ ישראל, ושם יהיו מוכרחים לעסוק בחיי שעה, לחרוש בשעת חרישה, ולזרוע בשעת זריעה, ולקצור בשעת קצירה, והמן יפסק ומשה רבם ימות במדבר, וכל ההנהגה הניסית תיפסק, לא הוטב בעיניהם דרך זה (ארץ צבי, תרפ"ו).

זוהי דרך קיצונית על פיה היהודים תופסים את עבודת האדמה ככורח, כגורם המרחיק מן התכלית שהיא עבודת ה', וממילא ראוי ככל הניתן להימנע ממנה. קו ישר נמתח בין הדברים הללו ובין תפיסתו של רבי שמעון בר יוחאי, והוא קו של הרחקה והמנעות מן העבודה בכלל, ומן החקלאות כגורם מרכזי בכלכלה ובתעסוקה של הימים ההם. ומכאן גם חוסר הנטייה לעיסוק בחקלאות, לא רק עקב הריחוק והגולה, כי אם גורם הטבוע בהגות יהודית.

ניתן אם כן לזהות שני כיווני דרך בתכלית חייו של אדם. האחת, אשר מבשרה הוא ר' שמעון בר יוחאי, קוראת להתמקד בתכלית העליונה, שכל כולה רוחניות, דבקות בה' ועיסוק בתורה, וכל השאר טפל ומשני. דרך שניה, שאביה הוא ר' ישמעאל רואה את הווית הקיום, שמירת מצוות השזורה בחיי יום יום, כתכלית בפני עצמה, וכדברי המדרש: זרע להם הקדוש ברוך הוא את התורה ואת המצוות לישראל, כדי להנחילם חיי העולם הבא, ולא הניח דבר בעולם שלא נתן בו מצווה לישראל. יצא לחרוש: "לא תחרוש בשור ובחמור". לזרוע: "לא תזרע כרמך כלאים". לקצור: "כי תקצר קצירך בשדך". בדישה: "לא תחסם שור בדישו". בעיסה: "ראשית עריסותיכם." (מדרש תנחומא, פרשת שלח, סימן טו).

3 יש להניח כי אזכור בניית בית המקדש והרצון להשבת עבודת הקודש בו נובעים מן התפיסה שאלה הם חובות הציבור, ועל כן הציבור מזכירם בתפילתו, בעוד שמצוות התלויות בארץ הם חובות יחיד ואינן מענייניו של הציבור. ואף על פי כן מרמז ההעדר המוחלט של מצוות התלויות בארץ על תפיסה מסויימת.

בדורות האחרונים נמצא ביטוי לדרך זו בדברי החת"ם סופר, האומר בדרשותיו כי העולים לארץ ישראל אמורים לעסוק בחקלאות, מפני שהעבודה בקרקע גופא מצווה משום ישוב ארץ ישראל, להוציא פרותיה הקדושים... וכנגד הטענה כי התכלית הינה לימוד תורה, והלומדים יהיו פטורים ממלאכה הוא קובע: "וכאילו תאמר לא אניח תפילין מפני שאני עוסק בתורה, הכי נמי (כך גם כן), לא יאמר לא אאסוף דגני מפני עסק התורה..." (חידושי החת"ס, פרק לולב הגזול, ד). לשתי הדרכים יש ממשיכים לאורך דברי ימיו של העם היהודי. לראשונה היה ביטוי נרחב על ידי בני היישוב הישן, וכיום היא עומדת בבסיס השקפת העולם של "חברת הלומדים" המתכנסת בד' אמות של הלכה. השנייה על ידי מבשריה של חיבת ציון ר' שמואל מוהליבר, ר' יהודה אלקלעי, ר' צבי קלישר, ר' מרדכי אליאשברג וממשיכי דרכם, שהניחו את היסודות לדרך "תורה ועבודה". בין קשת המלאכות ניתן מקום מיוחד לעבודת האדמה אשר דרכה נוצר החיבור הפיסי לארץ, ורק דרכה ניתן לקיים את המצוות התלויות בארץ. בהגותו של הראי"ה קוק מתוארת החקלאות כ"נמשכת ממקור הקודש של האומה. ובעוד אשר אצל עמים אחרים אין היא אלא גורם כלכלי, הרי שהחקלאות הישראלית "ספוגת קודש". (מאמרי הראי"ה חא).

שרשי ההרחקה - חברה וכלכלה

העיסוק בחקלאות הלך והוחלף עם הדורות בפרנסות אחרות. הגבלות ואיסורים על רכישת אדמה, גרוש, פרעות, נדודים תכופים והרגשת ארעיות מתמדת, מנעו מן היהודים את העיסוק בחקלאות, ודחקו אותם בכל ארצות מושבם בגלות לעבר עסקי מסחר, רוכלות, תיווך, כספים ומקצועות חופשיים. נטייתם של היהודים להשכלה, 'חוק חינוך חובה' בדמות חיוב הליכה ל'חדר' ורכישת דעת מגיל צעיר - תופעה יוצאת דופן בין רוב עמי העולם, סייעה בלא ספק במגמה זו. במשך כ-1500 שנה היה העם היהודי מנותק כמעט כליל מכל תרבות חקלאית. מצב זה תואר כ'היפוך הפירמידה', חברה בריאה אמורה לעמוד על בסיס רחב של עובדי אדמה ומלאכה, ומעליהם, בקודקוד הפירמידה, מספר מועט של בעלי מקצועות חופשיים ואנשי כספים. אולם, בחברה היהודית מתקיים היפוכו של מצב זה, בבסיס הפירמידה נמצא רוב של אנשי מקצועות חופשיים וכלכלה, ובקודקודה מצויים עובדי האדמה. מציאות זו היתה טבעית ומוכנת מאליה ליהודים ולגויים כאחד. הן ליהודי ארץ ישראל, אשר חיו רובם ככולם ממלאכות ומסחר זעיר ומכספי החלוקה, והן ליהודי הגולה⁴ נפתלי הרץ ויזל, מן הדור הראשון של תקופת ההשכלה בגרמניה, מקונן על גורלו של העם היהודי: ככל אומות העולם נמצאת תשתית ארגונית עליה מתבססת חברה בריאה, "קיבוץ מדיני" וביסודה "עובדי אדמה, כורמים ויוגבים", אך אנו היהודים:

"פנינו עורף ללימודים הללו... רבים מהם אנשי שכל וגדולי הבינה... אך כל עסקיהם בחוקי האלוהים ותורתו, אבל תורת האדם (הנדרשת לקיומה של חברה אנושית, מלאכה, חוקים, הנהגות וכו') לא שמעו ולא למדו... ובמר נפשם הניחו החוקים והלימודים שתכליתן חכמת ההנהגה... כי אמרו מה לנו בכל אלה הנה יושבי הארץ אויבנו הם לעצנתנו לא ישמעו, שדות וכרמים אין לנו בארץ. נניח כל הלימודים האלה ונעסוק במסחר ובמשא ומתן להחיות את נפשותינו ולכלכל את טפנו. כי רק זאת השאירו לנו." (נפתלי הרץ ויזל, דברי שלום ואמת)

ולאחר שני דורות, כותב יהודה ליב גורדון "ביום ההוא תחפשו את יהודה בנרות / ולא תמצאו איכר, איש חי, רב פעלים... / היהיה גוי כזה תחת שמים? / כי יהיה - היעמוד יום או יומיים? / מי יניר נירו, מי יוציא לו לחם?"

תופעה זו לא נעלמה ממחדשי היישוב העברי בארץ ישראל. על הנתק בין העם היהודי וחי-כפר וחקלאות עמד יצחק בן-צבי:

"הכפר העברי זהו מושג מהעבר הרחוק, מזמן שעם ישראל חי על אדמתו, או מושג האופיני להתגשמותה של הציונות. לא אגיד שבמשך 1300 שנה האחרונות לא היו כפרים יהודיים, אבל אלה היו תופעות יוצאות מן הכלל, חזיונות מיוחדים במינם. אכן מבחינה היסטורית היה קיים הכפר העברי גם אחרי החורבן במשך דורות, אבל הלך

---

4 עד לעת החדשה היה שיעור החקלאים בקרב רוב עמי העולם למעלה מ-80%. עם המהפכה התעשייתית ירד שיעור זה - במדינות התעשייתיות, אנגליה וגרמניה כ-20% ובמדינות אירופה האחרות כ-60% ומעלה. שיעור היהודים העוסקים בחקלאות שאף למעשה לאפס, לאורך כל שנות הגלות ובכל ארצות מושבם. (המספרים נתונים בהכללה רבתי אך הם משקפים את התמונה).

והתנוון. כאן בארץ מוצאים אנו שרידי כפר עברי במשך מאות שנים, עד תקופת כיבוש הערבים ועד נוסעי הצלב, וכמה שרידים הגיעו עד זמננו אנו. אבל אלה היו יוצאים מן הכלל. הווי יהודי לא היה בכפר. ובזמן שהלכנו לגולה הפסדנו לא רק את המולדת, אלא גם את החקלאות, את הקשר והמגע החי עם הקרקע, ולא באופן פוליטי בלבד אלא באופן ממשי, ובאותו הזמן לא רכשנו בשום מקום אחר בעולם שום תחליף דומה, שום קשר עם האדמה ושום כפרים אחרים. ורק עם הדור שלפני האחרון, עם התחלת שיבת ציון, שבנו למושג הכפר העברי ושכנו ליצירת הווי זה של הכפר העברי." (לדמותו החברתית של הכפר העברי בארץ ישראל, 1946)

ולא רק בגולה, גם יהודי ארץ ישראל התרכזו רובם ככולם בארבע ערי הקודש: ירושלים, חברון, צפת וטבריה. חלקם נשען על מסחר זעיר ומלאכה, והרבה מהם נהנו מכספי החלוקה – תמיכתם הקבועה של יהודי הגולה בעניי ארץ ישראל. נסיונות מועטים להעניק להם שטחי אדמה ולהסיבם לחקלאות – נכשלו:5

ג. המפנה

ניצנים ראשונים של רצון להשבת העם היהודי לעבודת האדמה מופיעים במאה ה-19. ביסודם עומדים נימוקים שונים: חלק מבני היישוב הישן בארץ ישראל סבורים כי העיסוק בחקלאות יפטור אותם מן התלות בכספי החלוקה; מבשריה של תנועת חיבת ציון ברוסיה קוראים לשוב לחקלאות כחלק מן השיבה לציון ולקיים בכך את המצוות התלויות בארץ; מקצת רבני אירופה מדגישים את זיקתו של העם היהודי לחקלאות ורומזים בכך כי ראוי שיישוב העם היהודי לחקלאות; תנועת ההשכלה מבקשת "להפוך את הפירמידה" ובמסגרת זו להסב יהודים למקצועות חקלאיים, ושלטון הצאר הרוסי עושה מעשה ושולח אלפי יהודים בכפייה לערבות רוסיה להקים יישובים חקלאיים יהודיים. שיאו וביטוי המלא של המפנה בתנועת הציונית הרואה בחקלאות תנאי ויסוד לשיבת ציון.

אנשי היישוב הישן

בארץ ישראל – בסוף שנות השלושים של המאה ה-19 ארע דבר. אחדים מאנשי היישוב הישן בקשו דרך חיים חדשה ליהודים תושבי הארץ. לא עוד הישענות על כספי החלוקה הנשלחים מאירופה. אלא, הקמת יישובים ובהם עובדי אדמה, אשר יהנו מפרי עמלם וידעו גם להגן על עצמם מפני אויב. יש להניח כי מאורעות הכיבוש המצרי, ושלטונו קצר הימים של איבראהים פחה שהסדיר וייצב יחסית את תנאי החיים בארץ, הביא להרגשת בטחון ולרווחה כלכלית יחסית, ואף נטה אהדה ליישוב היהודי, תרמו להתעוררות זו.

5 ראוי להזכיר כמה מן הניסיונות הללו:

בשנת 1561 העניק השלטון העותמאני לדון יוסף נשיא ולודותו דונה גרציה שטחי אדמה בסביבת טבריה, שעמדה בשממונה. דון יוסף פנה ליהודים בגולה לבוא ולעלות לארץ ולעסוק במלאכה וחקלאות. הוא אף העמיד אניות בנמלי איטליה אשר הסיעו את העולים. תכניתו היתה להקים תעשיות בדים ומשי, שיתבססו על גידולי כותנה ועצי תות. התכנית כשלה בשל התנגדות חוגים נוצריים ועוינות מצד ערביי הסביבה. דאהר אל-עומר, השליט הבדואי בן המאה ה-18, עודד התיישבות יהודית ונוצרית בארץ. הוא הזמין את רבי חיים אבולעפיה שהיה רבה של איזמיר, לחדש את היישוב היהודי בטבריה וסביבותיה. בסיועו ובסיוע אחרים חודש גם יישוב יהודי בכפרי הגליל, בשפרעם, כפר יאסיף, פקיעין ועכו. ר' שמחה בן יהושע (1765) מספר כי "בפקיעין יושבים יהודים חמישים בעלי בתים עובדי שדות וכרמים ונקראים פלחין." ובשנת 1820 לערך מספר דוד דבית הילל על ביקורו בארץ ישראל, ובה 5385 משפחות יהודים מהם 20 משפחות של עובדי אדמה בפקיעין, 20 בשפרעם ו-15 בכפר יאסיף. מכאן שגם בקרב היישוב היהודי המצומצם דאז בארץ ישראל, היה שיעור החקלאים זניח. ליאון מוצקין ביקר בארץ ישראל בשנת 1898 ומסר את רשמיו לקונגרס הציוני השני בבזל: ואם גם נכון הדבר, שמאות משפחות יהודיות מתקיימות מנדבות ומלימוד בשיבות ובבתי מדרש, הרי רוב האוכלוסייה היהודית בירושלים אין לראותו כהמון מחוסר עבודה. מלחמת הקיום גועשת בעיר הקודש באופן מבהיל. יש למצוא שם הרבה יהודים שבעד סכום זעום הם מוכנים ומזומנים לעשות עבודת פרך. אבל מאין תימצא שם עבודה כשאין אוכלוסייה חקלאית יהודית, שתשמש יסוד כלכלי... (נאור וגלעד, 1990).

מאות מיהודי ירושלים וצפת פנו אל משה מונטיפיורי לעת ביקוריו בארץ בתזכירים, ובהם בקשות לסייע להם ברכישת אדמות ועיבודן.

אלו הם הניצנים הראשונים לרעיון שיבת ציון, וכל זאת, הרבה לפני תנועת חיבת ציון, תחילתה של העליה הראשונה וייסוד המושבות הראשונות. בשנת 1839 פנה אל מונטיפיורי ר' מרדכי צורף, בנו של ר' אברהם שלמה זלמן צורף שעלה בעליית תלמידי הגאון בשנת 1811, בתכנית להקים מושבה עברית באדמות קזאזה סמוך לרמלה, ובה כתב:

"ובעיני ראיתי את המקום הזה והבנתי שהיה שם יישוב גדול בשנים קדמוניות. כי עדיין ניכרים היסודות מהאבנים בבנינים החריבים וגם יש שם שלושה בייארס (מבארות מים) ומים נובעים בתוכה ויכולים לעשות סביבות הבארות גנות ופרדסים ולהשקות ממימי הבארות. ועוד יש בגבולה שני נהרות רק שאינם רחבות כמו הנהרות שבחול"ל וראיתי בעיני נהר אחד שאם אדונינו השר ירצה לבנות בנין במקום ירידת המים אזי יתמלא כל העמק מים ונוכל להביא דגים חיים מהים... ולגדלם בתוך הנהר הזה. ונכר בנהר אחד שהיה בנוי ריחיים סמוך לו בשנים קדמוניות והארץ רחבת ידים מאד. ואם רצונו של אדם לחרוש ולזרוע כל שדותיה לכל גבולותיה לארכה ולרחבה יכול להעמיד בתוכה חמשה מאת שוורים לעבודת האדמה הזאת... וגם ראוי הארץ לגדל אילנות ולנטוע כרמים וזיתים וגם יש כוורות של דבורים הרבה מאד אשר לא ראיתי כמוה בכל הכפרים. כי עשבים של שדותיהם מסוגלים לגדל דבורים. ספרו לי הגויים שמשנים קדמוניות היו שם כרמים אשר אין כמוהם בגבול ירושלים." (מובא בבית סלומון, ברטל, שמיר)

זוהי אולי תכנית ראשונה סדורה להקמת יישוב חקלאי בארץ ישראל. אך לא יישוב עובדים חקלאיים כמו בן המקובל. מדובר בכפר חקלאי, אשר עובדיו - אלו שאינם תלמידי חכמים, וכן נשים - יספקו את צרכיהם של תלמידי חכמים ההוגים בתורה וספונים בבית המדרש:

"כל התלמידי חכמים שידע ללמוד גפ"ת (גמרא, פירוש רש"י, תוספות) ישבו על התורה ועל העבודה בבית המדרש כל הימים ולעשות משמורים לעמוד בלילות... וזה הוא מלאכתם שיחולקו לארבעה משמרות וכל משמר ישמש חודש וחוזר חלילה לבוא לכפר לשמש בכל ענייני וצרכי הכפר כי המלאכה רבה מאד וכל מיני תבואות ופירות אשר יהיו בהכפר ישולחו ליד הנאמן לחלק על פי הגבאים לכל אחד לפי פרנסת אנשי ביתו (...). כדי שלא יצטרכו הלומדים להפסיק משנתם. והאלמנות כי רבות הנה כעת בעוונותינו הרבים יש מהם שיוצלו להיות מסייעתם של הלומדים ובמשמרות יעלו להכפר לחלוב הבהמות... (שם).

ובסיום מכתבו מציין ר' מרדכי כי "ידוע להוי לאדוני השר שמלאכת החרישה והזריעה אי אפשר להתקיים על ידי בני ישראל כי אם בהמשך הזמן כי צריכים לזה אומנות" (שם).

מן הרעיון לא עלה דבר. בנו של ר' מרדכי צורף, ר' יואל משה סלומון, הגשים כעבור כשני דורות את חזונו של אביו בהקמת המושבה פתח תקווה.

בעת ביקורו השני של מונטיפיורי בארץ ישראל בשנת 1939, הגיש לו ר' אברהם דב מאברוטש, מראשי קהילת החסידים בצפת, מכתב ובו בקשה לסייע בידי יהודי צפת לצאת מדלותם ולהפוך לעובדי אדמה:

"הן אדוננו שמע, ואולי ראה בעיניו, את מצב העם כי ברע הוא מאד ואת דלותם ושפלותם הנוראות. גלל כן יאבו רבים אשר יעזרו אדוננו להם שיהיו יכולים לאכול מיגיע כפיהם. ואין הבדל להם בין מלאכה למלאכה... בשמחה רבה נכונים המה לעבוד את האדמה ולשבוע לחם, או להיות רועי צאן ובקר, הגם כי עד עתה לא ניסו באלה" (יערי, מסעות ארץ ישראל).

משה מונטיפיורי מספר על רצונם של יהודי הגליל לשתף פעולה עם ערביים מקומיים בחכירת אדמות לחקלאות. אלא, שהרעיון נכשל בגלל קשיי מימון לרכישת ציוד. בזכרונותיו של מונטיפיורי מצויה אחת הקריאות הראשונות אל היהודים לשוב אל החקלאות.

"... נוכחתי לדעת, כי סביבות צפת מוכשרות ביותר ליסוד מושבות עבריות, כי יש שם יערי עצי זית כבירים לימים מאד, כרמים, אדמת מרעה, המון מעיינות ומים טובים. גם תאנים, אגוזים, שקדים, תותים וכו' וגם שדי תבואות: חטים, שעורים ועדשים. בקצרה: זו אדמה אשר תתן יכול למכביר בלי עמל רב, בלי חריצות יתרה. בטוח אני כי אם יצלח לי להפיק זממי, תבוא ברכה מרובה לארץ הקדושה. ראשית דבר אבקש מאת הסולטאן לתת לנו בחכירה

למשך חמישים שנה חבל אדמה בערך מאתים כפרים, ובשכר זה נתן לו מעשרה עד עשרים אחוזים מתוצאות האדמה בכסף מזומן, אשר נשלם לו מדי שנה בשנה, אבל בתנאי כי האכרים יהיו חפשים בכל משך הזמן הנ"ל מכל מס וארנוניא והרשות תהי בידם למכור את יבול אדמתם בכל ארצות תבל. וכאשר אקבל את הרשיון הזה, אז בשווי לאנגליה אייסד, ברצות ה', אגודה להרחבת עבודת האדמה באה"ק ולעזור לאחינו באירופה לשוב לארץ אבותיהם. לעת כזאת נודדים רבים מאחינו לאמריקה, לאוסטרליה וכו' ואולם באה"ק יקל עליהם יותר למצוא את אושרם. פה ימצאו בארות שכבר נכרו, זיתים וגפנים שכבר נטעו ואדמה דשנה הדורשת רק מעט זבל. אקווה כי לאט לאט יאותו אלפי אחינו בית ישראל לשוב לאה"ק ונפשם תגל לשבת בארץ אשר בה יכלו לשמור את חוקות דתנו שמירה, מעולה מאשר בארצות אירופה." (שם).

לרעיונות אלו היו כמה ביטויים מעשיים, קצרי מועד ומוגבלים, אך רישומם היה ניכר. ר' ישראל בק הקים חווה חקלאית על הר מירון. ימי החווה על בתיה ושדותיה ארכו כשנתיים בלבד, כאשר נוצח וגורש אברהים פחה השליט המצרי בידי השלטונות העותומניים והחווה נכזזה ונהרסה. במקביל, מצויים בידינו תיאורים אודות חקלאים יהודים, הפזורים פה ושם, בפקיעין, בשפרעם ובכפר יאסיף, והם אף משלמים את מיסיהם בחיטים ובשעורים.

קרל נטר הוא אחד ההוגים והמבשרים של רעיון השיבה לחקלאות. בשנת 1867 ביקש לכוון סוכנות הגירה אשר תעלה יהודים מארצות המזרח לישראל, ויישובם בכפרים חקלאיים. כעבור שנה הגיש להנהלת כ"ח מסמך המתאר את חיי היישוב ובו הוא מספר כי רבים מאסו בחיי הבטלה והם מבקשים להיות עובדי אדמה. שנתיים אחר כך השיג נטר פירמאן מאת השולטן להקמת בית ספר חקלאי, הוא 'מקווה ישראל', ובשנים הבאות עסק בהקמתו וביסוסו. במקווה ישראל חונכו דורות של תלמידים לחקלאות, ובוגריו שימשו מדריכים לחקלאות בארץ, ואף במושבות הבארון הירש בארגנטינה. בית הספר שהשתרע על כ-2,600 דונם, היה גם המאחז החקלאי המודרני הראשון בארץ ישראל המתחדשת.⁶

באחרית ימיו הביע נטר אכזבה ויאוש מן הסיכוי להתיישבות יהודית-חקלאית בארץ ישראל. במכתב שפרסם ב"ג'ואיש כרוניקל" בשנת 1882 קבע כי העולים חלשים ובלתי מנוסים בעבודת אדמה, וכי בארץ עצמה קשה למצוא קרקעות זמינות וטובות לעיבוד. הוסף לכך את עוינות השלטונות, המיסים הכבדים, דיני השמיטה והמעשרות, ולפיכך לא תצלח הארץ לחקלאות. למכתב זה שיצא מידיו של אחד ממחוללי ההתיישבות בארץ, נודעה השפעה בקרב התפוצות. ניסיונות שנעשו לכל אורכה של המאה ה-19 ליישב יהודים בארץ ישראל עמדו בסימן התיישבות חקלאית. פעולותיו של מונטיפיורי בהר מירון, בירושלים, ביפו ועוד, התמקדו בהכשרת השטחים ובהעסקת יהודים בחקלאות. אדמות מוצא נרכשו בסיועו של הקונסול הבריטי ג'יימס פין, על ידי דוד ילין וחותרו שאול יהודה בשנת 1859. ולאחר כמה שנים החלו בהכשרת קרקע ובעיבוד האדמה, כ-1871 נבנה חאן גדול אשר היה לתחנה לשיירות שנעו בין יפו וירושלים. בשנת 1894 נוסדה המושבה מוצא, תושביה עסקו בחקלאות ובהכנת רעפים. (סקירה רחבה אודות ארצות הקמת מוצא - ראו "פרשת הנסיון הראשון להתיישבות יהודית במוצא". רן אהרונוסון, נופים 2004)

כמה מאנשי הישוב הישן בצפת ובראשם אליעזר רוקח, אשר רכש מחצית מאדמות הכפר הערבי ג'עוני בשנת 1878, פעלו מתוך רצון לנטוש את משענת כספי החלוקה ולעבור לעבודה חקלאית. המתיישבים חסרי הניסיון החקלאי כשלו בניסיונם ונטשו את הכפר בשל בצורת, רעב ומחלות. בשנת 1882 חודש היישוב על ידי עולים בני אגודת 'למען ציון' מרומניה שהצטרפו למאמץ, ושם הכפר שונה לראש פינה, על-פי הפסוק "אבן מאסו הבונים, היתה לראש פינה". בביקורו הרביעי של מונטיפיורי, בשנת 1855, נרכשו כמה חלקות אדמה ממערב לחומות ירושלים בסביבת גיא בן-הינום, ונקראו "כרם משה ויהודית". (לימים נבנו עליהם שכונות משכנות שאננים וימין משה). פרדס מונטיפיורי היה מטע ראשון בארץ שניטע וטופל על ידי יהודים. בשנת 1842 רכש הרב יהודה הלוי מרגוזה, רבה של העיר יפו, יחד עם שותפים, 103 דונם צפונית-מזרחית ליפו. הרב נטע בו פרדס רחב ידיים. בשנת 1855 רכש מונטיפיורי את הפרדס, קרא

6 למקווה ישראל היה תפקיד מסויים בקליטת העליות הראשונות. באספקת מדריכים חקלאיים מנוסים יחסית למושבות. בשנת 1882 פנו אליו אנשי ביל"ו שעלו ארצה, קרל נטר קידמם בזרועות פתוחות. איתרע המזל והוא הלך לעולמו ימים ספורים לאחר בואם. פקידי הברון הירש, לא הסבירו להם פנים, בקשותיהם להשתלב בעבודת החווה החקלאית נדחו והם פנו למקומות אחרים.

לו על שמו והחכירו לאנשי חוות הר תקווה. הפרדס עבר ידיים רבות ולאחר מותו של מונטיפיורי ב-1894, ניתן לחברת 'כל ישראל חברים' אשר מסרה אותו לניהולו של מקווה ישראל. מקום לעצמו בתולדות רעיון השיבה לחקלאות קובע שמעון ברמן, יליד קרקוב (1818). בצעירותו ניסה להקים חברות להתיישבות יהודית בהונגריה ובאוסטריה. משנכשל, היגר לארה"ב ואף שם התמיד בניסיונותיו אלו. גם כאן נכשל, עלה לארץ ישראל והתיישב בירושלים. כאן נוכח בפעילותם החקלאית של הטמפלרים, והביע את אכזבתו בראותו בני עם זר עולים, עובדים ומטפחים את אדמת הארץ, בעוד שבני ישראל נמנעים מכך. הוא פנה למנהיגי חובת ציון באירופה לסייע בהקמת מושבות יהודיות חקלאיות בארץ ישראל. אחד ממכתביו התפרסם בעיתון 'המגיד' ועורר תהודה גדולה. "מלחמות ה' אני לוחם ומדבר בעד עם עני ודל ונפוחי רעב המצפים עוזר ואין, ובעזרת השם יש לי ידיעה נכונה בענין עבודת האדמה. והנה השלכתי כל הצלחותי ותענוגי העולם הזה באמריקא והוצאתי הוצאה רבה ובאתי הנה, ומצאתי הארץ רחבת ידיים ואין מי עובדה כראוי, והערביים שלוים הם אתנו, ובעד 3 פיאסטער יעבוד כל היום. גם אחינו בני ישראל מדלת העם מבקשים נחלה. ואמנם כאשר החילותי לעשות בענין מצאתי שוטנים לפני מאחינו בני ישראל בעוונותינו הרבים, כי כל איש אשר לו דבר ממשלה (בכוללים) מתנגד לעסק קולוניא, וראיתי מהרסיה ממנה יצאו, ועד הנה בעזרת השם לא שאלתי ולא אבקש לנגוע בחלוקתם ומחלקותם, אך להוציא כל אשר יש לי צורך ישוב א"י, אמנם לא יספיק. ואין עת לחשות, כי אין להתרשל, כי מעת נתן הסולטאן רשות לגוים ליקח שדות, יבואו מכל הארצות" (יערי, מסעות ארץ ישראל).

קריאה זו היא מן הראשונות להקמת יישוב עברי חקלאי בארץ. מאמציו של ברמן נדחו על ידי מנהיגי היישוב הישן, אשר חששו מהפרעה לזרימת כספי החלוקה. בצר לו עזב את ירושלים ונסע לטבריה. שם הכין תכנית להקמת יישוב חקלאי שיתופי, בסביבת הכפר אבו-שושה על שפת הכנרת. לצורך זה הקים את 'חברת יישוב ארץ הקדושה'. ציפיותיו לבוא הרב קלישר, שהבטיחו להביא עימו כספי תמיכה התבדו, הוא נסע לפולין על מנת לעשות נפשות לעלייה לארץ. שם פרסם את ספרו "מסעות שמעון", ובו תיאור מסעותיו בארץ, וקריאה לעלייה לארץ ולייסוד מושבות חקלאיות. לצד היוזמות אשר עלו בקרב בני היישוב הישן, יש להזכיר גם יוזמות מצדם של זרים. הקונסול הבריטי ג'יימס פיין גילה אהדה רבה ליהודי הארץ ואף סייע להם בכל יכולתו, ורכש בשנת 1852 קרקעות בצפון ירושלים. השם שניתן להן - כרם אל-חליל, כרם אברהם. ומטרת הרכישה לשם 'מטעי עבודה' להעסקת יהודי ירושלים. באותה תקופה פחתו כספי החלוקה, עקב מלחמת קרים ורבים מבני היישוב הגיעו עד פת לחם. מצב זה הביא לפנות אל היוזמה החדשה. כ-200 איש עבדו בשדותיו של פיין, עד מהרה נוצר עימות עם מנהיגי היישוב הישן אשר חששו מפני מזימות מסיונריות, הם אף הציבו שומרים בשער יפו כדי למנוע את היציאה לעבודה. ללא הועיל, הפועלים עקפו את המשמר והגיעו אל החלקה. מוזאון צנוע המנציח את המעשה נמצא כיום בכתי ישיבת קרלין בשכונת כרם אברהם בירושלים.

נטישת משענת החלוקה - הפולמוס בקרב אנשי היישוב הישן

בקרב יהדות הגולה ניתן היה למצוא עשירים ואף עשירים מופלגים לצד שכבות ביניים ועד לעניים מרודים. בקרב יהודי ארץ ישראל לדורותיהם התקיים לרוב רובד כלכלי חברתי אחד בלבד, שכבה ענייה הנסמכת על כספי נדבות מחו"ל. בעוד שיהודי התפוצות נתנו ונשאו עם שכניהם הגויים, בספקם אשראי, מסחר במוצרים מעובדים ושרותים שונים (ובכך פטרו עצמם מן החקלאות), הרי שהערבים אשר חיו בארץ לא נזקקו לשרותים אלה. בהעדר בסיס חקלאי, לא נותר להם כמעט כל עיסוק ראוי ומרביתם נזקקו לכספי החלוקה. הנהגת היישוב היהודי בארץ לא ראתה כל פסול בהזדקקות לכספי צדקה. הם סברו כי תמיכה זו מגיעה להם בדין חלף מאמציהם, מפני שהם מגשימים בגופם את מצוות השיבה בארץ ישראל, ובכך הם שלוחיו של העם היהודי בגולה. תפקידם אם כן הוא לשבת בארץ, לקיים בה מצוות ולעסוק בתורה.

---

7 מתחילה שאף להקים את היישוב החקלאי בחיפה, בשל נמלה, ממנו ניתן יהיה לקבל חמרי בניין ולייצא את התוצרת החקלאית, וכן ללמוד מנסיונם של הטמפלרים בחיפה. אבל אנשי טבריה טענו כי ראוי שמקום היישוב יהיה בטבריה, שממנה על פי המסורת תצא הגאולה.

"כי אין חיוב על בני ארץ-ישראל ועל תלמידי החכמים שבה להחזיק טובת הנאה לאנשי הקהילות אפילו באמירת חן-חן. וכל אותם האנשים שמציירים בדעתם חיוב זה ומבקשים להשתרר עלינו גם השתרר, כאילו לעבדים ולשפחות נמכרנו, לדעתי מוטעים ושוגגים הם, ועתידין ליתן את הדין." (הרב משה חגיז, שפת אמת)

יהודי הארץ הם מעין 'חיל חלוץ' המקרב את הגאולה, החלוקה אינה בבחינת חלוקת צדקה, אלא במשמעות של חלוקת משימות בין יהודי הגולה, שתפקידם לתמוך ביישוב בארץ, ומשימתם של יהודי הארץ לישוב בה ולקיים מצוות, בבחינת "חלק כחלק יאכלו". אין זו צדקה, אלא שכר הניתן על עבודה בשליחותה של האומה כולה.

עמדה זו ראתה בעיסוק בחקלאות מעין איום על המסגרת המקובלת של כספי החלוקה, אם יתפרנסו בני היישוב מעבודת אדמה תקטן ממילא התמיכה הקבועה הבאה מבחוץ. וכך החל הנתק בין היישוב החדש והישן. מרדכי בן הילל כתב באחת מאיגרותיו:

"ורוח רעה עברה בין המושבות ובין ירושלים, בין הישוב החדש ובין הישוב הישן, בין האכרים ובין בני החלוקה, בין ועד "חובבי ציון" ובין ועד כל הכוללים. עין בעין ראינו כי דבר הישוב היה כעש וכרקב לראשי החלוקה לגבאי כל הכוללים... התאמצו הגיבורים האלה לאכול במסותרים את שרשיו של הישוב החדש מתחת, אולי ימות בעפר גזעו, אולי יכרת ולא יחליף, אולי תחדל יונקתו..." (מובא ביערי, מסעות ארץ ישראל).

(וראו בסוגיה זו, יהושע קניאל, המשך ותמורה, היישוב הישן והיישוב החדש בתקופת העלייה הראשונה והשנייה, 1982)

מכאן עמדתם הנחרצת של רבים ממנהיגי היישוב הישן כנגד המגמות לנטוש את ההישענות על הצדקה ולפנות ללימוד חכמות חיצוניות ולמלאכה ובכללה חקלאות. לטענתם, הדבר יחליש וידרדר את לימוד התורה ואת הדבקות באמונה. ר' שמואל סלאנט, מנהיגה של קהילת הפרושים בירושלים במחצית השניה של המאה ה-19, נודע בהתנגדותו הקיצונית לעבודת אדמה, והתנגדותו הביאה לביטולה של חברת "אמוני ישראל", אשר ביקשה להתנחל בקרקע. כשנודע לו כי שלוחי החברה יצאו לחו"ל לגיוס כספים למטרה זו, הזמין את ראשיהם והביע דעתו כי בעבודת אדמה טמונות שלוש העבירות החמורות: שפיכות דמים, עבודה זרה וגילוי עריות (החבצלת ז' תרל"ז, מובא ביישוב היהודי בא"י תר' תרמ"א בן ציון גת).

הויכוח בין מצדדי הקיום העצמאי ובין שולליו נמשך שנים רבות. עיתוני התקופה - החבצלת, המגיד, הלבנון, מלאים בהם. העמדות אינן עקיבות, וגם ראשי המתנגדים להשתחררות מן החלוקה - כמו יחיאל ברי"ל עורך הלבנון, משנה לבסוף את דעתו, ותומך בהקמת מושבות חקלאיות בארץ ישראל - (יסוד המעלה. יחיאל ברי"ל)

אבל ההתנגדות העקבית והחריפה ביותר להשתחררות, ואפילו חלקית ממוסד החלוקה וליציאה לעצמאות כלכלית, באה מבחוץ. ממרכזו של מוסד החלוקה עצמו, באמשטרדאם, שם שכן 'ארגון הפקידים והאמרכלים', בראשיתו של ר' צבי הירש לעהרן. לעהרן נלחם בקנאות נגד כל מי שהעלה ולו אפשרות להתקיים בכוחות עצמו ולהגיע לעצמאות כלכלית. ר' אברהם פרינץ, אחד מעוזריו, מסביר כי הגאולה לעת הזאת תגיע בדרך ניסית בלבד, ואין להפריע לה או לעקוף אותה בדרכים טבעיות. הדרך הניסית (הנשענת על כספי חלוקה) והדרך הטבעית (הנשענת על עבודה) אינן מתקיימות זו עם זו, ויש לבחור ביניהן: "שאינן אדם זוכה לשני שולחנות, וארץ ישראל נקנית בייסורים, ומי שרוצה לזכות בישיבת ארץ ישראל לשם שמיים, צריך לקבל באהבה ייסורי ארץ ישראל, ולקבל מתנת בשר ודם". הוא מנסה להניא את בני קהילת הפרושים, המנסים לפרוץ את כבלי החלוקה "כל הבניין הזה של קניית שדות וכרמים נראה לכולנו עניין שגעוני". (אגרות הפקידים והאמרכלים כ"י כרך 8).

השקפת עולם זו - האמונה בגאולה בדרך הניסית, היתה גורם מעכב במשך דורות רבים להפניית יהודים לעיסוק בחקלאות. ואותם יהודים שפנו לעבודת אדמה זכו לדחייה ולגינוי בקרב קהילותיהם. אך היו גם יוצאי דופן שסברו כי לעת הזאת יש לפנות דווקא אל הדרך הטבעית. וכך כתב ר' מרדכי אלישברג, מראשוני מבשרי חיבת ציון.

"ומדוע לא תהא... ארץ-ישראל כשאר הארצות, להחיות... עפרה השוממה על ידי עבודת אדמתה עבודת שדה וכרם, ולכונן בה בתי מלאכת מחשבת ולתקן דרכיה השוממים ולעשות בה מסחר וקנין ככל אשר אנו עושים בכל הארצות אשר אנו מתגוררים בהן? ועד מתי תהיה הארץ רק מקום מקלט לעניי ישראל או תלמידי חכמים פרושים מדרך ארץ אשר רק בקודש דרכם, או לזקנים הבאים אלי כל בחוץ לארץ אשר יסעו ממקומם לחצב להם קבר

בארץ הקדש... וארץ נחלת אבותינו, אויה, לא בארצות החיים תחשב, רק מקום מוכן לבית קברות... (א"י סלוצקי, שיבת ציון, קובץ מאמרי גאוני הדור בשבח ישוב ארץ ישראל, ב, ווארשא, תרנ"ב).

ר' משה זאקס, מתלמידי החת"ם סופר, התעורר לפעולות עלייה לארץ ישראל, בשנת 1836 שלח תזכיר לממשלת אוסטריה, ובו הוא מציע תכנית להתיישבות חקלאית בארץ ישראל. בחסותה של ממשלת אוסטריה. (לקיסרי בית האבסבורג נודעה זיקה מיוחדת לארץ ישראל, מימות מסעי הצלב הם קראו לעצמם "מלכי ירושלים"). במאמר שפרסם ב"המגיד", טוען זאקס כי ניתן וראוי להקים מושבות חקלאיות בארץ ישראל, והוא מעדיף את סביבת יפו בשל תנאי הביטחון הטובים השוררים בה. בקרב אנשי הישוב הישן עוררה התכנית התנגדות.

זאקס מוסיף כי ראשי הכוללים החליטו, כי "כל איש ואיש שדעתו לעסוק באדמת ארץ הקדושה לא יקבל מעכשיו שום תמיכה, ולא ישלמו לו אפילו פרוטה אחת חלק מהנדבות, אפילו בטרם שיעסוק בעבודתו."

הרב שמואל מוהליבר משבח את אנשי העלייה הראשונה על שהשתחררו מן המסחר ופנו לעבודת האדמה: "אחי ורעי, בני עמי, החביבים ויקרים לי כנפשי, אשר זכיתם לעלות לארץ הקדושה ולקנות כבוד ארץ, וגם כבר נטעתם כרמים ובניתם עליה בתים, אשריכם ואשרי חלקכם, עולמכם תראו בחייכם, הנכם חפשים מגלגלי המסחר אשר הייתם אסורים לו בהבלי שוא, ומלא תרמית ואונאה, ובכל רגע ורגע הייתם נכונים שיהפך עליכם אופן גלגליו. עתה איתן מושבכם, ואתם נהנים מיגיע כפיכם, אתם עובדים אדמת הקדש במנוחה והשקט, לא תפחדו עוד משאון המסחר וזעפו, תהפכות לא תדעו..." (ר' שמואל מוהליבר, כתבים א, תל אביב תרפ"ה, 1890).

והוא ממשיך ופונה אל היהודים בקריאה נרגשת, להניח לעסקי הממון ולפנות אל עבודת האדמה בארץ ישראל: "הנה בעת אשר כסה חשך ארץ וערפל לאומים בפתע בא לנו אור המאיר ממערב והאיר ממזרח צדק, וקול קורא ואומר: שובו בנים לגבולכם, השליכו אליי כספכם ואילי זבכם ובואו וחסו בצלי בארץ אבותיכם, אחזו איש איש אתו ומחרשתו ועורו בלא לב ולב, כי כל טוב הארץ לפניכם." (שם)

המתח הכבד בין המסחר ועבודת האדמה, נמצא בהגותו של ר' מרדכי אלישברג. בפנייתו אל איכרי זכרון יעקב, הוא מסביר (בפרוץ מאבקים פנימיים ביישוב, שהביאוהו כמעט עד סגירה), כי דווקא עבודת האדמה צריכה להיות גורם לחיזוק השלום "כי במסחר כל אחד מרוויח מהיזקו של חברו... מה שאין כן בעבודת האדמה, שרווח של אחד לא יגרום נזק לשני, וברכת ה' באה ביחד לכל העובדים, ואם באים מסכסכים המשחיתים כל חלקה טובה, סימן לדבר שעדיין לא שכחו תורת המסחר ותוצאותיה..." (אלישברג).

על רקע ההתנגדות מצד הנהגת היישוב הישן לשינוי באורחות חייהם ובעיקר בנוהג החלוקה, בולטת פעילותם של כמה אישים, שפעלו ליציאה מן החומות ולהנחלת מלאכה ועבודת אדמה בקרב בני היישוב הישן. הידוע שבהם, יואל משה סלומון, יליד 1838, בן הקהילה הפרושית שנוסדה על ידי עליית תלמידי הגאון, תלמיד חכם, מוציא לאור ואיש ציבור. הוגה ויוזם התיישבות יהודית חקלאית בארץ ישראל. העדפתו את מעשה ההתיישבות על פני דיבורים באה לידי ביטוי "הנני עוזב את מלאכת עריכת כתב העת יהודה וירושלים וימתקו לי רגבי האדמה אשר אשדד, מאלפי דברים ונאומים רבים." שיא פעולתו בייסוד פתח-תקווה, יישוב חקלאי מובהק. בשנת תרל"ט (1879) התנהלה תהלוכת ביכורים ראשונה מפרי המושבה, אל ירושלים.

פעולתו של סלומון, בשיתוף עם אחדים מאנשי הישוב הישן, ובשיתוף עם אחרים, דוגמת פינס, לוותה בפולמוס מתמשך בעיתונות התקופה, ובביקורת חריפה, ורק בהיותו בן מובהק ובשר מבשרה של עדת הפרושים בירושלים, לא נדחה ממנה. כך או כך להתיישבות חקלאית מבית היוצר של היישוב הישן, כמעט ולא היה המשך, מרבית הנקודות החקלאיות שהוקמו בארץ היו פרי עמלם של העולים אליה, בני היישוב החדש.

תפיסת החקלאות בקרב הוגים בני המאה ה-18

רבנים ומנהיגים - מאירים את היחס בין העם היהודי והחקלאות ורומזים בכך כי ראוייה השיבה לחקלאות, וזאת, לאו דווקא בקשר לארץ ישראל. לטענות כלפי היהודים, שהם עוסקים בענייני כספים ותגרנות, הם אינם יוצרים ואינם מייצרים, הם אינם מסייעים לטבע ולבריאה, וכל הוויתם תיווך וטפילות לחברה בריאה ויוצרת, היו שותפים רבים מקרב היהודים. מיעוטם מן היהדות הרבנית. ר' פנחס אליהו הורביץ טען כי "רוב בני עמינו אינם רוצים ללמד אומנות לבניהם

באמרם בגאווה ובגודל לבב כי חרפה היא לנו האומנות". וכך גם כתב ר' מנשה מאיליה, תלמיד חבר של הגר"א בספרו "אלפי מנשה" (שלהי המאה ה-18). הוא אף הגה ופיתח בשעתו מכונה חקלאית.

ר' משה סופר, החת"ם סופר, הינו יוצא דופן בין גדולי התורה במאה ה-19, אשר הביע יחס כלשהו לעבודת האדמה.⁸ הוא קבע את מקומה של החקלאות מעל למסחר ולתעשייה, מפני שהחקלאים מייצרים את המוצרים החיוניים והנדרשים ביותר לכל חברה - מזון. תחתם אלו היוצרים "כלים לחרוש ולזרוע ולגזוז ולטוות, או אלו המתקינים את המאכלים והמלבושים". (תורת משה, פרשת בשלח).

כלומר, בראש נמצאים החקלאים, אחריהם פועלי תעשייה למיניהם, ורק אחר כך המתווכים והסוחרים המעבירים את התוצרת החקלאית או התעשייתית אל הצרכנים. אנשי הכספים נמצאים בתחתית הסולם. כל עניינים בתיווך ובאשראי, הם אינם משתתפים ביצור הממשי, כספם ובניינים הוא אחיזת עיניים וערכם החברתי נמוך. "הם פחות פחותים ביישוב של עולם, ונחשבים גדולי גדולים". נאמן לשיטתו זו הוא קובע כי העולים לארץ ישראל צריכים לעסוק בעבודת האדמה. בין הקולות הקוראים לעלייה ולהתיישבות בולט קולו של ר' חיים ישראל מפילוב (אדמו"ר חסידי, נכדו של הרבי מקוצק). הוא הקים את "אגודת האלף" לייסוד יישוב יהודי בארץ ישראל. מאות חסידים תרמו כספים למטרה זו, והכספים הועברו בצירוף בקשת סיוע לברון רוטשילד. הברון החזיר את הכסף ולא נענה לבקשה. מן היוזמה נותר רק ספרו של האדמו"ר "שלום ירושלים", הקורא ליישוב הארץ ורואה בעין יפה את מעשי החקלאים בני העלייה הראשונה, "שיקנה שם אדמה לחרוש ולזרוע ועשב לבהמת הארץ..." (שלום ירושלים, נכתב והופץ 1986, נמסר לדפוס 1936) ר' צבי הירש חיות, (שחי בתחילת המאה ה-19) קובע כי עיקרה של התורה בא כדי להחזיקנו בעבודת האדמה ולהרחיקנו מן המסחר:

"וכן יתבונן המעמיק כי אבותינו היו מאז רק רועי צאן, ומעשה אבות ירשו בנים, ובארץ מגוריהם לא ידעו שום מסחר וקנין, רק במרעה ועבודת קרקע היה, כל זממם ומבטם. והצליחו ועשו פרי בדרך זה, וכל עיקר תורת משה באה, להחזיק אותנו בהתנהגות אבותינו, להרחיקם ממסחר וקנין, ואסר להם על פי ה', לקחת ונתינת הריבית, אשר המסחר לא יתכן בלעדם.

... וכל האזהרות והצוויים כלם מתאחדים ומכוונים למטרה אחת, שיתנהגו וישארו כאבותם רועי צאן ועובדי אדמה. וככה נהגו בני עמנו במשך בית שני עת שבו מגולה, ומי לא יתפלא על איכות השלמתם מלאכה זאת, כי אף על פי שארץ ישראל ויהודה, הרים סביב לה ומלאה גבעות, וגם אחת לשבע שנים לא נזרע ולא נעבד שם, ועם ישראל היו מרובין באוכלוסין... ובכל זאת הן בבית ראשון, והן בבית שני הספיק עבודת ארצם, לא לצורכם לבד, רק שבעו והותירו גם כן לצורך שכניהם... וכן הספיקו לצורך שכניהם הערביים שוכני המדבר... העשירים כר' טרפון כל עסקם בעבודת שדה, ור' אליעזר בן עזרי' היה לו צאן הרבה, ושמות של כלי המחרישה אשר מנויים בסדר זרעים וטהרות, יתנו עדיהן ויצדקו, על איזה אופן היו שלמים בעבודות כאלו... ואמרו (יבמות סג, עא) כל אדם שאין לו קרקע אינו אדם, ואמרו עוד שם עתידים כל בעלי אומנות - היינו עושי מסחר בים שיעמדו על הקרקע, ופירש רש"י לעסוק בחרישה ובקצירה... וכן ר' גידל... היה לו גן אחד, והלך לראותו בכל יום איזה ערוגה צריכה למים (תענית ט, עב), ויש עוד הרבה מאמרי חז"ל אשר הדריכו אותנו על עניני מלאכה ועבודת קרקע ומקנה הצאן, וכל עסקם של התנאים והאמוראים במלאכת שדה וכרם... (ר' צבי הירש חיות, 'עטרת צבי').

בסגנון דומה כותב בעל "הביאור" על הפסוק "לא תשיך לאחריך נשך כסף..." (דברים כג כ): "והנראה לי בשרשי המצווה הזו כי כבר הקדמנו פעמים רבות שרצון וחספן נותן התורה שלא נרבה בעסק ובסחורה ובמלאכות ההדר, אבל יעבוד איש את אדמתו וישמור את צאנו, ויעשה מלאכת הצורך והתועלת בלבד ולא ירבה להם כסף וזהב, ויסתפקו במה שחננם ה' איש על חלקו ועל גורלו".

---

8 עמדתו של החת"ם סופר באה על רקע שתי שיטות - המרכנטליזם והפיזיוקראטיה. המרכנטליזם היתה שיטה כלכלית אשר שלטה במאות ה-16 וה-17 וגרסה כי עוצמתה של חברה נמדדת בהון הכלכלי שלי. במאה ה-18 דחקו הפיזיוקראטים את גישה זו באומנם כי הקרקע הינה הבסיס לעושר, ורק יוזמות הנוגעות לה יביאו לפריחתה של חברה. החת"ם סופר לא שייך עצמו לאף אחת מן הגישות הללו, וביקש רק לקבוע איזו עבודה היא המועילה ביותר לאנושות.

דברים אלה נכתבו על רקע רצונם של משכילי ברלין להמיר את חיי המסחר בעבודות מועילות ובעיקר עבודת אדמה. על כך מתרעם ר' שמואל מקלם, (תלמיד-חכם בן ליטא שעלה ארצה) משום שמדברי בעל ה"ביאור" עולה כאילו בחרו היהודים בעיסוקי מסחר וכספים מרצונם. והרי נדחקו לכך מפני ההגבלות שהוטלו עליהם. (מובא ב'ליטא בירושלים' עמנואל אטקס, 1991)

מייסד תנועת חב"ד, הרב שניאור זלמן מלאדי, תמך בעבודת אדמה ועלייה לישראל. ב'ספר התולדות - רבי שניאור זלמן מליאדי' נכתב כי: "כשהיה רבנו הזקן בפעם הראשונה במזריטש, נוכח לדעת את שיטת מורנו הבעש"ט בדבר יפוי פרנסתם של ישראל בעבודת אדמה ובתעשית הכפר, ביכול הגן וגידול עופות ובהמות, בציד דגים ומטוה צמר." נכדו של בעל התניא, הנודע בשמו "צמח צדק", הגשים בפועל את כוונת סבו. בשנת 1844 רכש בכספו אחוזה גדולה מאת הנסיך שצ'עדרין, בתחום המושב, סמוך למינסק. וכך מתאר האדמור ריי"צ את כוונת אבי סבו:

"הוד כ"ק אדמו"ר התעניין במצב ישראל הכלכלי, ויעץ לחסידים להסתדר בעבודת האדמה וגם עזר להם בתמיכת כסף. ולהיות כי כבד היה - מפני חוק המלכות - להתיישב בכפרים, עלה בדעתו הקדושה לקנות אחוזת נחלה גדולה בתחום המושב בפלך מינסק, ולהושיב שם משפחות יהודים.

בשנת תר"ד (1844) לערך, קנה שטח אדמה עם יער גדול מאת הנסיך שצ'עדרינאוו בפלך מינסק, יסד את המושבה שצ'עדרין ויסדר ועד לנהל את ענייני ההתיישבות במושבה. השטח היה בן שלוש אלפים וחמש מאות דעסיאטין (כ-38 אלף דונאם), ובו יער עבות, אדמה דשינה, כרי מרעה ופלגי מים. את אדמת הזריעה (כ-1700 דעסיאטין) מסר לידי המתיישבים - למעלה משלוש-מאות משפחות - ויעזור להם גם בכלי עבודה, ואת היער מכר לגביר ר' אפרים מבאברויסק, בתנאי אשר יתן קורות לבנין בתים ורפתות במושבה, ובכסף הפדיון מהיער ישלמו חובות הקניה והוצאות הסתדרות המושבה."

עוד בחיי ה'צמח צדק' - הופיעה בעיתונות העברית סקירה על מושבה זו, בשבועון "הכרמל" שנדפס בוויילנא, מספר חיים ישינובסקי איש באברויסק, שחזר "משוט בארץ ומהתהלך בה" והגיע לשצ'עדרין, וכששאל את התושבים לטיבה של העיר, ענו לו:

"עובדי אדמה אנחנו, מעת יצאה הפקודה בחסדי אדונינו הקיסר ניקולאי לתת לאחינו בני ישראל אדמה לעבוד בה ולמצוא מחיה לנפשינו, אסף אותנו אדונינו הרב ר' מענדעל לובאוויצער, ויתן לנו המישור הזה שקנה במיטב כספו, ויאמר: הא לכם אדמה, קחו לכם איש חלק בארץ לעבוד אדמה, חזקו ידיכם והתאזרו במלאכתם וה' יברך אתכם במעשי ידיכם. ונשמעה לדברי צדק אלה, באנו הנה וכל איש מאתנו לקח שדה חלקו לנחלה לו, ונעבוד בה אנחנו נשינו וטפנו. גם תורתנו לא נעזבה מאתנו, ובין אגודתינו נמצאים אנשים לומדי תורה, ויחלקו לנו ולבנינו ידיעת תורת משה גם משנה וגמרא... עברים אנחנו וזכרנו מאמר החכם שלמה "לכל זמן" עת לעבוד אדמה, עת להתפלל, עת ללמוד תורה... וכמו השחר עלה מיהרו כל בני הבית לבית התפילה, ובשובם מצאו השולחן ערוך לפת שחרית... ואחרי אכלם ויברכו את ה', קמו וילכו איש איש למלאכתו... ראיתם עובדים בזיעת אפם, שלום ושלוח בגבולם, קנאה ושנאה רחוק מאהלם, וכל מגמת לבם לשבוע מיגיע כפיהם ולשמור תורת ה' בלבבם ובפיהם. ראיתי ושוש ששה נפשי." בעיירה זו גרו רק יהודים (חוץ מ"גויי שבת" בודדים, תושבים ארעיים). לא בכדי היו אומרים כי "שצ'עדרין היא ארץ-ישראל, להבדיל..." (הכרמל, וילנא 1862).

גישה זו הפוכה לחלוטין לגישה הרווחת מאות שנים בכל תפוצות ישראל. יש בה חיי קהילה עשירים, לימוד תורה וקיום מצוות, לצד עבודת אדמה, המחזיקה ומפרנסת את הקהילה. ככל הנראה נותרה תופעה זו יחידה בגלות בארופה. יישוב יהודי חקלאי עצמי - לו רצו קהילות ישראל בהקמת יישובים חקלאיים, ניתן היה בידם לעשות זאת. והרי גם היתה דוגמא בידיהם קהילת שצ'עדרין, התקיימה ופעלה במשך 100 שנים ומעלה. ומשלא כך היה, מעוררים הדברים מחשבה בדבר רתיעתם של היהודים מחיי חקלאות.

חיבת ציון

בשנות ה-70 של המאה ה-19 החלו לקום אגודות יהודיות שפניהן לעליה לארץ. זאת על רקע האנטישמיות הגואה, והאכזבה מן הסיכוי לשוויון ולהשתלבות בחברה הארופאית. מנהיגי האגודות חברו מכל קצוות הקשת - רבנים ומשכילים כאחד, והעלו, איש איש בדרכו וסגנונו, את רעיונות העליה לארץ והשיבה לעבודת האדמה.

בשנים אלו נוסדו עשרות רבות של חבורות צעירים, אגודות חיבת ציון - שמטרתן - עלייה והתיישבות בארץ, לצד החייאת השפה העברית וגיבושה של תודעה לאומית עברית. שמות האגודות מעידות על זיקתן לארץ - שארית ישראל, קיבוץ נדחי ישראל, עזרא, זרובבל, אהבת ציון, בני ציון ודומיהן. תנועת ביל"ו אף ממשה את חזונו של האגודות, בעליית חבריה לארץ. יהודה לייב פינסקר בנאומו אשר פתח את ועידת קאטוביץ, בשנת 1884 בקריאה לעבודת אדמה בארץ ישראל.

הרב צבי הירש קלישר יוצא בקריאה כי הגאולה לא תבוא בדרך נס מידי שמים, אלא כי שיבת ציון תהיה פשוטה כמשמעה - במהלך טבעי, על ידי פעולת אדם, עליה לארץ, שיבה לעבודת אדמה, וקיום המצוות התלויות בארץ: "שיוקבע מהחברה בית מדרש לימוד חכמת הארץ, עקאנאמיא (כלכלה), לחנך נערי בני ישראל ללמדם עבודת שדה וזרע, עם שארי לימודים הנלווים עם תורה ויראה. ובית הלימוד ההוא יהיה בארץ ישראל או בחוץ לארץ במדינה אשר היין והשמן מצויים בה, למען ילמדו היות כורמים ויוגבים מלבד עבודת שדה, כי ארץ הקדושה ארץ זית שמן גפן תאנה ורימון". (דרישת ציון, צח-צט)

באמירותיו אלה קומם עליו רבים מרבני הדור. בסוף ימיו ראה הרב קלישר בהתגשמות חזונו - בהקמת מקווה ישראל. קארל נטר אף הזמינו להצטרף אל הנהגת בית הספר, ולהורות על קיום המצוות התלויות בארץ, אלא שהעניין לא הסתייע.

לצד מנהיגי חובבי ציון, התערור ויכוח באשר לעלייה לארץ, אשר נתפסה כבעלת מוטיבים לאומיים חילוניים, ומאיימת על השלמות הדתית. למעשה מרבית רבני מזרח אירופה התנגדו לתנועת העלייה, מפני החשש האמור. הרב מוהליבר היה אחד התומכים הנלהבים במגמת העלייה, הוא נפגש עם הברון רוטשילד וניסה לשכנעו לרכוש את אדמות הארץ מידי השלטונות העותמניים והוא מתפלמס עם מתנגדי העלייה:

"ומה מאוד נפלאתי על כמה גדולי עמנו המופלגים בתורה וחסידות שהתנגדו לעיקר ישוב ארץ-הקודש על ידי קניית שדות וכרמים ולהושיב עליהם איכרי ישראל, באמרם כי האיכרים ובפרט הצעירים לימים אינם שומרים את התורה, כי לו היו דבריהם כנים, הנה כבר כתבנו שהקב"ה רוצה יותר שישבו בניו בארצו אף-על-פי שלא ישמרו את התורה כראוי ממה שישבו בחוץ-לארץ וישמרוה כראוי, ובפרט כי אפילו השונא היותר גדול להישוב לא יאמר חלילה שבארץ-הקודש נעשו גרועים ממה שהיו בחוץ-לארץ, ואדרבא כולי עלמא יודו, שאף היותר גרועים שבאו לשם שבו מדרכם והטיבו מעשיהם מבתחלה..." (מתוך: ר' שמואל מוהליבר, מטרת נסיעתי לארץ הקודש, ג)

המצוות התלויות בארץ, חשובות בעיניו מאד: והנה כמה גדלה שמירת המצוות התלויות בארץ נוכל להבין ממאמר אחד בפסיקתא דרב כהנא הובא בילקוט פ' לך: לעולם אל תהי מצות העומר קלה בעיניך שהרי אברהם אבינו זכה ע"י מצות העומר לירש את ארץ כנען... (שם, ד)

ר' מרדכי אלישברג רואה בחזונו את החקלאות העברית ואת תוצאותיה המסחריות תעשייתיות, והוא מבחין בין צורות שונות של פעילות חקלאית כלכלית:

"לעשות בה קולוניות וכפרים מיושבים מאחינו בני ישראל עובדי אדמה ושומריה, מגדלי בהמות, נוטעי כרמים וזיתים וכל אילני פרות שנשתבחה בה ארץ ישראל למיניהם.

לכונן בה פברקין (מפעלי תעשייה) ולהביא בה מכונות להוציא על ידם כלים הנדרשים לתשמישי העמים ובגדים לכל חרשת המעשה, המצאות חכמי לב חדשים וגם ישנים.

ולהרחיב בה המסחר בארץ עצמה ולחוץ לארץ, להוציא ממנה יינות, שמנים וכל פרותיה לחוץ לארץ גם תוצאות בעלי חרושת המעשה אשר יעשו חכמי לב בארצנו לחוץ לארץ, וזו תביא ברכה מרבה להארץ ויושביה... להושיב בה בעלי אמנות פשוטים לעשות דברים הצריכים לכל נפש, כמו בתים וכלי הבית, בגדים ומנעלים וכדומה, והם חייטים, עושי מנעלים, נגרים ונפחים וכדומה".

לדרך זו חבר הרב יהודה אלקלעי, הדורש את הפסוק "כי גדול יום יזרעאל", גדול היום שיתקבצו ישראל לעשות יישובים, לעבוד את האדמה, לחרוש, לזרוע, לבנות ולנטוע."

מבשרי שיבת ציון, במהלכה של המאה ה-19, כורכים את העלייה והיישוב בארץ עם החקלאות, בדומה לתפיסה הציונית בחלוף כמה דורות. לשילוב זה יסודות דתיים, מצוות העלייה ויישוב הארץ, קיום מצוות התלויות בארץ, ויצירת

הווייה יהודית-לאומית-דתית בארץ ישראל. הדרך כולה נובעת ממקורות דתיים מובהקים והיא הורתה של התנועה הדתית-לאומית, ואף על פי כן נתקלה תנועת חיבת ציון בהתנגדות רבתי מצד החוגים הרבניים.

תנועת ההשכלה

במקביל, יוצאת מתוך תנועת ההשכלה קריאה דומה, אלא שנימוקה שונים, היא מבקשת לרפא את העם היהודי מניונו. אחד הביטויים לכך הוא שיבה לחקלאות.

אנשי תקופת ההשכלה הצביעו על תלותם של היהודים באותן 'מלאכות אוויר', וניתוקם משורשים הקושרים אותם למציאות החיים, ובכלל זה - לקרקע. היהודים בכל ארצות מושבם אינם עובדי אדמה. בכך התבדלו היהודים, בנוסף לבידולם הדתי, משכניהם הגויים. בדרך כלל זכתה תופעה זו לביקורת מידי יהודים וזרים כאחד, אשר דרשו את תיקונה של החברה היהודית.

תלותם של היהודים בעסקי כספים ומסחר מביאה להשחתה ולקילקול מידות. היהודים אינם יוצרים דבר, אינם משתתפים במעשה הבריאה והחידוש. אין בהם לא אומנים ולא אנשי חרושת ולא עובדי אדמה. התיאוריה הפיסיקראטית אשר רווחה במחצית הראשונה של המאה ה-19 חיזקה מגמות ביקורת אלו. וכן כל חוגי המשכילים יצאו בקריאה לפרודוקטיוויזציה של היהודים. יציאתם מעסקי האויר למקצועות מועילים ויוצרים, תשפר את מצבם הכלכלי ואת מעמדם בקרב הגויים.

רוחות אלו נשבו בעיקר בין משכילי גרמניה, בהשפעת כתב הסובלנות של יוזף השני וחוק האמנציפציה, במגמה לשינוי כולל באורחות חייהם של היהודים. בפרוסיה נוסדה "חברה לקידום התעשייה" שתפקידה לסתור את הדעה הרווחת כי היהודים עוסקים רק בכספים ובמסחר, ולעודד את האומנות והיצרנות בקרב היהודים. כבר במחצית המאה ה-19 התפשטו דעות אלו מזרחה אל משכילי רוסיה ופולין.

תזכירים והצעות בנושא הוגשו לסיים הפולני, לצאר ברוסיה ולקיסרי פרוסיה ואוסטריה והרבה מן הפולמוס בתקופה זו עוסק במאמץ לשכנע את היהודים - ואפילו בכפיה - לעבור מן המסחר והתיווך אל העבודה היצרנית. גישות אלו אכן נשאו פרי - ולו חלקי - וניתן למצוא מספר ניכר של יהודים, בעיקר בגרמניה, העוסקים במלאכות שונות, ובמידה מועטה יותר באוסטריה הונגריה, שם אסרו הגילדות על כניסתם של יהודים לשורותיהן.

על רקע הדברים הללו ניתן היה לצפות כי בין המלאכות החדשות המוצעות ליהודים תהיה גם החקלאות - שהיא הקרובה ביותר לטבע ולאדמה. לא כך היו הדברים. תנועת ההשכלה בגרמניה ובאוסטרו-הונגריה שהטיפה לייצרנות, לא כללה בה כמעט את החקלאות. הסיבות ברורות: העדר אדמות ברשות היהודים (גם בכתב הסובלנות הותרה ליהודים רק חכירת קרקעות, אך לא רכישה גמורה), ההשקעות הכבדות הנדרשות להקמת משק חקלאי, בניגוד להשקעה המועטה הנדרשת בכל מלאכה אחרת, ואולי בעיקר בשל העדר מסורת וחוסר נסיון מצידם של היהודים. בעקבות כתב הסובלנות, נעשו נסיונות ליישוב יהודים במושבות חקלאיות. בסמוך לעיר בולחוב בגליציה, נוסד כפר חקלאי יהודי, בשם "בכל החדשה". בשנת 1784 נעשה נסיון על ידי השלטונות האוסטריים להפנות 20 משפחות יהודיות ליישוב חקלאי, סמוך לעיר נובי-סונץ. היישוב כונה ניי ירושלים - ירושלים החדשה. בשני המקרים נכשלו הנסיונות והיהודים נטשו את היישובים זמן קצר לאחר הקמתם. אלו הם שני הנסיונות היחידים ליישוב חקלאים יהודים ברחבי הממלכה האוסטרית. בגרמניה מעוז ההשכלה לא נוסד ולו יישוב חקלאי אחד.

שוב עולים כאן הרהורים באשר ליחסם של היהודים לחקלאות. גם כאשר נפתחים בפניהם אפשרויות לעסוק בחקלאות, הם מבכרים את אורחות החיים המסורתיים. ובמאמר מוסגר רק בעת האחרונה הוכרו יתרונותיה של ההתנתקות מן החקלאות. בקרב היהודים נוצרה שכבת אינטליגנציה רחבה, כזו אשר היתה נחלתן של שכבות עילית בלבד בתרבויות אחרות. היהודים, שאינם איכרים הצמודים לאדמתם, חשופים לרוחות השכלה ובאים במגע עם העולם הסובב. כאנשי כספים, משפט ואפילו כבעלי מלאכה פשוטים, חייטים, סנדלרים ורוכלים. יש מי שהסבירו בכך את ההצלחה הגדולה של ההגירה היהודית לאמריקה.

גישת תנועת ההשכלה ברוסיה

לצד ובמקביל לקריאות הבודדות מצד רבני ארופה, נשמעו קולות אחדים בקרב אבות ההשכלה ברוסיה להפניית יהודים לעבודת אדמה. ריב"ל, ממייסדי תנועת ההשכלה ברוסיה, מבקר בספרו "תעודה לישראל" את עיסוקם הרווח של היהודים במסחר וכספים, המוליך אותם לעוול ולחמס. "שכל היהודים כולם שואפים אל המסחר ולא אל עבודת האדמה, שאבותינו עסקו בה ביותר והיתה חשובה בעיניהם הרבה. שיעור הסוחרים בין היהודים הוא גדול בהרבה מזה של הסוחרים בין הנוצרים... ובמסחר - ובפרט במסחר הקטן, שרוב היהודים עסוקים בו - אי אפשר בלא רמאות ואונאה. ולפיכך ראוי ליהודים לפנות אל עבודת-האדמה, שהיא כשרה, על ידי יגיע כפיים..."

הוא מציע תכנית כוללת לתיקון מצבם של היהודים ברוסיה - כי ממשלת רוסיה תעביר כשליש מן היהודים לחקלאות. ריב"ל פנה לצאר ניקולאי הראשון, כדי שיואיל להקצות קרקעות ליהודים במקומות מושבם (ולא בנובורוסיה הרחוקה, ראו על כך הרחבה בהמשך). ואף קיבל מכתב תשובה מאת הצאר, "בחסד וברחמים וכדי בטחון ותקווה טובה" (קלזנר, ההסטוריה של הספרות העברית החדשה).

שנים ספורות לאחר הופעת ספרו, יזמה ממשלת רוסיה את חידוש ההתיישבות היהודית בנובורוסיה ובפליכים אחרים. ריב"ל זרע את ניצני הרעיונות בדבר מעבר עיסוק היהודים - ממסחר למלאכה ולחקלאות, רעיונות אשר פותחו ושולבו בהגותם של חובבי ציון.

בין משכילי רוסיה היו שראו ביוזמת השלטונות כוונה להטיב את מצבם של היהודים, ביניהם מרכזי אהרון גינצבורג, מנדל לעפון ואחרים. בנימין מנדלשטאם, סופר ועיתונאי, תומך נלהב בהסבתם של היהודים לחקלאות, תולה את כשלון היוזמה ביהודים: "רק אנו אשמים בכך שלא שמנו לב להגדלת מספר עובדי אדמה... והרי הצאר רכ החסד הכריז באופן אבהי." 'בואו וחיו בינינו, ואנו איננו הולכים כשאר העמים לקראת אור ההשכלה, האומנות ועבודת האדמה'. (שם)

יישובים וחקלאים יהודים בערבות רוסיה

פרשה יוצאת דופן בדברי ימי גלות אירופה היא הסבתם של מקצת יהודי רוסיה לחקלאות. בשלהי המאה ה-18 נשמעו בסיים הפולני קריאות לשנות את אורחות חייהם של יהודי פולין, ולעשותם "אזרחים מועילים למוולדת". פורסמו חוברות ותזכירים בנושא, ואחד הסעיפים המרכזיים בהם היה סילוק היהודים מעסקי מכירת השיכר בכפרים והעברתם לעבודה יצרנית - מלאכות וחקלאות. הצעות אלו זכו לתהודה רבה, אך היהודים עצמם כמעט ולא נטלו חלק בדיון זה. בשנת 1790 מונתה ועדה שתפקידה היה להגיש הצעות לרפורמות במצבם של היהודים, ההצעות הוגשו לסיים, וכללו המלצות לשילובם של היהודים בעבודת האדמה, לצד מלאכות נוספות. להצעות אלו לא היה כל המשך מפני שמאורעות הימים הביאו לחלוקת פולין והמוני יהודיה עברו לשלטונה של רוסיה.

בשנים 1800-1797 התכנסו אצילי רוסיה בהוראת הצאר, לדון בסיבות למצבם הקשה של האיכרים ובהצעות לשיפורו. עד מהרה נמצאו האשמים בדמות היהודים, חוכרי בתי המזיגה בכפרים, המוכרים יין שרף לאיכרים, מביאים אותם לידי שיכרות וגורמים להם להיות חדלי אישים ומרוששים. על יסוד הדברים הללו קבע הצאר פאוול כי יש להגביל את זכויות היהודים בעלי בתי המזיגה בכפרים, ולגרשם מן הכפרים אל ערי המחוז.

לצד הגירוש, נתנו השלטונות גם את דעתם להצעת פתרונות לבעיית היהודים. "והיות שנודע, כי היהודים הם גורם ניכר בדילדולם של האיכרים ברוסיה הלבנה, בהוציאם מהם כמשא ומתן את כספם... ישים אל ליבו משלוח ידם זה ויגיש את חוות דעתו כיצד למנוע את הרעה המגיעה מהם לציבור", וזו נתפרסמה בחוברת: "חוות דעתו של הסינאטור דרז'ווין בדבר חיסול הרעב ברוסיה הלבנה על ידי ריסון משלחי-היד של היהודים רודפי-הבצע ותיקונם." המלצותיה; הנהגת לימודי חובה בבתי ספר רוסיים, החלפת הלבוש, איסור מכירת משקאות, וכן - משיכת היהודים לעבודה בחקלאות. וכך, "בדרך תיקונים אלה, יוחזר עם-היהודים הסורר למוטב, והקיסר פאוול הראשון, אשר יגשים את התיקונים יזכה לשם טוב ולפרסום, בעשותו כאשר צויו: 'אהבו את אויביכם והיטיבו לשונאיכם'" (לבנה, חקלאים יהודים בערבות רוסיה). בשנת 1801 נרצח הצאר פאוול ובמקומו עלה אלכסנדר הראשון. אלכסנדר נודע בהשקפותיו הליברליות, אך עד

מהרה אימץ וחדש את המלצות קודמיו. 'תקנת היהודים'⁹ שהתפרסמה בשנת 1804, מאפשרת ומעודדת, למעשה, את הסבתם של היהודים לחקלאות. היהודים הכפריים שהיו מורגלים בחיי עמל ביקשו לקבל קרקעות בסביבת מגוריהם, ולהמשיך בכך את שגרת חייהם, אך נענו בשלילה. הממשלה בקשה להעבירם לנובורוסיה, שטחים רחבי ידיים בקרבת הים השחור שנכבשו מידי תורכיה. השטח היה שומם, מחוסר כל תשתית, ומרוחק כדי שלושה חודשי נסיעה ממקום מושבם של היהודים.

היהודים המגורשים, מחוסר ברירה, הסכימו לעבור לנובורוסיה. טיפין טיפין, ובדרך לא דרך, נדדו היהודים ברגל ובעגלות אל השטחים השוממים. רבים מהם גועו בדרכים, ובתלאות הקמת המושבות רעב, בצורת ומחלות היו מנת חלקם. ועם כל זאת, בשנת 1810 עמדו על תילן שמונה מושבות יהודיות ובהן כ-800 משפחות.

בתקופה של כ-150 שנה, קמו 'גלי עליה' ממרכזיה של רוסיה אל ערבות נובורוסיה, רובם מאונס, עקב גזרות גרוש ואיום בגיוס לצבא (גזרות ניקולאי), ומיעוטם מרצון. הוקמו מושבות חדשות, והם קראו להם בשמות היישובים מהם גורשו - 'נובו ויטבסק' ו'נובו פולטאבקה'. אף שמות עבריים קוראו להם - 'נהר טוב', 'יפי הנהר' ו'שדה מנוחה'. על ההתיישבות היהודית בנובורוסיה עברו ימים מרים, אך גם היו בהם תקוות ופתח לפתרון מסוים של בעיית היהודים. יהודי המושבות סבלו ככל אחיהם מן הפרעות בשלהי המאה ה-19 ותחילתה של המאה ה-20. עם עליית השלטון הקומוניסטי נתעצם כוחן, ובשיא פריחתן, ערב מלחמת העולם השנייה, נמנו שטחי הקרקע שברשות ההתיישבות היהודית בכ-8 מיליון דונם, ובהם כ-220,000 נפש, שהם כ-10% מכלל יהודי רוסיה. שיעור שאין לו אח ורע ביהדות התפוצות בכל ארצות מושבם.

שאל טשרניחובסקי נולד וגדל בכפר מיכאילובקה באוקראינה, כבן למשפחת איכרים יהודים שהתערו במקום. על ימי ילדותו הוא מספר ב"מעין אוטוביוגרפיה" שהתפרסמה בעיתון "השילוח" בשנת 1918. זהו תיאור יוצא דופן של ילדות מאושרת בין שדות וכרמים, חופשיה מעולו הכבד של החדר.

מפעל ההתיישבות היהודית הינו תופעה יחידה במינה בכל תולדות ישראל, הוא נמחה מעל פני האדמה בשואת אירופה. ניצולים ושרידים ממנו עלו ארצה, ומהם שהצטרפו לשורות ההתיישבות העובדת בישראל. אך תופעה זו לא הותירה רושם רב על יהדות רוסיה, מנהיגיה ומשכיליה כמעט התעלמו מן היישוב היהודי בערבות נובורוסיה. לא נוצר כל קשר בין מרכזי התרבות, ההשכלה והדת בערי רוסיה, ובין היישובים החקלאיים המרוחקים, ומעטים נתנו דעתם לכך. משכילי אודסה, הסמוכה לנובורוסיה, שהיו ערים מן הסתם למתרחש במושבות היהודים, התעלמו לחלוטין מן התופעה של חקלאים יהודיים, כה סמוך אליהם.

יחס השלטונות

שלטונות רוסיה שקפו בדעותיהם את הדעות הרווחות בקרב עמם אודות היהודים. יועץ החצר קארטב, אשר התמנה לבחון את מצב היהודים בנובורוסיה, כותב כי היהודים אינם מסוגלים לעבודת אדמה, מפני שהם רודפי בצע, רמאים, נוכלים ותככנים, ומלבד זאת, הם חוננו "בחיבה מיוחדת לטרוניות ותלונות על כל דבר". לצד דברי ביקורת אלו הוא מוצא גם צדדים לזכותם של היהודים, ומשבח את חיי המשפחה שלהם, כיבוד הורים, והמנעותם משתייה. בסקירות אחרות מועלות טענות בדבר עצלותם של היהודים, המתגלמת בחגיהם מרובי הימים. חג הפסח וחג הסוכות חלים בעונות הבערות של החקלאות, והיהודים בטלים מעבודה. הגדילו היהודים לעשות בעונת הכנת השדות לתבואות החורף. מראש השנה, יום כיפור ועד לשמיני עצרת, חוגגים היהודים במשך כשלושה שבועות רצופים ואינם יוצאים לעבודת השדה...

ממשלת רוסיה הקדישה שנים רבות מאמצים מרובים להקניית השינוי המיוחל, ולהעברת יהודים חסרי כל נסיון לעבודת אדמה. הממשלה השקיעה סכומי עתק בבניית הכפרים, בציווד חקלאי ובהכשרת קרקע, ושלחה מומחים,

---

9 תקנת היהודים קובעת כי החקלאים היהודיים יהיו אנשים חפשיים ואין להפכם לצמיתים. הצמיתות בוטלה בשנת 1861, אך טרם ביטולה ניתן למתיישבים זרים (בעיקר גרמנים) אשר השלטון ביקש לעודד את הגירתם למחוזות רוסיה הרחוקים, מעמד של אזרחים חופשיים. היהודים נכללו אם כן במסגרת זו. עוד קבעה התקנה כי ליהודים ניתן לרכוש קרקעות, ואם ידם אינה משגת כדי רכישה תינתנה קרקעות מדינה.

יועצים ומפקחים להשגיח על הנעשה, לדווח לשלטונות ולנסות לשפר את מצב היהודים. ממסמכי הביקורת ניתן ללמוד על הביורוקרטיה, השחיתות, מעשי ההונאה וההזנחה, במתכוון או כשגרת חייה של האדמיניסטרציה הרוסית בימים אלו. כך או כך, אין להתעלם מן ההצלחה, שהיא יחידה בדברי ימיו של העם היהודי בגולה, הסבת חלק ניכר ממנו לעבודת אדמה.

חקלאות יהודית בגולה

התיאור המקיף ביותר אודות חקלאות יהודית בגולה ניתן על ידי עקיבא אטינגר בספרו 'עם חקלאים יהודים בתפוצות'. הספר שהתפרסם בשנת 1942, סוקר כ-100 שנות חקלאות יהודית. למושבות היהודים בנובורוסיה היתה ככל הנראה השפעה על מגמות דומות בכל רחבי רוסיה ומעבר לה. אטינגר מספר על הקמתה של 'סקציה חקלאית'¹⁰ שכנסה כ-10 אגרונומים יהודים, אשר ערכו מפקד אודות פרישת החקלאות היהודית ברוסיה. הסוקרים, ובראשם אטינגר, עברו ממשק למשק, מצוידים בשאלונים מפורטים, המסכמים ראיונות ותיאורים הנותנים תמונה מקיפה אודות משקי היהודים ברוסיה, התוצאות פורסמו ב'קובץ התעודות בדבר המצב הכלכלי של היהודים ברוסיה', מטעמה של יק"א (1904). סיכום התוצאות הראה כי התקיימו בקרב היהודים למעלה מ-13,000 משקי בית חקלאיים אשר עיבדו כ-1.2 מיליון דונם. בנוסף לכך, היו בעלי אחוזות וחוכרים יהודים, חלקם עסקו בפועל בעבודת אדמה.

עובדי האדמה בקרב יהודי רוסיה סיגלו לעצמם אורח חיים חקלאי מובהק, הווי של חיי כפר, מוסדות הכשרה וחינוך חקלאי, מחקר ראשוני ואימוץ שיטות מודרניות.

החקלאות היהודית ברוסיה הגיעה לשיא פריחתה בכסרביה אשר במולדביה. בשנת 1853 החלה ממשלת הצאר ניקולאי הראשון לעודד יהודים לנטוש את עריהם ולעבור לעבודה חקלאית בכסרביה. המתיישבים הגיעו ברובם מפודוליה שבאוקראינה, מרחק לא רב, ובכך נמנעו מהם תלאות הדרך אשר היו מנת חלקם של מתיישבי נובורוסיה כמה עשרות שנים קודם לכן. תנאי השטח, האקלים והקירבה לקהילות-האם עשו את שלהם ומעשה ההתיישבות הוכתר בהצלחה מרובה. יהודי כסרביה נודעו באורחות חייהם הקרובים לטבע ולאדמה.¹¹ עסקו במגוון מקצועות החקלאות: כרמים, מטעי נשירים, גידולי שדה, טבק, פלחה. במפקד שתואר לעיל נמנו בשנת 1898 כ-18,000 חקלאים יהודים בכסרביה, אשר עיבדו כ-1.7 מיליון דונם.

משנות ה-30 של המאה ה-19 יזמה ממשלת רוסיה מהלכי המשך להתיישבות היהודית שהצטמצמה עד כה לנובורוסיה. הממשלה הקימה עשרות מושבות יהודיות בחבלים המערביים, בהם ישבו מרבית יהודי רוסיה (פלכי ויטבסק, מוהילוב, מינסק, וילנא, גרידנא, קובנא, ווהלין, קיוב, פודוליה, וצ'רניגוב). חלק מפלכים אלו סופחו לפולין לאחר תום מלחמת העולם הראשונה. המושבות החקלאיות היהודיות רשמו הצלחה בניגוד לכשלונות הנסיונות להתיישבות חקלאית יהודית בתחומי אוסטריה, ואוכלוסייתם מנתה קרוב ל-200,000 נפש. בשלהי המאה ה-19 החלה חברת יק"א לסייע באשראי למושבות היהודים, בעיקר בשווה כסף זרעים, שתילים, מיכון חקלאי, ולאחר מלחמת העולם הראשונה ניהלו את פעולת האשראי חברות הג'וינט ואורט.¹²

אטינגר מקדיש פרק לניסיונות החקלאות באמריקה הצפונית. תחילתה באגודת 'עם עולם', ממנה יצאו אנשי 'החברה לחקלאות יהודית' (Jewish Agriculture Society). הירש לייב שבתוביץ, יהודי רוסי שהשתלם בחקלאות בתמיכת קרן הירש, יזם וייסד כפר חקלאי יהודי ובו בית ספר להכשרה חקלאית, הכפר מנה כ-60 בתי אב, זכה להתעניינות

10 מזכיר הסקציה החקלאית היה פרופסור בוריס דב ברצקוס, אשר היה מומחה לבעיות אגרריות של ברית המועצות. לימים פרופסור לכלכלה חקלאית באוניברסיטה העברית בירושלים.

11 הווי הכרמים בכסרביה מתואר בספרו של שלמה הלל 'הר הכרמים', המספר על אורחות החיים של חקלאים מובהקים, אנשי אדמה וכפר. הוא מזכיר אגרונום יהודי המגיע כדי לתעד את מפעלם החקלאי, מתרשם ממנו ונוטל אותו כדוגמא. שמו של האגרונום 'אונגר' ויש בכך שיבוש או הטייה מכוונת ל'אטינגר' הנזכר לעיל.

12 אורט, חברה להפצת העמל בקרב היהודים, נוסדה בפטרבורג בשנת 1880 במטרה לשפר את תנאי חייהם של היהודים ברוסיה, ולהעברם מעסקי מסחר זעיר, רכילות וכספים, למקצועות יצרניים, וביניהם עבודת אדמה. עד למלחמת העולם הראשונה פעל האירגון ברוסיה בלבד. לאחר המלחמה הורחבו פעולותיו למדינות נוספות.

ולהצלחה מסויימת בשנותיו הראשונות. דגם של כפר ובו מתנהלים חיי קהילה, היה זר לאורח החיים הכפרי האמריקאי, של חוות בודדות מרוחקות זו מזו. זרות זו, יחד עם רצון להתערות בהצלחה האמריקאית - בחיי עיר ומסחר, הביאו עד מהרה לתהליך 'אורבניזציה' של הכפר, והפיכתו לעיירה אמריקאית טיפוסית, שפרנסתה על תעשייה ומסחר. מעבר לאפיזודה 'חקלאית' זו בדברי ימיה של יהדות ארצות הברית, כמעט ולא נודעה בה כל פעילות התיישבותית-חקלאית. בגלי ההגירה העצומים של מפנה המאה ה-19, פנו רובם ככולם, כדרכם של היהודים - אל הערים.

המאמץ להעתקת היהודים לארגנטינה

הברון הירש שהיה ער למצבם של יהודי רוסיה, ביקש בשעתו ליצור מסגרות חינוך מקצועי והסבת יהודים לעבודה יצרנית, ובכללה חקלאות. עם הפרעות בשנות ה-80 של המאה ה-19, נוכח כי ברוסיה גופא אין לכך תוחלת, ולכן הפנה את מאמציו אל מעבר לים - לארגנטינה. התכנית שגיבש, בסיוע מומחים, היתה העברת כשלושה מיליוני יהודי רוסיה ליישוב מחדש בארגנטינה, רבת האדמות, דלילה באוכלוסייה, ונכונה לקבל את היהודים. ולשם כך יסד הירש את החברה להתיישבות היהודית "יק"א", מאמצים אלה, שלוו בהשקעת כספים רבים וצבא מומחים ופקידים, נשאו פרי חלקי בלבד, כמה אלפים עסקו בחקלאות, והמהגרים רובם ככולם נהרו לערים הגדולות. ההגירה לארה"ב לעומת זאת, הקיפה בתקופה המקבילה מאות אלפים, וזאת ללא כל תמיכה והכוונה. (אבני, 1973). עניין זה מעיד יותר מכל על חוסר נטייתם של היהודים בעת ההיא לעסוק בחקלאות. אטינגר מסכם פרשה זו במילים הבאות: "החקלאות היהודית בארגנטינה תהיה נחלת דברי-הימים, והחקלאים היהודים בארץ נכר זו - רק נושא לעיון, להשוואות ולהתעמקות באחת הבעיות היסודיות של עמנו, שיבת חלק הגון ממנו לקרקע" (אטינגר, 1942).

תנועת החלוץ

תנועת החלוץ פעלה ברוסיה, פולין וגרמניה, בקשה להכשיר המוני צעירים לעבודת אדמה, לקראת עלייתם לארץ ישראל. בשיאה מנתה התנועה למעלה מ-300 נקודות הכשרה והקיפה כ-15,000 צעירים, רבים מהם עלו ארצה, ורבים נספו בימי המלחמה. תנועת החלוץ היא חוליה מקשרת בין הגולה ובין ההתיישבות בארץ ישראל. תנועת החלוץ באירופה הגם שתכליתה העיקרית היתה הכשרת צעירים יהודיים לעבודת אדמה, אין לראות בה חלק מן הגלות. הכשרה חקלאית זו, על מאות מוקדיה-יישוביה, ואלפי המשתתפים בה אינה קשורה לגלות כי אם להכשרה לקראת העליה וההתיישבות לארץ ישראל. בדרך של עבודת אדמה, אשר תדמה אותה לשאר העמים.

ד. התיישבות וחקלאות בימי שיבת ציון

מאמצים רבים השקיעו אבות ההתיישבות בשינוי דפוסי חייהם של היהודים העולים לארץ ישראל. מ"אנשי עיר מובהקים" לעובדי אדמה. למאמצים אלה ביטוי נרחב בספרות ובהגות של אותם ימים. חיים גבתי פותח את ספרו הגדול 'מאה שנות התיישבות', במילים "תולדות ההתיישבות החקלאית היהודית בארץ ישראל, היא סיפור שלא סופר". התיישבות, וחקלאות, חד הם בעיניו, ואין התיישבות שאינה חקלאית. ובדברים אלה הוא מבטא נכונה את הזהות שהתקיימה בשנות ההתיישבות הראשונות, ולמעשה עד קום המדינה - התיישבות פירושה התיישבות חקלאית.

"הרבה נאמר ונכתב על התופעה המופלאה, לפיה הוקם היישוב החקלאי בארץ ישראל על ידי אנשי עיר מובהקים. שהרי כמעט ולא היו עובדי אדמה בקרב יהודי מזרח אירופה - פולין ורוסיה - אבות ההתיישבות הציונית בארץ ישראל, והמעטים אשר היו לא הותירו חותם בתודעת העם. אבל, אותם אנשי עיר הסכימו בצורה גורפת, כי יישוב הארץ משמעו תהיה עבודת האדמה" (גבתי, 1981).

עקיבא אטינגר, אשר הכיר היטב את החקלאים היהודים במזרח אירופה רואה כי החקלאות זרה ליהודים: "כדי שנוכל לחדש את חיינו כעם בריא, מן ההכרח הוא ששוב תהיה לנו בארץ-ישראל אוכלוסיה חקלאית עברית גדולה. ואף על פי שאין החקלאות הולמת את הסטרוקטורה של עמנו בהווה, חשוב לנו היסוד החקלאי משני טעמים עיקריים: א. שהתושבים יוכלו לבסס את כלכלתם על תוצרתם הם ולא יהיו תלויים ביבוא מן החוץ; ב. שהעם יכה שרשים עמוקים באדמת מולדתו." (אטינגר, 1945)

אטינגר מרגיש כי אין החקלאות יאה ליהודים, ואף על פי כן חשוב היסוד החקלאי. לשני הטעמים שהוא מונה יש להוסיף טעם שלישי, החקלאות תרפא את העם היהודי מחולייו הגלותיים, ותביא להבראתו ולהתחדשותו. נעמוד בהרחבה על שלושה טעמים אלו.

אברהם שמואל הירשברג מסכם בפשטות את תכלית עלייתם של היהודים לארץ ישראל: "התקות אשר קו חובבי ציון אל הישוב בארץ ישראל היו: תקון מעמד ישראל החמרי, על ידי יצירת מפלגת אכרים החיים על אדמתם, החסרה בישראל, ואשר תהיה למופת לכל העם בחייה הטבעיים, הפשוטים והבטוחים, בהיותה בלתי תלויה באויר המסחר ובחיי המותרות הכרוכים בעקבותיו. גם לתת לעם ישראל הנווד, אחיזה קימת בקרקע של הארץ החביבה עליו חבה תולדתית, ותקון מעמדו המוסרי." (הירשברג, משפט היישוב החדש)

כלכלה

תנועת שיבת ציון כרכה יחדיו את העלייה לארץ עם שיבה לחקלאות. התנועה הציונית שאפה ל'היפוך הפירמידה' - היפוך הריבוד החברתי-תעסוקתי שאפיין את יהודי הגולה.

כמעט כל ההוגים בימי בראשית של ההתיישבות הציונית בארץ סברו כי ייסודה של חקלאות בארץ-ישראל המתחדשת תהיה בסיס לכלכלה הלאומית ותנאי לעצמאות לאומית, וזאת בטענה כי בסיס רחב של סוחרים, מתווכים ורוכלים, אינו מהווה מבנה מתאים לחברה בריאה הקשורה למקורותיה ולאדמתה. על כן, יש ליצור מבנה חדש בו יהיו עובדי אדמה בבסיס הפירמידה, ורק שכבה קטנה של אנשי שירותים ומסחר בקודקודה - כמקובל בקרב אומות העולם. שלמה שילר, משכיל ומחנך, מביע בתמצית את הרעיון, וקובע כי הכפר, הקרקע וייצור החומרים הגולמיים - קרי המזון, הם תנאי להקמתה של חברה יציבה:

"כלכלה לאומית בריאה היא רק זו, שמספקת את כל צרכיו של הלאום. אקונומיה, שאין עמה פרופורציה נכונה בין הכפר והעיר, שהכנת החמרים הגלמיים אינה נעשית בידי בני הלאום עצמם, היא גם שנקודת-כבדו נטלה הימנו, פירמידה העומדת על ראשה, שכל רוח מצויה ושאינה מצויה הופכתה על פיה. עושר לאומי, שאינו מבוסס בקרקע אינו בר קיימא. זה היה כל אסוננו בגולה, סיבת ההתרוששות, שלוהה כצל את עמנו במשך נדודיו."

ארתור רופין מגדיר בבירור את המבנה ההפוך. תיקונו כרוך בקשיים רבים, ולמעשה שינוי אורחות חיים והנהגה: "ההרכב הכלכלי של היהודים בארצות הגולה למה הוא דומה? לפיראמידה, שבסיסה הרחב מתהווה מתוך סוחרים, פקידי המסחר וסרסורים. אחריהם באים בעלי-תעשייה ובעלי מקצועות חופשיות (רופאים, עורכי-דין, מהנדסים, מורים, עתונאים, אמנים) ובעלי-מלאכה (ביחוד חייטים, סנדלרים, פחחים, זגגים, צורפי-זהב). ורק בשטח הקטן של פסגת הפיראמידה נמצאים פועלי התעשייה ואכרים. זהו ההיפך הגמור מן הדרוש בארץ-ישראל, אם רוצים כי החקלאות תהא נעשית היסוד של החיים הכלכליים; מה שבארצות הגולה נמצא בפסגת הפיראמידה צריך לשמש בא"י כבסיס. דרושים חלופי המערכה הכלכלית בהחלט. והם קשים ביותר, הנה עוד יגדל הקושי פי כמה, אם עוד מצטרף אליהם ההכרח להסתגל למדינה אחרת, לאקלים אחר וללשון אחרת."

אטינגר, רופין, ושילר עומדים על הקושי הגדול בשינוי כה מהותי באורחות חיינו של העם. לאחר כשני דורות, כאשר ניתן לראות את הדברים בפרספקטיבה היסטורית, בראייה מסכמת של תולדות ההתיישבות, קובע חיים גבתי כי הדרך הזו: הסבת היהודים לעבודת האדמה, ובניית מעמד של איכרים יהודים היתה מתבקשת ובלתי נמנעת:

"הרעיון של שיבת ציון היה מבוסס בעיקרו על שיבת עם ישראל לעבודת-האדמה. אין שיבת ציון אלא בעלייתם של המוני יהודים לארץ-ישראל ובהקמת מושבות חקלאיות, שבהן יעבדו את האדמה ויגדלו תבואות, ירקות, פירות ובעלי-חיים. בזה יניחו יסוד לכלכלה לאומית בריאה שתשמש, בבוא היום, בסיס לעצמאות מדינית. צריך לזכור, כי

מרבית האוכלוסיה באירופה עסקה בימים ההם בעבודת-האדמה. החקלאות היתה ענף-הכלכלה העיקרי והחשוב ביותר. האיכרים ייצרו לעצמם את המזון הדרוש להם ואת העודפים סיפקו לאוכלוסיה העירונית. אין תימה שהוגי הרעיון של שיבת ציון ראו כתפקיד ראשון ועיקרי - הקמת ישובים חקלאיים ויצירת מעמד של איכרים שייצרו בזעת אפם את הלחם ואת המזון הדרוש". (גבתי, 1981)

אברהם גרנות קושר את רעיון החינוך מחדש, או 'הבראת העם' מחוליי הגלות, יחד עם הנימוקים הכלכליים בדבר ביסוס יישוב עברי יציב ונושא את עצמו, והוא כורך יחדיו את שלל הנימוקים - השיבה לטבע, בריאות העם, יסודות כלכליים ויציבות מדינית, כל אלה מגויסים כנימוק לשיבת העם לחקלאות:

"יש להבין למשאת-נפשם של אבות הציונות, שהדגישו מאז ומתמיד את ערכה המיוחד של החקלאות בבניין הארץ, שכן הם שאפו לתקן את התקלה הבולטת ביותר של הגלות: ניתוק מן הטבע, ועל כן יש להחזיר את היהודים לחיי הכפר ולעבודת האדמה. טיפוח מעמד האיכרים נהפך, איפוא, לתפקיד הראשון במעלה - אם גם הקשה ביותר - במפעל היהודי. החקלאות נראתה כמכשיר רב-כוח כדי להבריא את עם ישראל הבראה גופנית ורוחנית כאחת, כדי לבסס את היישוב ולהפכו לחטיבה כלכלית-לאומית נושאת את עצמה. אין לתאר יציבות מדינית של ישראל, ואין לקיים עצמאות כלכלית - בלא שבתוך עצמאות זו תתפוס החקלאות מקום חשוב כמקור פרנסה לחלק ניכר של תושבי הארץ." (אברהם גרנות, 'תמורות אגראיות בישראל ובעולם')

ועם כל זאת קיימת התחושה כי במגמה להשבת היהודים לעבודת האדמה - יש חולשות רבות. ולפיכך, יש לגייס גם התלהבות. "מה שמביא את הצעירים ממזרח אירופה אל החקלאות בארץ-ישראל ומה שמחזיק אותם בחקלאות הוא גורם אידיאלי, היינו ההכרה, כי החקלאות היא יסוד הכרחי בשביל בית-לאום יהודי בארץ-ישראל. אם היו פוסקות אצלם הכרה זו והתלהבות הלאומית, אז היו גם הם עוזבים את הארץ ומחפשים להם במדינות אחרות פרנסות טובות יותר..." (רופין, ההתישבות החקלאית של ההסתדרות הציונית בארץ ישראל, תרס"ח-תרפ"ד)

רופין זורע את זרעי הספק, שהתממשו כעבור דורות מועטים. ההתלהבות הלאומית אשר החזיקה את החקלאות בראשית שנות המדינה - שככה, וכיום נדרשות דרכים וסיבות חדשות להצדקה קיומה של החקלאות.

השיבה לחקלאות בראי התקופה

בשלהי המאה ה-19 מעלים הוגים, מתקנים ומנהיגים את השאיפה להשיב את העם היהודי לחיי כפר וחקלאות. לצד גורמים דתיים, חברתיים וכלכליים אשר ביסודה של שאיפה זו. אין לנתק מן המגמות והרוחות אשר רווחו בתקופה רבת-תהפוכות זו.

המאה ה-19 עומדת בסימן של תנועות חברתיות חדשות אשר שינו ללא הכר את פניה של החברה - מהפכת התיעוש ומגמות קפיטליסטיות מזה, לצד גישות סוציאליסטיות והנחת יסודות לתנועות הקומוניסטיות. שלילת החברה הבורגנית על ידי המרקסיזם אינה מבקשת להפנות את החברה אל חיי כפר וחקלאות, אלא לבניית פרולטריון המתבסס בעיקרו על תיעוש. יהודים בכל ארצות מושבם היו פעילים ומובילים בתנועות אלו, אשר צמחו ופרחו במפנה המאה ה-19. לכך יש להוסיף את סדרת המשברים הכלכליים אשר טלטלו את המשק העולמי, בשלהי המאה ה-19.

וכאן עולה השאלה, כיצד על רקע גישות של תיעוש, קידמה וחידוש, ובעיצומו של משבר כלכלי מתמשך, נשמעים קולות בדבר חזרה לטבע ולחקלאות? והרי בתקופה זו היתה מגמה הפוכה בקרב אומות אירופה והעולם החדש - מן הכפר והחקלאות אל התיעוש, המסחר והמלאכה. מה ראו מנהיגי הציונות (לפחות רובם) להציב מגמה שהיא הפוכה לזרם הכללי, והרי ראוי היה להשתלב במגמה הקיימת, להפנות את היהודים לחיי עיר, מסחר ותעשייה, מה גם שכיוון זה היה צומח באופן טבעי מתוך מנהגיו ואורחות חייו של העם היהודי.

דברים אלה נאמרים על מנת להבהיר כי הטעמים והשיקולים ביסודה של מגמת השיבה לחקלאות, נדרשים להיבחן גם בראי התקופה וזרמיה.

יש הטוענים כי השפל הכלכלי בשלהי המאה ה-19 חידד את הביקורת על השגי המהפכה התעשייתית ויצר אווירה נוחה לקליטת בשורות ישנות-חדשות, אנטי קפיטליסטיות, הן מצידם של שמרנים השוללים בהתמדה כל חידוש ושמחים בכשלונו, ובעיקר בקרב תנועות סוציאליסטיות אשר קראו למיגור הסדר הישן - ובו כלולות גם מסגרות

חקלאיות נצלניות. על רקע ביקורות אלו הופיעו מגמות חדשות, כריאקציה לקפיטליזם והתיעוש המוגבר, שעיקרן שיבה לטבע ולעבודת האדמה.

מנהיגי הציונות, רובם ככולם, היו נטועים בתוך הוויה זו, ורוחות הזמן לא היו זרות להם. הרצל עצמו, אדם מודרני במלוא מובן המילה, נלהב מן המדע, הטכנולוגיה והישגיהם, מבקש ליצור ארץ 'ישנה חדשה', המתבססת על חיי עיר, תיעוש ומסחר תוך הישענות על אמצעים טכנולוגיים מתקדמים - ולצידם חקלאות משוכללת.

נוסיף לכל אלה את גלי המשבר, הפרעות והדיכוי שהיו מנת חלקו של העם היהודי בתקופה זו, ומתוך כל אלה, נדרשה התוויית דרך, המשתלבת ברוח התקופה במגמות סוציאליסטיות או שיבה לעבודת האדמה, שהיא באופייה שמרנית ומנוגדת לרוח הזמן, ובעיקר מנוגדת לאופיו של העם היהודי. התלבטות זו היתה מנת חלקם של רבים ממנהיגי הציונות, ונדונה הרבה בכתביהם, בורוכוב דבק בעמדתו כי היהודים אמורים להשתלב בפרולטריון תעשייתי, לעומתו פינסקר שינה את דעתו, ולאחר סדרת הפרעות בשנות השמונים של המאה ה-19, קרא להתיישבות חקלאית של יהודים בארץ ישראל.

ראויה לציון תרומתו של פרנץ אופנהיימר לגיבוש ומיזוג גישות קפיטליסטיות בפרקטיקה החקלאית. אופנהיימר, סוציולוג יהודי גרמני, ראה עצמו כציוני הרואה את השאלה היהודית מן הצד הכלכלי-חברתי שבה, ולא דווקא מן הצד הלאומי. הגותו האקדמית-חברתית, בקשה למתוח גשר בין הקפיטליזם לשיבה לעבודת האדמה, בביקורו בארץ בשנת 1910 התרשם אופנהיימר ממראה הישובים החדשים, וכאן נטש את עמדותיו האקדמיות-לכאורה, והזדהה עם המעשה הציוני באומרו כי רק על ידי האחיזה בקרקע - בהתגלמותה של עבודת אדמה, עשוי העם להחזיק בארץ. משנתו זו היתה מקובלת ורצויה בקרב המוסדות המיישבים - מתן לגיטימציה אקדמית מאיש מדע ארופאי נודע, השותף לרעיונות החלוציים ולהתמדה בכיבוש הארץ בדרך של אחיזה חקלאית.

על עבודת האדמה והאחיזה בקרקע

השיבה לחקלאות, נתפסה מעבר לחשיבותה הכלכלית, גם בהקשר של אחיזה בת-קיימא בארץ. עבודת אדמה מחייבת קשר פיסי, פשוטו כמשמעו עם האדמה, נוכחות מתמדת והרגשת מחוייבות.

שלמה שילר עומד על הקשר בין האחיזה בקרקע בדרך של עבודת האדמה, ובין הרגשת הבית, הבעלות על הארץ: "במקום שיש כפרים תקום העיר ממילא, אבל אין בכוח העיר ללדת מתוכה את הכפר. על חשיבותה המדינית של ההתיישבות החקלאית אין מן הצורך להרחיב מלים. כמה פעמים היינו בארצות פזורינו השליטים במסחר ובתעשייה וגם מספרנו לא דל היה ולמרות זאת היינו גרים בעיני שכנינו וכן היינו בעינינו אנו. להתאזרח בארץ, זאת אומרת להיות מעורה בקרקע. עם שהתאחז על אדמתו מתוך עבודה, אפילו כל הרוחות שבעולם לא יזיזוהו ממקומו; בעלי הארץ האמיתיים הם עובדיה." (לדמותו החברתית של הכפר העברי בארץ ישראל, 1946)

אברהם גרנות טוען, כי הכלכלה הלאומית בארץ ישראל אמורה להיות מבוססת, במידה רבה, על החקלאות. שאם לא כן, ישוב העם היהודי להצטופף בערים ולשוב לאותם ענפים מסורתיים בהם התנסה בגולה:

"הכלכלה היהודית בארץ צריכה לקום לפי המתכונת הקיימת אצל כל עם ולשון, שתכלול את כל הענפים המשקיים, את כל השכבות והמעמדות, את כל המקצועות והאומנויות. רק על יסוד חלוקה נכונה ויעילה של הענפים המשקיים, תוך שיווי-משקל חברתי, נצליח לבנות כלכלה לאומית שלמה משלנו ונבטיח תנאי ייצור סדירים ומתוקנים. מתוך שיקולים אלה קבעה תורת הציונות את ההלכה, כי רוב יהודי בארץ-ישראל מותנה בקיומו של משק יציב ומגוון, שיכלול את המקצועות החסרים אצל היהודים בפיזוריהם ויקיף את כל ענפי הכלכלה - וקודם כל את הייצור הראשוני." (שם)

גרנות מרחיב את הרעיון, וטוען כי אם יתרכז רובו של העם בערים, יהיה בכך משום החלשת הקשר למולדת, "גלות בתוך מולדת":

"הרוב המספרי בלבד אין בו עדיין כדי לפתור את הבעיות של תקומת עם וארץ. להלכה ייתכן כי יהיה רוב יהודי בארץ, אלא שישב במרכז בערים, ואילו שאר התושבים - שיהיו מיעוט מבחינה לאומית-דימוגרפית - יהיו מפוזרים במאות כפרים ובעשרות עיירות, והם יהיו מעבדי שטחי-אדמה נרחבים, הקרובים לערים או המרוחקים

מהן. ואם גם תקויים ריבונותו של העם היושב ברובו ככולו בערים, מבחינה מדינית-משפטית - הרי תהיה זו ריבונות מוגבלת, חסרת תוכן ויציבות. היא תעמוד בסכנה תמיד, שכן רוב האוכלוסין יהיו מנותקים מן העורף החקלאי, מן המקורות של הייצור הראשוני. הכלכלה הלאומית לא תהיה שלמה כל-עיקר, אם לא תהא מבוססת על חקלאות בממדים נרחבים, שתקיף את ייצורם של כל המצרכים, שניתן לגדלם בארץ לפי תכונותיה הטבעיות: אקלימה, טיב אדמותיה ואוצרות מימיה. בצד התקלות החברתיות, הנובעות מן התופעה של ריכוז האוכלוסין בערים, הרי עלולה אי-יציבות כזו לסכן גם את היסוד הבטחוני והמשקי של המדינה. ומבחינה רוחנית-לאומית עלולה אותה תופעה, של ריכוז יתר בערים, להביא לידי יצירת גלות חדשה - גלות על אדמה המולדת - על כל פגיעה ומגרעותיה. המצב לא יהיה אז שונה מן התנאים שהיו שוררים בארצות הגולה, כשהיו היהודים מצטופפים בערים ובעיירות¹³ (שם)

בין אבות ההתיישבות היו אשר יצקו בחקלאות תוכן נוסף: אחיזה בקרקע, קשר יציב לארץ ומניעת ירידה וגלות. העניין הזה של 'האחיזה בקרקע', בנוכחות מתמדת ובידיים עובדות את האדמה - פשוטו כמשמעו - טעון מבחינה רגשית ולאומית. דיו רבה נשפכה אודותיו, ואין זה המקום לעסוק בכך. אבל יש מקום למחשבות בדבר האחיזה החקלאית כמפתח ליציבות וקשר בר-קיימא לארץ. שמחה אסף מעמיד את יציבותה של גלות בכל על עיסוקם של היהודים בחקלאות, וכך, משפסקה עבודת האדמה בקרב היהודים, נותק הקשר לקרקע: "העיסוק בחקלאות הוא תנאי ליציבות ולישיבת קבע, משנעשה המעבר למלאכות אחרות, שוב לא היה מה שיקשור את היהודים לאדמה והם גלו מבבל מערבה. סופה של קהילת בבל, ששנותיה כ-1500 שנה, נעוצה במעבר היהודים מחקלאות לפרנסות מסחר ומלאכה. (שמחה אסף, 'תקופת הגאונים וספרותה')

שלמה צמח מרחיב גישה זו וטוען כי החקלאים הם עמוד התווך של החברה, הם נושאים על גבם את קיומה הפיסי והחברתי של האומה. ובהתפרק החברה החקלאית, נפוץ העם לכל עבר. והוא ער ליחס המזלזל לו זכה הכפרי המגושם (לא החקלאי - אלא הכפרי, החוכר לרוב בית מזיגה, שהיה סמל לבערות בעיני בני העיר המתנשאים), והיפוכו של דבר בישראל. אנשי הכפר הפכו לעילית החברתית של ישראל המתחדשת. צמח מסביר את התפרקותה של האימפריה הרומית בהתפוררותה של החקלאות:

"הוא הדין בממלכות רומא. בכל העולם העתיק לא היתה חקלאות דוגמתה; כה רבה היתה הידיעה המקצועית וכה גדולה היתה המסירות והחבה להתעסקות זו. שירת הלב והדעת הגדולה והנשגבה של וירגיליוס, הוא עצמו בנו של אכר זעיר, על עבודת השדה מעידות על שתיהן, על הידיעה ועל החיבה גם יחד. כמעט כל בהמות הבית ומיני הצמחים, גידולי שדה וגן, שהיו מצויים באירופה קודם שנתגלתה אמריקה, היו ידועים לאיכרים הרומאים. הם ידעו על טיבו של זיבול וערכו ואפילו של הזיבול הירוק, הם כתבו חיבורים נכבדים על הנהלת המשק, וקבוע היה אצלם מחזור זרעים מתוקן. אולם ברבות השנים גם אכרים אלה נהפכו לאנשי-צבא ולבם אל הארצות הכבושות. בשדות שבמולדת באו במקום האכרים עבדים שבויי מלחמה. ומיד התחילה הירידה התרבותית המוסרית עד שנפרצו שערי רומא לפני שבטי הצפון והאומה וקניניה היו לעיי חרבות. והנה אי אפשר להסביר תופעות אלו, שעומדות זו בצד זו, כמאורעות מקבילים בלבד שאין חיבור סיבתי ביניהם. אי אפשר לומר הירידה רק מטעמים כלכליים באה, מתוך מחסור בצרכי מחיה. הלא הכרכים שפעו עושר ורווחה, ביזת עמל זרים. אין זאת כי אם העדרו של האדם הכפרי, ההווי שלו, ככוח פורה בתוך האומה ונפשה, הוא שפגע.

עדים אנו לחילופי יחס לכפרי, מן הזלזול הגלוי אל הכפרי המוזר והמרוחק, עם-הארץ, הבער, הגויי, המגושם, שהיה לראווה וללעג, כשהיה בא עם בני ביתו לימים נוראים אל העיירה ומגמגם את העברית המשובשת שלו בבית הכנסת; אל הפאר הרומאנטי הרגשי והתמים של שיבת ציון, אל ההערכה הנעלה והעמוקה והנכונה, שרואה בכפר חזות הכל ומטילה עליו את כל האחריות שבבנין, במשנתה של העליה השניה." (לדמותו החברתית של הכפר העברי, 1946)

---

13 הרבה מן התמימות יש באמירות אלו. שיעור החקלאים במדינת ישראל בדומה לשיעור בארצות מפותחות רבות אחרות הינו כיום למטה מ-2%, והוא מעיד על רמת פיתוח גבוהה. שיעור זה מספק ברווחה את רוב תוצרתה החקלאית של המדינה, ואף מייצא חלק ניכר ממנה.

ספקות

לצד ההתלהבות מן הרעיונות של שיבת היהודים לעבודת אדמה, נמצאו גם מי שהביטו על העניין בצורה מפוכחת, בספקנות, ואף בלגלוג. ביניהם היה תיאודור הרצל:

"מי שרוצה להפוך את היהודים לאיכרים טועה טעות תמוהה. למעשה הפך האיכר לנחלת ההיסטוריה, כפי שהדבר ניכר בעיקר בלבושו המסורתי, וכן בכלי עבודתו, שלא השתנו כלל מימי אבותיו. מחרשתו נותרה כפי שהייתה לפניו, עודו זורע מתוך כנף בגדו, קוצר בחרמש ודש במורג כבימים עברו. והלא יודעים אנו, שיש כיום מכוונות. ללא ספק תגבר אמריקה על אירופה, כשם שהאחזה הגדולה בולעת את הקטנה. האיכר, במתכונתו הנוכחית, אבד עליו הכל. אם עדיין משמרים אותו באופן מלאכותי, הרי זה אך ורק בשל אינטרסים פוליטיים שהוא נועד לשרתם. הרצון ליצור איכרים חדשים לפי המתכונת הישנה הוא ניסיון בלתי אפשרי ונואל. שום אדם אינו עשיר או חזק דיו, כדי לסובב בכוח את גלגל התרבות לאחור. עצם השמירה על קיומם של מצבי-תרבות נושנים היא משימה עצומה, שספק אם כל אמצעי הכוח, אפילו אלה של מדינה אוטוקרטית, יספיקו לה.

האם סביר לצפות מן היהודי, שהוא אדם אינטליגנטי, להפוך לאיכר מיושן? הרי זה כאילו אמרו לו: "קח לך קשת וצא למלחמה!" – מה? בקשת? שעה שבידי האחרים רובים קטני-קוטר ותותחי-קרופ? אותם יהודים, שרוצים להפכם לאיכרים, צודקים בהחלט, אם בנסיבות כאלה הם מסרבים לזוז ממקומם." (בנימין זאב הרצל, מדינת היהודים)

יש בו, בהרצל, הכרה מפוכחת ביתרונותיו של היהודי, האדם המשכיל, איש העולם הגדול. הניסיון להפכו לעובד אדמה נראה מגוחך בעיניו.

חיים ברנר צופה נכוחה את שעתיד להיות, צעירי הארץ יבכרו על פי טבעם 'עבודה משרדית', מקצועות אקדמיים וחיי נוחות. עבודה פיסית אינה מתאימה להם: "כי כל צעירי הארץ שלנו הם קנדידטים למשרדים וללשכות לגימנסיות ולאוניברסיטאות והכל מנבאים לימות המשיח, שעל אף הגלוי והברור, ואדם שינקוף אצבע לעשות את העבודה הכי-קטנה הנחוצה – אין" (י.ח. ברנר, תשרי תר"פ).

אברהם שמואל הירשברג הוא אחד הראשונים לתאר את מושבות העליה הראשונה, ואת כשלונן:

עשר מושבות (בצירוף "מקוה ישראל") נושבות... רובם בעלי כרמים ובעלי אחוזות קטנות, המשעבדים (לבד מספר קטן) לאחרים, ויש ביניהם העמוסים לבד זה חובות משא לעיפה. מעט מאד ביניהם מספר האכרים עובדי אדמתם. המה חיים כמעט כולם חיים מלאכותיים, בלתי טבעיים, וגם חיי מותרות, והמה בלתי בטוחים בחיי מִתְקָרָם, הכל כעירוניים סוחרים באירופה.

אחד-העם רואה בחקלאות הנהוגה במושבות הברון המשך ישיר לעסקי הממון והספקולציה בהם הורגלו היהודים. אין זו חקלאות של עמל ויגיעה להוציא לחם מן הארץ, אלא תקוות להתעשרות מהירה:

"לא אהבת ציון וישראל, אף לא אהבת העבודה הגופנית וחיי איכרים, כי אם אהבת ה"עסק" החדש בפרי הגפן, הנותן לבעליו... שכר טוב מנשך ומרבית. המון חנפנים, סרסורים וכדומה חשבו ומצאו על פי הבשורות האלה, כי "הרעיון הגדול" טוב מכל עסקיהם, בתתו רווח גדול ובדרשו רק יגיעה מעטה. וככה היתה ארץ קדשנו לקליפורניא חדשה, המושכת אליה עיניהם של מבקשי "פרנסה" קלה ו"מחפשי אוצרות"..."

סימן רע הוא למצבו המוסרי של עמנו, אם יחפוץ להפוך כל אדמת הקודש לשדה שכרון גדול... כל אלה שרוצים להתעשר ואינם רוצים לעבוד, היו מבקשים אז את עשרם במקום אחר, ולארץ ישראל היו באים רק אנשים מישראל שהארץ ועבודתה חביבה עליהם מצד עצמה, לא מצד ההכנסות הגדולות, אנשים אשר באמת ובתמים מאסו בחיים של ביזיון ופיזור הנפש וילכו לארץ אבותיהם בהחלטה גמורה לעזוב כל מדותיהם המגוננות, תולדות המסחר, ולהתמכר בכל לבכם לעבודה גופנית עם מנוחה רוחנית. אנשים כאלה לא היו מסכנים בעצמם לייסד כל עתידותיהם ועתידות הארץ על איזו השערה שעוד לא נתבררה כל צרכה, אלא היו בוחרים יותר לקנות להם שדות זרע ולהוציא לחם מן הארץ בזעת אפם, ועם זה היו יכולים לנטוע גם כרמים בעתות הפנאי, לאט לאט, לא על ידי אחרים ובלי הוצאות מרובות. אם ברבות הימים היה היין מכניס הרבה, מה טוב, ואם לא,

היו מסתפקים במועט ואוכלים לחמם בשמחה. לא כן עתה, שרוב הבאים לארץ אינם באים אלא על יסוד אותם החשבונות, המבטיחים להם הכנסה מרובה תמורת עבודה מעטה (או רק תמורת השגחה על עבודת אחרים), ורק על מנת כן הואילו להתנחל בארץ אבותיהם, - עתה, מובן מאליו, שאין להם כל "חשבון" להתעסק בעבודת אדמה פשוטה, הנותנת רק מעט. ועל כן נראה בכל מעשי הישוב מעין ספיקולציה של בורסא... ('אמת מארץ ישראל' 1891)

הרצל, אחד העם, ברנר ועוד רבים אחרים, בתוך עמם הם יושבים, והם מכירים היטב את הלך רוחו. רתיעתו ממלאכת כפיים, העדפתו לעיסוקים קלים ורווחיים, ואף אלו העוסקים בעבודות האדמה, יתורו להם דרך קלה להתעשר. אוסישקין, מאבות תנועת ההתיישבות, מעלה ספקות בדבר התאמתם של היהודים לעבודת אדמה. והוא מציע מפורשות לבכר את יסודות המסחר והתעשייה על פני החקלאות. ואלו נימוקיו:

1. ההתפתחות הכלכלית העולמית הולכת ומשנה טיבה בימינו, הולכת ועוברת מן החקלאות אל התעשייה; רק המדינות העניות, המפגרות, מוסיפות לעמוד על החקלאות הצרופה בלבד. פרוצס זה הולך ומתפתח, ועלינו ליתן דעתנו עליו מלכתחילה בבואנו ליסד את מרכזנו בארץ ישראל.
2. אנו בונים בארץ ישראל לא מרכז רוחני קטן, אלא מרכז מדיני כלכלי גדול, שיהא בכוחו לקלוט חלק גדול מעם ישראל. לפי מעוט שעור-מדתה של ארץ ישראל יהא דבר זה בגדר האפשר רק על ידי התפתחות גדולה של המסחר והתעשייה (בבלגיה, ארץ מסחר ותעשייה, שמידתה כמידת ארץ ישראל חי וקיים ישוב של 6 מיליון נפש).
3. אוכלוסי היהודים שיהיו עולים לארץ ישראל, כמעט כולם יושבי ערים הם. לפיכך נוח יותר, ובאמצעים פחותים הרבה, להתקין לאלה קיום על ידי עבודה בכתי חרושת ובכתי מלאכה, מאשר בעבודה חקלאית.
4. מעלה גדולה בשביל המסחר והתעשייה בארץ ישראל, שהיא תופסת מקום מרכזי בין העולם האירופי והאסייתי, בין תעלת סואץ ומסילת הברזל הבגדדית ההולכת ונבנית, וחומר גלמי לעיבוד נמצא בארץ ישראל הרבה (צמר, משי-חי, דברי מחפורת שונים ליד ים המלח, וכדומה).

(דברי אוסישקין בתוך רייכמן, 1979).

בויכוח בין מצדדי העירוניות והתיעוש ובין התומכים בהתיישבות כפרית, היתה ידם של האחרונים על העליונה, ותפיסתם הטביעה חותם עמוק על מפת ההתיישבות בארץ, במשך כ-70 שנות התיישבות. למן 1882 ועד שנות המדינה הראשונות הוקמו יישובים כפריים בלבד, ולא הוקם שום יישוב עירוני (מלבד תל אביב שנוסדה בשנת 1909). בשלהי המאה ה-19 קמו ברוסיה תנועות נוצריות אשר התרחקו מן הדת הנוצרית, אחדות מהן נטו לכיוון יהדות. ומהם שהתגיירו, אחדים מן הגרים מצאו דרכם לארץ ישראל, בגלי העלייה הראשונה, וניסו להשתלב - תוך קשיים מרובים - בצעדיהן הראשונים של המושבות.

האגרונום חיים קלוורסקי, אשר פעל במושבות העלייה הראשונה בגליל המזרחי יזם את העלאתם של גרים רוסיים בכוונה לסייע בידיעותיהם ונסיונם לאיכרי המושבות. הוא אף נפגש עם הרצל, וטען לפניו כי היהודים חסרי נסיון וחסרי סבלנות לעבודת האדמה; ובדבריו נמצא את תמצית הטענה כי אכן, עבודת האדמה אינה יאה ליהודים:

האומנות (של עבודת האדמה) היא בהרגל ובסבלנות לחרוש ולהוסיף ולחרוש שנים ויובלות מבלי להחליף אומנות מלאכה זו באומנות אחרת. האומנות היא להיות איכר, ולהישאר איכר כל ימיו, הוא ובניו אחריו ולא להיות היום איכר ומחר חנווני או רוכל בשווקים, מורה או רופא... הגרים הם מבחינת ידיעת העבודה וחיבת הטבע ומידות טובות אחרות היסוד היותר טוב ביישוב. על ידי הגרים מתפשטת ידיעת עבודת האדמה וחיבת הטבע גם בין הפועלים היהודים. בקיצור, אני מקווה לתוצאות טובות מאוד מהגרים לעתידות עבודת האדמה בקרב היהודים בארץ ישראל. (רות בקי, להתחיל מבראשית)

החקלאות ככלי בהתחדשות האומה והתנתקות מכבלי גלות ומסורת

רבים ראו בחקלאות כלי אשר בעזרתו יתנתק העם היהודי מחוליו - מלאכות אוויר, תגרנות, מסחר, תיווך ואף קבצנות. היהודי שהיה מנותק מן הטבע, האדמה והיצירה, הלך והתנוון. עתה בעזרת עבודת האדמה יקום אדם חדש. תפיסות

אלו השתלבו יפה ברעיונות של מתקני עולם והוגים בני התקופה, לב טולסטוי, הנרי דיוויד תורו ואחרים. נציגם הבולט כאן היה אהרון דוד גורדון, שראה בעבודה, ובעבודה החקלאית בפרט, ערך ותכלית בפני עצמם. כשם שהאמן עושה את אמנותו מתוך דחף פנימי שאינו ניתן לכיבוש, כן גם עבודת האדמה, קושרת את האדם העובד אל הבריאה, אל העולם הטבעי, ומאחה את הקרעים הלא טבעיים, בעטיים של טכנולוגיה וחידושי סרק.

'דת העבודה' ששיאה בעבודת האדמה, חלחלה וכבשה לה מקום בקרב בני ההתיישבות, שזנחו מסורות ואורחות חיים, הסתירו וטשטשו את מורשת אבותיהם, ובקשו לברוא אדם חדש בארץ ישראל. כך נהוגה היתה החלפת משמעותם הדתית-רוחנית של חגי ישראל, במשמעות חילונית-טבעית, חגים קדומים המאזכרים את חגיגות האביב, הקציר והאסיף בדומה לחגי העמים הסובבים, בימי קדם.

סיסמת הפרודוקטיוויזציה תוך שיבה לקרקע, תחית העם על ידי החזרתו לאדמה בלבד, שיבת ציון במשמעות שיבה לאדמה, מן ההכרח שתעורר בנו כיום הרהורים, נבטיה הראשונים עלו בתקופה שלא ידעה, או לא יכלה עדיין להעריך, את המפנה הסקולרי שעמד לחול בעולם עם נצחונה של המהפכה התעשייתית. האידיאולוגיה של אבות הציונות ניזונה ממשאלות שתקפן פג כבר בעולם המערבי. בין שאר הנימוקים פעל גם רצון של התגוננות מפני האנטישמיות השטחית. וכדבריו של הרצל בנאום הפתיחה לקונגרס החמישי, המגלים את שרשי האידיאולוגיה הזאת: "אם ישאלונו, מה נעשה למתישבים בראשית בואם, לא נבוא במבוכה. רוצים אנו להאחזים בקרקע, לעשותם אנשי אדמה בפעל ממש, למען יחיו על אדמתם ועל פרי אדמתם, ולא ישאו עין בדאגה, כרוכלים חסרי אונים, אל שער הסחורות אשר בשוק." הדגשה זו של אחיזה בקרקע, של ההתמסרות לעבודה, של משק עצמאי בלתי-תלוי בשוק - חוזרות אצל הרצל, והן אצל הוגי דעות ציוניים אחרים, פעם כתרופה ותשובה לאנטישמיות ופעם כאמצעי יחידי להחייאת נפשה וגופה של האומה.

ארתור רופין רואה בבניין הארץ ובחקלאות בפרט כלי ליצירה וטיפוח קשר בין אדם וקנייניו החומריים. טיפוח החושים ליופי ולסדר, שהיו כה חסרים בגולה:

"חוסר חיבה לקנינים ולקוי החוש האסתטי הם תוצאה מן חוסר-קביעות, מן הבהלה ומן הפזיזות שבחיי היהודים במזרח-אירופה. רדיפות מדיניות או תמורות העתים במסחר יכלו לעקור בן-לילה את היהודי ממקומו ולא נתנו לרגש אמתי של אהבת מקום מגוריו להשתרש בלבבו. רק ע"י התמדה של שנים מרובות הולך ונוצר רגש-טפוחים של האדם אל קנינו, אל ביתו וגנו. כלעומת שהיהודי משתמש בארצו, כלעומת שהוא נקשר אל ביתו והוא חדל להביט עליו, כמו במזרח-אירופה, כעל מעון עראי, אלא כבית עומד וקיים לו ולזרעו אחריו, כן תצמח ותגדל בלבבו חבת הבית, וכן יתעורר בקרבו חוש הסדר, היופי ושמירת הקנינים" (רופין, ההתיישבות החקלאית, תרס"ח-תרפ"ד) תימתה של החקלאות לניתוק מן העבר ויצירת אדם חדש בארצו, יצרה פער ניכר בין בני ההתיישבות והוגי הדעות שבה, ובין חוגים רחבים בציבור. וכך, מתאר בכאב שמואל הוגו ברגמן את התופעה:

"הכפר הפקיר את השבת לא רק למעשה אלא גם בשפה, אם איש הכפר יכול היום לומר בעברית ביום חול: "יש לי היום שבת", אם על סידור העבודה המודפס של יום חול בקבוצה אפשר למצוא מדור לרשימת החברים שיש להם ביום חול זה 'שבת', הרי שלפנינו תופעה מסוכנת מאוד. חטא זה נגד השפה הוא בעיני עוד יותר חמור מן החטא נגד השבת עצמה. לנוער המתחנך בשפה "עברית" זו יהיו מקורות תרבותנו סתומים ובלתי מובנים... והרי ברור שבדרך זו לא נצליח להקנות לנוער שלנו את הרגש שהוא נושא על שכמו את הירושה הגדולה של הגולה. אנחנו מחכים לכך, שהכפר שלנו יתרום את תרומתו לגאולת השבת והחגים מן ההתאבנות שנגרמה על ידי הגולה. אנחנו מקוים, שהכפר יגאל את הימים האלה לא על ידי פגיעה בקדושתם אלא על ידי תוספת קדושה. יודע אני שהשאלה הזו מסובכת מאוד מבחינה דתית, פסיכולוגית וכלכלית. והנני רואה בשאיפות הרציניות המתגלות פה ושם עם דיון בשאלות אלה אחד הסימנים הטובים ביותר לכוחה של התחיה בכפר. אולם במקומות שהנך מוצא רצינות רבה, הנך מוצא גם דילטנטיות רבה. בשאיפות להפוך את חגיגנו לחגי-טבע גרידא, וליטול מהם את חשיבותם הרוחנית שהוספנו עליהם, הנני רואה את ההשפעה הישירה של הלך-רוח פגני המתפשט בעולם. חגי-טבע אלה הנהיגו הנאצים בגרמניה כביטוי למרדם נגד ערכי היהדות והנצרות וכסימן לשבתם אל הדת הגרמנית

שלפני הנצרות. לנו אסור לשכוח, שהיהדות השיגה את מה שהשיגה בעולם מתוך מלחמה עם הבעל...¹⁴ (לדמותו החברתית של הכפר העברי 1946).

ה. יתרונותיה של הפסקה

המתיישבים הראשונים בארץ היו מוכנים ללמוד ולנסות - זה

הצד החיובי של חוסר המסורת החקלאית

ו.ק. לאודרמילק - ארץ ישראל הארץ היעודה

העם היהודי, אשר לא עסק בחקלאות, היה פטור גם מן המסורות והמסגרות הגלומות בעיסוק זה. תרבות חקלאית, מעצם טיבה הינה שמרנית, כבולה במסורות העוברות מדור לדור, ומתקשה לסגל שינויים וחידושים. זוהי הסיבה בעטייה נותרו המוני איכרים בכל העולם שבויים במסגרותיהם במשך דורות רבים. וכאן, ניתן לעם היהודי ליצור חקלאות חדשה - יש מאין. פרק שאינו מיוסד על אדנים קיימים. אלא, הוא חדש ופתוח לחלוטין. האם הפסקה זו, בת למעלה מאלף שנים, הרחיקה והשכיחה את החקלאות מתודעתו של העם היהודי? היו שראו בה דווקא הזדמנות: בהעדרה של מסורת ודפוסים קיימים וקבועים לחקלאות, ניתן לחדש. הבחין בכך יצחק בן צבי:

"אפשר מפני הפסקה גדולה זו דוקא, מפני שהתחלנו את העבודה מחדש ולא מתוך מסורת חקלאית של דורות על כל הצדדים החיוביים והשליליים שלה, אלא פתחנו עמוד חדש בהיסטוריה, של קרקע בתולה, והשתמשנו לכך בכיבושי הטכניקה והמדע. אבל זה לא רק במוכן טכני. היתה לנו האפשרות של יצירה גם במוכן חברתי וסוציולוגי, מה שאיננו רגיל ואפשרי כל כך אצל האומות, שלהן החקלאות היא חקלאות מסויימת עם כל המסורת הסוציאלית והטכנית של דורות. ולכן אנו מוצאים בארצות הקולוניזטוריות החדשות, כאוסטרליה ואמריקה, את המשך ההווי הקודם בשינויים מסויימים, אבל בדרך כלל אין זה אלא המשך: אותם המתיישבים שבאו מאנגליה לאמריקה המשיכו אותו הנסיון, והוא הדין באוסטרליה. לא כן המתיישב העברי, שבא ליצור יש מאין ולא היתה בידו מסורת חקלאית. ומתוך זה ניתנה לאותם הכוחות התוססים בקרב האומה, שאינם חקלאים מלידה, יכולת של פעולה רחבת-מעוף, אם לא רחבת ידיים, מעמיקה ויסודית במולדת. ומתוך כל יש לנו דבר-מה שאין אצל עמים אחרים. בתוך החקלאות דוקא אנו מוצאים את השאיפה הגדולה ואת התסיסה העמוקה ליצירת ההווי החדש וצורת החיים החדשים. והחקלאות שלנו שונה תכלית שינוי מהחקלאות של אומות העולם, אנו רואים זאת בראש וראשונה בתוך החקלאות, ובמוכן סוציאלי - העיר באה אחרי הכפר." (לדמותו החברתית של הכפר העברי 1946)

א. בונה מצביע על ייחודו של הכפר הישראלי החדש, שאינו מסתגר ונאטם לחידושו, כאחיו בכל ארצות תבל. אדרבא, "הוא נושא קידמה ושאיפה מתמדת לחידושים, הן במישור המקצועי-טכני, ובעיקר בנושא להט אידיאולוגי מהפכני: היצירה המקורית של התנועה הציונית בארץ-ישראל היא הכפר העברי... הנאבק עם בעיות חברתיות

---

14 ברגמן צרף למאמרו זה קול קורא שהופיע בעיתון דבר, כדלהלן: עם התחדשות חיינו בארצנו שבנו והחיינו בחג השבועות, לפי הצו הפנימי הנפשי שלנו, את "הבאת הביכורים" אשר הויתנו הגלותית על אדמת נכר השביתה מלבנו את זכרה החי. אולם חג השבועות הוא "חג מתן תורתנו" ובמהותו ובדמותו זו בעיקר חי החג בהכרתו ובהרגשתו של ישראל אלפיים בשנה, והיתכן שאנו בארצנו נתעלם מן התוכן הזה ונדחקנו? אם יהיה זה עם לבבנו, נמצא בודאי בעזרת אמנינו ומשוררינו גם לתכנון זה של החג ביטוי אמנותי הולם. אך אל נחכה ואל נדחה: תשמשה עוד השנה חגיגות השבועות בכל ישובינו בארץ, בעיר ובכפר, בבתי-הספר ובגנים, גם זכרון למעמד הכבוד והיחוד שלנו בעולם - מעמד הר סיני. חתומים: ד. לוי, ד. דמענוביץ, ב. דינבורג, חסקינה, י. שויגר, ה. הן.

ודימוגרפיות חשובות... ובו נתגלה הכוח היוצר של האומה העברית המתחדשת: בישוב הכפרי על אדמת ארץ-ישראל. גם העיר העברית בארץ-ישראל היא חזיון בפני עצמו, והרבה עמל ומאמצים קשורים בה. אבל עיר יהודית היתה קיימת גם בחוץ-לארץ, את זה הכרנו גם בחוץ-לארץ... אבל עצם החידוש המהפכני המחייב את האדם שהחליט על הכשרתו לחיי הכפר, לשנות את אורח חייו, את מקצועות ופרנסתו, שאילץ אותו לחדול מלהיות סוחר, מורה, בעל מלאכה - מפנה זה לא יכול להתרחש בתחום העיר; הוא מותנה בהתקשרות עם הקרקע בכפר העברי. הסוציולוג המונה את היתרונות של החברה הכפרית, מדגיש... את נטיתו של איש הכפר לחיים יציבים, לשמירה על הערכים המושרשים של החברה... נטיה זו נתפתחה לעתים קרובות להשקפה שמרנית עקרה, להסתייגות ולהסתגרות בפני כל חידוש רוחני או טכני מקצועי. לעומת זה הרי העיר היא במה לשטף מאורעות תוססים, מקום פגישה של תנועות ודחיפות מתמידות לקראת התהוות חדשה, מקור יזמה ופעולה בלתי פוסק.

אם נתבונן בכפר העברי בארץ-ישראל, הרי מצויה כאן תופעה מעניינת. אחד מסימני-ההיכר שלו הוא, שלא זו בלבד שכפר זה אינו סוגר את עצמו מפני חידושים, אלא הוא ער ולהוט אחריהם, הוא שואף להיות נושאם ושותפם, מבשרם ומפיצם. בחברה החדשה של ארץ-ישראל יזמת המעשה אינה מצומצמת לעיר, חלקו של הכפר, הן בפיתוח האידיאולוגיה הכלכלית והחברתית החדשה, והן בקידמה המקצועית של עבודת האדמה, עולה על זה של העיר. על כל פנים, הכפר העברי אינו דומה כלל מבחינה זו לדפוסים המקובלים של הכפר בחוץ-לארץ. הוא לא קפא על שמריו, אלא ממלא תפקיד מכריע בעיצוב דמותה של החברה החדשה בארץ-ישראל." (שם).

היו בין אבות ההתיישבות שהכירו בהעדפה היהודית המסורתית להגות ולמחשבה על פני מלאכת כפיים, ובקשיי החקלאי היהודי להסתגל לעבודה מפרכת. פתח התקוה למצב זה הוא כאשר תתבסס החקלאות על אמצעים טכנולוגיים מתקדמים, כי אז יהיו ניכרים כוחו ומחשבתו של החקלאי העברי.

ר' מרדכי אלישברג רואה בחזונו חקלאות עברית שיש עימה קידמה וחיוזוק טכנולוגי: "ראוי עוד לעשות בית ספר לכל הקולוניות ללמד שם חכמת הטבע, כימיה ונטיעת אילנות, שיבואו בו הנערים אחרי כלות למודם בבית הספר אשר בקולוניה שלהם, ושם ידעו כל חכמת עבודת האדמה על פי מציאותה עתה מכל חכמי אירופה ועל פי הפוליטכניקה, הצריכה להבאת מים והוצאת מים, חפירות תעלות וכדומה".

אהרן אהרונוסון מסמן את דרכה של החקלאות היהודית בנתיב רציונאלי, המתאים לאופיים של היהודים. בתזכיר שהכין לבקשת השלטון העותומני בעת שהותו בארה"ב, הוא קובע כי "החקלאות המודרנית אינה אלא תעשייה מורכבת הדורשת מאמץ פיסי קטן אך ידיעה מקצועית רבה, הכשרה טכנולוגית, סקרנות ושכל טוב. היא אינה נספח נגרר לתעשייה, אלא ענף יצרני מתקדם, וכי אין כמו היהודים מתאימים להקמתה של חקלאות מסוג זה". יחד עם זאת הוא מבקש שלא לזנוח את השיטות הערביות, המסורתיות המקומיות, שנאגרו וטופחו בעמל של שנים. הוא מבקש ללמוד מהן ולשלבן בחקלאות המודרנית, ולא להעתיק לארץ ישראל שיטות אירופאיות זרות לתנאיה הפיסיים של ארץ ישראל.

אהרונוסון מבכר הקמת תחנות נסיונות, ביצוע נסיונות שדה והפעלת מדריכים חקלאיים, וזאת על פני אקדמיות לחקלאות המנותקות מתנאי השטח. (על פי השקפה זו הקים את תחנת הנסיונות בעתלית שהיתה אבן יסוד למחקר החקלאי בארץ ישראל).

התזכיר מסיים בקריאה "להבריא את היהודים על ידי חקלאות", ובראייה אנושית מרחיקת-ראות הוא מצרף לקריאה "להבריא לצידה גם את החקלאות הפלשתינאית, על ידי טכנולוגיה ושיטות מודרניות" (התזכיר מובא ב'אהרונוסון האיש וחמנו', א. לבנה 1969).

ההשקפות הללו של אהרונוסון היו יוצאות דופן, ואף מנוגדות להלך הרוח הכללי ששרר בימי ראשית ההתיישבות. השקפת העולם שביקשה לשנות את אופיים ואורחות חייהם של היהודים בני הגלות, ולהפוך אותם לאיכרים, עובדי אדמה מובהקים ככל הגויים, ומטרה זו תושג לשיטתם ככל שיהיה עמל הכפיים קשה ומפרך. אהרונוסון לועג לדרכם של אנשי העלייה השנייה, "המטורפים שלנו, בעלי חלומות, סהרוריים ומסוכנים", והוא עומד על הגיחוך "בעבודתם של אנשים אינטליגנטים, נלהבים ונמרצים, לעשות עבודה פרימיטיבית", וקורא ליצירת חקלאות מודרנית, המבוססת על ידע וטכנולוגיה מתקדמים. נקודת המבט הדייקנית והמפוכחת של אהרונוסון, אפשר שהקדימה את זמנה. כך או כך היא נדחתה לחלוטין על ידי בני העליות הראשונה והשנייה.

1. תמונת עתיד

אינני מאמין שהחקלאות בארצנו תפרח כל זמן שתשאר בידי המעמד החקלאי. אני סבור, שאדמתנו תבנה בידי אנשים, שהיו אנשי עיר והחוזרים עכשיו לכפר. חקלאות העתיד לא תקום בידי אכרים נבערים המנצלים פועלים חקלאיים העובדים בשכר מועט. היא תהפך לתפקיד החיים של אנשים משכילים הדומים לאלה העובדים בבתי-החרושת הגדולים שלנו ברנרד שאו ביחס לחקלאות הבריטית

הספר שלפנינו מבקש להעלות את ערכיה של החקלאות בתחומי תרבות, נוף ומורשת, והוא מנמק ומציג את המאמץ הנדרש להמשיך ולקיימה בקנה מידה גדול בארץ. אך מי יהיו עובדי האדמה שהיא קשה ומפרכת, יגיעתה מרובה ושכרה מועט? ההילה שנקשרה בה נתמעטה, התחרות מצידם של ענפים אחרים קשה, ועיקר העיקרים - החקלאות אינה טבועה ומושרשת בעם היהודי.

הדברים הארוכים שהובאו בפרק זה מנסים להציג את המבוכה והמורכבות העומדים ביסודו של היחס בין היהודי לחקלאות. השאלה שהתעוררה לפני יותר ממאה שנה, "האם יאה החקלאות ליהודים?" בעינה עומדת גם היום. המאמצים להטות את העם היהודי מעסקי כספים, מסחר (והיום נאמר טכנולוגיה) אל עבודת האדמה, מעלים היום, כמו בעבר, תהיות וספקות. אלפיים שנות גלות, העדרה של מסורת חקלאית והתנכרות לחקלאות עשו את שלהן.

כיצד יוקם גשר בין שני הקטבים? הרצון לקיים חקלאות רחבת ידיים, ומנגד - נטייה מועטה ועד הסתייגות מן העיסוק בחקלאות. ברנרד שאו נתן לכך ביטוי - כמו נבואי - לפני למעלה ממאה שנה. בהתייחסו לבעיית החקלאות בכריטיניה, על רקע דומה - תחרות קשה מצדה של התעשייה אשר דחקה את רגליה של החקלאות. הוא מציע גישה חדשה ומפתיעה. חקלאות אינה דווקא מלאכה מפרכת, שמרנית ונבערה. חקלאות עשויה להיות ענף כלכלי מודרני, שיונהג ויתבצע בידי אנשים משכילים, "הדומים לאלה העובדים בבתי החרושת הגדולים שלנו". והיום נאמר: הדומים לאלה העובדים בתעשיות מוטות ידע. שכרה יהיה מרובה והיא לא תהא כרוכה בניצולם של פועלים קשי יום.

זוהי כמוכן חקלאות מסוג שונה, שאינה דורשת שפע ידיים עובדות בשכר נמוך - שאינם בידינו, והבאתם מן החוץ מורכבת. היא מוטת ידע, חדשנית, ועושה שימוש בטכנולוגיות מתקדמות, אינה פוגעת במשאבים טבעיים, יש עימה יתרונות אקולוגיים, והתאמה והסתגלות לתנאים מקומיים.

תפיסות אלו אינן חדשות, והן משקפות מגמות ארוכות טווח בחקלאות הישראלית. התבוננות בדברי ימיה הקצרים תלמד כי עם התמעטות כח האדם העומד לרשותה, המחסור הגובר במים, והתחרות מצידם של ענפים אחרים, הולכת החקלאות הישראלית בדרכים של "חקלאות משכילה", מוטת ידע, התמחות והתמקצעות, וממעטת בכח אדם. חקלאות מדייקת, המסוגלת להגדיר תצורות טיפול דיפרנציאליות על פני שטחים קטנים, לעשות שימוש בכלי חישה מרחוק, לנטר ולקבוע בדיוקנות תשומות השקייה ודשן. ישראל מובילה זה שנים רבות במחקר החקלאי, ויצוא הידע והטכנולוגיה בתחומי החקלאות, נחשב כענף חקלאי מרכזי בפני עצמו. (יש הטוענים כי ייצור התוצרות החקלאית הטרייה אינה אלא חלון ראויה לקידום הידע והיכולת הטכנולוגית בחקלאות ישראל - פנחס זוסמן).

אבל חקלאות מוטת מחקר וידע אינה נדרשת דווקא לשטחים נרחבים. לרוב היא מצטמצמת בחממות, במעבדות, בשטחים קטנים ומבוקרים. חקלאות מסוג זה די לה בשטחים קטנים ואין רישומה ניכר במרחבי הארץ. ממילא היא אינה עונה אחר הדרישה לתרומות החיצוניות של החקלאות.

ומכאן חוזר החשש, מפני אובדן רישומה ותועלתה של החקלאות, בעיצוב דמות הארץ, נופי תרבות, וערכיה הסביבתיים. חייצים, מסדרונות אקולוגיים, מרחבי רוגע ופנאי. כל אלה נשענים על שטחים רחבי ידיים, ואת אלה אין בכוחה של החקלאות מוטת הידע לספק.

כאן נדרשים צעדים משלימים - חקלאות פתוחה בתנאי בעל המשתרעת על פני מרחבים גדולים. מעוטת כח אדם, ואינה מעיקה על הסביבה, מטעי זיתים לשמן, שדות חיטה וגידולי מספוא, מקשות אבטיחים, צמחי תבלין, פרחים

ושיחים למרעה דבורים ולנוי - חקלאות אקסטנסיבית הקרובה בתכונותיה לחקלאות המסורתית, המאזכרת את נופי המורשת של הארץ, ואשר יש לה יתרונות מובהקים מן הבחינה האקולוגית, חקלאות אשר אינה נדרשת לכח אדם מרובה, טביעת הרגל הסביבתית שלה נמוכה ותרומתה למראות הארץ, לנופיה ולדימוייה גבוהה ביותר. בהגותו של אהרן אהרונסון, (בן דורו של ברנארד שאו) נמצא השילוב האמור. אהרונסון ביקש לשלב ולמזג בין משק מתוכנן, מודרני ואף מוטה יצוא (בשלהי המאה ה-19) במאמץ לרתום את כל חידושי המדע בן זמנו למטרה זו. וכל זאת מתוך הבחנתו המדוייקת כי רק סוג משק כזה יתאים לפועל היהודי המשכיל והשאפתן. לצד זאת שאף אהרונסון להכיר את מסורות העיבוד הערביות, ללמוד מהן לאמץ אותן ולשלב את יסודותיה של החקלאות המסורתית בחקלאות המתקדמת. רעיונותיו אלו נדחו לרוב על ידי בני התקופה. שני הקצוות הללו - חקלאות מתקדמת מוטת ידע ומחקר, ובמקביל לה חקלאות בעל, מסורתית באופייה, הצד השווה בהם שהם נדרשים בהפעלת כלים מדוייקים: מחקר, מיחשוב, בקרה וניטור בכל הקשור בחקלאות מוטת הידע, עיבוד בשליטה מרחוק, הדברה ביולוגית, ניצול מיטבי של מי נגר וקולחין - בחקלאות המרחבית. תמונת עתיד זו תענה על השאיפה לקיים חקלאות רחבת ידיים בארץ ישראל, תוך התאמה והסתגלות לנטיות, למסורות ולאופי של העם המבקש לקיימה. ואולי אף תהא זו זכותה של החקלאות להביא לגשר של יצירה, צמיחה ושיתוף פעולה בין העמים היושבים בארץ.

ביבליוגרפיה

- אבני חיים, ארגנטינה הארץ היעודה, מאגנס האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ג.
אהרונסון רן, נופים 2004.
אהרונסון שלמה, "נוף מתוצרת הארץ", פנים, חוברת 13, אביב 2000.
אחד העם, אמת מארץ ישראל, 1891.
אטינגר אמי אנדרז, "חקלאות בת-קיימא בישראל - הפרחת השממה או הפרחת הסביבה?" מחקרי Worldwatch ישראל, דוח מס' 2, מרכז השל, 2002.
אטינגר עקיבא, עם חקלאים יהודים בתפוצות, ספרית פועלים, מרחביה 1942.
אטינגר עקיבא, עם חקלאים עברים בארצנו, עם עובד, תש"ה.
א"י סלוצקי, שיבת ציון, קובץ מאמרי גאוני הדור בשבח ישוב ארץ ישראל, ב, ווארשא, תרנ"ב.
אלון מוזס טל, צבן חיים ואמדור לירון, "חקלאות עירונית בישראל", מחקרי נקודת ח"ן, קובץ מאמרים מיום עיון, 2006.
אלון עזריה, "העמק לא חלום", בתוך: זהרונני, עירית, דרך ארץ, עם חי בנופיו, משרד הביטחון - ההוצאה לאור, 1983.
אליאב מרדכי, ארץ ישראל ויישובה במאה הי"ט, בית הוצאה כתר, 1977.
אלמוג שמואל, 'פרודוקטיביזציה, פרולטריוזציה ועבודה עברית', בתוך: אלמוג שמואל ואחרים (עורכים), תמורות בהיסטוריה היהודית החדשה, ירושלים תשמ"ח.
אלתרמן רחל, מדיניות התכנון הכולל - תהליך הביצוע ומדיניות קרקעית, ישראל 2020 - תכנית אב לישראל בשנות האלפיים, 1996.
אלתרמן רחל והאן איריס, הכלים לשמירה על שטחים פתוחים, הטכניון 2004.
אסף שמחה, תקופת הגאונים וספרותה, 1954.
אקולוגיה וסביבה, גליון נושאי - חקלאות, קיימות וסביבה 2013.
ארז יהודה (עורך), חלוצים היינו ברוסיה, תל אביב תשל"ו.
בין אלכס, 'ארתור רופין, האיש ומפעלו', בתוך: רופין ארתור, פרקי חייו, תל אביב תשכ"ח.
בין אלכס, תולדות ההתיישבות הציונית, תל אביב תשכ"ח.
בן-אריה יהושע, ארץ ישראל במאה הי"ט - גילוייה מחדש, כרטא ירושלים, 1970.
בן-ארצי יוסי, מגרמניה לארץ הקודש: התיישבות הטמפלרים בארץ-ישראל, ירושלים תשנ"ו.
בן-ארצי יוסי, המושבה העברית בנוף ארץ ישראל 1882-1914, יד בן-צבי, 1988.
בן-יוסף אילן, רפפורט עליזה, תיירות חקלאית, מחקרי נקודת ח"ן, 2001.
בן-צבי יצחק, ארץ-ישראל ויישובה בימי השלטון העותמאני, מוסד ביאליק, ירושלים תשט"ו.
בסוק משה (עורך), ספר החלוץ, אנתולוגיה, הסוכנות היהודית, מחלקת העלייה, 1940.
בר-ניר סיגל, "נוף בצידי הדרך: פואטיקה ופוליטיקה באדריכלות נוף", מראה מקום, אוניברסיטת תל אביב, 1996.
(בר-רב-האי) / ההתיישבות החקלאית היהודית ברוסיה הישנה, מוסקבה 1928.
ברו-זקס רוני, עמדתם של תושבי חוף הכרמל כלפי הנוף החקלאי באזורם, עבודת מוסמך, הטכניון, חיפה, מרץ 2001.

- ברוצקוס, ב. החקלאות היהודית במזרח אירופה, ברלין 1926.
- ברטל ישראל, שמיר שמעון, בית סלומון, מרכז זלמן שז"ר, 2014.
- גבתי חיים, מאה שנות התיישבות, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב, 1981.
- גדילזון איתן, הליך בנייתו והערכה של משאבי טבע למטרות תכנון שמושי קרקע בשטחים הפתוחים, עבודת מוסמך, הטכניון, חיפה, 1992.
- גולדהאר יצחק, אדמת קדש, יידיש ליטערארישע געזעלשאפט, פרנקפורט, 1912.
- גצל קרסל, אבי הישוב: הברון אדמונד דה רוטשילד, הוצאת מגן, חיפה, 1954.
- גת בן-ציון, היישוב היהודי בארץ ישראל תר' תרמ"א, אגודת שוחרי הגמנסיה העברית, 1963.
- דגניה - 70 שנה, הוצאת חברי דגניה א', 1981.
- דולב עמית, סקוטלסקי אורית, פדרמן רועי וכרמל יוחאי, "שטחים חקלאיים כתשתית לתפוצת אורגניזמים: מה הערך של ענפי החקלאות השונים לקישוריות המגוון הביולוגי במרחב?", מחקרי נקודת ח"ן, 2011.
- האן איריס, אמדור לירון, געש ערן ורמון אורי, "ממשק דרכים ושכילי מטיילים בשטחים חקלאיים", מחקרי נקודת ח"ן, 2014.
- הועדה לגיבוש המלצות למדיניות החקלאית והכפרית של ישראל 1995-2000, משרד החקלאות ופיתוח הכפר, רחובות, דצמבר 1995.
- הראל מנשה, הנוף, הטבע והאדם במקרא, עם עובד, 1984.
- הרצל תאודור, כתבי הרצל, ירושלים תש"ך - תשכ"א.
- הרצל תאודור, מדינת היהודים, 1896.
- וילקנסקי יצחק, תיכון החקלאות בארץ, רחובות תרצ"ז.
- זליגמן נעם ולחמן אסתר, חקלאות בת-קיימא בסביבה משתנה, מחקרי נקודת ח"ן, 2008.
- זלקין מרדכי, 'חקלאות וחקלאים במרחב התרבות היהודית-ליטאית', ציון, עז (ב), תשע"ב.
- טל טלי, סביבה חקלאית ושטחים פתוחים כבסיס להקניית ערכים סביבתיים וחברתיים, מחקרי נקודת ח"ן, 2005.
- טרטקובר אריה, ההתיישבות היהודית בגולה, תל אביב וירושלים, תשי"ט.
- חרובי נאוה, שלהבת שרית, "שיפור השירותים האקולוגיים של ענף החקלאות - ניתוח הנזקים הסביבתיים מכל אחת מן התשומות בייצור החקלאי", מחקרי נקודת ח"ן, 2010.
- יהושע נחום, רזנטל גדי, "השפעות סביבתיות נופיות של החקלאות הצמחית המכוסה. ניתוח מגמות ומכשירי מדיניות", מחקרי נקודת ח"ן, 2004.
- יהושע קניאל, המשך ותמורה: היישוב הישן והיישוב החדש בתקופת העלייה הראשונה והשנייה, 1981.
- יערי אברהם, אגרות ארץ ישראל, מודן הוצאה לאור, 1996.
- יערי אברהם, מסעות ארץ ישראל, מודן הוצאה לאור, 1996.
- ישעיהו פרס, ארץ-ישראל וסוריה הדרומית - ספר המסעות, הוצאת בנימין הרץ, ירושלים תרפ"א.
- לאודרמילק וולטר קליי, ארץ ישראל הארץ היעודה, הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר, 1939.
- לבנה אליעזר, אהרון אהרונסון, האיש וזמנו, מוסד ביאליק.
- לבנה מיכה, יבוש החולה, בית ספר שדה חרמון, 1982.
- לדמותו החברתית של הכפר העברי בארץ-ישראל, סימפוזיון האוניברסיטה העברית, מסדה, ירושלים תש"ו.

לוטן אלון, ראובני הגר, רותם דותן, גופר נועה, בר-אילן בעז, קוניאק גילי, "בחירתם של שירותי המערכת האקולוגית החשובים במרחב הביוספרי רמת מנשה, בשיתוף ציבור התושבים", מחקרי נקודת ח"ן, 2015.

לסטר ראובן, חשן אהוד, הולנדר דרן ולבני דני, "שימוש בחקיקה בלתי ייעודית לקידום ערכי נוף וסביבה באזורים חקלאיים", מחקרי נקודת ח"ן, 2004.

לעווזאהן שלמה, מחקרי ארץ - לקסיקון גיאוגרפי של כתיב-הקודש, מחברות לספרות תל אביב, 1945.

מאהלר, פרופ' רפאל: דברי ימי ישראל - דורות אחרונים, כרך ג', ספרית פועלים, מרחביה 1955.

מדרשי בר-כוכבא, "מדוע נאלצתי לייבש את פרדס הוולנסיה כשהוא במיטבו", הארץ, 17 ביוני 2001.

מוריה יעל, בר-ניר סיגל, "כיבוש השממה ושימור הטבע כשני היבטים בתרבות ישראל", מראה מקום, אוניברסיטת תל אביב, 1996.

מינהל התכנון, משרד הפנים, תמ"א 31 - תכנית מתאר ארצית משולבת לבנייה, פיתוח וקליטת עלייה, 1992.

מינהל התכנון, משרד הפנים, תמ"א 35 - תכנית מתאר ארצית משולבת לבניה, לפיתוח ושימור, 2005.

מרחב רחל, ניהול המשאב החזותי, נייר עמדה שלא פורסם, 1999.

מרחב רחל, "על מה מראה המראה?", אדריכלות נוף, גיליון מס' 1, מרס 2001.

משרד החקלאות ופיתוח הכפר, אסטרטגיה לפיתוח בר-קיימא (2010).

משרד החקלאות ופיתוח הכפר, התכנית הלאומית לחקלאות ולכפר בישראל (2013).

משרד החקלאות ופיתוח הכפר, ניטור מגוון ביולוגי במערכות חקלאיות, מאר"ג 2013.

נעלי עדי, "בוסתני זיתים בשפלת יהודה כפתרון בר-קיימא", מחקרי נקודת ח"ן, 2005.

סביבתכנון בע"מ, מדיניות וכלים לשמירה על שטחים פתוחים, ד"ח מס' 1 - רקע להגדרת מדיניות, 2002.

סטיינברגר מייקל, "חלקת אלוהים הספציפית", הארץ, 2001.

סלוצקי א"י, שיבת ציון, קובץ מאמרי גאוני הדור בשבח ישוב ארץ ישראל, ב, ווארשא, תרנ"ב.

עמית עירית, 'חיים מרגליות-קלוורסקי יוצר ההתיישבות בגליל התחתון המזרחי', יהדות זמננו, 5, תשמ"ט.

פאר גיא, קרק סלעית, בנימיני דובי, "אזורים חקלאיים בשירות הפרפרים: שימור המגוון הביולוגי בשטחים פתוחים לאורך הגרדיאנט האקלימי בישראל", מחקרי נקודת ח"ן, 2007.

פז עוזי, "תמורות בנופי הארץ במאה העשרים", מתוך: ברקאי גבריאל, שילר אלי, עורכים, ספר עזריה אלון, אריאל, 2000.

פייטלסון ערן, שלאין אפרים, מדיניות השמירה על קרקע חקלאית: התהוותה, מיסודה וערעורה, מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, ירושלים, 1995.

פליישר עליזה, צור יעקב וסידי עדי, אומדן הערך הכלכלי של אזורים חקלאיים כמשאב תיירותי, המחלקה לתכנון הכפר במשרד החקלאות, יוני 1997.

פליקס יהודה, החקלאות בארץ ישראל בימי המקרא המשנה והתלמוד, ראובן מס, ירושלים, 1990.

פליקס יהודה, טבע וארץ בתנ"ך, ראובן מס, ירושלים, 1992.

פסטרנק נורית, עורכת, חצר כנרת, מינהל מקרקעי ישראל, 1982.

פרבולוצקי אבי, ממשק ושימור האקוסיסטמה הים-תיכונית, רמת הנדיב כמשל, מינהל המחקר החקלאי.

פרבולוצקי אבי, פולק גד, אקולוגיה, התאוריה והמציאות הישראלית, כרטא, 2001.

פרלברג אמיר, אמדור לירון, ערד אורי ורמון אורי, "עיבודים בני-קיימא של כרמי זיתים בגליל המערבי - בחינת משתנים כלכליים, חברתיים ואקולוגיים", אקולוגיה וסביבה, כרך 4, גיליון 1, פברואר 2013.

פרנקל אמנון, פתוח מול פיתוח - הפסד השטחים החקלאיים במדינת ישראל בשנות האלפיים, הטכניון 2001.

- צבי לבנה, חקלאים יהודים בערבות רוסיה, ספרית פועלים, מרחביה 1965.
- צבן חיים, פלר נעה, אמדור לירון, אבנימלך יורם, אילון אופירה, חקלאות בת-קיימא - כיצד להביא למימוש ערכים חיצוניים של החקלאות כחלק מהכנסות החקלאי באזורי הארץ השונים, מוסד שמואל נאמן, הטכניון, 2004.
- צמח שלמה, עבודה ואדמה, תש"י.
- קניאל יהושע, המשך ותמורה, היישוב הישן והיישוב החדש בתקופת העלייה הראשונה והשנייה, 1982.
- קפלן מוטי, דיין אורן, מערכת השטחים הפתוחים, ישראל 2020 - תכנית אב לישראל בשנות האלפיים, 1996.
- קפלן מוטי, "נופים חקלאיים": נופי החקלאות הקדומה בהרי יהודה", מחקרי נקודת ח"ן, 2010.
- קפלן מוטי, תכנית מתאר ארצית ליער וליערור - תמ"א 22 מסמך עקרונות, קק"ל, 1998.
- קפלן מוטי, חסין יעל, "שילוב שטחים חקלאיים בשמורות ביוספריות", מחקרי נקודת ח"ן, 2009.
- קפלן מוטי, נירית ויטמן, רותם דותן, דופור-דרור ז'אן מארק, מסדרון אקולוגי בעמק חרוד, אקולוגיה וסביבה, 2011.
- קרמון יהודה, עמק החולה הצפוני, מאגנס האוניברסיטה העברית, 1956.
- ראסיין יעקב, 'חקלאות וגננות בקרב יהודי ליטא', בתוך: יהדות ליטא, ב, תל אביב, תשל"ב.
- רוג'רס מרי אליזה, חיי יום-יום בארץ ישראל, תרגום: שולמית הרן, משרד הביטחון - ההוצאה לאור, 1984.
- רוזנטל גד, צבן חיים, סובב רמת הנדיב, צנובר יועצים, 1999.
- רוזנטל גדי, "פרויקט הניקוז בעמק בית נטופה: ניתוח הקונפליקט ובחינת חלופות לפתרון", מחקרי נקודת ח"ן, 2009.
- רוזנסון ישראל, שפנייר יוסי, עיון במקורות יהודיים על הכרמל וחוטם הכרמל, החברה להגנת הטבע, יד הנדיב, 2001.
- רון צבי, "המדרגות החקלאיות בהרי יהודה", בתוך: ספר יהודה ושומרון, 1970.
- רופין ארתור, ההתיישבות החקלאית של היהודים ברוסיה, תל אביב תרפ"ח.
- רותם גיא, בוסקילה עמוס, זיו ירון וגלעדי איתמר, "כתמים טבעיים בתוך המערכת החקלאית - האומנם 'אבני קפיצה'?", אקולוגיה וסביבה, כרך 4, גיליון 1, פברואר 2013.
- רייכמן שלום, ממאחז לארץ מושב, יד בן-צבי, ירושלים, תשל"ט.
- רייפנברג אברהם, מלחמת המזרע בשימון, מוסד ביאליק, ירושלים, 1950.
- רינת צפרייר, "ראו מה קרה ל"אזורים השלויים באנגליה", הארץ, 2001.
- שאמה שמעון, בית רוטשילד וארץ-ישראל, מאגנס האוניברסיטה העברית, ירושלים, 1981.
- שגיא יואב, לשמור על החקלאות - הצעה לרפורמה אגררית הוגנת, 2001.
- שטנר דוד, אל הגבעה שלנו - שישים שנה לגבעה, 1982.
- שטרן אלי, "נופי תרבות חקלאית בישראל - הגדרה ופרישה מרחבית", מחקרי נקודת ח"ן, 2005.
- שקדי יהושע, שדות אלי, מסדרונות אקולוגיים בשטחים הפתוחים - כלי לשמירת הטבע, רשות הטבע והגנים, 2000.

The Countryside Agency, Countryside Character - Volume 7: South East and London, Countryside Agency, UK 1999.

The Countryside Agency, Effects of Organic Farming on the Landscape, Research Notes Issue January 1998, <http://www.countryside.gov.uk/Information/Publications/ICEFiles/ccrn5.htm>, 12/9/2001.

The Countryside Agency, Meeting the Events, <http://www.countryside.gov.uk/reception/legisl.htm>, 12/9/2001.

The Countryside Agency, Rural Proofing - policy makers' checklist, <http://www.countryside.gov.uk/information/ruralproofing/guidance.htm>, 12/9/2001.

The Countryside Agency, Towards tomorrow's countryside — a strategy for the Countryside Agency, Countryside Agency Publication, January 2001.

The European Commission, Agriculture and Environment, <http://europa.eu.int/comm/agriculture/envir/en/21.htm>, 7/9/2001.

UK Department for Environment, Food and Rural Affairs, The Protection of Field Boundaries - the government's response to the Environment, Transport and Regional Affairs Committee's Report, <http://www.defra.gov.uk/wildlife-countryside/fieldb/index.htm>, 12/9/2001.

UNESCO, Archeological Landscape of the first Coffee Plantation in the Southeast of Cuba, <http://www.unesco.org/whc/sites/1008.htm>, 3/9/2001.

UNESCO, Asian Rice Culture and its Terraced Landscapes, Report on the Regional Thematic Study Meeting, Manila, 28 March to 4 April 1995, <http://www.unesco.org/whc/archive/rice95.htm>, 3/9/2001.

UNESCO, World Heritage Convention, World Heritage Committee, Evaluations of Cultural Properties, 2000.

UNESCO, World Heritage – Mission Statement, May 2000.

Weller, J.B., "Change and responsibility", in: the Architects' Journal, No. 21, January 1976.

Westmacott, R., "Landscape appreciation", the Architects' Journal, No. 21, January 1976.

Wijermans, Marcel, "Integral land-use planning for cultural landscapes in Europe", Place in space - Human Culture in Landscape, proceedings of the second international Conference of the working group "Culture and Landscape" of the International Association for Landscape Ecology, Czech Republic, September 1992.

World Heritage the agricultural landscape of Southern Oland - the cultivated land, http://www.h.lst.se/english/lanet/varldsarvet/cultivated_land.htm, 3/9/2001.

Bibliography

- Alanen, A. R., and Melnick, R. Z., Preserving Cultural Landscapes in America, the Johns Hopkins University Press, 2000.
- APRS - the Association for the Protection of Rural Scotland, Home Page, <http://www.aprs.org.uk/about.htm>, 7/8/2001.
- Aronson, Shlomo, Aridscapes: Designing in Harsh and Fragile Lands, Editorial Gustavo Gili, SL, Barcelona 2008.
- Aronson, Shlomo, Making Peace with the Land, Spacemaker Press, 1998.
- Bayer, Karel, "People and Landscape: mediated perception of a philosophy of life dominating a society", Place in space - Human Culture in Landscape, proceedings of the second international Conference of the working group "Culture and Landscape" of the International Association for Landscape Ecology, Czech Republic, September 1992.
- Burmil Shmuel, "New landscapes of agriculture in Israel", The New Landscapes of Agriculture, Proceedings of a seminar of the Landscape Foundation held at Wye College, University of London on 21st March 1997.
- CPRE, A Charter for Country Lanes, <http://www.cpre.org.uk/policy/transnr/cclanes/clanes1.htm>, 7/8/2001.
- CPRE, Royal Picnic Launches Sixth National Picnic Weekend, <http://www.cpre.org.uk/press/rel2001/027.htm>, 9/9/2001.
- CPRE, Survey That Hedge!, <http://www.cpre.ac.psiweb.com/rural/hedgechk/hedge.htm>, 9/9/2001.
- CPRE, The Tranquil Areas of England, <http://www.cpre.org.uk/policy/rural/tranquil/index.htm>, 7/8/2001.
- Crouch David, "Landscape in the identity of local culture", Place in space - Human Culture in Landscape, proceedings of the second international Conference of the working group "Culture and Landscape" of the International Association for Landscape Ecology, Czech Republic, September 1992.
- DEFRA - Department for Environment, Food and Rural Affairs, England Rural Development Programme - Countryside Stewardship Scheme, <http://www.defra.gov.uk/erdp/schemes/landbased/css/cssindex.htm>, 9/9/2001.
- Gimmestadt Dennis, the Minnesota Historical Society, interview with Liron Amdur, November 2001.
- Meeus J.H.A., Wijermans M.P., Vroom M.J., "Agricultural Landscapes in Europe and their Transformation", Landscape and Urban Planning, Vol. 18, pp. 289-352.
- Miljø & Energi Ministeriaet (Ministry of Environment and Energy) Denmark, Environmental Policy and Organizational Overview, <http://www.mem.dk/countryprofile.htm>, 13/9/2001.
- Ministry of agriculture, nature management and fisheries, the Netherlands, Policy themes, <http://www.minlnv.nl/international/>, 25/8/2001.
- National Register of Historical Places, National Register Bulletin No. 30, Guidelines for Evaluating and Documenting Rural Historic Landscapes, U.S. Department of the Interior, National Park Service, Interagency Resources Division.
- Plesner, Ulrik, In Situ - An Architectural Memoir from Sri Lanka, Aristo 2012.
- Rural Development Programme, The Netherlands 2000-2006 - Summary, the Ministry of Agriculture, Nature Management and Fisheries, the Netherlands, 2000.
- Soerensen, Christiana, supervisor of agricultural landscapes of Hamburg Municipality, interview and lecture in the Technion, May 2001.
- Skanzeny, Straznice, <http://www.visitzechia.cz/scripts/menu.dll/skanzdet?1=uk&id=2>, 13/9/2001.
- The Countryside Agency, Countryside Character Initiative, http://www.countryside.gov.uk/activities/special/character/character_history.htm, 12/9/2001.

Afterword

One cannot discuss the question of agriculture in the land of Israel without examining the relationship between the Jewish nation and agriculture.

This chapter briefly surveys the body of interactions between the Jewish nation and agriculture. These relations have been discussed at length in different contexts – nationalistic, religious, social and economic. All of these are presented from a historical perspective along with an understanding of their significance in our time.

The Structure of the Study

The document before us includes ideas, thoughts and courses of action regarding the future of agriculture in Israel. Many of these have become customary within the framework of research conducted by "Nekudat Hen", an agro-ecological planning organization, over the last decade.

The topic with which we are concerned – agriculture and its external contributions – lies outside the accepted frameworks of agriculture. It relates to values of culture and heritage, nature and scenery, ecology and the environment, planning and economy. The web of connections between these issues and the multitude of sectors involved necessitates order and clarity in the organization of the study's chapters. We have chosen to present three main sections:

Section 1 Introductions – The External Contributions of Agriculture

The first section focuses on the roots of the problem – the agricultural crisis and, in its aftermath, the failure of the market and the loss of agriculture's external contributions. This section also provides detailed descriptions of the external contributions of agriculture, divided into three categories:

- Society, including culture, image and heritage, appearance and tourism.
- Environment, divided into ecological and environmental perspectives.
- Economics, outside the direct economic benefits of agriculture, including real estate value and land preservation

In sum, this section expresses the opinion that only sustainable agriculture is capable of maintaining these external contributions. Here the discussion turns to sustainable agriculture and the manner in which it fulfills the social and environmental demands placed upon it.

Section 2 Sources – The Character of the Agricultural Landscape

This section focuses on the cultural sources of agriculture and its role in the history of the land of Israel: in praise of the country – a land flowing with milk and honey – as expressed by the sages, in depictions of Israel's agricultural landscapes and in the social, religious and cultural values of agriculture as found in our sources – Midrash and Halakha – in addition to the writings of other peoples who settled the land, traveler's accounts and more.

Following this is a short survey of the role of agricultural landscapes, types of scenery and reference to these in world literature. The section concludes with a portrait of the agricultural landscape as a source of inspiration and of a series of images and scenes common in our lives.

Section 3 Map of Agricultural Landscape Units in Israel

This section constitutes the lion's share of the study. It includes two parts: The first proposes a system for typifying, classifying, documenting, sketching and evaluating agricultural landscapes in Israel. The proposal is based on methods accepted in the western world. The model utilized in this study is adapted from the experience of the British Countryside Agency.

The second part of this section describes the various agricultural units in Israel, according to the proposed outline.

decision of the Israel Land Authority to involve the owners of the land in this initiative and in the granting of development rights has sped up the processes of re-zoning and building. The change in designation from agricultural to developed land constitutes a preferred economic alternative to continued cultivation of the land. This summarizes briefly the crisis facing Israeli agriculture today.

A painful expression of this crisis and its implications is to be found in the story of a farmer from Kfar Vitkin, Bar-Kokhba Midrashi, who was forced to abandon his orchards:

"On Monday I got up and decided that I will no longer water my Valencia orange orchard. On Tuesday I visited my father's grave and asked his forgiveness for abandoning the battlefield and ceasing the realization of his Zionist dream... This is not the first orchard that I am uprooting or drying up, but this is the first one that I am drying up when it is at its best. The trees are healthy, the yield of 5 tonnes per dunam is very reasonable, the fruit is beautiful and tasty.

This Valencia orange orchard made history. It is among the first orchards planted in Kfar Vitkin on heavy soil... it took time until it gave a full yield, there were cold years when the fruit froze, there were years of disease, there were years in which the crop was smaller, but there always remained hope that next year the yield would be bigger and the price better. Now they have taken away our tomorrow. Today not only are orchards being uprooted, but the people is being uprooted from its land. An orchard can be re-planted, a people cannot." (Haaretz, 17 June 2001).

This uprooting of the orchard in Kfar Vitkin is part of a larger uprooting of the country's landscapes and their transformation into different scenes: built up and developed. It is indicative of the changes in the national mood and consciousness, and of the weakening of the link between the nation and the land.

The agricultural crisis has far-reaching implications for the ecological, social, landscape and cultural situations in the state of Israel. Aside from food production for the population, agricultural land performs other, no less important, functions.

The picture of the agricultural future is complex and varied: alongside food production and natural products, agriculture also provides an open view and green breathing spaces; it plays a role in recreation and well-being; and its open spaces break up the urban scenery. Agricultural landscapes enrich the view, with their different appearances according to the changing seasons, and they provide interesting, colorful variety close to populated areas. The Israeli public, most of which lives in cities, should receive pleasure from the cultivation of agricultural landscapes, rather than competing over them and dirtying them. Therefore the mechanisms for their protection and cultivation must become the property and responsibility of city dwellers. The burden of conserving agricultural lands should no longer be the sole responsibility of farmers but rather it should be shared with urban residents.

The present study lays the foundations for the continued existence of agriculture on the basis of international experience and analyses of similar cases which have recognized agriculture's external contribution. It seeks to provide an opening to expand public interest in agricultural landscapes in Israel, to discuss their characteristics and value, to raise suggestions or ideas and methods to preserve and cultivate these landscapes and to suit cultural-landscape agriculture to Israel's environmental conditions.

settlement is agricultural. Agriculture should not be viewed as a means or tool in the hands of the movement to return to Zion and renew the land. Rather, it was the embodiment of this return to Zion. The two are inextricably bound together.

Much has been said and written concerning the amazing achievement of the urban Jews who created the agricultural settlement in the land of Israel. Among the Jews in the East European Diaspora in Russia and Poland, the forefathers of the Zionist settlement in the land of Israel, there were no farmers. Yet those city dwellers came to a unanimous agreement that the settlement of the land meant tilling its soil.

"In order for us to be able to renew our life as a healthy people, a large Hebrew agricultural population in the land of Israel is crucial. And even though agriculture does not befit the structure of our people in the present time, the agricultural basis is important to us for two main reasons: a) so that the population can establish an economy reliant upon its own products and not upon imports from abroad; b) so that the nation will put down deep roots in the soil of its homeland." (Ettinger, 1945).

"The idea of the return to Zion was founded upon the principle of the return of the Jewish people to work the land. The return to Zion could only come about through the immigration of Jewish masses to the land of Israel and the establishment of agricultural villages, in which they would till the soil and grow crops, vegetables, fruits and animals. In so doing they would lay the foundations for a healthy national economy which would serve, in due course, as a basis for political independence. We must remember that most of the European population in those days was involved in working the land. Agriculture was a central and crucial economic sector. Farmers produced the food that they needed and sold the surplus to the urban population. Thus it is not surprising that the proponents of the return to Zion viewed it as a primary and principal duty to establish agricultural communes and create a class of farmers that would produce bread and the necessary food by the sweat of their brows." (Gabati, 1981).

Baron de Rothschild, patriarch of the Yishuv, clearly expresses the reasons for founding and supporting agricultural villages in the land of Israel:

"Neither your poverty nor your pressure awakened in me a desire to save you, for many are the poor and groaning as a result of the oppressor in this land [Russia], more so than you. Neither did I do this out of pity for you. Only the holy idea that you grasped at, to settle the desolate land of our fathers and to return children to their own borders. These are the reasons which roused me to support your enterprise and to make happen this thing that is holy to all of us." (Gabati, 1981).

The weakening of the agricultural sector in Israel has been evident since the 1980s. This decline has led to a lengthy process of ceasing to cultivate agricultural lands and subsequently abandoning them. At the same time, there is a growing demand for land for development purposes – mainly in the center of the country. A large proportion of the agricultural plots belonging to agricultural villages are located close to cities, and they constitute a resource for the natural development of continued urban sprawl. These two processes – the weakening of agriculture and the demand for land for development – have led to serious pressure for the re-zoning of agricultural plots and their designation for construction. To date, a significant amount of agricultural land has been removed from the cultivation cycle, and some even covered with buildings. The

There is no one right answer to questions regarding the "character of the agricultural landscape", its nature, design and style. Moreover, it is likely that a multitude of opinions and perspectives will lead to varied and rich results. This study does not intend to hammer in nails and set out fixed and uniform outlines for the landscape. Rather, it intends to lay the foundations for documenting, sketching and analyzing the units and formations of agricultural landscapes. It attempts to recognize and characterize landscapes typical of different areas and which reflect the various historical periods and agricultural cultures that have existed in the country. All this should serve the planning system as a basis for formulating suitable policy and making decisions concerning agricultural lands in Israel.

The landscape is not fixed and unchanging, and this study does not aim to perpetuate frozen landscape patterns. The landscape, and principally the agricultural landscape, is the work of man and as such is subject to changes – it will alter in the future according to developments and advances in methods of cultivation and farming, as well as according to economic and agro-technical conditions.

The agricultural landscape strengthens, and indeed creates, the spirit of the place. This fact forms the basis for developing a framework for consistent decision-making regarding the care of agricultural landscapes and suiting them to different regions, and for giving substance to the renewal of Israeli agriculture.

General Background

Israeli agriculture has for some time been in a state of continued crisis. The desire to provide agriculture in Israel with a new face, image and substance cannot be isolated from the foundations and roots of this agriculture in the Israeli experience, as it has been nurtured and has flourished from the first days of the return to the land of Israel to the present day.

The fortunes of agriculture in Israel have taken a turn for the worse and its initial status and composition have not supported it in the current, difficult period. The brilliance of the meanings, images and roles that were considered so important in earlier times, and which were carefully, even zealously, cultivated and preserved, has dulled and today these factors no longer carry weight in the arguments to justify the existence of agriculture.

These matters lie at the heart of the current agricultural crisis and the difficulty in managing this crisis and protecting agriculture. The Yishuv, and later the State of Israel, maintained and nurtured agriculture as a cornerstone in the fabric of the country's physical and moral life for reasons that are no longer valid today. Agriculture is disappearing before our very eyes as these reasons for its existence and that of its fields, tools and workforce expire. The greater the severity of the need that justified the existence of agriculture in the early days of the Jewish return to the land, the larger the hole created in its absence.

Hayim Gabati begins his book *One Hundred Years of Settlement* by stating that "The history of the Jewish agricultural settlement in the land of Israel is a story that has not been told". Settlement and agricultural settlement are one and the same in Gabati's eyes: there is no settlement that is not agricultural. In this way he aptly expresses the character of the early years of the settlement, until the foundation of the State:

This change, which today has reached new heights, necessitates preparation and innovative thinking regarding the meaning and functions of "landscape and environmental agriculture". In contrast to the traditional value of agriculture – food production – which was analyzed using agro-technical and economic tools, and which we were able to rationalize, measure, quantify and justify, agriculture's contribution to the landscape, aesthetics and culture require totally different methods of examination: landscape analysis, environmental design, understanding of its significance to culture and heritage and its significance for recreational services, vacations in natural surroundings, tourism and so forth. The picture becomes even more complex as a result of the demand for the integration of all these elements within the accepted agricultural-economic system. Indeed, "landscape agriculture" must continue to include all the traditional aspects of agriculture surrounding food production. Despite the general agreement concerning the need to combine the economic and social functions of agriculture, until now insufficient attention has been paid to preparing for this new reality.

What is "landscape agriculture"? Which agricultural landscapes do we want to see, and moreover who will look at, examine and decide upon the character of the landscape? Should these be traditional agricultural landscapes, similar to those found in pilgrims' descriptions of their journeys to the land of Israel and in classic portraits of the holy land that attempt to recreate the landscapes of the Biblical land which formed the backdrop for the stories and events related in the Book of Books? Or perhaps they should be those of the first days of the return to Zion – a wheat field stretching as far as the eye can see, vineyards, the orchards of the Sharon region, a water tower rising above the rooftops?

A further question concerns the impressions made on the agricultural landscape by the many nations that have lived in the land of Israel alongside the Jewish people: the Nabateans, Byzantines, Arabs, Crusaders, Bedouins, Druze, Templers, Circassians and many others. Each of these peoples left its mark on the agricultural landscape of the country, and each one's unique activities shaped the landscape in a particular manner. The impact of traditional agriculture can be discerned in olive groves and orchards, in stone terraces, fields watered by rain or irrigation, in the landscapes of the Galilee, Samaria, Judah and the Negev.

The imprint of modern agriculture on the country's landscape is continuously increasing. A long plowed furrow stretching off into the horizon, fields of cotton or sunflowers, large wide terraces replacing ancient ones, greenhouses and nettings, chicken coops and cowsheds, are all, of course, agricultural facilities. What is the difference between these and classic, accepted agricultural structures such as guard huts, wine and olive oil presses?

The desire to reflect the country's character through its agricultural landscape raises serious questions in the minds of planners, landscape architects and farmers, and occasionally these also reach the public agenda. Yet until now they have not been consolidated, properly phrased or clearly posed. These questions are becoming ever more significant as a result of the continuously growing pressure – which will only increase further in the future – to allocate agricultural lands for development.

The present study, rather than presuming to provide answers to these questions seeks to highlight their importance, clarify them and discuss their components. In so doing, it aims to give substance to and anchor in reality the relationship between the concepts of man, agriculture and landscape.

Foreword

When thinking about Israel, agricultural and rustic landscapes immediately come to mind: plowed furrows as far as the eye can see, snowy white cotton fields, green orchards dotted with orange, grey-green olive trees emerging from between a mixture of ancient and modern terraces, a water tower rising above the rooftops. All these images from the land's past, through a history brimming with vicissitudes, bring us to today's emerging, rejuvenated landscape.

The combination of the agricultural, natural and urban landscapes shapes Israel's character. The urban landscape demonstrates man's influence, while in the natural landscape we can discern the work of the heavens. The agricultural landscape integrates the two; for this exact reason it is so varied and of such great interest and importance. Yet at the same time it presents us with a significant challenge.

The goal of this project is to paint a picture of Israel's agricultural landscapes. It details the values of agriculture – in terms of landscape, culture, heritage and environment; highlights the similarities and differences between agricultural landscapes in various areas of the country; assesses their sensitivity and vulnerability; and, in so doing, presents methods for nurturing and conserving them.

The attention that this study devotes to the topic of agricultural landscapes in Israel is of great significance, in particular because their continued existence must not be taken for granted. There is increasing demand to allocate open spaces as lands for development and construction; a substantial proportion of this is directed at agricultural lands. If the importance and value of the agricultural landscape's contribution to society, and to the landscape of the country as a whole, is not recognized, this continued demand for development will lead to its destruction.

This project seeks to lay the foundations for a public discussion of the meaning and importance of agriculture in the Israeli dialogue. The shining light of agriculture as a founding principle of the return to Zion – Jewish renewal and settlement in the land of Israel – has dulled, and today the sector plays other roles. This is consistent with the concept of sustainable agriculture, according to which agriculture does not close itself off within the four walls of economic utility but rather takes upon itself additional functions, including construction of the country's character, landscape and heritage.

Introduction

Many parties share an interest in the process of change which Israeli agriculture is currently undergoing: the agricultural establishment, farmers themselves, the planning community and the general public. As an economic sector and as a food producer, agriculture is today less reliant upon land resources, yet at the same time the significance of its external contribution to the values of landscape, culture and heritage is increasing. Agriculture plays a role in environmental conservation and ecological processes, in addition to providing green breathing space in a country which is becoming continuously more crowded and developed. While agriculture once formed the cornerstone of the Zionist movement, it today stands before a crossroads, at the heart of which lies the significant change in perspective that has occurred in recent years.

Author

Moti Kaplan

Paintings and Drawings

Michael Kovner

Graphic Design

Liora Darom

Illustrations

Noa Katzir, Archit. Naama Ringel

Writing and Editing Team

Prof. Nurit Lissovsky, Archit. Naama Ringel, Menahem Markus, Archit. Liron Amdor, Archit. Hagit Leshem, Yael Hassin, Archit. Anat Horowitz, Archit. Michal Ben-Shoshan, Kuti Gilad, Liora Darom

Steering Committee

Prof. Avi Perevolotsky, Prof. Amram Oshri, Archit. Dina Rachevski, Dr. Menachem Sachs, Prof. Noam Seligman, Prof. Eran Feitelson, Dr. Eilon Schwartz, Dr. Ruti Frum Aricha, Raanan Amoyal

Ideas and Opinions

Dr. Haim Zaban, Iris Hann, Menahem Zaluski, Dr. Esther Lahman, Prof. Yosseph Shilhav, Rabbi Yehuda Gilad

Map Preparation and Design

Liora Darom

Photography

Albatross

Image Processing

Noam Feiner

Editing

Noa Cohen, Hila Avrahami-Leitner, Uri Kaplan, Miriam Postavski

Print and Production

2w-design

Cover

Detail from a painting by Michael Kovner 'Zivoniut' (oil on canvas)

Ministry of Agriculture
& Rural Development

Nekudat
Hen

Israel Ministry of
Environmental Protection

Agriculture Man Landscape

Moti Kaplan

חשבו על דמותה של ישראל, ומיד יעלו בדמיונכם נופי החקלאות והכפר: תלמים חרושים ומגדלי מים, פרדסים, כרמי זית וטרסות אבן, תמונות ומראות מעברה של הארץ, דרך דברי ימים עמוסי תהפוכות, ועד לנוף המתחדש בימינו אלה.

הנוף החקלאי, הנוף הטבעי והנוף הבנוי, מרכיבים את דמותה של הארץ. הנוף הבנוי – נתון תחת חותם האדם. הנוף הטבעי – ניכר בו עדיין רישומם של מעשי שמים. בנוף החקלאי נמצא שילוב בין מעשה אדם ומעשה שמים, ומבחינה זו רב בו הגיוון והעניין – ולצידם האתגר.

תכליתה של עבודה זו להאיר את נופיה החקלאיים של ישראל. להציג את ערכי החקלאות בתחומי נוף, תרבות, מורשת וסביבה, להצביע על השונות והייחוד של נופי החקלאות באזורי הארץ, ולתת את הדעת לרגישותם ופגיעותם – ומכאן – לדרכי שמירתם וטיפוחם.

תשומת לב זו נדרשת מפני שהמשך קיומם של הנופים החקלאיים בישראל אינו מובן מאליו. קיימת דרישה הולכת וגוברת להסבת שטחים פתוחים לבנייה, חלק ניכר ממנה מופנה לעברן של קרקעות חקלאיות, ובעקבות זאת לאובדן הערכים הקשורים בהן.

זוהרה של החקלאות כאבן יסוד בהתחדשות ההתיישבות העברית בארץ הועם, אך יש בה עדיין תכנים חדשים. גישה זו הולמת תפיסה של חקלאות בת-קיימא, שאינה מסתגרת בד' אמות של תועלת כלכלית, והיא נוטלת על עצמה תפקידים נוספים, בבניית דמות הארץ, נופיה ומורשתה.

